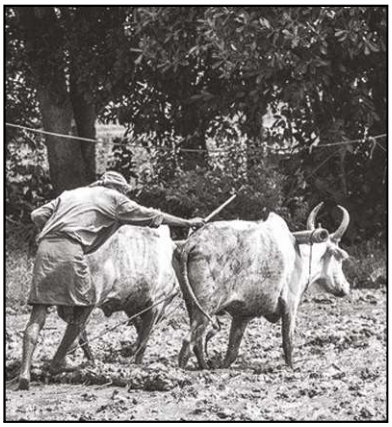
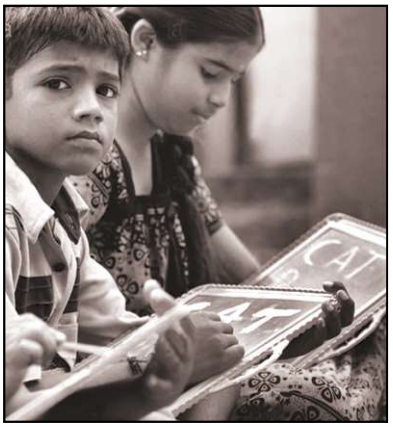
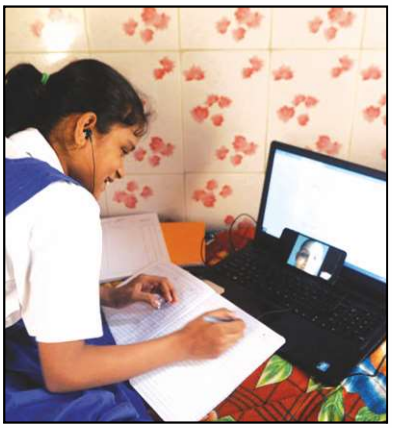
सत्यमेव जयते

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२२

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
२०२१-२२

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

प्रस्तावना

महाराष्ट्र अर्थसंकल्प नियमपुस्तिका, खंड १ ला, परिच्छेद क्र.१३९ नुसार अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन राज्य विधानमंडळाच्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये सादर करण्यासाठी दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन २०२१-२२ या वर्षासाठी तयार करण्यात आले असून मालिकेतील हा ६१ वा अंक आहे.

२. या प्रकाशनात अर्थव्यवस्थेतील विविध सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रांच्या स्थितीबाबतची माहिती व संदर्भासाठी शक्य त्या ठिकाणी निर्देशांक व स्थितीदर्शक कल देण्यात आले आहेत. हे प्रकाशन राज्याच्या महत्वाच्या सांख्यिकीची समयमालिकानिहाय अद्ययावत माहिती आणि भारतातील सर्व राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक उपलब्ध करुन देते. अद्ययावत माहिती उपलब्ध करून देण्याच्या प्रयत्नामुळे या प्रकाशनात समाविष्ट केलेली काही आकडेवारी / अंदाज अस्थायी स्वरुपातील आहेत.

३. राज्य व केंद्र शासनाचे संबंधित विभाग, कार्यालये व उपक्रम यांनी उपयुक्त माहिती या संचालनालयास वेळेत उपलब्ध करून दिल्यामुळे हे प्रकाशन तयार करणे शक्य झाले, त्याबद्दल हे संचालनालय त्यांचे आभारी आहे.

४. सदर प्रकाशन तयार करण्यात संचालनालयातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या संपादकीय समितीच्या मार्गदर्शनाखाली प्रकरण लेखक अधिकारी तसेच प्रकाशन शाखेतील अधिकारी/कर्मचारी यांचा सहभाग आहे.

विजय आहेर
संचालक,
अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
महाराष्ट्र शासन

मुंबई

दिनांक : १० मार्च, २०२२

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२२

अनुक्रमणिका

	विषय	पृष्ठ क्रमांक
	राज्याचा संक्षिप्त आढावा	**१**
अ.	**दृष्टीक्षेपात महाराष्ट्र**	**३**
ब.	**महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती**	**६**
१.	**राज्य अर्थव्यवस्था**	**९**
२.	**लोकसंख्या**	**१७**
३.	**राज्य उत्पन्न**	**२७**
४.	**किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था** किंमती सार्वजनिक वितरण व्यवस्था	**४५**
५.	**लोकवित्त**	**७५**
६.	**संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार**	**८९**
७.	**कृषि व संलग्न कार्ये** कृषि सिंचन फलोत्पादन पशुसंवर्धन दुग्ध विकास मत्स्यव्यवसाय वने व सामाजिक वनीकरण	**९९**
८.	**उद्योग आणि सहकार** उद्योग सहकार	**१४१**
९.	**पायाभूत सुविधा** ऊर्जा वाहतूक व दळणवळण	**१६७**
१०.	**सामाजिक क्षेत्र** शिक्षण सार्वजनिक आरोग्य महिला व बाल विकास रोजगार व दारिद्र्य गृहनिर्माण पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता पर्यावरण संवर्धन सामाजिक न्याय मानव विकास आणि शाश्वत विकास ध्येये	**१९५**
११.	**विशेष अभ्यास**	**२६९**
	व्याख्या सूची	**२७७**
क.	**भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक**	**२८४**

परिशिष्टे

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. २.१	महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या	२५
परि. २.२	जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या	२५
परि. २.३	जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक	२६
परि. ३.१	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३४
परि. ३.२	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३५
परि. ३.३	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३६
परि. ३.४	मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३७
परि. ३.५	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	३८
परि. ३.६	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	३९
परि. ३.७	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	४०
परि. ३.८	मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	४१
परि. ३.९	सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)	४२
परि. ३.१०	वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)	४३
परि. ३.११	दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार (दरडोई जिल्हा उत्पन्न)	४४
परि. ४.१	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५५
परि. ४.२	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५६
परि. ४.३	राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरीता परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक	५७
परि. ४.४	महाराष्ट्र व अखिल भारत यांच्यासाठीचे शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५८
परि. ४.५	अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	५९
परि. ४.६	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	६०
परि. ४.७	महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	६१
परि. ४.८	अखिल भारतीय स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ	६२
परि. ४.९	अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक	६३
परि. ४.१०	शिधापत्रिकाधारकांची जिल्हानिहाय संख्या (३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)	६४
परि. ४.११	अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वाटप केलेला तांदूळ व गहू	६५
परि. ४.१२	केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले नियतन	६५
परि. ४.१३	जिल्हावार उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता, रास्त भाव दुकानांची संख्या	६६
परि. ४.१४	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करीता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	६७

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. ४.१५	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करिता प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	६९
परि. ४.१६	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करीता डिसेंबरपर्यंत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	७१
परि. ४.१७	राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करिता डिसेंबरपर्यंत प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण	७३
परि. ५.१	दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प	८४
परि. ५.२	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल	८५
परि. ५.३	अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल	८६
परि. ५.४	वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे	८७
परि. ५.५	शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च	८८
परि. ६.१	सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज	९६
परि. ६.२	जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२१-२२)	९७
परि. ६.३	जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना	९८
परि. ७.१	कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	१३१
परि. ७.२	राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी	१३२
परि. ७.३	राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता	१३३
परि. ७.४	राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक	१३६
परि. ७.५	राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र	१३७
परि. ७.६	सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी	१३८
परि. ७.७	राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी	१३९
परि. ८.१	राज्यातील खनिजांचे उत्पादन	१६०
परि. ८.२	राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी (वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)	१६१
परि. ८.३	भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक	१६३
परि. ८.४	राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील	१६४
परि. ९.१	राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर	१९०
परि. ९.२	राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)	१९१
परि. ९.३	जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण (सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील)	१९२
परि. ९.४	राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने	१९३
परि. १०.१	विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या	२५४
परि. १०.२	सन २०२१-२२ मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ अखेर)	२५५
परि. १०.३	सन २०२१-२२ मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ अखेर)	२५६
परि. १०.४	सन २०२०-२१ मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (अस्थायी दि.३१/०१/२०२२ पर्यंत)	२५७

	विषय	पृष्ठ क्र.
परि. १०.५	सन २०२१-२२ मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ पर्यंत)	२५८
परि. १०.६	राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा (सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये)	२५९
परि. १०.७	राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भक मृत्युदर व एकूण जननदर	२६०
परि. १०.८	काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी	२६१
परि. १०.९	राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार	२६२
परि. १०.१०	राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार	२६३
परि. १०.११	राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे	२६४
परि. १०.१२	कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०२० अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या	२६५
परि. १०.१३	राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार संख्या व त्यावरील खर्च	२६६
परि. १०.१४	राज्यातील औद्योगिक विवाद **	२६७
परि. १०.१५	जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११	२६८

राज्याचा संक्षिप्त आढावा

देशाच्या पश्चिम व मध्य भागात वसलेल्या महाराष्ट्राला अरबी समुद्राचा ७२० किमी लांबीचा विस्तीर्ण समुद्रकिनारा लाभला असून सह्याद्री व सातपुडा या पर्वतरांगांची नैसर्गिक तटबंदी लाभली आहे. राज्याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेस तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा आहे. प्रशासकीय सोयीसाठी राज्याची विभागणी ३६ जिल्हे व ६ महसूल विभागांमध्ये करण्यात आली आहे.

राज्याचे हवामान उष्ण कटिबंधीय मोसमी आहे. मार्चपासून सुरु होणाऱ्या व अंगाची काहिली करणाऱ्या उन्हाळ्या पाठोपाठ जूनच्या सुरुवातीला पावसाळा येतो. पावसाळ्यातील हरित व आल्हाददायी वातावरण, ऑक्टोबरच्या असुखद वातावरणानंतर येणाऱ्या सौम्य हिवाळ्यात टिकून राहते.

जनगणना २०११ नुसार ११.२४ कोटी लोकसंख्या असलेले आणि ३.०८ लाख चौरस किमी भौगोलिक क्षेत्रफळ असलेले महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्येनुसार देशात दुसऱ्या क्रमांकाचे तर क्षेत्रफळानुसार देशात तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्य रेल्वे, रस्ते, हवाई व जल मार्गाने जोडले गेले असून देशातील मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे.

उत्तम पायाभूत सुविधा, मुबलक नैसर्गिक साधनसंपत्ती, प्रमुख भागांशी संपर्क, कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता आणि दर्जेदार शिक्षण यामुळे महाराष्ट्र हे नवीन उद्योग स्थापित करण्यासाठी आदर्श ठिकाण झाले आहे. पायाभूत सुविधा व स्मार्ट शहरे विकसित करण्यावर राज्याने भर दिला आहे.

राज्याची राजधानी मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी आहे. मुंबई केवळ अग्रेसर कार्पोरेट संस्थांच्या व कंपन्यांच्या मुख्य कार्यालयांचे माहेरघर नसून आशिया खंडातील सर्वात जुना शेअर बाजार, मुंबई शेअर बाजार, हा देखील याच शहरात दिमाखात उभा आहे.

महाराष्ट्र ही फक्त एक भौगोलिक संज्ञा नसून लोकांच्या एकत्रित प्रयत्नांनी उभे राहिलेले राज्य आहे. राज्यात विविध चालीरीती व परंपरा असलेले लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. आपल्या समृद्ध संगीत व नृत्य परंपरेसाठी राज्य देशात प्रसिद्ध आहे. पोवाडा, भारुड, गोंधळ आणि लावणीच्या माध्यमातून लोककलेमध्ये केलेल्या भरीव योगदानासाठी राज्य ओळखले जाते. महाराष्ट्राला उच्च दर्जाची नाट्य परंपरा आहे. राज्य विविध पाककृतींसाठी देखील प्रसिद्ध आहे. सर्व प्रमुख धार्मिक सण राज्यात शांततेने व सौहार्दतेने साजरे केले जातात. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रगतीमध्ये राज्याचा बहुमोल वाटा आहे.

अजंठा, वेरूळ व घारापुरी लेणी, १९ व्या शतकातील नव-गॉथिक शैलीतील सार्वजनिक इमारती व २० व्या शतकातील आर्ट डेको इमारती, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस ही जागतिक वारसा स्थळे राज्यात आहेत. बुलडाणा जिल्ह्यातील लोणार सरोवर आणि नाशिक जिल्ह्यातील नांदूर मधमेश्वर या नैसर्गिक पाणथळ क्षेत्रांना रामसर स्थळांचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. ही जागतिक वारसा स्थळे, वास्तुकलेचा उत्तम नमुना असलेले गेट वे ऑफ इंडिया आणि चैत्य व विहार, वन्यजीव अभयारण्ये, पक्षी अभयारण्ये, समुद्र किनारे, गडकिल्ले कायमच जगभरातील पर्यटकांना आकर्षित करतात.

राज्याने क्रीडा, कला, साहित्य व सामाजिक सेवा यांमध्ये आपला स्वतःचा ठसा उमटवला आहे. मनोरंजन क्षेत्रात जागतिक स्तरावर नावाजलेले बॉलीवूड हे देखील राज्याचा हिस्सा आहे.

काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर प्रगतिशील राहून आपले पुरोगामित्व सिद्ध करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याने शाश्वत विकासाच्या दिशेने आपली वाटचाल सुरू ठेवली आहे.

* * * * *

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१. **भौगोलिक रचना** -	३०६	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८	३०८
क्षेत्र (हजार चौ. किमी)							
समुद्र किना-याची लांबी (किमी)	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०	७२०
२. **प्रशासकीय रचना** -							
महसूली विभाग	४	४	६	६	६	६	६
जिल्हे	२६	२६	२८	३१	३५	३५	३६
तालुके	२२९	२३५	३०१	३०३	३५३	३५५[@@]	३५५[@@]
वस्ती असलेली गावे	३५,८५१	३५,७७८	३९,३५४	४०,४१२	४१,०९५	४०,९५९	४०,९५९
वस्ती नसलेली गावे	३,०१६	२,८८३	२,४७९	२,६१३	२,६१६	२,७०६	२,७०६
शहरे [#]	२६६	२८९	३०७	३३६	३७८	५३४	५३४
३. **जनगणनेनुसार लोकसंख्या** -(हजारात)	(१९६१)	(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०११)
एकूण	३९,५५४	५०,४१२	६२,७८४	७८,९३७	९६,८७९	१,१२,३७४	१,१२,३७४
पुरुष	२०,४२९	२६,११६	३२,४१५	४०,८२६	५०,४०१	५८,२४३	५८,२४३
स्त्रिया	१९,१२५	२४,२९६	३०,३६९	३८,१११	४६,४७८	५४,१३१	५४,१३१
ग्रामीण	२८,३९१	३४,७०१	४०,७९१	४८,३९५	५५,७७८	६१,५५६	६१,५५६
नागरी	११,१६३	१५,७११	२१,९९३	३०,५४२	४१,१०१	५०,८१८	५०,८१८
अनुसूचित जाती	२,२२७	३,०२५	४,४८०	८,७५८	९,८८२	१३,२७६	१३,२७६
अनुसूचित जमाती	२,३९७	२,९५४	५,७७२	७,३१८	८,५७७	१०,५१०	१०,५१०
लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ.किमी)	१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	३६५
साक्षरतेचे प्रमाण (टक्के)	३५.१	४५.८	५५.८	६४.९	७६.९	८२.३	८२.३
स्त्री-पुरुष प्रमाण	९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९२९
(स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)							
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२८.२	३१.२	३५.०	३८.७	४२.४	४५.२	४५.२
४. **सांकेतिक राज्य उत्पन्न** -							
राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	२,२४९	५,७८०	१९,३७७	६८,८६१	२,४३,५८४	९,५०,७७१	२३,९३,९५३[++]
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र (₹ कोटी)	५८५	१,०७८	३,७५६	१२,३२६	३२,७११	१,२२,९३२	३,००,५८७[+++]
उद्योग क्षेत्र (₹ कोटी)	५५३	१,७३२	६,२२४	२२,५५४	६४,९४२	२,६३,५१२	५,५६,९५२[+++]
सेवा क्षेत्र (₹ कोटी)	१,१११	२,९६९	९,३९७	३३,९८१	१,४५,९३१	५,६४,३२६	१२,२९,४३१[+++]
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	५७६	१,१६८	३,११२	८,८११	२८,५४०	८४,८५८	१,९३,१२१[+]
५. **पर्जन्य** - सरासरीशी तुलना (टक्के)						१०२.३	११३.४
६. **कृषि** - (क्षेत्र हजार हेक्टर)							(२०१९-२०)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१७,८७८	१७,६६८	१८,२९९	१८,५६५	१७,८४४	१७,४०६	१६,७२२
पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१८,८२३	१८,७३७	१९,६४२	२१,८५९	२१,६१९	२३,१७५	२३,५७०
स्थूल सिंचित क्षेत्र	१,२२०	१,५७०	२,४१५	३,३१९	३,८५२	@	@
त्यापैकी लाभ क्षेत्र [^]	२२६[$]	४२२	७१८	१,०७६[$$]	१,७६४[##]	२,९५५[##]	४,१५९[##++!]
स्थूल सिंचित क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण स्थूल क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	६.५	८.४	१२.३	१५.२	१७.८	उ ना	उ ना
७. **प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र** - (हजार हेक्टर)							
तांदूळ	१,३००	१,३५२	१,४५९	१,५९७	१,५१२	१,५१६	१,५६१
गहू	९०७	८१२	१,०६३	८६७	७५४	१,३०७	१,१२६
ज्वारी	६,२८४	५,७०३	६,४६९	६,३००	५,०९४	४,०६०	२,३२०
बाजरी	१,६३५	२,०३९	१,५३४	१,९४०	१,८००	१,०३५	६८७
सर्व तृणधान्ये	१०,६०६	१०,३२०	१०,९७६	११,१३६	९,८२४	८,९८५	७,०७९
सर्व कडधान्ये	२,३४९	२,५६६	२,७१५	३,२५७	३,५५७	४,०३८	४,५९५
सर्व अन्नधान्ये	१२,९५५	१२,८८६	१३,६९१	१४,३९३	१३,३८२	१३,०२३	११,६७४

उ ना उपलब्ध नाही @@ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यांमधील तीन तालुके वगळून # गणना शहरांसह + पहिले सुधारित अंदाज (पायाभूत वर्ष २०११-१२)
† बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न †† मूळ किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धी ! अंदाजित ^ जलसंपदा विभागाकडून निर्मित लाभक्षेत्र
@ जलसंपदा विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दि. २६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शासन निर्णया अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धतीबाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.
$ १९६१-६२ $$ १९९१-९२ ## प्रकल्प कालव्यांवरील उपसा व धरणातून नदी नाल्यांमध्ये सोडलेल्या पाण्यामुळे प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र समाविष्ट
टीप : राज्य उत्पन्नाचे १९६०-६१ ते २०१०-११ चे अंदाज घटक खर्चावर आधारित आहेत.
++ *आधार* : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब (१)	१९६०-६१ (२)	१९७०-७१ (३)	१९८०-८१ (४)	१९९०-९१ (५)	२०००-०१ (६)	२०१०-११ (७)	२०२०-२१ (८)
ऊस क्षेत्र	१५५	२०४	३१९	५३६	६८७	१,०४१	उ ना
ऊस तोडणी क्षेत्र	१५५	१६७	२५८	४४२	५९५	९६५	१,१४३
कापूस	२,५००	२,७५०	२,५५०	२,७२१	३,०७७	३,९४२	४,५४५
भूईमूग	१,०८३	९०४	६९५	८६४	४९०	३९५	३०९
८. प्रमुख पिकांचे उत्पादन -							
(हजार टन)							
तांदूळ	१,३६९	१,६६२	२,३१५	२,३४४	१,९३०	२,६९१	३,२९१
गहू	४०१	४४०	८८६	९०९	९४८	२,३०१	२,०७१
ज्वारी	४,२२४	१,५५७	४,४०९	५,९२९	३,९८८	३,४५२	२,१८६
बाजरी	४८९	८२४	६९७	१,११५	१,०८७	१,१२३	९०६
सर्व तृणधान्ये	६,७५५	४,७३७	८,६४७	१०,७४०	८,४९७	१२,३१७	१२,२०१
सर्व कडधान्ये	९८९	६७७	८२५	१,४४१	१,६३७	३,०९६	४,४४४
सर्व अन्नधान्ये	७,७४४	५,४१४	९,४७२	१२,१८१	१०,१३४	१५,४१३	१६,६४६
ऊस	१०,४०४	१४,४३३	२३,७०६	३८,१५४	४९,५६९	८५,६९१	१,११,६४२
कापूस (रुई)#	१,६७३	४८४	१,२२४	१,८७५	१,८०३	७,४७३	१०,११०
भुईमूग	८००	५८६	४५१	९७९	४७०	४७०	४०७
९. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक@-	--	--	--	१३६.५	१२७.४	२२३.८	२८४.३
१०. कृषि गणना -		(१९७०-७१)	(१९८०-८१)	(१९९०-९१)	(२०००-०१)	(२०१०-११)	(२०१५-१६)
वहिती खातेदारांची संख्या (हजार)	--	४,९५१	६,८६३	९,४७०	१२,१३८	१३,६९९	१५,२८५
वहिती क्षेत्र (हजार हेक्टर)	--	२१,१७९	२१,३६२	२०,९२५	२०,१०३	१९,७६७	२०,५०६
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)	--	४.२८	३.११	२.२१	१.६६	१.४४	१.३४
११. पशुधन गणना -	(१९६६)	(१९७८)	(१९८७)	(१९९७)	(२००७)	(२०१२)	(२०१९)
एकूण पशुधन (हजार)	२५,४४९	२९,६४२	३४,२५५	३९,६३८	३५,९५५	३२,४८९	३३,०८०
एकूण कुक्कुटादी पक्षी+ (हजार)	९,९०२	१८,७५१	२४,८३०	३५,३९२	६४,७५६@@	७७,७९५@@	७४,२९८@@
						(२००३)	(२००३)
ट्रॅक्टर	१,४२७	३,२७४	१२,९१७	३४,५२९	७९,८९३	१,०५,६११	१,०५,६११
१२. वन क्षेत्र (चौ. किमी)							(२०२१)
	६३,५४४	६२,३११	६४,२२२	६३,७९८	६१,९३५	६१,९३९	६१,९९२*
१३. औद्योगिक गुंतवणूक -							(२०२१)$$
मंजूर प्रकल्प (संख्या)	--	--	--	--	--	१६,६८६	२१,२१६
प्रस्तावित गुंतवणूक (₹ कोटी)	--	--	--	--	--	८,१०,८६४	१५,०९,८११
१४. वीज - (दशलक्ष कि.वॅ.तास)							
एकूण निर्मिती	३,२६८	७,९२५	१७,८६४	३६,४३०	६१,२०९	८३,०१७	१,१५,०६०
एकूण वापर	२,७२०	७,६५०	१४,०३४	२९,९७१	४७,२८९	८७,३९६	१,२४,६९१
औद्योगिक वापर	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९
कृषि वापर	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४
घरगुती वापर	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९

* अस्थायी # कापसाचे उत्पादन १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे हजार गासड्यांमध्ये @ पाया - त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००

$$ ऑगस्ट, १९९१ ते नोव्हेंबर @@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये कुक्कुटपालन केंद्रामधील पक्षी समाविष्ट

+ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी समाविष्ट उ ना उपलब्ध नाही

अ. दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१५. बँका-(अनुसूचित वाणिज्यिक)		(जून, १९७१)	(जून, १९८१)	(जून, १९९१)	(जून, २००१)	(जून, २०१०)	(३१ मार्च, २०२१)
बँक कार्यालये	उ ना	१,४७१	३,६२७	५,५९१ (मार्च, १९९१)	६,२९४ (मार्च, २००१)	८,०३७	१३,१६०
ग्रामीण लोकसंख्येसाठी बँक कार्यालये	उ ना	४५०	१,३५५	२,७४९	२,२९४	२,१७०	३,१८६
१६. शिक्षण[+] **-**							
प्राथमिक शाळा	३४,५९४	४४,५३५	५१,०४५	५७,७४४	६५,९६०	७५,६९५	१,०६,३३८
विद्यार्थी (हजार)	४,१७८	६,५३९	८,३९२	१०,४२४	११,८५७	१०,६२६	१५,३९१
माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह)	२,४६८	५,३१३	६,११९	१०,५१९	१५,३८९	२१,३५७	२८,५०५
विद्यार्थी (हजारात)	८५८	१,९८५	३,३०९	६,२६०	९,२६७	१०,७११	६,५२४
१७. आरोग्य -		(१९७१)	(१९८१)	(१९९१)	(२००१)	(२०११)	(२०२०)
रुग्णालये	उ ना	२९९	५३०	७६८	९८१	१,३६८	१,४०२
दवाखाने	उ ना	१,३७२	१,७७६	१,८९६	१,६२९	३,०१२	३,०८७
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा	उ ना	८८	११४	१४४	१०५	१०३	१०२ (२०१९)
जन्मदर[@]	३४.७	३२.२	२८.५	२६.२	२०.७	१६.७	१५.३
मृत्यूदर[@]	१३.८	१२.३	९.६	८.२	७.५	६.३	५.४
अर्भक मृत्यूदर[@]	८६	१०५	७९	६०	४५	२५	१७
१८. वाहतूक -							
रेल्वे मार्गाची लांबी (किमी)	५,०५६	५,२२६	५,२३३	५,४३४	५,४५९	५,९८४	६,२०४
एकूण रस्त्यांची लांबी (किमी)[†]	३९,२४१	६५,३६४	१,४१,१३१	१,७२,९६५	२,१६,९६८	२,४१,७१२	३,२०,५३५*
त्यापैकी पृष्ठांकित	२४,८५२	३५,८५३	६६,६१६	१,३२,०४८	१,७८,९९९	२,२१,१८२	२,५९,७१०*
मोटार वाहने (हजार)	१००	३१२	८०५	२,६४१	६,६०७	१६,९९०	३२,७३२*
१९. सहकार -							
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२१,४००	२०,४२०	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,८९७*
सभासद (लाख)	२२	३८	५४	७९	१०१	१५०	१५१*
सहकारी संस्थांची संख्या	३१,५६५	४२,५९७	६०,७४७	१,०४,६२०	१,५८,०१६	२,२४,३०६	२,१७,३५५*
सभासद (लाख)	४२	८६	१४८	२६९	४३०	५३०	५७५*
सहकारी संस्थांचे खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२९१	१,४८९	५,२१०	२४,२८४	१,३४,४४०	२,४८,४३४	४,३०,९१६*
२०. स्थानिक स्वराज्य संस्था -							(२०१९-२०)[$]
जिल्हा परिषदा	२५	२५	२५	२९	३३	३३	३४
ग्रामपंचायती	२१,६३६	२२,३००	२४,२८१	२५,८२७	२७,७३५	२७,९१३	२७,८३२
पंचायत समित्या	२९५	२९६	२९६	२९८	३२१	३५१	३५१
नगर परिषदा	२१९	२२१	२२०	२२८	२२८	२२२	२४१
महानगरपालिका	३	४	५	११	१५	२३	२७
नगर पंचायत	--	--	--	--	३	४	१२८
कटक मंडळे	७	७	७	७	७	७	७

* अस्थायी @ नमुना नोंदणी पाहणी प्रमाणे उ ना उपलब्ध नाही

† सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्ते $ राज्य निवडणूक आयोगाच्या अहवालानुसार (दि.३१.१२.२०१९ रोजीची)

\+ वर्ष २०११-१२ पासून सदर माहितीचा आधार बदलला असल्यामुळे सदर माहिती प्राथमिक शाळा (इयत्ता १ ते ८) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ९ ते १२) या स्वरुपात प्राप्त झाली असून पूर्वीची माहिती प्राथमिक शाळा (१ ते ७) व माध्यमिक शाळा (उच्च माध्यमिकसह) (इयत्ता ८ ते १२) या स्वरुपात आहे. तसेच सदर माहितीचा आधार महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद आहे.

ब. महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१. लोकसंख्या (२०११)				
१.१ एकूण लोकसंख्या	हजार	१,१२,३७४	१२,१०,८५५	९.३
(अ) पुरुष	-"-	५८,२४३	६,२३,२७०	९.३
(ब) स्त्रिया	-"-	५४,१३१	५,८७,५८५	९.२
१.२ (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजार	६१,५५६	८,३३,७४९	७.४
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	५४.८	६८.९	--
१.३ (अ) नागरी लोकसंख्या	हजार	५०,८१८	३,७७,१०६	१३.५
(ब) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	टक्के	४५.२	३१.१	--
१.४ स्त्री-पुरुष प्रमाण	दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या	९२९	९४३	--
१.५ लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धिदर (२००१-२०११)	टक्के	१६.०	१७.७	--
१.६ साक्षरता दर	-"-	८२.३	७३.०	--
१.७ अनुसूचित जाती व जमाती प्रवर्गातील लोकसंख्या	हजार	२३,७८६	३,०५,९२४	७.८
१.८ एकूण काम करणारे	-"-	४९,४२८	४,८१,८८९	१०.३
१.९ भौगोलिक क्षेत्र	लाख चौ. किमी	३.०८	३२.९	९.४
२. कृषि (२०१८-१९)				
२.१ निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१६,८१५	१,३९,३५१	१२.१
२.२ पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	-"-	२३,२१२	१,९७,३२०	११.८
२.३ स्थूल सिंचित क्षेत्र	-"-	उ ना	१,०२,६६७	--
२.४ स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ ना	५२.०	--
२.५ प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०१७-१८ ते २०१९-२० या वर्षांची सरासरी)				
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,४९०	४३,८६४	३.४
(२) गहू	-"-	९७२	३०,१०९	३.२
(३) ज्वारी	-"-	२,०५१	४,६४७	४४.१
(४) बाजरी	-"-	६९०	७,३७६	९.४
(५) एकूण तृणधान्ये	-"-	६,३९०	९७,४४६	६.६
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	-"-	१०,५२५	१,२६,४३२	८.३
(७) ऊस क्षेत्र	-"-	उ ना	४,८००	--
ऊस तोडणी क्षेत्र	-"-	९६२	उ ना	--
(८) कापूस	-"-	४,३५३	१२,८९२	३३.८
(९) भूईमूग	-"-	२७५	४,८१५	५.७

उ ना उपलब्ध नाही

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती (पुढे चालू...)

बाब	परिमाण	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
३. पशुधन गणना				
३.१ एकूण पशुधन *(२०१९)	हजार	३३,०८०	५,३६,७६१	६.२
३.२ व्हील ट्रॅक्टर्स (२००३)	-"-	१०६	२,३६१	४.५
३.३ सिंचनाकरिता वापरलेली डिझेल इंजिने व विद्युत पंप (२००३)	-"-	१,१७४	१५,६८४	७.५
४. वने				
४.१ एकूण वन क्षेत्र (२०२१)	चौ. किमी	६१,९९२	७,७५,२८८	८.०
५. उद्योग				
५.१ औद्योगिक गुंतवणूक $$				
(अ) मंजूर प्रकल्प	संख्या	२१,२१६	१,१७,८९७	१८.०
(ब) प्रस्तावित गुंतवणूक	₹ कोटी	१५,०९,८११	१,३८,४०,०२७	१०.९
६. वीज (२०२०-२१)				
६.१ एकूण निर्मिती	दशलक्ष कि. वॅ. तास	१,१५,०६०	१३,७३,१८७	८.४
६.२ एकूण वापर#	-"-	१,२४,६९१	१०,४१,५८०	१२.०
६.३ (अ) औद्योगिक वापर	-"-	४४,१०९	३,१७,३७२	१३.९
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	३५.४	३०.५	--
७. बँका (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च, २०२१)				
७.१ बँक कार्यालये	संख्या	१३,१६०	१,५०,२०७	८.८
७.२ ग्रामीण बँक कार्यालये (मार्च, २०२१)	-"-	३,१८६	५२,५३८	६.१
८. राज्य / राष्ट्रीय उत्पन्न (२०२०-२१)				
८.१ सांकेतिक (नॉमिनल) स्थूल राज्य उत्पन्न / सांकेतिक (नॉमिनल) देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न †	₹ कोटी	२७,११,६८५+	१,९८,००,९१४+	१३.७
८.२ सांकेतिक (नॉमिनल) उत्पन्न	₹ कोटी	२३,९३,९५३+	१,७१,९४,१५८+	१३.९
८.३ चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	₹	१,९३,१२१+	१,२६,८५५+	--

$$ ऑगस्ट, १९९१ ते नोव्हेंबर, २०२१ + पहिले सुधारित अंदाज # वितरण परवानाधारकांमार्फत ग्राहकांना केलेली वीज विक्री * अस्थायी
† स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न बाजार किंमतीनुसार

१

राज्य अर्थव्यवस्था

१. राज्य अर्थव्यवस्था

राज्य उत्पन्न

१.१ सन २०२१-२२ च्या पूर्वानुमानानुसार राज्य अर्थव्यवस्थेत १२.१ टक्के वाढ तर देशाच्या अर्थव्यवस्थेत ८.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२१-२२ च्या पूर्वानुमानानुसार दिसत असलेली वाढ ही सन २०२०-२१ मधील घटीच्या पार्श्वभूमीवर आहे. सन २०२१-२२ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्रात ४.४ टक्के वाढ, 'उद्योग' क्षेत्रात ११.९ टक्के वाढ आणि 'सेवा' क्षेत्रात १३.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ मध्ये सांकेतिक ('नॉमिनल') (चालू किंमतीनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ३१,९७,७८२ कोटी अपेक्षित आहे आणि वास्तविक ('रिअल') (सन २०११-१२ च्या स्थिर किंमतीनुसार) स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २१,१८,३०९ कोटी अपेक्षित आहे.

- सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात राज्याचा सरासरी हिस्सा सर्वाधिक (१४.२ टक्के) आहे
- सन २०२१-२२ च्या पूर्वानुमानानुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ २,२५,०७३ अपेक्षित आहे

१.२ पहिल्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०२०-२१ चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २७,११,६८५ कोटी होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते ₹ २७,३४,५५२ कोटी होते. सन २०२०-२१ चे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ १८,८९,३०७ कोटी होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते ₹ २०,४३,९८३ कोटी होते. सन २०२०-२१ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ १,९३,१२१ होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते ₹ १,९६,१०० होते.

दरडोई राज्य उत्पन्न आणि सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+	२०२१-२२$
सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ कोटी)	१२,८०,३६९	१४,५९,६२९	१६,४९,६४७	१७,७९,१३८	१९,६६,२२५	२१,९८,१८५	२३,५२,७८२	२५,६७,८९७	२७,३४,५५२	२७,११,६८५	३१,९७,७८२
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	९९,५९७	१,१२,०९२	१,२५,२६१	१,३२,८३६	१,४६,८१५	१,६३,७२६	१,७२,६६३	१,८६,०७४	१,९६,१००	१,९३,१२१	२,२५,०७३

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान

सन २०२०-२१ करिता निवडक राज्यांचे दरडोई उत्पन्न

(पायाभूत वर्ष २०११-१२)

तपशील	हरियाणा	कर्नाटक	तेलंगणा	तामीळनाडू	महाराष्ट्र	आंध्र प्रदेश	मध्य प्रदेश	उत्तर प्रदेश
दरडोई राज्य उत्पन्न (₹)	२,३९,५३५	२,३६,४५१	२,३४,७५१	२,२५,१०६	१,९३,१२१	१,७०,२१५	१,०४,८९४	६५,३३८

संयुक्त राष्ट्रसंघाचा वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन अॅन्ड प्रॉस्पेक्ट्स-२०२२ अहवालानुसार
सन २०२१ करिता जागतिक स्थूल उत्पादन व देशांतर्गत उत्पन्नातील वाढ

तपशील	जागतिक	विकसित अर्थव्यवस्था	विकसनशील अर्थव्यवस्था	अल्प विकसित अर्थव्यवस्था	अमेरीकेची संयुक्त राज्ये	जपान	चीन	भारत	महाराष्ट्र$
स्थूल उत्पादनाचे वृद्धिदर (टक्के)	५.५	४.८	६.४	१.४	५.५	२.२	७.८	९.०	१२.१^

$ सन २०२१-२२ करिता ^ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांचेकडील पुर्वानुमान

किंमती

- राज्यात दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी एकूण १,४८५ शिवभोजन केंद्रे कार्यरत आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत, एकूण ८.२४ कोटी शिवभोजन थाळींचे वितरण करण्यात आले
- सन २०२१-२२ मध्ये प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेअंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय असलेल्या अन्नधान्यासह प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य विनामूल्य वितरित करण्यात येत आहे

१.३ कोविड-१९ निर्बंधांमुळे माहे एप्रिल, २०२१ करिता जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती संकलनात अडचणी आल्या आणि खाद्यपदार्थ गटाव्यतिरिक्त इतर गटातील वस्तुंच्या किंमती उपलब्ध झाल्या नाहीत. त्यामुळे, माहे एप्रिल, २०२१ करिता 'कापड, बिछाना व पादत्राणे', 'संकीर्ण' आणि 'सर्वसाधारण' या गटांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करता आले नाहीत. माहे मे, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक ग्रामीण भागाकरिता ३२४.५ व नागरी भागाकरिता ३१२.१ होता.

१.४ माहे जून, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण भागाकरिता ३.२ टक्के व नागरी भागाकरिता ३.९ टक्के होती.

१.५ दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यात एकूण २५६.३४ लाख (६३.२१ लाख पिवळी, १७०.६२ लाख केशरी व २२.४२ लाख शुभ्र) शिधापत्रिकाधारक आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत समाविष्ट एकूण पात्र १५३.३७ लाख पात्र शिधापत्रिकाधारकांपैकी ९९.६ टक्के शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली आणि अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील एकूण ९.०९ लाख केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांपैकी ९९.३ टक्के शेतकऱ्यांच्या शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली.

१.६ राज्यातील ५२,५५७ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता पॉईंट ऑफ सेल उपकरणे बसविण्यात आली. माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये सुमारे १.४३ कोटी कुटुंबांनी आधार बेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनाद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

१.७ राज्यात दि.२६ जानेवारी, २०२० पासून प्रति थाळी ₹ १० दराने गरीब व गरजुंना शिव भोजन पुरविण्यात येत आहे. कोविड-१९ महामारीच्या कालावधीत सुरुवातीला प्रति थाळी ₹ पाच दराने व तद्नंतर माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत शिव भोजन थाळी विनामूल्य पुरविण्यात आली.

१.८ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' या योजनेअंतर्गत सन २०२१ मध्ये महाराष्ट्रातील १४,२४५ शिधापत्रिकाधारकांनी इतर राज्यांतून आणि इतर राज्यांतील ४९,९९६ शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली.

लोकवित्त

- अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ नुसार राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण २.१ टक्के तसेच ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १९.२ टक्के आहे
- वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२
  - वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२ करिता एकूण ₹ १,३०,००० कोटी निधी प्रस्तावित करण्यात आला असून त्यापैकी जिल्हा योजनांचा हिस्सा ₹ १५,६२२ कोटी आहे

१.९ सन २०२१-२२ अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार राज्याची महसुली जमा ₹ ३,६८,९८७ कोटी, तर सन २०२०-२१ सुधारित अंदाजानुसार ₹ २,८९,४९८ कोटी आहे. अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ नुसार कर महसूल आणि करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदानासह) अनुक्रमे ₹ २,८५,५३४ कोटी आणि ₹ ८३,४५३ कोटी आहे. माहे एप्रिल ते नोव्हेंबर, २०२१ या कालावधीत प्रत्यक्ष महसुली जमा ₹ १,८०,९५४ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ४९.० टक्के) आहे.

१.१० अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ नुसार राज्याचा महसुली खर्च ₹ ३,७९,२१३ कोटी असून सन २०२०-२१ च्या सुधारित अंदाजानुसार ₹ ३,३५,६७५ कोटी आहे.

१.११ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ नुसार भांडवली जमेचा एकूण जमेतील आणि भांडवली खर्चाचा एकूण खर्चातील हिस्सा अनुक्रमे २३.८ टक्के व २१.७ टक्के आहे.

१.१२ सन २०२०-२१ च्या सुधारित अंदाजानुसार विकास खर्चाचा एकूण महसुली खर्चातील हिस्सा ६८.१ टक्के आहे.

- पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार सहाय्यक अनुदाने -
  - सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीत एकूण ₹ ३,३७,२५२ कोटी रक्कमेची वित्तीय संसाधने राज्यास हस्तांतरित होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ₹ ७०,३७५ कोटी सहाय्यक अनुदाने अपेक्षित आहेत
  - राज्यास प्राप्त होणाऱ्या सहाय्यक अनुदानांपैकी ₹ ४१,३९१ कोटी अनुदान हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता प्राप्त होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ₹ ७,०६७ कोटी अनुदान ग्रामीण तसेच नागरी भागातील आरोग्य व्यवस्थेच्या बळकटीकरणाकरिता राखीव आहे
  - पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्याला केंद्र शासनाकडून सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीत राज्य आपत्ती जोखिम व्यवस्थापन निधी अंतर्गत सुमारे ₹ १७,८०३ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे

संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा

- देशातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व स्थूल कर्जे यामध्ये महाराष्ट्रातील बँकांचा हिस्सा दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी अनुक्रमे १९.८ टक्के व २६.२ टक्के होता
- प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत दि.१९ जानेवारी, २०२२ पर्यंत, राज्यात एकूण ३.११ कोटी खाती उघडण्यात आली असून ग्रामीण/ निम-नागरी क्षेत्राचा हिस्सा ५६ टक्के होता

१.१३ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी ₹ ३०.५३ लाख कोटी व स्थूल कर्जे ₹ २८.९६ लाख कोटी होते. दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी कर्ज-ठेवी प्रमाण ९४.८ टक्के होते.

१.१४ सन २०२१-२२ करिता राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ४.६१ लाख कोटी असून त्यामध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २५.८ टक्के आणि 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग आणि खादी व ग्रामोद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ५४.० टक्के आहे.

कृषि व संलग्न कार्ये

१.१५ राज्यात मान्सून २०२१ मध्ये सरासरी पावसाच्या ११८.२ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील १८७ तालुक्यांमध्ये अतिरिक्त, १४६ तालुक्यांमध्ये सरासरी आणि २२ तालुक्यांमध्ये अपुरा पाऊस पडला.

१.१६ राज्याचे सरासरी वहिती क्षेत्र कृषि गणना १९७०-७१ नुसार ४.२८ हेक्टर होते तर कृषि गणना २०१५-१६ नुसार ते १.३४ हेक्टर आहे. कृषि गणना २०१५-१६ नुसार अल्प व अत्यल्प (२.० हेक्टर पर्यंत) वहिती खातेदारांच्या वहिती क्षेत्राचे प्रमाण एकूण वहिती क्षेत्राच्या ४५ टक्के होते, तर अल्प व अत्यल्प वहिती खातेदारांची संख्या एकूण वहिती खातेदारांच्या ७९.५ टक्के होती.

१.१७ सन २०२१-२२ च्या खरीप हंगामामध्ये १५५.१५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, कापूस व ऊस यांच्या उत्पादनात अनुक्रमे ११ टक्के, २७ टक्के, १३ टक्के, ३० टक्के व ०.४ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१८ सन २०२१-२२ च्या रब्बी हंगामामध्ये माहे जानेवारी अखेर ५२.४७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली. मागील वर्षाच्या तुलनेत कडधान्याच्या उत्पादनात १४ टक्के वाढ अपेक्षित असून तृणधान्ये व तेलबियांच्या उत्पादनात अनुक्रमे २१ टक्के व ७ टक्के घट अपेक्षित आहे.

१.१९ सन २०२०-२१ मध्ये फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र २१.०९ लाख हेक्टर असून २९१.४३ लाख मे. टन उत्पादन अपेक्षित आहे.

राज्यातील पाऊस व पीक उत्पादन

तपशील	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
पावसाची सरासरीच्या तुलनेत टक्केवारी	१०२.३	९०.३	१२४.६	७०.२	५९.४	९४.९	८४.३	७३.६	११२.६	११३.४
पीक	उत्पादन ('००० मे.टन)[$]									
तृणधान्ये	१०,२७६	८,६६७	१०,६७७	९,२५९	७,२१०	१२,६४६	१०,९४४	७,९४७	९,२१८	१२,२०१
कडधान्य	२,२२५	२,२६२	३,११४	२,०१९	१,५४५	४,५८४	३,६८४	२,६८३	३,८४९	४,४४४
एकूण अन्नधान्ये	१२,५०१	१०,९२९	१३,७९१	११,२७८	८,७५५	१७,२३०	१४,६२८	१०,६३०	१३,०६७	१६,६४६
तेलबिया	४,४८५	५,०८७	५,२९४	२,८५०	२,४३६	५,११३	४,२०८	४,८८५	५,१७८	६,७१९
ऊस	८६,७३३	६९,६४८	७६,९०१	८४,६९९	७३,६८०	५४,२३७	८३,१३८	८९,७७१	६९,३१३	१,११,६४२
कापूस (रुई)[@]	७,२००	७,६५५	८,८३४	७,०००	७,५००	१०,७५५	६,०९४	६,५९३	६,६३९	१०,११०
फळे	१०,५३८	९,७८५	१३,४५८	११,०९०	९,७५०	१०,६३०	११,७२९	१०,७७८	१२,६२४	१२,२३०
भाजीपाला	८,७७८	८,००८	१०,१६२	८,७८३	९,४५२	१०,५२०	१२,३०७	११,४७२	१३,०४३	१५,१०६

$ खरीप, रब्बी आणि उन्हाळी अंतर्भूत @ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये

टिप : सन २०२०-२१ करिता पीक उत्पादनाची आकडेवारी अंतिम अंदाजांवर आधारीत आहे

- सेंद्रीय शेती उत्पादनात अखिल भारतात मध्यप्रदेश नंतर राज्य (२२ टक्के हिस्सा) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातून १.२६ लाख मे.टन सेंद्रीय शेती उत्पादनाची निर्यात झाली
- महात्मा जोतीराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना २०१९ च्या सुरुवातीपासून दि.२२ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ३१.७१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २०,२४३ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला
- डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेअंतर्गत राज्य शासनाने माहे एप्रिल, २०२१ पासून ₹ तीन लाख रकमेपर्यंतच्या कर्जास व्याजदराचे अनुदान एक टक्क्यावरुन तीन टक्के केले आहे

१.२० मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) प्रकल्पांद्वारे माहे जून, २०२० अखेर ५४.१५ लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली असून सन २०२०-२१ मध्ये प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र ४१.६० लाख हेक्टर (७६.८ टक्के) होते.

१.२१ मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्य क्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे दि.१५ ऑक्टोबर, २०२० रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३३,००५ दशलक्ष घनमीटर होता व तो एकूण जलसाठा क्षमतेच्या ७५.२ टक्के होता.

१.२२ सन २०२०-२१ मध्ये ०.६८ लाख हेक्टर क्षेत्र नव्याने सूक्ष्म सिंचनाखाली आले आणि ८४,७२६ पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ १५८.२३ कोटी अनुदान जमा करण्यात आले.

१.२३ सन २०२१-२२ मध्ये माहे सप्टेंबर अखेर, वित्तीय संस्थांद्वारे ₹ ३३,०६६ कोटी पीक कर्ज तर ₹ २४,९६३ कोटी कृषि मुदत कर्ज वाटप करण्यात आले.

१.२४ सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांनी शेतकऱ्यांना एकूण ₹ १४,५३६ कोटी कर्ज वितरित केले.

१.२५ माहे मार्च ते माहे मे, २०२१ कालावधीत अवकाळी पाऊस, गारपिट आणि चक्रीवादळ यामुळे ३१ जिल्ह्यांमधील बाधित झालेल्या सुमारे ०.९१ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्राकरीता ₹ १२२.२६ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. माहे मे, २०२१ मध्ये तौक्ते चक्रीवादळामुळे १७ जिल्ह्यांमधील बाधित झालेल्या सुमारे ०.१७ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्राकरीता ₹ ७२.३५ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. माहे जुलै, २०२१ मध्ये अतिवृष्टी आणि पुरामुळे २४ जिल्ह्यांमध्ये सुमारे ४.४३ लाख हेक्टर क्षेत्र बाधित झाले व त्याकरीता ₹ ३६५.६७ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली. माहे ऑगस्ट ते सप्टेंबर, २०२१ या कालावधीत राज्यातील २८ जिल्ह्यांमध्ये अतिवृष्टी/ पुरामुळे बाधित झालेल्या सुमारे ४८.३८ लाख हेक्टर कृषिक्षेत्राकरीता ₹ ३,७६६.३५ कोटी नुकसान भरपाई मंजूर केली.

१.२६ प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजनेअंतर्गत दि.१७ फेब्रुवारी, २०२२ अखेर राज्यातील १०९.३३ लाख लहान व सीमांतिक लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ १८,१२०.२३ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

१.२७ डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये १.२९ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ १६.०५ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले तर सन २०१९-२० मध्ये ४.२६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५२.८९ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले.

१.२८ पशुगणना २०१९ नुसार सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. सुमारे ७.४३ कोटी कुक्कुटादी पक्ष्यांच्या संख्येसह राज्य देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे.

१.२९ सन २०२०-२१ मध्ये शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दैनिक सरासरी दूध संकलन अनुक्रमे ०.५० लाख लिटर व ४०.४३ लाख लिटर होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते अनुक्रमे ०.९६ लाख लिटर व ३९.७६ लाख लिटर होते.

१.३० सन २०२०-२१ मध्ये सागरी व गोड्या पाण्यातील मत्स्य उत्पादन अनुक्रमे ३.९९ लाख मे. टन व १.२५ लाख मे. टन होते, तर सन २०१९-२० मध्ये ते अनुक्रमे ४.४४ लाख मे. टन व १.१८ लाख मे. टन होते.

१.३१ सन २०२०-२१ अखेर राज्याचे वनक्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.१ टक्के होते.

१.३२ राज्याने तौक्ते चक्रीवादळामुळे मृत जनावरांसाठी ₹ १०.८८ लाख, पोल्ट्री शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ ३.८५ लाख आणि मासेमारी बोटी व जाळ्यांच्या झालेल्या नुकसानीपोटी ₹ ६३०.५३ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे. राज्याने माहे जून, २०२१ मध्ये निसर्ग चक्रीवादळामुळे मृत जनावरांसाठी ₹ १०.१२ लाख भरपाई मंजूर केली आहे. राज्याने माहे जुलै, २०२१ मध्ये अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीमुळे मृत जनावरांसाठी ₹ ९२५.३४ लाख, पोल्ट्री शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ १३.१७ लाख आणि मासेमारी बोटी व जाळ्यांच्या झालेल्या नुकसानीपोटी ₹ १,१०१.२८ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे.

उद्योग व सहकार

- मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० अंतर्गत माहे जून, २०२० ते माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये राज्यात ₹ १.८८ लाख कोटी गुंतवणूक व ३.३४ लाख अपेक्षित रोजगार असलेले प्रस्ताव प्राप्त झाले
- महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक व्हेईकल प्रोत्साहन धोरण, २०१८ अंतर्गत पाच इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन घटक आणि एका बॅटरी उत्पादन घटकाकडून ₹ ८,४२० कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीचे प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यामध्ये ९,५०० रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे
- माहे ऑक्टोबर, २०२१ अखेर राज्यात १०,७८५ स्टार्ट-अप होते
- पर्यटन उद्योगाला चालना देण्यासाठी माहे मार्च, २०२१ मध्ये कॅराव्हॅन धोरण आणि माहे ऑगस्ट, २०२१ मध्ये साहसी पर्यटन उपक्रम धोरण राज्याने जाहीर केले
- श्री एकवीरा देवी, कार्ला येथे फ्युनिक्युलर रेल्वे/ रोपवे आणि पुणे जिल्ह्यातील राजगड किल्ला येथे रोपवे उभारण्याकरिता सामंजस्य करार करण्यात आला
- माहे नोव्हेंबर, २०२१ मध्ये राज्याने वैद्यकीय आणि आरोग्य पर्यटनाला चालना देण्यासाठी बांगलादेश आणि ओमान या देशांसोबत सामंजस्य करार केले

१.३३ माहे ऑगस्ट, १९९१ मध्ये उदारीकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात ₹ १५,०९,८११ कोटी गुंतवणुकीसह २१,२१६ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. सन २०२१ मध्ये माहे नोव्हेंबर पर्यंत ₹ ७४,३६८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या २५८ प्रकल्पांची नोंदणी झाली.

१.३४ माहे एप्रिल, २००० ते माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यातील थेट परदेशी गुंतवणूक ₹ ९,५९,७४६ कोटी असून ती अखिल भारताच्या एकूण थेट परदेशी गुंतवणुकीच्या २८.२ टक्के होती.

१.३५ माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत, ६१.८५ लाख रोजगारासह राज्यात एकूण १०.३१ लाख (९.८६ लाख सूक्ष्म, ०.३९ लाख लघु व ०.०६ लाख मध्यम) उपक्रम उद्यम नोंदणी अंतर्गत नोंदणीकृत होते.

१.३६ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा एक भाग म्हणून वॉक-टू-वर्क या संकल्पनेवर आधारीत सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट औद्योगिक शहर म्हणून राज्यातील ४,०३९ हेक्टर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) विकास केला जात आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत, ऑरिकमध्ये सुमारे ३३७ एकर क्षेत्रावरील १२६ भूखंडांचे गुंतवणूकदारांना वाटप करण्यात आले आहे. ऑरिकमध्ये ₹ ५,५०० कोटी पेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली असून सुमारे ५,९०९ रोजगार निर्मिती झाली आहे.

१.३७ 'दृष्टीक्षेपात भारत पर्यटन सांख्यिकी-२०२१' अहवालानुसार सन २०२० मध्ये राज्यात देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या ३.९२ कोटी आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या ०.१३ कोटी होती, तर सन २०१९ मध्ये देशांतर्गत पर्यटकांच्या भेटींची संख्या १४.९३ कोटी आणि विदेशी पर्यटकांच्या भेटींची संख्या ०.५५ कोटी होती.

१.३८ राज्यात दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी सुमारे ५.७५ कोटी सभासद असलेल्या २.१७ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी ९.६ टक्के प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, ९.७ टक्के बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था, ५३.० टक्के गृहनिर्माण संस्था, १२.२ टक्के कृषि प्रक्रिया संस्था, ५.० टक्के मजूर कंत्राटी संस्था आणि १०.५ टक्के इतर कार्यात गुंतलेल्या संस्था होत्या.

पायाभूत सुविधा

१.३९ सन २०२०-२१ मध्ये राज्यात एकूण १,५१,६७१ दशलक्ष युनिट (केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त विजेसह) वीज निर्मिती झाली असून राज्यातील एकूण विजेचा वापर १,२४,६९१ दशलक्ष युनिट होता.

- दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील वीज निर्मितीची स्थापित क्षमता आणि सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातील वीज निर्मिती देशात सर्वाधिक होती
- राज्यासाठी विजेचा दरडोई अंतिम वापर १,००५.९ युनिट असून अखिल भारतासाठी तो ७६८.५ युनिट आहे

- अंदाजित किंमत ₹ १७,८४३ कोटी असलेला मुंबई ट्रान्स हार्बर लिंक प्रकल्प प्रगतीपथावर आहे
- मुंबई किनारा रस्ता प्रकल्प (दक्षिण) (अंदाजित किंमत ₹ १२,७२१ कोटी) प्रगतीपथावर असून माहे सप्टेंबर, २०२१ अखेर सुमारे ४० टक्के काम पूर्ण झाले

- मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा २ अंतर्गत ठाणे-दिवा रेल्वे मार्गाच्या अतिरिक्त पाचवी व सहावी मार्गिका कार्यान्वित झाल्या
- मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाअंतर्गत दहिसर ते डी. एन. नगर (मेट्रो लाईन २A) आणि अंधेरी (पू.) ते दहिसर (पू.) (मेट्रो लाईन ७) चे काम अंतिम टप्प्यात आहे
- कुलाबा-वांद्रे-सीप्झ (मेट्रो लाईन ३) अंदाजित किंमत ₹ ३३,४०६ कोटी, वडाळा-घाटकोपर-ठाणे-कासारवडवली (मेट्रो लाईन ४) अंदाजित किंमत ₹ १४,५४९ कोटी, कासारवडवली-गायमुख (मेट्रो लाईन ४A) अंदाजित किंमत ₹ ९४९ कोटी, ठाणे-भिवंडी-कल्याण (मेट्रो लाईन ५) अंदाजित किंमत ₹ ८,४१७ कोटी, स्वामी समर्थ नगर-विक्रोळी (मेट्रो लाईन ६) अंदाजित किंमत ₹ ६,७१६ कोटी, दहिसर (पू.)-मिरा भाईंदर आणि अंधेरी (मेट्रो लाईन ९) अंदाजित किंमत ₹ ६,६०७ कोटी असलेली कामे प्रगतीपथावर
- नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प व पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प यांचे काम प्रगतीपथावर आहे
- नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाचे काम अंतिम टप्प्यात असून या प्रकल्पामधील खापरी ते कस्तुरचंद पार्क (उत्तर- दक्षिण मार्ग) आणि लोकमान्य नगर ते सीताबर्डी (पूर्व-पश्चिम मार्ग) जनतेसाठी खुले झाले
- नवी मुंबई आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (अंदाजित किंमत ₹ १४,१७९ कोटी) विकसनाचे काम सुरू

१.४० सन २०२१-२२ मध्ये माहे नोव्हेंबरपर्यंत, विजेची सरासरी कमाल मागणी १८,८४१ मेगावॅट होती तर पुरवठा २०,२०६ मेगावॅट होता. सन २०२०-२१ मध्ये विजेची सरासरी कमाल मागणी १९,२५० मेगावॅट होती तर पुरवठा २१,८८१ मेगावॅट होता.

१.४१ सन २०२०-२१ मध्ये महापारेषणची पारेषण हानी २.९३ टक्के तर महावितरणची वितरण हानी आणि 'एकत्रित तांत्रिक व व्यावसायिक' हानी अनुक्रमे १५.२९ टक्के व २०.७३ टक्के होती.

१.४२ माहे मार्च, २०२१ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी सुमारे ३.२१ लाख किमी होती.

१.४३ हिंदु हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृद्धी महामार्ग हा मुंबई व नागपूर शहरांना जोडणारा एकूण ₹ ५५,३३५.३२ कोटी अपेक्षित खर्च असलेला आठ पदरी (७०१ किमी लांब व १२० मीटर रुंद) द्रुतगती महामार्ग प्रस्तावित आहे. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ७५ टक्के काम पूर्ण झाले असून ₹ ३९,१४५ कोटी खर्च झाला.

१.४४ राज्यातील रस्त्यावरील वाहनांची संख्या दि. १ जानेवारी, २०२२ रोजी ४०९ लाख (१२८ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती, तर दि. १ जानेवारी, २०२१ रोजी ३८६ लाख (१२५ वाहने प्रति किमी रस्ता लांबी) होती.

१.४५ सन २०२१-२२ मध्ये माहे सप्टेंबरपर्यंत, महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या प्रति दिन सरासरी १७,१७९ बस गाड्यांनी २५.२७ लाख किमी प्रवास करून १५.०३ लाख प्रवासी वाहतूक केली.

१.४६ सन २०२०-२१ मध्ये, मोठ्या व लहान बंदरांमधून झालेली एकत्रित मालवाहतूक १,४३६.५९ लाख मे. टन होती तर ती मागील वर्षी १,७२८.०५ लाख मे. टन होती.

१.४७ सन २०२०-२१ मध्ये देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय विमानतळांवरून झालेली प्रवासी वाहतूक अनुक्रमे १३३.९६ लाख व १२.२३ लाख होती तर सन २०१९-२० मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ४५८.४९ लाख व १२५.२१ लाख होती.

१.४८ सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातील विमानतळांवरून झालेली देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मालवाहतूक अनुक्रमे १.८७ लाख मे. टन व ४.४१ लाख मे. टन होती तर सन २०१९-२० मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ३.३० लाख मे. टन व ५.८३ लाख मे. टन होती.

१.४९ राज्यात माहे सप्टेंबर, २०२१ अखेर इंटरनेट ग्राहकांची संख्या १०.२२ कोटी आहे. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या १२.६६ कोटी आहे.

सामाजिक क्षेत्र

- सन २०१९ मध्ये जन्मदर, मृत्यूदर व अर्भक मृत्यूदर हे अनुक्रमे १५.३, ५.४ व १७ होते
- सन २०१८ मध्ये पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर, नवजात शिशु मृत्यूदर व एकूण जननदर हे अनुक्रमे २२, १३ व १.७ होते
- सन २०१६-१८ मध्ये माता मृत्यूप्रमाण ४६ होते

१.५० दि.३० सप्टेंबर, २०२० रोजी एकूण १,०६,३३८ प्राथमिक (इयत्ता १ ली ते ८ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या १५३.९ लाख होती तर २८,५०५ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) शाळा होत्या व त्यातील पटसंख्या ६५.२ लाख होती.

१.५१ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी २०१९-२० अहवालानुसार राज्यात ६५ विद्यापीठे, ४,४९४ महाविद्यालये आणि २,३९३ स्वायत्त संस्था होत्या व त्यातील पटसंख्या ५२.३१ लाख होती.

१.५२ एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये माहे जानेवारी पर्यंत, सुमारे ७.१६ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून त्यावर ₹ १,३६०.६१ कोटी खर्च झाला.

१.५३ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) अंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये माहे ऑगस्टपर्यंत एकूण ३७,११२ स्वयंसहाय्य गटांना ₹ ६३८.५२ कोटी पतपुरवठा करण्यात आला.

१.५४ कोविड-१९ महामारीच्या सुरूवातीपासून दि. १५ जानेवारी, २०२२ पर्यंतची राज्यातील रूग्णांची माहिती खालीलप्रमाणे होती.

- बाधित रूग्णांची संख्या ७१.७० लाख तर त्यापैकी बरे झालेल्या रूग्णांची संख्या ६७.६० लाख होती
- रूग्ण बरे होण्याचा दर ९४.३ टक्के होता
- एकूण मृत्यू १.४२ लाख होते
- रूग्ण मृत्यूदर २.० टक्के होता

१.५५ राज्यात दि.१७ फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत १८ वर्षे व त्यावरील वयाच्या एकूण ६.४८ कोटी व्यक्तींचे, १५ ते १८ वर्षे वयोगटातील ०.४५ कोटी मुलांचे लसीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे आणि ०.१४ कोटी व्यक्तींना प्रिकॉशन डोस देण्यात आला आहे.

- दि.३० सप्टेंबर, २०२० रोजी मुली-मुले असमानता निर्देशक प्राथमिककरिता ०.८९, उच्च प्राथमिककरिता ०.८८, माध्यमिककरिता ०.८६ व उच्च माध्यमिककरिता ०.८७ आहे
- एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमाअंतर्गत कोविड-१९ महामारीमुळे दोन्ही पालक गमावलेल्या बालकांच्या नावे ₹ पाच लाख मुदत ठेवीच्या स्वरुपात अर्थसहाय्य देण्यात आले. सन २०२१-२२ मध्ये माहे नोव्हेंबरपर्यंत ३९७ लाभार्थी बालके होती

१.५६ सन २०२०-२१ मध्ये, ० ते ५ वयोगटातील ९०.० टक्के बालके सर्वसाधारण वजनाची, ८.६ टक्के बालके मध्यम कमी वजनाची आणि १.४ टक्के बालके तीव्र कमी वजनाची होती. सन २०१९-२० मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ८८.२ टक्के, ९.९ टक्के आणि १.९ टक्के होती.

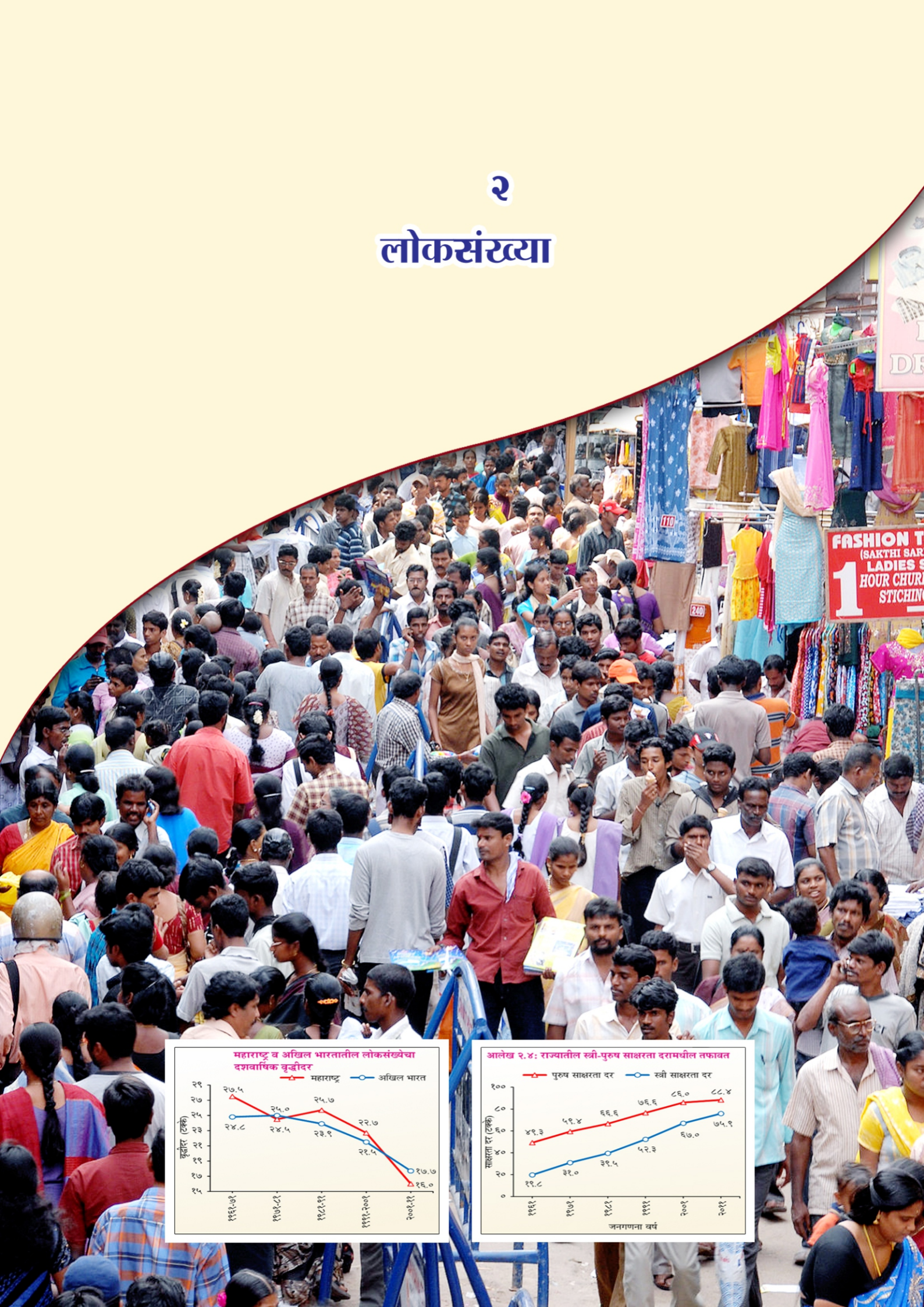
१.५७ सन २०२०-२१ मध्ये, आदिवासी क्षेत्रात ० ते ५ वयोगटातील ८०.२ टक्के बालके सर्वसाधारण वजनाची, १६.० टक्के बालके मध्यम कमी वजनाची आणि ३.८ टक्के बालके तीव्र कमी वजनाची होती. सन २०१९-२० मध्ये, तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ७९.० टक्के, १६.८ टक्के आणि ४.२ टक्के होती.

१.५८ स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) अंतर्गत माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत १७१ शहरांना ओडीएफ+, २१२ शहरांना ओडीएफ++ आणि एका शहरास वॉटर+ म्हणून घोषित करण्यात आले.

* * * * *

२

लोकसंख्या

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

आलेख २.४: राज्यातील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत

२. लोकसंख्या

२.१ भारताचे महानिबंधक कार्यालय, यांच्यामार्फत दर दहा वर्षांनी जनगणना घेण्यात येते. देशात पहिली जनगणना सन १८७२ मध्ये घेण्यात आली आणि जनगणना २०११ ही स्वातंत्र्यानंतरची सातवी जनगणना असून अखंडीत शृंखलेतील पंधरावी जनगणना आहे. लोकसंख्येच्या विस्तृत लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्यांबद्दल तसेच लहान भौगोलिक क्षेत्रे आणि लहान लोकसंख्या गटांची तपशीलवार आकडेवारी जनगणनेमधून प्राप्त होते. शासनास नियोजनासाठी व धोरणे आखण्यासाठी जनगणना मौल्यवान माहिती प्रदान करते. शाश्वत विकास २०३० अजेंडा राबविण्यासाठी विश्वसनीय, ठोस, सुलभ, समयोचित अशी लोकसंख्या आणि लोकसंख्याशास्त्रीय आकडेवारी आवश्यक आहे.

जनगणना २०२१

२.२ कोविड-१९ महामारीमुळे केंद्र शासनाकडून जनगणना २०२१ चा पहिला टप्पा व दि.१ एप्रिल, २०२० पासून सुरु होणारे राष्ट्रीय लोकसंख्या नोंदवहीचे अद्ययावतीकरण (पहिली डिजीटल जनगणना) आणि इतर संबंधित क्षेत्रीय कामकाज पुढे ढकलण्यात आले आहे.

जनगणना २०११

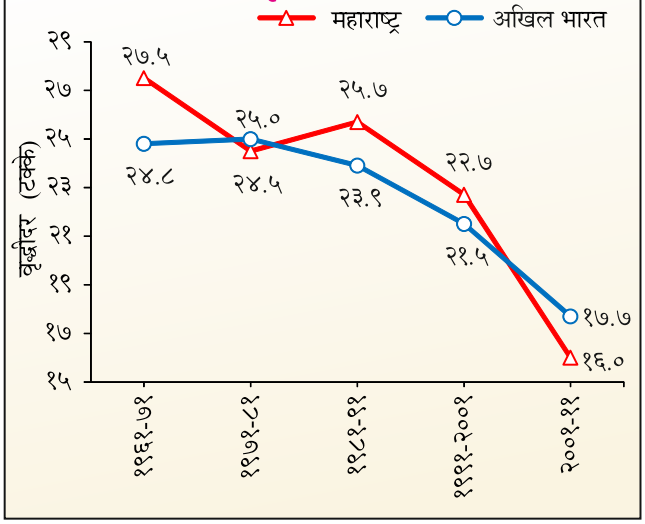
२.३ जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्या ११.२४ कोटी होती व ती अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के होती. महाराष्ट्र हे देशामध्ये उत्तरप्रदेश नंतर सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेले दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य होते. राज्यातील लोकसंख्येची घनता ३६५ प्रति चौ किमी होती. लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर राज्याकरिता १६.० टक्के तर अखिल भारताकरिता १७.७ टक्के होता. नागरी लोकसंख्या व साक्षरता या बाबींमध्ये अखिल भारतीय स्तरावर राज्य अनुक्रमे पाचव्या व सहाव्या स्थानावर होते. राज्यामध्ये कुटुंबाचा सरासरी आकार ४.६ असून तो राष्ट्रीय स्तरावर ४.९ होता. महाराष्ट्र आणि अखिल भारताच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक तक्ता २.१ मध्ये दिले आहेत. महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या परिशिष्ट २.१ मध्ये दिली आहे तर जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या परिशिष्ट २.२ मध्ये दिली आहे आणि जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक परिशिष्ट २.३ मध्ये दिले आहेत.

२.३.१ राष्ट्रीय लोकसंख्या आयोग, केंद्र शासन यांनी प्रकाशित केलेल्या प्रक्षेपित लोकसंख्येनुसार राज्याची दि.१ मार्च, २०२२ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या १२.५४ कोटी आहे.

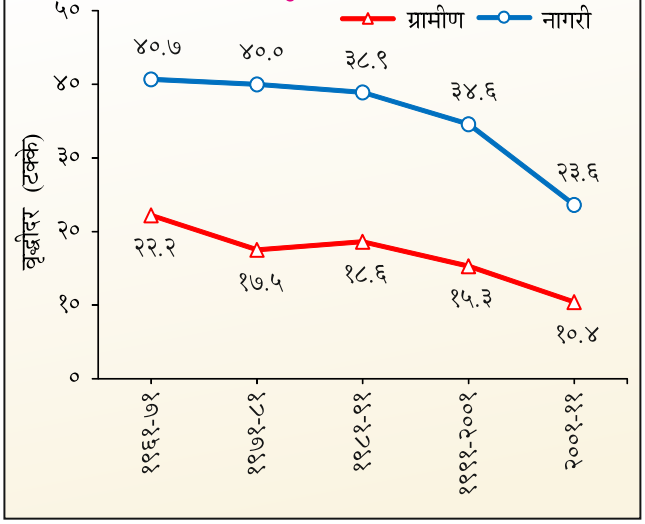
लोकसंख्या वृद्धीदर

२.४ राज्याच्या लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर १९६१-७१ या दशकात २७.५ टक्के होता आणि २००१-२०११ या दशकात तो १६.० टक्के होता.

आलेख २.१: महाराष्ट्र व अखिल भारतातील लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

आलेख २.२: राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

तक्ता २.१ महाराष्ट्र आणि अखिल भारताच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक

तपशील		महाराष्ट्र						अखिल-भारत					
		१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
लोकसंख्या (कोटी)													
एकूण	व्यक्ती	३.९६	५.०४	६.२८	७.८९	९.६९	११.२४	४३.९२	५४.८२	६८.५२[@]	८३.८६[£]	१०२.८७	१२१.०९
	पुरुष	२.०४	२.६१	३.२४	४.०८	५.०४	५.८२	२२.६३	२८.४१	३५.४४[@]	४३.५२[£]	५३.२२	६२.३३
	स्त्री	१.९१	२.४३	३.०४	३.८१	४.६५	५.४१	२१.२९	२६.४१	३३.०८[@]	४०.३४[£]	४९.६५	५८.७६
ग्रामीण	व्यक्ती	२.८४	३.४७	४.०८	४.८४	५.५८	६.१५	३६.०३	४३.९०	५२.५५[@]	६२.२८[£]	७४.२५	८३.३८
	पुरुष	१.४२	१.७५	२.०५	२.४५	२.८५	३.१५	१८.३५	२२.५३	२६.९४[@]	३२.१३[£]	३८.१६	४२.७८
	स्त्री	१.४२	१.७२	२.०३	२.३९	२.७३	३.००	१७.६८	२१.३७	२५.६१[@]	३०.१५[£]	३६.०९	४०.६०
नागरी	व्यक्ती	१.१२	१.५७	२.२०	३.०५	४.११	५.०८	७.८९	१०.९१	१५.९७[@]	२१.५८[£]	२८.६१	३७.७१
	पुरुष	०.६२	०.८६	१.१९	१.६३	२.१९	२.६७	४.२८	५.८७	८.५०[@]	११.३९[£]	१५.०६	१९.५५
	स्त्री	०.५०	०.७१	१.०१	१.४२	१.९२	२.४१	३.६१	५.०४	७.४७[@]	१०.१८[£]	१३.५६	१८.१६
अनुसूचित जाती	व्यक्ती	०.२२	०.३०	०.४५	०.८८	०.९९	१.३३	६.४५	८.००	१०.४८	१३.८२	१६.६६	२०.१४
	पुरुष	०.११	०.१६	०.२३	०.४५	०.५१	०.६८	३.३०	४.१३	५.४२	७.१९	८.६१	१०.३५
	स्त्री	०.११	०.१५	०.२२	०.४३	०.४८	०.६५	३.१५	३.८७	५.०५	६.६३	८.०५	९.७९
अनुसूचित जमाती	व्यक्ती	०.२४	०.३०	०.५८	०.७३	०.८६	१.०५	२.९९	३.८०	५.१६	६.७८	८.४३	१०.४५
	पुरुष	०.१२	०.१५	०.२९	०.३७	०.४४	०.५३	१.५०	१.९२	२.६०	३.४४	४.२६	५.२५
	स्त्री	०.१२	०.१५	०.२८	०.३६	०.४२	०.५२	१.४९	१.८८	२.५६	३.३४	४.१७	५.२०
लोकसंख्या (० ते ६ वर्षे वयोगट)	व्यक्ती	०.८४	१.०४	१.०९	१.३५	१.३७	१.३३	९.५२	११.५७	१२.४२	१५.०४	१६.३८	१६.४५
	पुरुष	०.४२	०.५३	०.५६	०.६९	०.७१	०.७०	४.८२	५.८९	६.३३	६.४४	८.५०	८.५७
	स्त्री	०.४२	०.५१	०.५३	०.६६	०.६५	०.६३	४.७०	५.६८	६.०९	७.३१	७.८८	७.८८
किशोरवयीन लोकसंख्या (१० ते १९ वर्षे वयोगट)		०.७६	१.०५	१.४०	१.६२	२.०९	२.१४	८.५२	११.६२	१५.०१	१७.७७	२२.५१	२५.३२
युवा लोकसंख्या (१५ ते २४ वर्षे वयोगट)		०.६७	०.८४	१.१४	१.४४	१.८४	२.१७	७.३२	९.०६	१२.१५	१५.३५	१९.००	२३.२०
दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)		२३.६	२७.५	२४.५	२५.७	२२.७	१६.०	२१.६	२४.८	२५.०	२३.९[$]	२१.५	१७.७
स्त्री - पुरुष प्रमाण		९३६	९३०	९३७	९३४	९२२	९२९	९४१	९३०	९३४	९२७	९३३	९४३
बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे वयोगट)		९७८	९७२	९५६	९४६	९१३	८९४	९७६	९६४	९६२	९४५	९२७	९१८
साक्षरता दर[££] (टक्के)		३५.१	४५.८	५५.८	६४.९	७६.९	८२.३	२८.३	३४.५	४३.६[§]	५२.२[@@]	६४.८	७३.०
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ किमी)		१२९	१६४	२०४	२५७	३१५	३६५	१४२	१७७	२१६	२६७	३२५	३८२
नागरी लोकसंख्या (टक्के)		२८.२	३१.२	३५.०	३८.७	४२.४	४५.२	१८.०	१९.९	२३.३	२५.५	२७.८	३१.१

@ आसामची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या वगळून

$ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

££ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम वगळून @@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

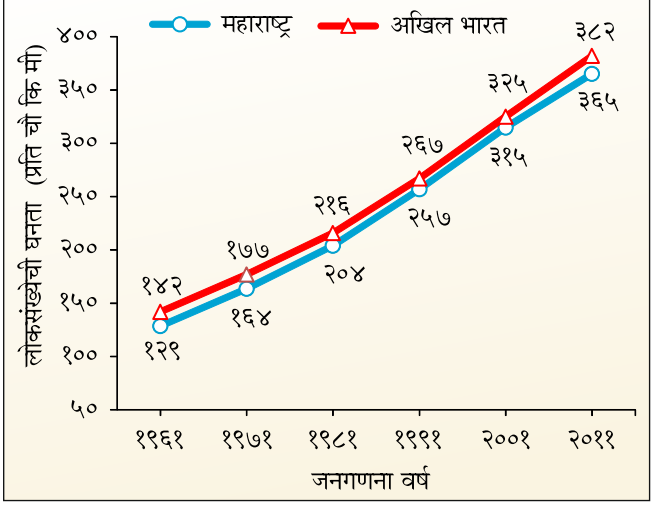
टीप : आकडे संक्षिप्तामध्ये दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

लोकसंख्येची घनता

२.५ जनगणना १९६१ नुसार राज्यात लोकसंख्येची घनता (व्यक्ती प्रती चौ किमी) १२९ होती तर ती अखिल भारतासाठी ती १४२ होती. जनगणना १९६१ नुसार लोकसंख्येची घनता बृहन्मुंबई जिल्ह्यात (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) सर्वाधिक (२४,५६८) आणि तत्कालीन चांदा जिल्ह्यात (चंद्रपूर) सर्वात कमी (१२३) होती. जनगणना २०११ नुसार राज्याची लोकसंख्येची घनता ३६५ होती व ती अखिल भारताच्या लोकसंख्येच्या घनतेपेक्षा (३८२) कमी होती. जनगणना २०११ नुसार लोकसंख्येची घनता मुंबई उपनगर जिल्हयात सर्वाधिक (२०,९८०) आणि गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वात कमी (७४) होती.

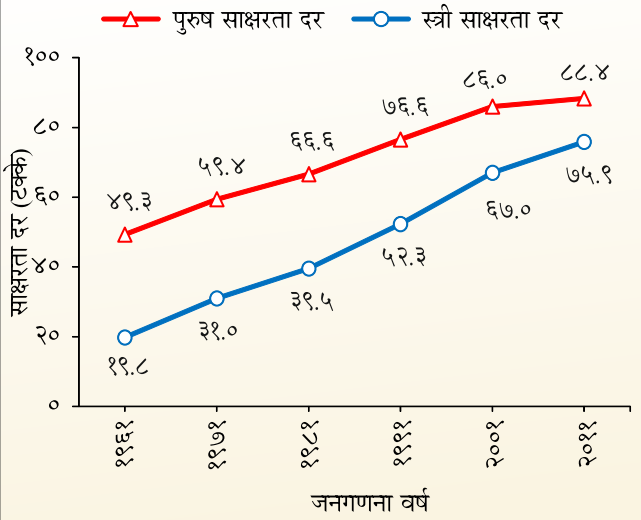
आलेख २.३: महाराष्ट्राची व अखिल भारताची लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ कि मी)

साक्षरता दर

२.६ जनगणना १९९१ नुसार राज्याचा साक्षरता दर ६४.९ टक्के होता व त्यात वाढ होऊन जनगणना २०११ मध्ये तो ८२.३ टक्के झाला. जनगणना १९९१ नुसार राज्यातील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत २४.३ टक्केवारी अंकांवरून जनगणना २०११ मध्ये १२.५ टक्केवारी अंकांपर्यंत कमी झाली. जनगणना १९९१ नुसार अनुसूचित जातीमधील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत २८.९ टक्केवारी अंकांवरून जनगणना २०११ मध्ये १५.३ टक्केवारी अंकांपर्यंत कमी झाली. जनगणना १९९१ नुसार अनुसूचित जमातीमधील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत २५.१ टक्केवारी अंकांवरून जनगणना २०११ मध्ये १७.३ टक्केवारी अंकांपर्यंत कमी झाली.

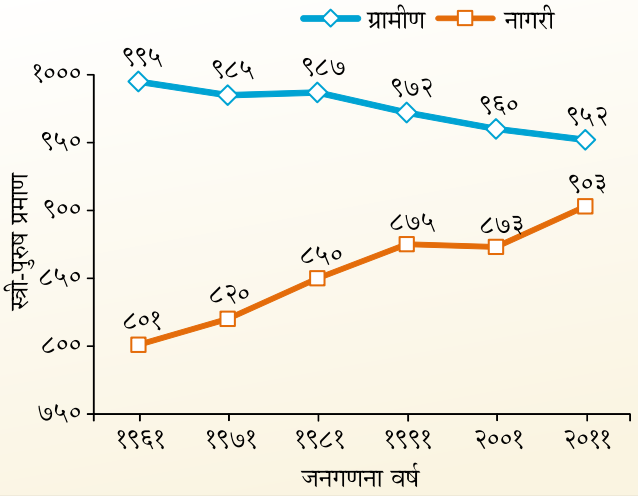
आलेख २.४: राज्यातील स्त्री-पुरुष साक्षरता दरामधील तफावत

स्त्री-पुरुष प्रमाण

२.७ जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण ९३६ होते आणि जनगणना २०११ नुसार ते ९२९ होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष प्रमाण हे सर्व सहाही दशकांमध्ये शहरी भागापेक्षा जास्त होते. जनगणना १९६१ नुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण रत्नागिरी जिल्ह्यात सर्वाधिक (१२३७) तर बृहन्मुंबई जिल्ह्यात (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) सर्वात कमी (६६३) होते. जनगणना २०११ नुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण रत्नागिरी जिल्ह्यात सर्वाधिक (११२२) तर मुंबई शहर जिल्ह्यात सर्वात कमी (८३२) होते.

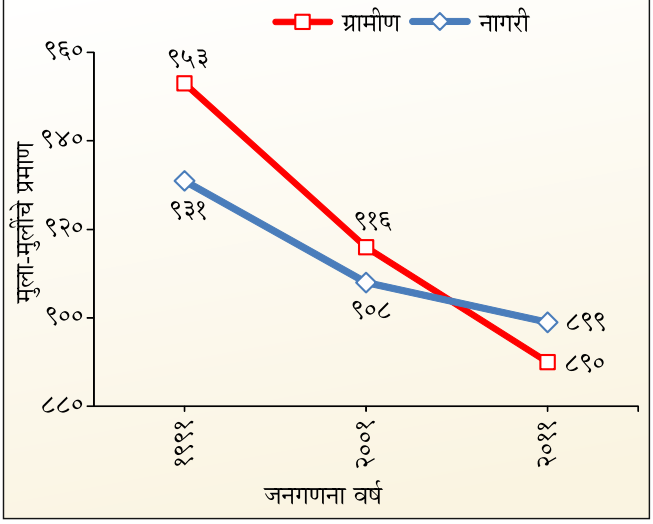
आलेख २.५: राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण

बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण

२.८ जनगणना १९९१ नुसार ०-६ वर्षे वयोगटातील बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण ९४६ होते व जनगणना २०११ नुसार ते ८९४ होते. जनगणना १९९१ नुसार बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक (९८०) आणि बृहन्मुंबई जिल्ह्यात (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) सर्वात कमी (९२०) होते. जनगणना २०११ नुसार बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण गडचिरोली जिल्ह्यात सर्वाधिक (९६१) आणि बीड जिल्ह्यात सर्वात कमी (८०७) होते.

आलेख २.६: राज्यातील बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण

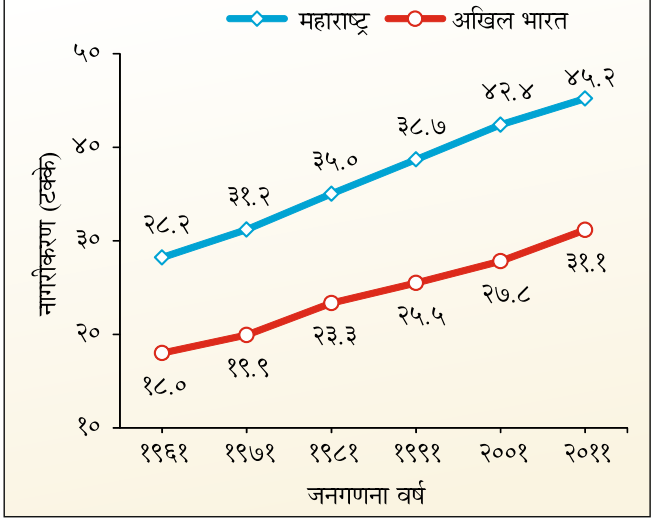

नागरीकरण

२.९ राज्य आणि अखिल भारतीय स्तरावर नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी २८.२ होती व ती जनगणना २०११ नुसार ४५.२ टक्के झाली. सन १९६१ ते सन २०११ या कालावधीमध्ये मोठ्या संख्येने नवीन शहरे उदयास आल्यामुळे नागरीकरणाचा वेग लक्षणीयरित्या वाढला. जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील शहरांची संख्या २६६ होती तर जनगणना २०११ नुसार ५३४ होती.

२.९.१ भारतातील नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी जनगणना १९६१ नुसार १८.० टक्के होती व जनगणना २०११ नुसार त्यात वाढ होऊन ती ३१.१ टक्के झाली. राज्य आणि अखिल भारतातील नागरी लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर तक्ता २.२ मध्ये दर्शविला आहे.

आलेख २.७ : महाराष्ट्र व अखिल भारतातील नागरीकरण

तक्ता २.२ राज्य आणि अखिल भारतातील नागरी लोकसंख्येचा दशवार्षिक वृद्धीदर

(टक्के)

दशक	दशवार्षिक वृद्धीदर	
	महाराष्ट्र	अखिल-भारत
१९५१-१९६१	२१.३	२६.४
१९६१-१९७१	४०.७	३८.२
१९७१-१९८१	४०.०	४६.१
१९८१-१९९१	३८.९	३५.३
१९९१-२००१	३४.६	३२.६
२००१-२०११	२३.६	३१.८

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.१० जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.६ टक्के होती व जनगणना २०११ नुसार ती ११.८ टक्के होती. जनगणना १९६१ नुसार अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण बीड जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक

(१३.५ टक्के) होते व तत्कालीन कुलाबा जिल्ह्यामध्ये (रायगड) सर्वात कमी (१.३ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण अकोला जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (२०.१ टक्के) होते व नंदुरबार जिल्ह्यात सर्वात कमी (२.९ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक तक्ता २.३ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.३ राज्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाख)	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण (टक्के)	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)	स्त्री-पुरुष प्रमाण	साक्षरता दर (टक्के)	कार्य सहभाग दर (टक्के)
१९६१	२२.३	५.६	-	९६२	१५.८	५०.८
१९७१	३०.३	६.०	३५.९	९४७	२५.३	३८.७
१९८१	४४.८	७.१	४८.१	९४८	३५.६	४४.४
१९९१	८७.६	११.१	९५.५	९४४	५६.५	४२.८
२००१	९८.८	१०.२	१२.८	९५२	७१.९	४१.९
२०११	१३२.८	११.८	३४.३	९६२	७९.७	४३.९

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.११ जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६.१ टक्के होती व जनगणना २०११ नुसार ती ९.४ टक्के होती. जनगणना १९६१ नुसार अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण धुळे जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (३८.० टक्के) होते व उस्मानाबाद जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी (०.०३ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (६९.३ टक्के) होते व सांगली जिल्ह्यात सर्वात कमी (०.७ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक तक्ता २.४ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता २.४ राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे महत्वाचे निर्देशक

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (लाख)	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण (टक्के)	दशवार्षिक वृद्धीदर (टक्के)	स्त्री-पुरुष प्रमाण	साक्षरता दर (टक्के)	कार्य सहभाग दर (टक्के)
१९६१	२४.०	६.१	-	९७८	७.२	५८.७
१९७१	२९.५	५.९	२३.२	९७३	११.७	४६.२
१९८१	५७.७	९.२	९५.४	९७४	२२.३	५३.४
१९९१	७३.२	९.३	२६.८	९६८	३६.८	५२.२
२००१	८५.८	८.९	१७.२	९७३	५५.२	४९.७
२०११	१०५.१	९.४	२२.५	९७७	६५..७	५०.६

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

कामगार लोकसंख्या

२.१२ जनगणना १९६१ नुसार कामगारांचे प्रमाण राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ४७.९ टक्के होते. ग्रामीण भागातील कामगारांचे प्रमाण (५२.४ टक्के) नागरी भागातील (३६.४ टक्के) कामगारांच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. ग्रामीण भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण ४६.७ टक्के होते व नागरी भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण १३.४ टक्के होते. कार्य सहभाग दर भंडारा जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक (५८.४ टक्के) होता व बृहन्मुंबई जिल्ह्यामध्ये (मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर एकत्रित) सर्वात कमी (४०.६ टक्के) होता.

२.१२.१ जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे प्रमाण राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ४४.० टक्के होते. ग्रामीण भागातील कामगारांचे प्रमाण (४९.८ टक्के) नागरी भागातील (३६.९ टक्के) कामगारांच्या प्रमाणापेक्षा अधिक होते. ग्रामीण भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण ४२.५ टक्के होते आणि नागरी भागातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण १६.८ टक्के होते. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी काम करणाऱ्यांचे प्रमाण पुरुषांमध्ये ५६.० टक्के तर स्त्रियांमध्ये ३१.१ टक्के होते. गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये कार्य सहभाग दर सर्वाधिक (५४.५ टक्के) होता व मुंबई उपनगर जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी (३९.९ टक्के) होता. उद्योगांच्या प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता २.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.५ उद्योगाच्या प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योगाचे प्रकार	जनगणना वर्ष				
	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
शेतकरी	३५.६	३५.१	३२.८	२९.४	२६.२
शेतमजूर	२९.३	२६.६	२६.८	२२.१	२५.३
पशुधन, वनीकरण, मासेमारी, शिकार व वृक्षारोपण, फळबागा आणि संबंधित कार्ये	१.६	२.०	१.५	२.०	०.६
कृषि व संलग्न कार्ये	**६६.५**	**६३.७**	**६१.१**	**५३.५**	**५२.१**
खाणकाम व उत्खनन	०.२	०.३	०.४	०.४	०.३
वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, सेवा आणि दुरुस्ती	१३.०	१४.०	१३.२	१३.१	११.८
बांधकाम	१.५	२.१	२.६	४.१	४.६
व्यापार आणि वाणिज्य	६.७	७.२	८.६	१३.५$	१०.३$
वाहतूक, साठवण व दळणवळण	३.१	३.३	३.७	५.१	५.४
इतर सेवा (वीज, गॅस व पाणीपुरवठ्यासह)	९.०	९.४	१०.४	१०.३	१५.५

$ घाऊक, किरकोळ व्यापार व दुरुस्तीचे काम, हॉटेल व उपहारगृह, आर्थिक मध्यस्थी, स्थावर मिळकत आणि व्यावसायिक उपक्रम यांचा समावेश आहे.

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

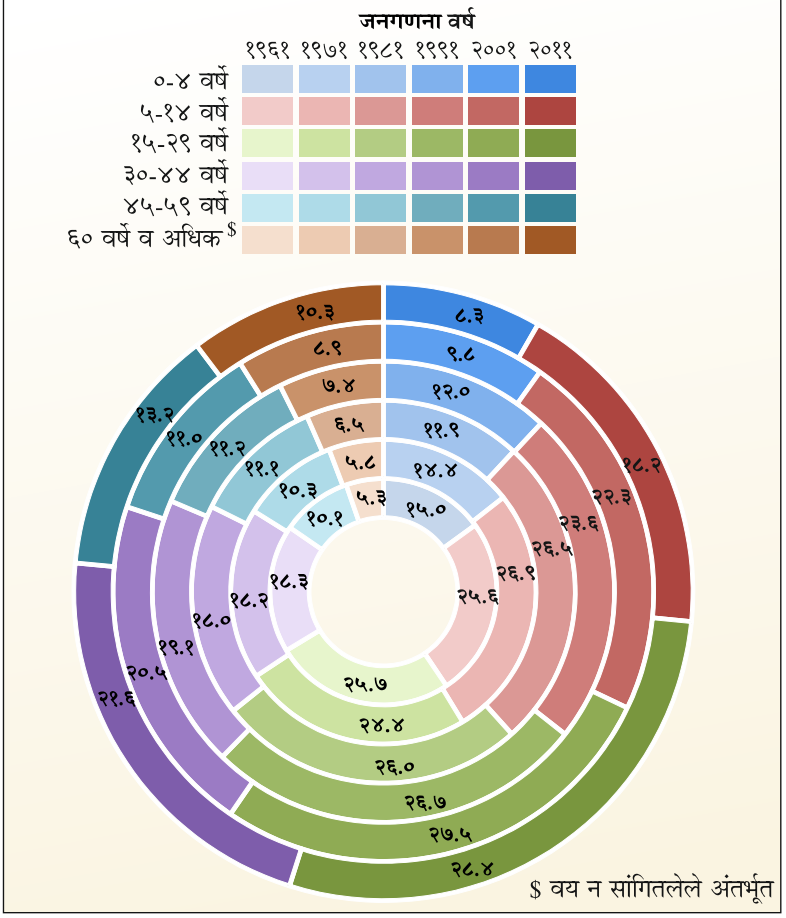
वयोगटानुसार लोकसंख्या

२.१३ जनगणना १९६१ नुसार राज्यातील ० ते १४ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ४०.६ टक्के होता, १५ ते ५९ वर्षे वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ५४.१ टक्के होता आणि ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील लोकसंख्येचा हिस्सा ५.३ टक्के होता. जनगणना २०११ नुसार ही टक्केवारी अनुक्रमे २६.६, ६३.१ व १०.३ होती.

वृद्धांची लोकसंख्या

२.१४ राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमधील वृद्ध व्यक्तींच्या लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे. जनगणना १९६१ नुसार ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५.३ टक्के होती व या प्रमाणात वाढ होऊन जनगणना २०११ नुसार १०.३ टक्के झाली. राज्यातील वृद्धांची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यावरील वयाचे) तक्ता २.६ मध्ये दिली आहे.

आलेख २.८ : वयोगटनिहाय महाराष्ट्रातील लोकसंख्येची टक्केवारी

तक्ता २.६ राज्यातील वृद्धांची लोकसंख्या (६० वर्षे व त्यावरील वयाचे)

(लाख)

जनगणना वर्ष	पुरुष	स्त्री	व्यक्ती	ग्रामीण	शहरी
१९६१	१०.३	१०.७	२१.०	१६.२	४.८
१९७१	१४.५	१४.४	२८.९	२१.८	७.१
१९८१	२०.१	२०.८	४१.०	२९.४	११.६
१९९१	२९.०	२९.२	५८.२	३९.७	१८.५
२००१	४०.०	४५.७	८५.७	५७.९	२७.८
२०११	५४.७	६०.४	११५.१	७१.८	४३.४

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय टीप : आकडे संक्षिप्तामध्ये दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्या

२.१५ जनगणना २००१ नुसार राज्यातील झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्या १.१२ कोटी होती आणि ती भारतात ४.२६ कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार राज्यातील झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्या १.१८ कोटी होती आणि ती भारतात ६.५५ कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्येचे प्रमाण राज्यात सर्वाधिक (१८.१ टक्के) होते. जनगणना २०११ नुसार झोपडपट्टयांमधील कुटुंबाचा सरासरी आकार राज्य आणि अखिल भारतीय स्तरावर ४.७ होता. राज्यातील झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्येचे निवडक निर्देशक तक्ता २.७ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता २.७ राज्यातील झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्येचे निवडक निर्देशक

निर्देशक	२००१	२०११
झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्या (कोटी)	१.१२	१.१८
झोपडपट्टयांमधील लोकसंख्येचे एकूण नागरी लोकसंख्येशी प्रमाण (टक्के)	२७.३	२३.३
अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	११.५	१५.७
अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	२.५	३.१
साक्षरता दर (टक्के)		
एकूण	८०.७	८४.६
पुरुष	८७.६	८९.३
स्त्री	७२.३	७९.०
कार्य सहभाग दर (टक्के)		
एकूण	३४.९	३८.१
पुरुष	५३.७	५६.५
स्त्री	१२.०	१७.०
स्त्री-पुरुष प्रमाण	८२५	८७२

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

कुटुंबे व कुटुंबांसाठी सुविधा

२.१६ जनगणना २००१ नुसार राज्यामध्ये कुटुंबांची (संस्थात्मक कुटुंबे वगळून) संख्या १.९१ कोटी होती तर ती अखिल भारतीय स्तरावर १९.२० कोटी होती. जनगणना २०११ नुसार राज्यामध्ये कुटुंबाची (संस्थात्मक कुटुंबे वगळून) संख्या २.३८ कोटी होती तर ती अखिल भारतीय स्तरावर २४.६७ कोटी होती. राज्यातील कुटुंबांसाठी (संस्थात्मक कुटुंबे वगळून) उपलब्ध असलेल्या सुविधा तक्ता २.८ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता २.८ राज्यातील कुटुंबांसाठी (संस्थात्मक कुटुंबे वगळून) उपलब्ध असलेल्या सुविधा

(टक्के)

तपशील	कुटुंबे	
	२००१	२०११
पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता		
परिसरात	५३.४	५९.४
परिसराबाहेर	४६.६	४०.६
प्रकाशाचे स्त्रोत		
वीज	७७.५	८३.९
केरोसीन	२१.५	१४.५
इतर#	०.५	०.७
प्रकाश योजना नसलेली	०.५	०.९
स्वयंपाकासाठी वापरण्यात आलेले इंधनाचे स्त्रोत		
एलपीजी	२९.७	४३.३
जळाऊ लाकूड	४६.६	४२.६
केरोसीन	१५.२	६.५
इतर $	८.१	६.८
स्वयंपाक न करणारे	०.४	०.८
घराच्या परिसरात शौचालय उपलब्ध असलेली	३५.१	५३.१
घराच्या परिसरात शौचालय उपलब्ध नसलेली	६४.९	४६.९
घराच्या परिसरात आंघोळीची सुविधा उपलब्ध असलेली	६१.१	८५.४
सांडपाणी व्यवस्थापनाचा प्रकार		
बंद गटारे	२२.०	३३.२
उघडी गटारे	३८.८	३४.३
गटार नाही	३९.२	३२.५
बँकींग सेवांचा लाभ घेणारी	४८.१	६८.९

सौर ऊर्जा, इतर तेल, इ.

$ इतर मध्ये पीक अवशेष, शेणाच्या गोवऱ्या, वीज, बायोगॅस, इ.

आधार : भारताचे महानिबंधक कार्यालय

* * * * *

परिशिष्ट २.१

महाराष्ट्राची व भारताची जनगणनांवर आधारीत लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)		दशवार्षिक वृध्दीदर (टक्के)		साक्षरतेची टक्केवारी ‡‡	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
१९६१	३.९६	४३.९२	२३.६	२१.६	३५.१	२८.३
१९७१	५.०४	५४.८२	२७.५	२४.८	४५.८	३४.५
१९८१	६.२८	६८.५२@	२४.५	२५.०	५५.८	४३.६§
१९९१	७.८९	८४.६४£	२५.७	२३.९£	६४.९	५२.२@@
२००१	९.६९	१०२.८७	२२.७	२१.५	७६.९	६४.८
२०११	११.२४	१२१.०९	१६.०	१७.७	८२.३	७३.०

आधार - भारताचे महानिबंधक कार्यालय

@ आसामची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

£ जम्मू व काश्मीरची प्रक्षेपित लोकसंख्या धरुन

‡‡ १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१, १९९१, २००१ व २०११ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्षे व अधिक वयोगटातील लोकसंख्येसाठी आहे.

§ साक्षरतेची टक्केवारी आसाम वगळून

@@ साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू व काश्मीर वगळून

परिशिष्ट २.२

जनगणनांवर आधारीत राज्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	स्त्री-पुरुष प्रमाण			लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.किमी)
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	पुरुष	स्त्रिया		ग्रामीण	नागरी	एकूण	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९६१	२.८४	१.१२	३.९६	२.०४	१.९१	२८.२	९९५	८०१	९३६	१२९
१९७१	३.४७	१.५७	५.०४	२.६१	२.४३	३१.२	९८५	८२०	९३०	१६४
१९८१	४.०८	२.२०	६.२८	३.२४	३.०४	३५.०	९८७	८५०	९३७	२०४
१९९१	४.८४	३.०५	७.८९	४.०८	३.८१	३८.७	९७२	८७५	९३४	२५७
२००१	५.५८	४.११	९.६९	५.०४	४.६५	४२.४	९६०	८७३	९२२	३१५
२०११	६.१६	५.०८	११.२४	५.८२	५.४१	४५.२	९५२	९०३	९२९	३६५

आधार - भारताचे महानिबंधक कार्यालय

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट २.३

जनगणना २०११ नुसार जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे निर्देशक

अनु. क्र.	जिल्हा	लोकसंख्या ('०००)			दशवार्षिक वृध्दी दर (टक्के) (२००१-२०११)	साक्षरता दर (टक्के)			स्त्री - पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुला-मुलींचे प्रमाण (० -६ वर्षे वयोगट)
		पुरुष	स्त्री	एकूण		पुरुष	स्त्री	एकूण		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	मुंबई शहर	१,६८५	१,४०१	३,०८५	(-) ७.६	९१.५	८६.५	८९.२	८३२	९१४
२	मुंबई उपनगर	५,०३१	४,३२६	९,३५७	८.३	९२.९	८६.४	८९.९	८६०	९१३
३	ठाणे #	५,८६५	५,१९५	११,०६०	३६.०	८८.७	७९.८	८४.५	८८६	९२४
४	रायगड	१,३४४	१,२९०	२,६३४	१९.३	८९.१	७६.९	८३.१	९५९	९३५
५	रत्नागिरी	७६१	८५४	१,६१५	(-) ४.८	९०.९	७४.५	८२.२	१,१२२	९३६
६	सिंधुदुर्ग	४१७	४३२	८५०	(-) २.२	९१.६	७९.८	८५.६	१,०३६	९२२
कोकण विभाग		**१५,१०४**	**१३,४९८**	**२८,६०१**	**१४.९**	**९०.७**	**८२.०**	**८६.६**	**८९४**	**९२१**
७	नाशिक	३,१५७	२,९५०	६,१०७	२२.३	८८.२	७६.१	८२.३	९३४	८९०
८	धुळे	१,०५४	९९७	२,०५१	२०.१	७९.५	६५.८	७२.८	९४६	८९८
९	नंदुरबार	८३३	८१५	१,६४८	२५.७	७२.२	५६.५	६४.४	९७८	९४४
१०	जळगाव	२,१९७	२,०३३	४,२३०	१४.९	८५.४	७०.६	७८.२	९२५	८४२
११	अहमदनगर	२,३४३	२,२००	४,५४३	१२.४	८६.८	७०.९	७९.१	९३९	८५२
नाशिक विभाग		**९,५८५**	**८,९९५**	**१८,५७९**	**१८.१**	**८४.९**	**७०.७**	**७८.०**	**९३८**	**८७६**
१२	पुणे	४,९२४	४,५०५	९,४२९	३०.४	९०.८	८१.१	८६.२	९१५	८८३
१३	सातारा	१,५११	१,४९३	३,००४	६.९	८९.४	७६.३	८२.९	९८८	८९५
१४	सांगली	१,४३६	१,३८६	२,८२२	९.२	८८.२	७४.६	८१.५	९६६	८६७
१५	सोलापूर	२,२२८	२,०९०	४,३१८	१२.२	८५.०	६८.५	७७.०	९३८	८८३
१६	कोल्हापूर	१,९८१	१,८९५	३,८७६	१०.०	८८.६	७४.२	८१.५	९५७	८६३
पुणे विभाग		**१२,०७९**	**११,३७०**	**२३,४४९**	**१७.३**	**८८.९**	**७६.२**	**८२.७**	**९४१**	**८८०**
१७	औरंगाबाद	१,९२४	१,७७७	३,७०१	२७.८	८७.४	७०.१	७९.०	९२३	८५८
१८	जालना	१,०११	९४८	१,९५९	२१.५	८१.५	६१.०	७१.५	९३७	८७०
१९	परभणी	९४३	८९३	१,८३६	२०.२	८२.६	६३.६	७३.३	९४७	८८४
२०	हिंगोली	६०६	५७१	१,१७७	१९.३	८६.९	६९.०	७८.२	९४२	८८२
२१	बीड	१,३४९	१,२३६	२,५८५	१९.६	८५.६	६७.८	७७.०	९१६	८०७
२२	नांदेड	१,७३०	१,६३१	३,३६१	१६.९	८४.३	६६.१	७५.५	९४३	९१०
२३	उस्मानाबाद	८६२	७९६	१,६५८	११.५	८५.८	७०.५	७८.४	९२४	८६७
२४	लातूर	१,२७३	१,१८१	२,४५४	१८.०	८४.४	६९.६	७७.३	९२८	८८९
औरंगाबाद विभाग		**९,६९९**	**९,०३३**	**१८,७३२**	**१९.९**	**८४.९**	**६७.४**	**७६.४**	**९३१**	**८७०**
२५	बुलढाणा	१,३३८	१,२४९	२,५८६	१५.८	९०.५	७५.८	८३.४	९३४	८५५
२६	अकोला	९३२	८८२	१,८१४	११.३	९२.३	८३.५	८८.०	९४६	९१२
२७	वाशिम	६२०	५७७	१,१९७	१७.३	९०.५	७५.५	८३.२	९३०	८६३
२८	अमरावती	१,४८१	१,४०८	२,८८८	१०.८	९१.५	८३.१	८७.४	९५१	९३५
२९	यवतमाळ	१,४२०	१,३५२	२,७७२	१२.८	८९.४	७५.९	८२.८	९५२	९२२
अमरावती विभाग		**५,७९१**	**५,४६७**	**११,२५८**	**१३.२**	**९०.८**	**७९.०**	**८५.०**	**९४४**	**९००**
३०	वर्धा	६६८	६३२	१,३०१	५.२	९१.९	८१.८	८७.०	९४६	९१९
३१	नागपूर	२,३८५	२,२६९	४,६५४	१४.४	९२.१	८४.५	८८.४	९५१	९३१
३२	भंडारा	६०६	५९५	१,२००	५.६	९०.४	७७.१	८३.८	९८२	९५०
३३	गोंदिया	६६२	६६१	१,३२३	१०.१	९२.०	७७.९	८५.०	९९९	९५६
३४	चंद्रपूर	१,१२४	१,०८०	२,२०४	६.४	८६.८	७३.०	८०.०	९६१	९५३
३५	गडचिरोली	५४१	५३२	१,०७३	१०.६	८२.३	६६.३	७४.४	९८२	९६१
नागपूर विभाग		**५,९८६**	**५,७६९**	**११,७५४**	**१०.०**	**९०.०**	**७८.९**	**८४.५**	**९६४**	**९४१**
महाराष्ट्र राज्य		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**१६.०**	**८८.४**	**७५.९**	**८२.३**	**९२९**	**८९४**

आधार - भारताचे महानिबंधक कार्यालय

अविभाजित ठाणे जिल्हा

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

3

राज्य उत्पन्न

३. राज्य उत्पन्न

३.१ अर्थव्यवस्थेचे आकारमान व कामगिरी मापनाचा स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न हा महत्वपुर्ण निर्देशक आहे. स्थूल राज्य उत्पन्न हा समष्टी अर्थशास्त्रीय निर्देशक राज्य वित्त व्यवस्थापनात तसेच धोरणे आखण्यासाठी सहाय्यभूत ठरतो. कोविड-१९ महामारीच्या काळात जगातील अर्थव्यवस्थांना बहुविध आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

३.२ चालू मालिकेतील (पायाभूत वर्ष २०११-१२) कार्यपद्धतीनुसार राष्ट्रीय स्तरावरील क्षेत्र निहाय अंदाज मुळ किंमतीवर आधारीत स्थूल मूल्यवृद्धिच्या स्वरुपात तर देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न हे बाजार किंमतीवर आधारीत आहे. राज्यासाठी/जिल्ह्यासाठी क्षेत्रनिहाय अंदाज मूळ किंमतीवर आधारीत स्थूल राज्य/जिल्हा मूल्यवृद्धिच्या स्वरुपात व स्थूल राज्य/जिल्हा उत्पन्नाचे अंदाज बाजार किंमतीवर आधारीत आहेत. चालू वर्षांच्या किंमतीवर आधारीत अंदाजांना सांकेतिक (नॉमिनल) अंदाज तर पायाभूत वर्षातील किंमतीवर आधारित अंदाजांना वास्तविक (रियल) अंदाज असे संबोधण्यात येत आहे.

राज्य अर्थव्यवस्था

स्थूल राज्य उत्पन्न पूर्वानुमान (सन २०२१-२२)

३.३ पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ च्या वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नात सन २०२०-२१ च्या तुलनेत १२.१ टक्के वाढ अपेक्षित असून ते ₹ २१,१८,३०९ कोटी अंदाजित आहे.

३.३.१ सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ ३१,९७,७८२ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ चे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.१ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.१ वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि, वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे पुर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ चे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

क्षेत्र	वृद्धिदर
i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि#, वने व मत्स्यव्यवसाय)	४.४
ii) खाण व दगड खाणकाम	१६.०
iii) वस्तुनिर्माण	९.५
iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१३.१
v) बांधकाम	१७.४
vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१७.९
vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	१३.४
viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	८.३
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**११.९**
स्थूल राज्य उत्पन्न	**१२.१**
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न	**११.२**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # पीक व पशुसंवर्धन समाविष्ट

३.३.२ सन २०२१-२२ च्या पूर्वानुमानानुसार दिसत असलेली वाढ ही २०२०-२१ मधील घटीच्या पार्श्वभूमीवर आहे. महामारीच्या परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी संपुर्ण व अंशत: लॉकडाऊन, टप्प्या-टप्प्याने खुले करण्यात आलेले आर्थिक व्यवहार आणि लसीकरण मोहीम यासारख्या विविध उपाययोजनांचा अर्थव्यवस्थेतील घडामोडींवर मोठा परिणाम होत आहे. परिणामी, हे अंदाज सुधारीत करतांना त्यात मोठ्या प्रमाणात बदल संभवतात.

३.३.३ 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नात ४.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पीक' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित ३.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन', 'वने व लाकूड तोडणी' आणि 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' या क्षेत्रांत अनुक्रमे ६.९ टक्के, ७.२ टक्के व १.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'उद्योग' क्षेत्रात ११.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' व 'बांधकाम' क्षेत्रांत अनुक्रमे ९.५ टक्के व १७.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'सेवा' क्षेत्रात १३.५ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

स्थूल राज्य उत्पन्न (सन २०२०-२१)

३.४ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२०-२१ चे वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न सन २०१९-२० च्या तुलनेत (-)७.६ टक्के अपेक्षित वाढीसह ₹ १८,८९,३०७ कोटी अंदाजित आहे.

३.४.१ सन २०२०-२१ चे सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न ₹ २७,११,६८५ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व दरडोई वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ३.२ वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व वास्तविक दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	वृद्धिदर								
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
स्थूल राज्य उत्पन्न	**६.१**	**६.९**	**६.३**	**७.२**	**९.२**	**४.५**	**४.५**	**३.६**	**(-)७.६**
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**६.०**	**६.८**	**६.२**	**६.७**	**८.९**	**४.३**	**४.१**	**३.९**	**(-)६.५**
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**(-)०.४**	**१२.३**	**(-)१०.७**	**(-)३.७**	**२१.०**	**(-)०.७**	**(-)२.१**	**८.४**	**१७.९**
i) पीक	(-)१.८	१८.६	(-)१६.७	(-)७.५	२५.०	(-)५.१	(-)७.६	७.८	२५.६
ii) पशुसंवर्धन	३.८	१.१	४.०	४.८	११.५	८.५	७.८	४.४	११.०
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.८	(-)३.३	२.८	३.४	१८.०	९.३	८.६	१७.७	२.०
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	०.९	२.०	७.०	(-)४.२	२१.२	(-)११.५	(-)१०.६	७.८	(-)६.४
उद्योग क्षेत्र	**५.१**	**३.१**	**८.०**	**८.८**	**५.९**	**३.५**	**३.५**	**(-)१.८**	**(-)१०.०**
i) खाण व दगड खाणकाम	४.२	(-)२५.४	२३.६	१०.८	३.१	७.१	३.८	(-)२.६	७.०
ii) वस्तुनिर्माण	८.२	१०.०	५.१	१०.८	६.८	२.६	३.७	(-)१.२	(-)१३.३
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	५.१	(-)४.४	१४.७	४.८	३.१	१०.७	१.१	(-)२.७	(-)३.९
iv) बांधकाम	(-)३.८	३.८	७.९	१.९	५.४	२.०	३.८	(-)३.५	(-)११.०
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**८.१**	**९.१**	**७.४**	**८.७**	**५.८**	**५.७**	**६.५**	**(-)९.०**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	९.६	१.३	६.१	५.५	९.५	७.१	१०.६	४.७	(-)१६.८
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	८.३	१२.२	१०.८	८.१	८.०	४.५	३.७	६.०	(-)६.७
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	६.३	७.३	८.६	८.२	१०.०	७.८	४.४	११.१	(-)४.०
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न	**४.९**	**५.७**	**५.२**	**६.०**	**८.१**	**३.५**	**३.५**	**२.६**	**(-)८.४**

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप : क्षेत्रनिहाय वृद्धिदर स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिवर आधारित असून राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धिदर स्थूल राज्य उत्पन्नावर आधारित आहे

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३.४.२ सन २०२०-२१ मध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित १७.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पीक' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित २५.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. अन्नधान्य व तेलबिया यांच्या उत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे २७.४ टक्के व २९.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. कापूस व उसाच्या उत्पादनात देखील मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ५२.३ टक्के व ६१.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. तसेच भाजीपाल्याच्या उत्पादनात मागील वर्षाच्या तुलनेत १५.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'पशुसंवर्धन' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित दूध व अंडी उत्पादनातील वाढीमुळे मागील वर्षीच्या तुलनेत ११.० टक्के

वाढ अपेक्षित आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत 'वने व लाकूड तोडणी' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित २.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)६.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

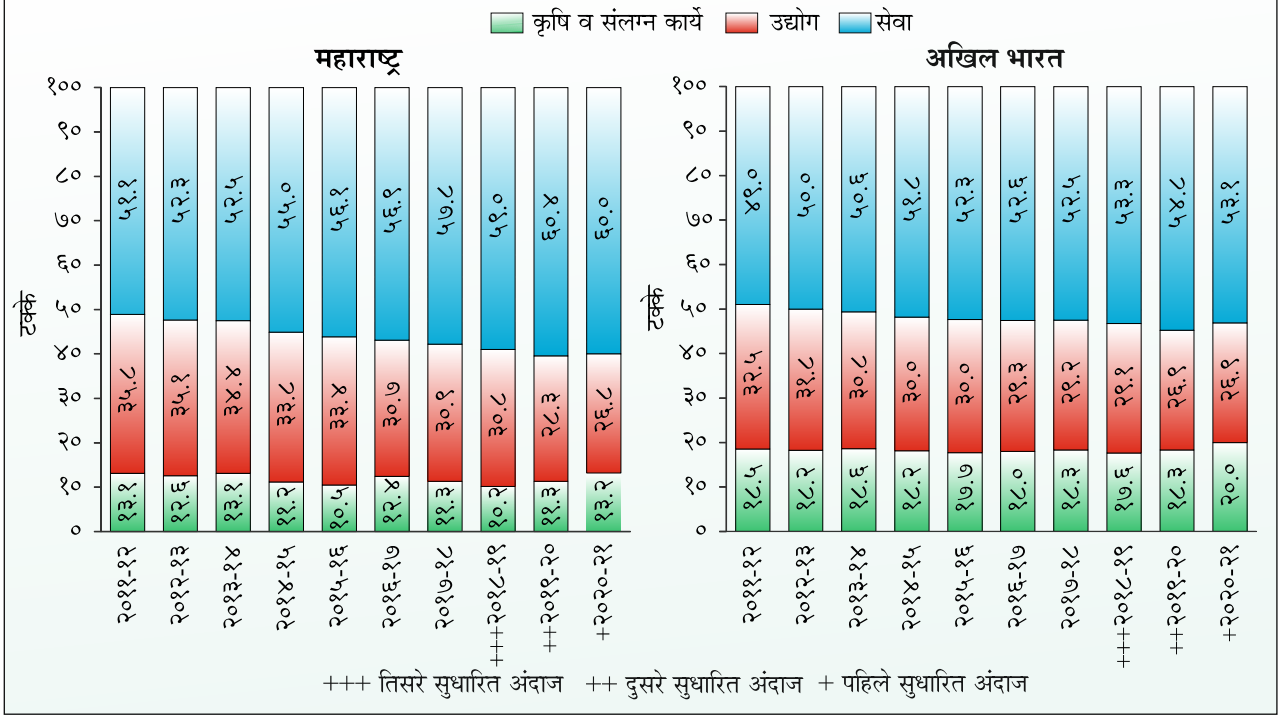
३.४.३ 'उद्योग' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित सन २०२०-२१ मध्ये मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)१०.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वस्तुनिर्माण' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)१३.३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे तर 'बांधकाम' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)११.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.४.४ 'सेवा' क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)९.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे' या क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)१३.५ टक्के तर 'वाहतूक, साठवण, दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा' या क्षेत्राच्या वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धित (-)२१.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा' आणि 'सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण' या क्षेत्रात अनुक्रमे (-)६.७ टक्के आणि (-)७.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा

३.५ सन २०११-१२ ते २०२०-२१ मध्ये अखिल भारताच्या सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात (पायाभूत वर्ष २०११-१२) राज्याचा सरासरी हिस्सा १४.२ टक्के असून देशात सर्वाधिक आहे. राज्याच्या सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिमध्ये 'सेवा' क्षेत्राचा (५६.१ टक्के) सर्वाधिक सरासरी हिस्सा असून त्याखालोखाल 'उद्योग' (३२.० टक्के) आणि 'कृषि व संलग्न कार्ये' (११.९ टक्के) या क्षेत्रांचा हिस्सा आहे.

आलेख ३.१: स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि/स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय हिस्सा

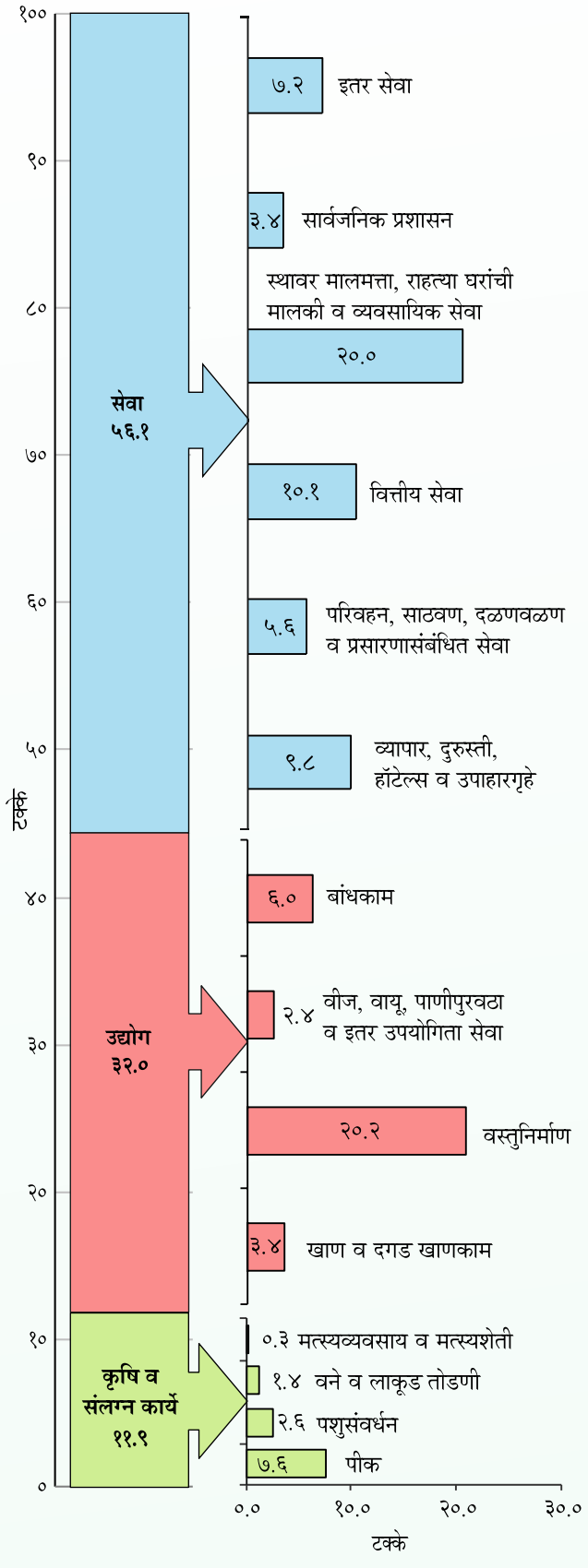
राज्य उत्पन्न (सन २०२०-२१)

३.६ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार सन २०२०-२१ मधील सांकेतिक राज्य उत्पन्न म्हणजे 'चालू किंमतीनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' ₹ २३,९३,९५३ कोटी होते तर दुसऱ्या सुधारित अंदाजानुसार सन २०१९-२० मधील सांकेतिक राज्य उत्पन्न ₹ २४,०८,४८२ कोटी होते.

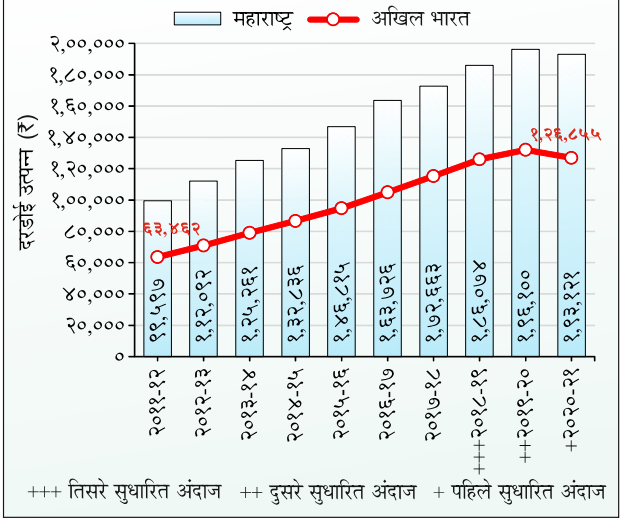
३.६.१ वास्तविक राज्य उत्पन्न म्हणजे 'स्थिर (२०११-१२) किंमतीनुसार निव्वळ राज्य उत्पन्न' सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १६,५३,०९४ कोटी अपेक्षित असून ते मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)७.३ टक्क्यांनी जास्त आहे. स्थूल व निव्वळ राज्य उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.१ ते परिशिष्ट ३.४ मध्ये दिला आहे.

३.६.२ चालू किंमतीनुसार सन २०२०-२१ चे अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न ₹ १,९३,१२१ असून सन २०१९-२० मध्ये ते ₹ १,९६,१०० होते.

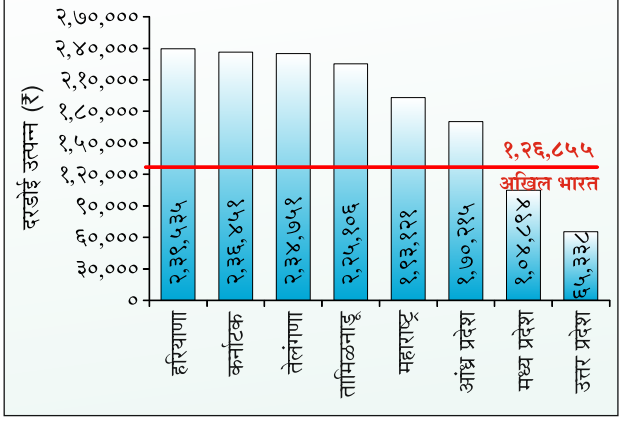
आलेख ३.२ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धितील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा (२०११-१२ ते २०२०-२१)

आलेख ३.३ : राज्याचे व भारताचे दरडोई उत्पन्न

आलेख ३.४ : निवडक राज्यांचे व भारताचे दरडोई उत्पन्न (२०२०-२१)

जिल्हा उत्पन्न (सन २०११-१२ ते २०२०-२१)

३.७ पायाभूत वर्ष (२००४-०५ वरुन २०११-१२) सुधारित झाल्याने कार्यपद्धती व परिभाषा यामध्ये बदल झाले. स्थूल जिल्हा मूल्यवृद्धिचे अंदाज तयार करण्यासाठी 'उत्पन्न स्रोत पद्धती' चा अवलंब करण्यात येत असून त्यास अंगभूत मर्यादा आहेत. वस्तु उत्पादन क्षेत्रांसाठी जिल्हास्तरीय माहिती उपलब्ध आहे परंतु इतर क्षेत्रांकरीता स्थूल राज्य मूल्यवृद्धिचे अंदाज जिल्ह्यांत वाटप करण्यासाठी अनुरूप निर्देशकांचा वापर करण्यात येतो. हे जिल्हास्तरीय अंदाज केवळ जिल्हा स्तरावरील अर्थव्यवस्थेची ढोबळमानाने कल्पना यावी यासाठी वापरले जाऊ शकतात. सांकेतिक व वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाज व दरडोई जिल्हा उत्पन्न अंदाज (दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न) परिशिष्ट ३.९ ते परिशिष्ट ३.११ मध्ये देण्यात आले आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था

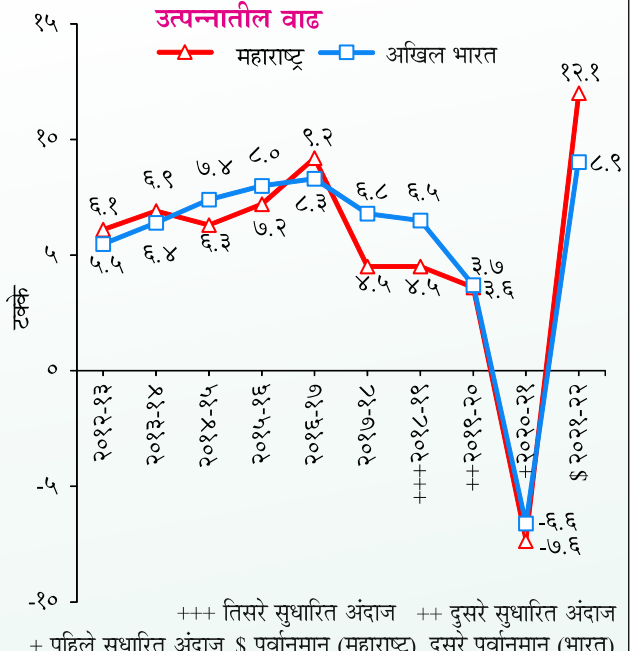
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०२१-२२)

३.८ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन यांनी प्रसिद्ध केलेल्या सन २०२१-२२ च्या दुसऱ्या पूर्वानुमानानुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ २,३६,४३,८७५ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,४७,७१,६८१ कोटी अपेक्षित आहे. सन २०२१-२२ करीता वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा वृद्धिदर ८.९ टक्के अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' या क्षेत्रांच्या वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ३.३ टक्के, १०.३ टक्के व ८.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल देशांतर्गत मूल्यवृद्धि, वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.३ मध्ये दिले आहेत.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (सन २०२०-२१)

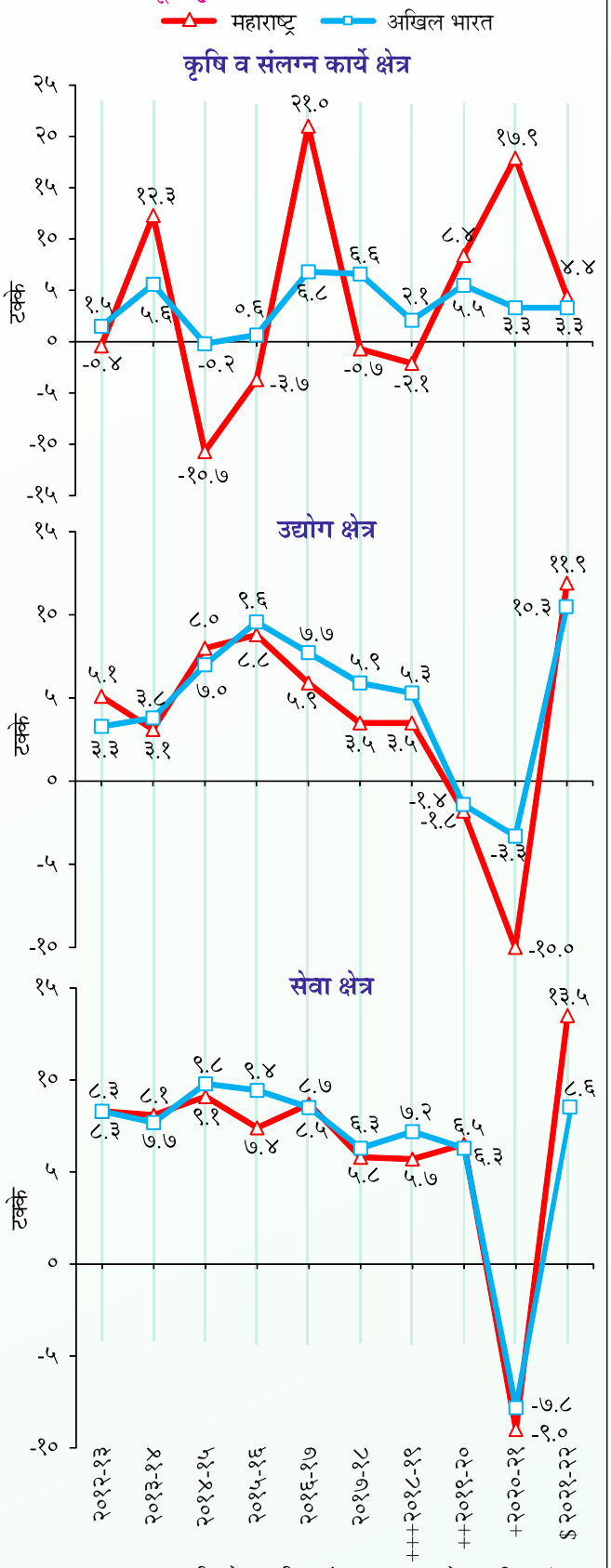
३.९ पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार, सन २०२०-२१ मध्ये सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,९८,००,९१४ कोटी अपेक्षित असून वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ₹ १,३५,५८,४७३ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात सन २०२०-२१ मध्ये (-)६.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व 'सेवा' क्षेत्रांच्या वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धित अनुक्रमे ३.३ टक्के, (-)३.३ टक्के आणि (-)७.८ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि आणि दरडोई वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर तक्ता ३.४ मध्ये दिले आहेत. देशांतर्गत स्थूल व निव्वळ उत्पन्नाचा तपशील परिशिष्ट ३.५ ते परिशिष्ट ३.८ मध्ये दिला आहे.

आलेख ३.५ : स्थूल राज्य उत्पन्न व देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नातील वाढ

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान (महाराष्ट्र), दुसरे पुर्वानुमान (भारत)

आलेख ३.६ : स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धितील वाढ

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज
+ पहिले सुधारित अंदाज $ पुर्वानुमान (महाराष्ट्र), दुसरे पुर्वानुमान (भारत)

तक्ता ३.३ वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे दुसऱ्या पूर्वानुमानानुसार सन २०२१-२२ चे वार्षिक वृद्धिदर

क्षेत्र	वृद्धीदर$
(i) कृषि व संलग्न कार्ये (कृषि#, वने व मत्स्यव्यवसाय)	३.३
(ii) खाण व दगड खाणकाम	१२.६
(iii) वस्तुनिर्माण	१०.५
(iv) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	७.८
(v) बांधकाम	१०.०
(vi) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	११.६
(vii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	४.३
(viii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	१२.५
देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि	**८.३**
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**८.९**
दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न	**७.९**

$ मागील वर्षाच्या पहिल्या सुधारित अंदाजाच्या तुलनेत टक्केवारीतील बदल # पीक व पशुसंवर्धन समाविष्ट

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकारद्वारे दि. २८ फेब्रुवारी, २०२२ रोजीची प्रेसनोट

तक्ता ३.४ वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न, क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल मूल्यवृद्धि व दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचे वार्षिक वृद्धिदर

(टक्के)

तपशील	वृद्धिदर								
	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
स्थूल राज्य उत्पन्न	**५.५**	**६.४**	**७.४**	**८.०**	**८.३**	**६.८**	**६.५**	**३.७**	**(-)६.६**
स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि	**५.४**	**६.१**	**७.२**	**८.०**	**८.०**	**६.२**	**५.८**	**३.८**	**(-)४.८**
कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र	**१.५**	**५.६**	**(-)०.२**	**०.६**	**६.८**	**६.६**	**२.१**	**५.५**	**३.३**
i) पीक	०.२	५.४	**(-)३.७**	(-)२.९	५.३	५.४	(-)२.४	५.५	१.९
ii) पशुसंवर्धन	५.२	५.६	**७.४**	७.५	१०.०	७.९	८.७	७.५	६.१
iii) वने व लाकूड तोडणी	०.२	५.९	**१.९**	१.७	५.५	५.४	७.६	०.३	०.७
iv) मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	४.९	७.२	**७.५**	९.७	१०.४	१५.२	८.५	४.४	६.०
उद्योग क्षेत्र	**३.३**	**३.८**	**७.०**	**९.६**	**७.७**	**५.९**	**५.३**	**(-)१.४**	**(-)३.३**
i) खाण व दगड खाणकाम	०.६	०.२	**९.७**	१०.१	९.८	(-)५.६	(-)०.८	(-)१.५	(-)८.६
ii) वस्तुनिर्माण	५.५	५.०	**७.९**	१३.१	७.९	७.५	५.४	(-)२.९	(-)०.६
iii) वीज, वायू, पाणी पुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२.७	४.२	**७.२**	४.७	१०.०	१०.६	७.९	२.२	(-)३.६
iv) बांधकाम	०.३	२.७	**४.३**	३.६	५.९	५.२	६.५	१.२	(-)७.३
सेवा क्षेत्र	**८.३**	**७.७**	**९.८**	**९.४**	**८.५**	**६.३**	**७.२**	**६.३**	**(-)७.८**
i) व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे, वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण व प्रसारणा संबंधित सेवा	९.८	६.५	**९.४**	१०.२	७.७	१०.३	७.२	५.९	(-)२०.२
ii) वित्तीय, स्थावर मालमत्ता व व्यावसायिक सेवा	९.७	११.२	**११.०**	१०.७	८.६	१.८	७.०	६.७	२.२
iii) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवा	४.३	३.८	**८.३**	६.१	९.३	८.३	७.५	६.३	(-)५.५
दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न	**४.२**	**५.०**	**६.१**	**६.६**	**६.९**	**५.६**	**५.४**	**२.७**	**(-)७.६**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

चालू मालिकेतील क्षेत्रनिहाय सरासरी हिस्सा

३.१० चालू मालिकेत (पायाभूत वर्ष २०११-१२) सन २०११-१२ ते २०२०-२१ साठी 'कृषि व संलग्न कार्ये', 'उद्योग' व सेवा या क्षेत्रांचा अनुक्रमे १८.४ टक्के, २९.६ टक्के व ५२.० टक्के सरासरी हिस्सा आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्न (सन २०२०-२१)

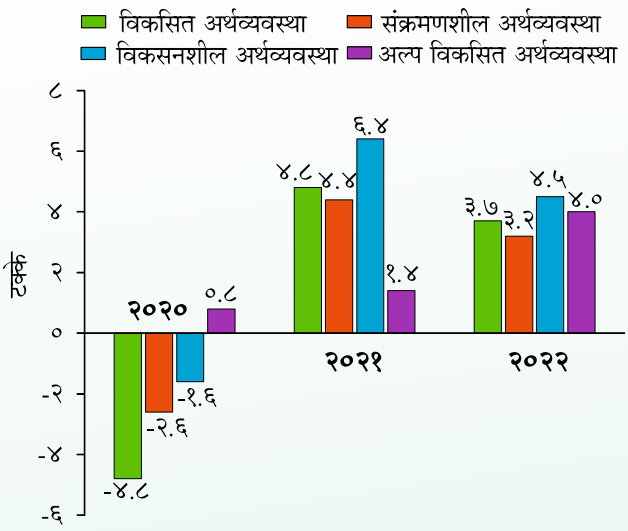
३.११ सन २०२०-२१ मध्ये सांकेतिक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)१.७ टक्के वाढीसह ₹ १,९५,३४,२२६ कोटी अंदाजित आहे. सांकेतिक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)२.९ टक्के वाढीसह सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,७१,९४,१५८ कोटी अपेक्षित आहे. वास्तविक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)७.० टक्के वाढीसह सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,३३,६८,२७९ कोटी अंदाजित आहे. वास्तविक निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,१५,३६,००४ कोटी अपेक्षित असून मागील वर्षाच्या तुलनेत (-)८.७ टक्क्यांनी जास्त आहे.

३.११.१ दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १,२६,८५५ अपेक्षित असून ते सन २०१९-२० मध्ये ₹ १,३२,११५ होते.

जागतिक अर्थव्यवस्था

३.१२ संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन अॅन्ड प्रॉस्पेक्ट्स -२०२२' या अहवालानुसार जागतिक स्थूल उत्पादनात सन २०२१ मधील ५.५ टक्क्यांच्या तुलनेत सन २०२२ मध्ये ४.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. विकसित देशांचा वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ४.८ टक्के व सन २०२२ मध्ये ३.७ टक्के अपेक्षित आहे तर विकसनशील देशांचा वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ६.४ टक्के व सन २०२२ मध्ये ४.५ टक्के अपेक्षित आहे. दक्षिण आशियाई देशांचा वृद्धिदर सन २०२१ मध्ये ७.४ टक्के व सन २०२२ मध्ये ५.९ टक्के अपेक्षित आहे. जागतिक स्थूल उत्पादन व स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढ तक्ता ३.५ मध्ये दिली आहे.

आलेख ३.७ : जागतिक स्थूल उत्पादनातील वाढ

तक्ता ३.५ जागतिक स्थूल उत्पादन व स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील वाढ

तपशील	वार्षिक टक्केवारीतील बदल		
	२०२०	२०२१^	२०२२^^
जग	(-)३.४	५.५	४.०
विकसित अर्थव्यवस्था	(-)४.८	४.८	३.७
अमेरिकेची संयुक्त राज्ये	(-)३.४	५.५	३.५
जपान	(-)४.६	२.२	३.३
युरोपियन युनियन	(-)६.०	४.७	३.९
संक्रमणशील अर्थव्यवस्था	(-)२.६	४.४	३.२
विकसनशील अर्थव्यवस्था	(-)१.६	६.४	४.५
दक्षिण आशिया	(-)४.७	७.४	५.९
भारत	(-)७.१	९.०	६.७
पूर्व आशिया	१.०	६.७	४.९
चीन	२.३	७.८	५.२
अल्प विकसित देश	०.८	१.४	४.०

आधार : संयुक्त राष्ट्रसंघाचा 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक सिच्युएशन अॅन्ड प्रॉस्पेक्ट्स - २०२२' अहवाल ^ अंदाजित ^^ पूर्वानुमान

* * * * *

परिशिष्ट ३.१
मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक स्थूल राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९$^{+++}$	२०१९-२०$^{++}$	२०२०-२१$^{+}$
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	१,०१,९३०	१,१५,१४१	१,१४,८०३	१,५३,८२४	१,४१,२३१	१,३०,९११	१,६४,२६१	१,९१,०७०
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	३९,९१७	४४,१२०	५१,३८३	५७,७४४	६०,२५१	६५,४५५	७७,००६
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१७,४६६	१७,२०१	२४,२७९	२८,२६४	३३,४४८	४०,०५२	४२,२६६
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	४,७५१	४,७२९	६,२७४	६,२७८	५,४२९	५,९६४	६,३००
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**१,७७,२७५**	**१,८०,८५३**	**२,३५,७६०**	**२,३३,५१८**	**२,३०,०४०**	**२,७५,७३१**	**३,१६,६४३**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१३.१)*	*(११.२)*	*(१०.५)*	*(१२.४)*	*(११.३)*	*(१०.२)*	*(११.३)*	*(१३.२)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५३,४९७	५९,६१५	६०,२४७	६१,७६३	६५,३४४	६२,८६६	५७,८१९
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,३०,७७१**	**२,४०,४६८**	**२,९६,००७**	**२,९५,२८१**	**२,९५,३८३**	**३,३८,५९७**	**३,७४,४६१**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	३,४१,९८०	३,७२,९१७	३,७७,०६९	४,०३,७२४	४,३९,७२९	४,३३,५१५	४,०२,२२६
९	वीज, वायू, पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	३९,१२२	४१,३६०	३९,६३७	५३,२०३	५६,०९०	५३,४४२	५५,३२७
१०	बांधकाम	८०,५५२	१,०१,१५१	१,००,४१०	१,०८,९८२	१,१८,०९९	१,३४,६७९	१,३६,८७६	१,२८,४६३
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**४,८२,२५३**	**५,१४,६८७**	**५,२५,६८८**	**५,७५,०२६**	**६,३०,४९८**	**६,२३,८३३**	**५,८६,०१५**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**५,३५,७४९**	**५,७४,३०२**	**५,८५,९३५**	**६,३६,७८९**	**६,९५,८४२**	**६,८६,६९९**	**६,४३,८३४**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.८)*	*(३३.८)*	*(३३.४)*	*(३०.७)*	*(३०.८)*	*(३०.८)*	*(२८.३)*	*(२६.८)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,४८,७२३	१,५६,१९३	१,८३,२७५	२,०६,०८३	२,४०,१०७	२,५८,५१२	२,४०,१७६
१४	रेल्वे	५,९८७	८,३०४	९,१५७	११,५१२	१३,४५६	१३,५१६	१३,४७८	१३,६३३
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	५६,२७६	६१,४९०	६५,४२२	७१,५२७	७४,८८२	७६,०३७	७८,९७०
१६	साठवण	९२५	१,२५८	१,३०८	१,३६४	१,५१४	४,२५०	४,५०९	५,५४०
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२४,६९६	२९,०४१	२८,९३२	२८,३८७	३०,००४	३३,०२४	३७,९०३
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,६४,०७९	१,७८,२३९	१,८७,७८२	१,९७,७२१	२,२७,०९५	२,४७,६८८	२,५७,४४३
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	३,१२,४०८	३,५१,६११	४,०४,०४१	४,४५,३१३	४,८८,६३६	५,४२,३९६	५,१०,३६५
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	५१,८०२	५६,७८९	६३,५८५	७०,४७३	७६,६५५	९१,१९४	९१,१४६
२१	इतर सेवा	६६,६२५	१,०६,३६८	१,२१,५०४	१,४०,८७८	१,५९,६५१	१,७४,७८४	२,००,७९९	२,०९,०४७
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**८,७३,९१३**	**९,६५,३३३**	**१०,८६,७९०**	**११,९४,१२५**	**१३,२९,९२९**	**१४,६७,६३७**	**१४,४४,२२५**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(५१.१)*	*(५५.१)*	*(५६.१)*	*(५६.९)*	*(५७.८)*	*(५९.०)*	*(६०.४)*	*(६०.१)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८**	**१५,८६,९३७**	**१७,२०,४८८**	**१९,०८,४८५**	**२०,६४,४३२**	**२२,५५,८११**	**२४,३०,०६८**	**२४,०४,७०२**
		(१००.०)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,२८,८०८	२,७६,६८०	३,१७,६७५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३६,९६८	३,५१,२६४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३६,६०७	३०,९४३	२७,९७५	२६,८५१	२९,५५६	३२,४८४	४४,२८०
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१७,७९,१३८**	**१९,६६,२२५**	**२१,९८,१८५**	**२३,५२,७८२**	**२५,६७,८९७**	**२७,३४,५५२**	**२७,११,६८५**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,५२,१५८**	**१,६६,३५१**	**१,८४,११३**	**१,९५,१९५**	**२,११,०४२**	**२,२२,६४९**	**२,१८,७५३**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.२

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक स्थूल राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक स्थूल राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	१,०१,९३०	९८,८३३	९१,४२६	१,१४,३१४	१,०८,५०७	१,००,२४७	१,०८,०९३	१,३५,७८९
२	पशुसंवर्धन	२८,५५७	३१,१४०	३२,६४२	३६,३८८	३९,४७८	४२,५६७	४४,४५९	४९,३२८
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,६०१	१६,६२३	१७,१८५	२०,२७२	२२,१६५	२४,०६७	२८,३१९	२८,८७२
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,९३९	३,२३८	३,१०३	३,७६२	३,३३०	२,९७८	३,२०९	३,००४
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,५०,०२७**	**१,४९,८३५**	**१,४४,३५६**	**१,७४,७३५**	**१,७३,४८१**	**१,६९,८५९**	**१,८४,०८०**	**२,१६,९९४**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(९९.९)*	*(९६.२)*	*(११६.५)*	*(११५.६)*	*(११३.२)*	*(१२२.७)*	*(१४४.६)*
६	खाण व दगड खाणकाम	५६,४९३	५४,३३४	६०,२०३	६२,०५३	६६,४४६	६८,९५०	६७,१५७	७१,८३०
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**२,०६,५२०**	**२,०४,१६९**	**२,०४,५५९**	**२,३६,७८८**	**२,३९,९२७**	**२,३८,८०९**	**२,५१,२३७**	**२,८८,८२४**
८	वस्तुनिर्माण	२,४६,०३२	३,०७,६५१	३,४०,८८२	३,६४,१६४	३,७३,६०२	३,८७,३९१	३,८२,८३५	३,३२,०८७
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	२६,८०५	३०,८९३	३२,३६२	३३,३७२	३६,९३१	३७,३१९	३६,३१९	३४,८८६
१०	बांधकाम	८०,५५२	८६,८०७	८८,४७३	९३,२६१	९५,१३२	९८,७३१	९५,२८१	८४,७७०
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,५३,३८९**	**४,२५,३५२**	**४,६१,७१८**	**४,९०,७९७**	**५,०५,६६४**	**५,२३,४४१**	**५,१४,४३५**	**४,५१,७४३**
१२	**उद्योग**	**४,०९,८८२**	**४,७९,६८६**	**५,२१,९२१**	**५,५२,८५०**	**५,७२,११०**	**५,९२,३९१**	**५,८१,५९२**	**५,२३,५७३**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(११७.०)*	*(१२७.३)*	*(१३४.९)*	*(१३९.६)*	*(१४४.५)*	*(१४१.९)*	*(१२७.७)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	१,०५,६०९	१,१८,८७३	१,१९,४०६	१,३४,०९९	१,४५,०४७	१,६४,१०७	१,६९,२३१	१,४६,४५९
१४	रेल्वे	५,९८७	७,२५०	७,७९०	८,८५७	१०,१४४	९,९८९	८,१८८	६,६९२
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	४१,६९६	५२,४८१	५८,५८१	६३,६७७	६९,१४९	७४,१०६	८१,२८७	५६,५७१
१६	साठवण	९२५	१,०४९	१,०६१	१,०६३	१,१२६	३,००७	३,०८६	३,५०८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१५,८९२	२०,७२१	२४,५९१	२३,८०१	२२,४८७	२२,९०२	२५,०९५	२५,४५९
१८	वित्तीय सेवा	१,१७,८३६	१,५५,६०६	१,६५,११०	१,७४,२११	१,७८,९७९	१,८२,८२१	१,८९,१७८	१,९५,११०
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,९०,८७०	२,५९,८८२	२,८४,०००	३,१०,६२४	३,२७,६७३	३,४२,४१९	३,६७,५५०	३,२४,५११
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	३९,०७०	४१,७९०	४३,९१८	४७,१८७	५०,२५८	५२,९७६	६०,३४७	५६,१४८
२१	इतर सेवा	६६,६२५	८९,२०३	९७,७५०	१,०८,७१४	१,१७,७५१	१,२२,४४२	१,३४,५१०	१,३०,९६३
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**५,८४,५०९**	**७,४६,८५४**	**८,०२,२०८**	**८,७२,२३४**	**९,२२,६१४**	**९,७४,७६९**	**१०,३८,४७२**	**९,४५,४२२**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१२७.८)*	*(१३७.२)*	*(१४९.२)*	*(१५७.८)*	*(१६६.८)*	*(१७७.७)*	*(१६१.७)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**११,४४,४१८**	**१३,७६,३७४**	**१४,६८,४८५**	**१५,९९,८१९**	**१६,६८,२०५**	**१७,३७,०१९**	**१८,०४,१४४**	**१६,८५,९८९**
		(१००.०)	*(१२०.३)*	*(१२८.३)*	*(१३९.८)*	*(१४५.८)*	*(१५१.८)*	*(१५७.६)*	*(१४७.३)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,९८,५४१	२,१२,२१०	२,३०,६७८	२,४२,१९८	२,५८,७००	२,६३,९५६	२,३४,३६४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३१,७५०	२६,४११	२३,४५१	२१,६९७	२२,७५९	२४,११७	३१,०४६
२६	**स्थूल राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**१२,८०,३६९**	**१५,४३,१६५**	**१६,५४,२८४**	**१८,०७,०४६**	**१८,८८,७०६**	**१९,७२,९६०**	**२०,४३,९८३**	**१८,८९,३०७**
२७	**दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न (₹)**	**१,१३,१९२**	**१,३१,९७७**	**१,३९,९६०**	**१,५१,३५३**	**१,५६,६९४**	**१,६२,१४७**	**१,६६,४२२**	**१,५२,४११**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.३

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार सांकेतिक निव्वळ राज्य उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९$^{+++}$	२०१९-२०$^{++}$	२०२०-२१$^{+}$
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९६,१५३	१,०६,६१७	१,०५,६२०	१,४३,८९६	१,३०,६१०	१,१९,४९८	१,५१,८२६	१,७६,६०५
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	३९,३७३	४३,५९३	५०,८१३	५७,१२४	५९,५९२	६४,७९२	७६,२२७
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१७,२८३	१७,०३९	२४,०५४	२७,९९६	३३,१४४	३९,७२२	४१,९१८
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	४,३०४	४,३०५	५,७५७	५,८२०	५,०४४	५,५२५	५,८३६
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,४३,३३१**	**१,६७,५७६**	**१,७०,५५७**	**२,२४,५२०**	**२,२१,५५०**	**२,१७,२७८**	**२,६१,८६५**	**३,००,५८७**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१४.५)*	*(१२.३)*	*(११.५)*	*(१३.५)*	*(१२.४)*	*(११.१)*	*(१२.४)*	*(१४.४)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	४४,६३८	५६,१९७	५७,७१९	५९,५१३	६२,७८८	६०,०२७	५५,२०८
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**२,१२,२१४**	**२,२६,७५५**	**२,८२,२३९**	**२,८१,०६३**	**२,८०,०६५**	**३,२१,८९२**	**३,५५,७९५**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२,९३,०७४	३,२३,१११	३,२९,९४६	३,५२,५४१	३,८१,५४२	३,७१,२१०	३,४४,४१८
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	२५,८८१	२७,८४१	२६,४१३	३६,९४५	३८,१३६	३६,९४५	३८,२४८
१०	बांधकाम	७६,८४१	९५,२०६	९४,४४६	१,०२,३१७	१,१०,५९८	१,२५,७७१	१,२६,८७८	१,१९,०७९
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज -८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**४,१४,१६१**	**४,४५,३९८**	**४,५८,६७६**	**५,००,०८३**	**५,४५,४४८**	**५,३५,०३३**	**५,०१,७४४**
१२	**उद्योग**	**३,५१,३४०**	**४,५८,७९९**	**५,०१,५९५**	**५,१६,३९४**	**५,५९,५९६**	**६,०८,२३६**	**५,९५,०६०**	**५,५६,९५२**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(३५.५)*	*(३३.७)*	*(३३.७)*	*(३१.०)*	*(३१.२)*	*(३१.२)*	*(२८.३)*	*(२६.७)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,३६,७२७	१,४३,४६२	१,६८,८६६	१,८८,०४६	२,२०,०८१	२,३६,५७८	२,१९,८०२
१४	रेल्वे	५,१२५	६,९५७	७,६०७	९,७७१	११,४५५	११,१८५	१०,९०१	११,०२६
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	४८,०१५	५३,३०१	५६,५५९	६०,६८५	६३,२२८	६२,६६८	६५,०८६
१६	साठवण	७९२	१,०६३	१,०९९	१,१४६	१,२७३	३,८७६	४,१०४	५,०४३
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१८,८२६	२२,४७३	२१,७१०	१९,६८३	१९,४१२	२०,९०७	२३,९९६
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,६१,०५९	१,७४,५७४	१,८३,७४०	१,९३,४२४	२,२१,९३८	२,४१,९०४	२,५१,४३२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	२,२८,१७२	२,६१,४८६	३,०४,९४३	३,३७,०९४	३,६७,२४३	४,१३,८४८	३,८९,४०९
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	३८,२७०	४३,०४०	४८,९६४	५५,३७७	६०,८४०	७३,२४४	७३,२०६
२१	इतर सेवा	५८,४०३	९५,५५२	१,१०,३७८	१,२८,४६०	१,४४,६६२	१,५८,६९०	१,८२,९१८	१,९०,४३२
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**४,९५,९७२**	**७,३४,६४१**	**८,१७,४१८**	**९,२४,१५९**	**१०,११,६९९**	**११,२६,४९२**	**१२,४७,०७३**	**१२,२९,४३१**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(५०.१)*	*(५४.०)*	*(५४.९)*	*(५५.५)*	*(५६.४)*	*(५७.७)*	*(५९.३)*	*(५८.९)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि**	**९,९०,६४४**	**१३,६१,०१६**	**१४,८९,५७१**	**१६,६५,०७४**	**१७,९२,८४५**	**१९,५२,००६**	**२१,०३,९९८**	**२०,८६,९७०**
	(५+१२+२२)	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*	*(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	२,२८,८०८	२,७६,६८०	३,१७,६७५	३,१५,२००	३,४१,६४२	३,३६,९६८	३,५१,२६४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३६,६०७	३०,९४३	२७,९७५	२६,८५१	२९,५५६	३२,४८४	४४,२८०
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१५,५३,२१७**	**१७,३५,३०८**	**१९,५४,७७४**	**२०,८१,१९५**	**२२,६४,०९२**	**२४,०८,४८२**	**२३,९३,९५३**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,३२,८३६**	**१,४६,८१५**	**१,६३,७२६**	**१,७२,६६३**	**१,८६,०७४**	**१,९६,१००**	**१,९३,१२१**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.४

मूळ किंमतींनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक निव्वळ राज्य मूल्यवृद्धि व बाजार किंमतींनुसार वास्तविक निव्वळ राज्य उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९६,१५३	९१,८९०	८४,२६२	१,०६,८४१	१,००,६९६	९२,०८६	९९,५०८	१,२५,००४
२	पशुसंवर्धन	२८,१५३	३०,६७२	३२,१७०	३५,८८८	३८,९६७	४२,०५६	४३,९४८	४८,७६२
३	वने व लाकूड तोडणी	१६,४३५	१६,४६६	१७,०४२	२०,०७८	२१,९४६	२३,८३२	२८,०६७	२८,६१६
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	२,५९१	२,८४३	२,७३३	३,३०१	२,९२१	२,६४३	२,८३९	२,६५८
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१,४३,३३१**	**१,४१,८७१**	**१,३६,२०७**	**१,६६,१०७**	**१,६४,५३१**	**१,६०,६१८**	**१,७४,३६२**	**२,०५,०३९**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(९९.०)*	*(९५.०)*	*(११५.९)*	*(११४.८)*	*(११२.१)*	*(१२१.७)*	*(१४३.१)*
६	खाण व दगड खाणकाम	४९,६७४	४६,७०५	५७,३४३	५९,९७१	६४,६४०	६६,९६४	६५,०१२	६९,५३६
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१,९३,००५**	**१,८८,५७७**	**१,९३,५५०**	**२,२६,०७९**	**२,२९,१७१**	**२,२७,५८२**	**२,३९,३७४**	**२,७४,५७५**
८	वस्तुनिर्माण	२,०६,८०४	२,६३,६९१	२,९६,२६८	३,२१,९०६	३,२८,७४६	३,३८,१३४	३,३०,५९९	२,८६,७७५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१८,०२१	१९,०५७	२०,२५३	२१,५२४	२२,७१४	२२,११५	२२,३६६	२१,४८३
१०	बांधकाम	७६,८४१	८१,२९३	८२,९१२	८६,९०२	८८,०१०	९०,५११	८५,९२८	७६,४४९
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**३,०१,६६६**	**३,६४,०४१**	**३,९९,४३२**	**४,३०,३३१**	**४,३९,४७०**	**४,५०,७६०**	**४,३८,८९२**	**३,८४,७०७**
१२	**उद्योग**	**३,५१,३४०**	**४,१०,७४६**	**४,५६,७७५**	**४,९०,३०३**	**५,०४,१११**	**५,१७,७२४**	**५,०३,९०४**	**४,५४,२४३**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(११६.९)*	*(१३०.०)*	*(१३९.६)*	*(१४३.५)*	*(१४७.४)*	*(१४३.४)*	*(१२९.३)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	९८,०६१	१,०८,३४१	१,०८,०१८	१,२१,३३५	१,२९,७४४	१,४७,८८८	१,५१,६२८	१,३१,२२८
१४	रेल्वे	५,१२५	६,०७८	६,४४१	७,३६३	८,४८१	८,१३४	६,१३६	५,०१५
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३५,८०१	४४,८४१	५१,०२२	५५,६१७	५९,५१९	६३,९६५	७०,१३२	४८,८०८
१६	साठवण	७९२	८७८	८७५	८७०	९२४	२,७०९	२,७६७	३,१४६
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१२,८८३	१५,६१३	१९,०२६	१७,६३६	१५,१३०	१४,२११	१५,०६७	१५,२८६
१८	वित्तीय सेवा	१,१५,९७६	१,५२,९२९	१,६१,९२८	१,७०,६७४	१,७५,३१६	१,७८,५९०	१,८४,४४६	१,९०,२२९
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१,४१,०८७	१,८८,००१	२,०७,०८७	२,२७,२६२	२,४०,७९९	२,४९,८२५	२,६९,१५९	२,३७,६४२
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	२७,८४४	२९,५५१	३१,३९९	३३,९०५	३६,९३९	३९,५२४	४५,३३८	४२,१८४
२१	इतर सेवा	५८,४०३	७९,७०१	८७,९३८	९७,८२१	१,०५,०६८	१,०९,४४९	१,२०,१२४	१,१६,९५७
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**४,९५,९७२**	**६,२५,९३३**	**६,७३,७३२**	**७,३२,४८३**	**७,७१,९२२**	**८,१४,२९५**	**८,६४,७९८**	**७,९०,४९४**
	(उप-बेरीज -१३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१२६.२)*	*(१३५.८)*	*(१४७.७)*	*(१५५.६)*	*(१६४.२)*	*(१७४.४)*	*(१५९.४)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**९,९०,६४४**	**११,७८,५५१**	**१२,६६,७१५**	**१३,८८,८९४**	**१४,४०,५६४**	**१४,९२,६३७**	**१५,४३,०६४**	**१४,४९,७७६**
		(१००.०)	*(११९.०)*	*(१२७.९)*	*(१४०.२)*	*(१४५.४)*	*(१५०.७)*	*(१५५.८)*	*(१४६.३)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	१,६२,०८५	१,९८,५४१	२,१२,२१०	२,३०,६७८	२,४२,१९८	२,५८,७००	२,६३,९५६	२,३४,३६४
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२६,१३४	३१,७५०	२६,४११	२३,४५१	२१,६९७	२२,७५९	२४,११७	३१,०४६
२६	**निव्वळ राज्य उत्पन्न (२३+२४-२५)**	**११,२६,५९५**	**१३,४५,३४१**	**१४,५२,५१३**	**१५,९६,१२१**	**१६,६१,०६५**	**१७,२८,५७८**	**१७,८२,९०३**	**१६,५३,०९४**
२७	**दरडोई निव्वळ राज्य उत्पन्न (₹)**	**९९,५९७**	**१,१५,०५८**	**१,२२,८८९**	**१,३३,६८६**	**१,३७,८०८**	**१,४२,०६३**	**१,४५,१६५**	**१,३३,३५६**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.५

मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न

(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,८२,१५१	१२,९२,८७४	१३,२७,९९२	१४,८६,०४४	१६,३३,२६४	१६,८०,७७७	१८,९१,९६६	१९,९७,१४७
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	५,१०,४११	५,८२,४१०	६,७२,६११	७,८५,६८३	८,८२,००९	९,७७,७३०	११,१४,२४९
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,७३,७६०	१,८४,४११	२,०५,३६४	२,१७,६०३	२,५५,०५३	२,६०,६०३	२,६५,४७९
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	१,१६,५६७	१,३२,७२०	१,५४,६४३	१,९३,२७५	२,१२,०८७	२,२८,०६५	२,३२,६२०
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१५,०१,९४७** *(१८.५)*	**२०,९३,६१२** *(१८.२)*	**२२,२७,५३३** *(१७.७)*	**२५,१८,६६२** *(१८.०)*	**२८,२९,८२६** *(१८.३)*	**३०,२९,९२५** (१७.६)	**३३,५८,३६४** (१८.३)	**३६,०९,४९४** (२०.०)
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	३,०८,४७६	२,९४,०११	३,२६,८०८	३,३६,१०९	३,७७,६६१	३,५८,५१७	३,२४,९८०
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१७,६२,९८३**	**२४,०२,०८८**	**२५,२१,५४४**	**२८,४५,४७०**	**३१,६५,९३५**	**३४,०७,५८६**	**३७,१६,८८१**	**३९,३४,४७४**
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१८,७८,३६९	२१,४६,१८९	२३,३३,७२१	२५,६६,६२३	२८,१२,५६०	२७,०४,८०९	२७,०९,४३५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,८२,२५८	३,३४,९६५	३,५५,७०९	४,२५,७१८	४,४९,४५९	५,०१,६१८	५,०७,३५२
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	९,७९,०८६	९,९१,०८४	१०,८०,८७०	१२,००,४१४	१३,५२,११८	१३,७२,७५९	१३,१५,६०८
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२३,७३,९८८**	**३१,३९,७१३**	**३४,७२,२३७**	**३७,७०,३००**	**४१,९२,७५५**	**४६,१४,१३७**	**४५,७९,१८६**	**४५,३२,३९६**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२६,३५,०२३** *(३२.५)*	**३४,४८,१८९** *(३०.०)*	**३७,६६,२४८** *(३०.०)*	**४०,९७,१०८** (२९.३)	**४५,२८,८६४** (२९.२)	**४९,९१,७९८** (२९.१)	**४९,३७,७०३** (२६.९)	**४८,५७,३७५** (२६.९)
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	१३,२०,८३३	१४,३३,९६९	१६,०९,००१	१८,८१,३९५	२१,३६,७०७	२३,२५,८१२	१८,१८,९८१
१४	रेल्वे	६१,१५०	९२,४५९	१,००,४५१	१,०६,७८६	१,१६,५८४	१,२३,५९६	१,३५,४७७	१,३६,८०७
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	४,८१,४५५	५,१५,७९०	५,६८,११८	६,१७,२०१	६,६५,६८३	७,०४,५९७	५,६९,०७५
१६	साठवण	५,१०८	६,४०७	७,०२१	७,४४२	१६,१९४	१८,५९७	१९,५१३	१९,६२८
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	२,०६,४४२	२,३७,२८२	२,४७,८०९	२,४७,५४९	२,५८,१७९	२,९३,०९४	३,२१,९०२
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	६,६१,४११	७,२६,२८६	७,५०,२०१	८,४६,१९४	९,४१,७७८	१०,२७,३५९	१०,८८,२२२
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१७,०१,९३५	१८,९९,८५२	२१,६१,२३६	२२,८१,०१८	२५,८७,७२०	२८,५१,९७९	२९,५७,५३८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	६,७६,८१८	७,३१,५७८	८,२७,४३८	९,४५,०८२	१०,४५,४८८	११,४७,७४१	१२,३८,३८३
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	८,१४,७१८	९,२८,४८९	१०,७१,३९९	११,९५,७५९	१३,७५,६५८	१५,५३,४७१	१४,४०,४०४
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज - १३ ते २१)**	**३९,६९,९७५** *(४९.०)*	**५९,६२,४७९** *(५१.८)*	**६५,८०,७१८** *(५२.३)*	**७३,४९,४३०** *(५२.६)*	**८१,४६,९७५** *(५२.५)*	**९१,५३,४०५** (५३.३)	**१,००,५९,०४२** (५४.८)	**९५,९०,९४०** (५३.१)
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**८१,०६,९४६** *(१००.०)*	**१,१५,०४,२७९** *(१००.०)*	**१,२५,७४,४९९** *(१००.०)*	**१,३९,६५,२००** *(१००.०)*	**१,५५,०५,६६५** *(१००.०)*	**१,७१,७५,१२८** (१००.०)	**१,८३,५५,१०९** (१००.०)	**१,८०,५७,८१०** (१००.०)
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१२,९१,६६२	१५,१८,४९६	१७,४६,२८८	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७६,६६२	२२,५५,४९५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,१९,८१९	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५६,९१६	५,१२,३९१
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,२४,६७,९५९**	**१,३७,७१,८७४**	**१,५३,९१,६६९**	**१,७०,९०,०४२**	**१,८८,९९,६६८**	**२,००,७४,८५६**	**१,९८,००,९१४**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४७,४३०	(-)१,५९,७७९	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,२३,२०,५२९**	**१,३६,१२,०९५**	**१,५२,१५,२६८**	**१,६९,०५,२३०**	**१,८६,९७,३४४**	**१,९८,८१,७४२**	**१,९५,३४,२२६**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**९७,२४२**	**१,०६,०९६**	**१,१७,१३१**	**१,२८,६५५**	**१,४०,८९९**	**१,४८,२६१**	**१,४४,१२०**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्थूल मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.६

मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत स्थूल मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न व स्थुल राष्ट्रीय उत्पन्न

(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,८२,१५१	९,९८,४२५	९,६९,३४४	१०,२०,२५८	१०,७५,१११	१०,४९,२११	११,०६,५४५	११,२७,५७५
२	पशुसंवर्धन	३,२७,३३४	३,९०,४४९	४,१९,६३७	४,६१,५७२	४,९७,८३०	५,४०,९७०	५,८१,४५०	६,१७,११७
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२४,४३६	१,३४,६०९	१,३६,९६०	१,४४,५४७	१,५२,३५१	१,६३,९४९	१,६४,४१६	१,६५,६२४
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६८,०२७	८२,२३२	९०,२०५	९९,६२७	१,१४,७३०	१,२४,४६८	१,२९,८९३	१,३७,७१६
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१५,०१,९४७**	**१६,०५,७१५**	**१६,१६,१४६**	**१७,२६,००४**	**१८,४०,०२३**	**१८,७८,५९८**	**१९,८२,३०३**	**२०,४८,०३२**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	(१००.०)	(१०६.९)	(१०७.६)	(११४.९)	(१२२.५)	*(१२५.१)*	*(१३२.०)*	*(१३६.४)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,६१,०३५	२,८८,६८५	३,१७,९७४	३,४९,२४८	३,२९,६१२	३,२६,८१५	३,२१,७६६	२,९४,०२४
७	**प्राथमिक क्षेत्र**	**१७,६२,९८३**	**१८,९४,४०१**	**१९,३४,१२०**	**२०,७५,२५२**	**२१,६९,६३५**	**२२,०५,४१३**	**२३,०४,०६९**	**२३,४२,०५६**
	(उप-बेरीज - ५+६)								
८	वस्तुनिर्माण	१४,०९,९८६	१६,८३,९३८	१९,०३,८५०	२०,५४,७६४	२२,०९,४२८	२३,२८,९९२	२२,६१,२९४	२२,४७,७४०
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,८६,६६८	२,१४,०४७	२,२४,१५८	२,४६,४९६	२,७२,६५०	२,९४,१४७	३,००,६७५	२,८९,७७१
१०	बांधकाम	७,७७,३३५	८,३५,२२९	८,६५,३३५	९,१६,४४५	९,६४,३०६	१०,२६,७८९	१०,३८,६८०	९,६२,८३५
११	**द्वितीय क्षेत्र**	**२३,७३,९८८**	**२७,३३,२१३**	**२९,९३,३४३**	**३२,१७,७०५**	**३४,४६,३८३**	**३६,४९,९२८**	**३६,००,६४९**	**३५,००,३४७**
	(उप-बेरीज - ८+९+१०)								
१२	**उद्योग**	**२६,३५,०२३**	**३०,२१,८९९**	**३३,११,३१६**	**३५,६६,९५३**	**३७,७५,९९६**	**३९,७६,७४३**	**३९,२२,४१५**	**३७,९४,३७१**
	(उप-बेरीज - ६+११)	(१००.०)	(११४.७)	(१२५.७)	(१३५.४)	(१४३.३)	*(१५०.९)*	*(१४८.९)*	*(१४४.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,८३,५८२	११,३५,८४१	१२,६१,४२६	१३,८९,३२२	१५,६८,१७५	१७,०७,७८१	१८,२८,४२५	१४,१८,०४५
१४	रेल्वे	६१,१५०	८०,७२०	८५,४५२	८२,१६१	८७,८८६	९१,३५०	८२,३०३	६७,१५४
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	३,३७,३४७	४,०९,५५१	४,३८,४५८	४,६४,८९९	५,०१,०३९	५,२८,६२८	५,४५,७६९	४,२४,९९३
१६	साठवण	५,१०८	५,५२९	६,२४५	६,१००	१२,९७६	१३,७८४	१३,९१६	१४,३२९
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,२५,९३०	१,७६,०४७	२,०१,२४३	२,०३,८९६	१,९८,३४४	१,९७,२१५	२,१९,३१३	२,२३,१५८
१८	वित्तीय सेवा	४,८०,२२६	६,२७,२५५	६,७२,७८८	६,९५,९८३	७,२८,६७०	७,५८,१७०	७,८४,६७२	८,२४,७३४
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	१०,५०,६५१	१४,४६,४६०	१६,२१,९९९	१७,९६,९८३	१८,०८,५२१	१९,५६,०५१	२१,१२,७२२	२१,३७,१७६
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,९१,१५५	५,४३,८५३	५,६५,१०६	६,१४,२३८	६,७६,५०७	७,२२,७७३	७,५९,९७६	७,७७,१२६
२१	इतर सेवा	५,३४,८२७	६,५९,२६२	७,११,६९१	७,८१,७४४	८,३६,०३५	९,०२,७०५	९,६७,६६२	८,५५,९५५
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३९,६९,९७५**	**५०,८४,५१९**	**५५,६४,४०८**	**६०,३५,३२७**	**६४,१८,१५२**	**६८,७८,४५६**	**७३,१४,७५८**	**६७,४२,६७१**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	(१००.०)	(१२८.१)	(१४०.२)	(१५२.०)	(१६१.७)	*(१७३.३)*	*(१८४.३)*	*(१६९.८)*
२३	**एकूण स्थूल मूल्यवृद्धि**	**८१,०६,९४६**	**९७,१२,१३३**	**१,०४,९१,८७०**	**१,१३,२८,२८५**	**१,२०,३४,१७१**	**१,२७,३३,७९८**	**१,३२,१९,४७६**	**१,२५,८५,०७४**
	(५+१२+२२)	(१००.०)	(११९.८)	(१२९.४)	(१३९.७)	(१४८.४)	*(१५७.१)*	*(१६३.१)*	*(१५५.२)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१०,९२,४३०	११,४५,५५८	१२,३९,३३४	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५३,५३४	१३,३०,४९१
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,७६,८८९	२,६७,९३५	२,५९,४२५	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,०५२	३,५७,०९२
२६	**देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (जी.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**८७,३६,३२९**	**१,०५,२७,६७४**	**१,१३,६९,४९३**	**१,२३,०८,१९३**	**१,३१,४४,५८२**	**१,३९,९२,९१४**	**१,४५,१५,९५८**	**१,३५,५८,४७३**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,२४,६८७	(-)१,३४,९२२	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८८८	-१,५२,४४०	-१,४१,७०४	-१,९०,१९५
२८	**स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (जी.एन.आय) (२६+२७)**	**८६,५९,५०५**	**१,०४,०२,९८७**	**१,१२,३४,५७१**	**१,२१,६३,६१९**	**१,२९,९८,६९५**	**१,३८,४०,४७४**	**१,४३,७४,२५३**	**१,३३,६८,२७९**
२९	**दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**७०,९८०**	**८२,१०७**	**८७,५६५**	**९३,६३८**	**९८,९२५**	**१,०४,२९९**	**१,०७,१९१**	**९८,६२९**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.७

मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार सांकेतिक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न

(चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,००,९७५	११,६८,०६०	११,९१,९०३	१३,३८,०८३	१४,७४,०४४			
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	५,०२,७९९	५,७४,७६५	६,६४,४४३	७,७६,६४४	२८,३०,०६७†	३१,४०,६९१†	३३,७०,४५३†
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,७२,०४९	१,८२,६७८	२,०३,४७६	२,१५,५२१			
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	१,०५,५९२	१,२०,७९४	१,४२,०३८	१,७९,६९६			
५	**कृषि व संलग्न कार्ये (उप-बेरीज-१+२+३+४)**	**१४,०६,२६८** *(१९.६)*	**१९,४८,५००** *(१९.२)*	**२०,७०,१४०** *(१८.६)*	**२३,४८,०४०** *(१९.०)*	**२६,४५,९०५** *(१९.३)*	**२८,३०,०६७** *(१८.६)*	**३१,४०,६९१** *(१९.४)*	**३३,७०,४५३** *(२१.४)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,६१,७८७	२,४४,५८५	२,७५,१८३	२,८१,०१८	३,१८,५०७	२,९५,९७७	२,५८,५६२
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**२२,१०,२८७**	**२३,१४,७२५**	**२६,२३,२२४**	**२९,२६,९२३**	**३१,४८,५७४**	**३४,३६,६६८**	**३६,२९,०१४**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१५,५४,६५६	१८,०२,६९४	१९,६८,५४०	२१,७४,६११	२३,८५,९४१	२२,४८,२४६	२२,२९,४५५
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,८२,७२८	२,२५,५५२	२,३६,४७६	२,९६,३०१	३,०५,५९९	३,४८,००६	३,४२,०४६
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	९,२०,९४१	९,३१,९९२	१०,१४,४१५	११,२४,२१८	१२,६२,२१४	१२,६९,१२२	१२,०१,०२५
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२६,५८,३२५**	**२९,६०,२३८**	**३२,१९,४३१**	**३५,९५,१३१**	**३९,५३,७५४**	**३८,६५,३७४**	**३७,७२,५२६**
१२	**उद्योग (उप-बेरीज - ६+११)**	**२२,३८,१०३** *(३१.१)*	**२९,२०,११२** *(२८.७)*	**३२,०४,८२३** *(२८.८)*	**३४,९४,६१४** *(२८.२)*	**३८,७६,१४९** *(२८.२)*	**४२,७२,२६१** *(२८.१)*	**४१,६१,३५१** *(२५.७)*	**४०,३१,०८७** *(२५.६)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१२,४७,३७१	१३,५२,२३२	१५,१४,६१३	१७,६८,२७५	२०,०३,७०३	२१,७८,५४७	१६,५९,५८०
१४	रेल्वे	४८,५३१	७०,४५७	७६,०४०	७९,२६१	८५,१५८			
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	४,१८,६५४	४,४८,३५३	४,९०,५५५	५,२५,९१०			
१६	साठवण	४,३५२	५,३७०	५,९०५	६,२४३	१४,७८५	८,२८,९८३†	८,८२,१५७†	७,५७,४९८†
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,५७,२८५	१,८२,३३४	१,८६,३०८	१,७३,२३१			
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	६,४९,२९५	७,११,६२२	७,३३,७०७	८,२८,१८२	९,२०,४३३	१०,०४,११३	१०,६२,१०४
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१४,२३,५७७	१५,९३,१८१	१८,१६,०४५	१८,९७,८३७	२१,५३,९६८	२३,८३,१३६	२४,३८,६२८
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	५,७१,७५५	६,२३,३१६	७,१३,५९६	८,२२,६८१	९,१३,०५५	१०,०६,९४६	१०,८६,२५७
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	७,४९,६१४	८,५६,८५४	९,९०,८८४	११,०२,७३९	१२,६८,३६९	१४,३३,०२३	१३,१२,१३४
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र (उप-बेरीज - १३ ते २१)**	**३५,४५,४००** *(४९.३)*	**५२,९३,३७७** *(५२.१)*	**५८,४९,८३९** *(५२.६)*	**६५,३१,२१३** *(५२.८)*	**७२,१८,७९९** *(५२.५)*	**८०,८८,५११** *(५३.२)*	**८८,८७,९२२** *(५४.९)*	**८३,१६,२०१** *(५२.९)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**७१,८९,७७१** *(१००.०)*	**१,०१,६१,९८८** *(१००.०)*	**१,११,२४,८०२** *(१००.०)*	**१,२३,७३,८६८** *(१००.०)*	**१,३७,४०,८५३** *(१००.०)*	**१,५१,९०,८३८** *(१००.०)*	**१,६१,८९,९६४** *(१००.०)*	**१,५७,१७,७४१** *(१००.०)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१२,९१,६६२	१५,१८,४९६	१७,४६,२८८	१८,९८,८९६	२०,४३,५६८	२०,७६,६६२	२२,५५,४९५
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	३,२७,९८२	३,२१,१२०	३,१९,८१९	३,१४,५१८	३,१९,०२८	३,५६,९१६	५,१२,३९१
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी)(२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**१,११,२५,६६८**	**१,२३,२२,१७७**	**१,३८,००,३३६**	**१,५३,२५,२३१**	**१,६९,१५,३७८**	**१,७९,०९,७१०**	**१,७४,६०,८४५**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,४७,४३०	(-)१,५९,७७९	(-)१,७६,४००	(-)१,८४,८१३	(-)२,०२,३२४	(-)१,९३,११४	(-)२,६६,६८७
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय)(२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**१,०९,७८,२३८**	**१,२१,६२,३९८**	**१,३६,२३,९३६**	**१,५१,४०,४१८**	**१,६७,१३,०५४**	**१,७७,१६,५९७**	**१,७१,९४,१५८**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**८६,६४७**	**९४,७९७**	**१,०४,८८०**	**१,१५,२२४**	**१,२५,९४६**	**१,३२,११५**	**१,२६,८५५**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज †विभागणी उपलब्ध नाही

टीप - कंसातील आकडे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.८

मूळ किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ मूल्यवृद्धि, बाजार किंमतीनुसार वास्तविक देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न

(स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ.क्र.	उद्योग	२०११-१२	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	पीक	९,००,९७५	८,९६,७८५	८,६३,३३९	९,०९,००२	९,५८,१९०			
२	पशुसंवर्धन	३,२२,१८५	३,८३,८६५	४,१२,७८७	४,५४,४११	४,९०,३७८	१७,३२,९०२†	१८,२८,८०४†	१८,८५,७६३†
३	वने व लाकूड तोडणी	१,२३,०७०	१,३३,१३४	१,३५,४२९	१,४२,९१९	१,५०,६५१			
४	मत्स्यव्यवसाय व मत्स्यशेती	६०,०३९	७२,५३५	७९,७८३	८८,४०५	१,०२,६१९			
५	**कृषि व संलग्न कार्ये**	**१४,०६,२६८**	**१४,८६,३१९**	**१४,९१,३३७**	**१५,९४,७३६**	**१७,०१,८४०**	**१७,३२,९०२**	**१८,२८,८०४**	**१८,८५,७६३**
	(उप-बेरीज-१+२+३+४)	*(१००.०)*	*(१०५.७)*	*(१०६.०)*	*(११३.४)*	*(१२१.०)*	*(१२३.२)*	*(१३०.०)*	*(१३४.१)*
६	खाण व दगड खाणकाम	२,२९,१८६	२,४८,४७९	२,७६,५७९	३,०६,७४३	२,८५,४०१	२,८०,८५४	२,७४,६७३	२,४५,५४३
७	**प्राथमिक क्षेत्र (उप-बेरीज - ५+६)**	**१६,३५,४५४**	**१७,३४,७९८**	**१७,६७,९१६**	**१९,०१,४७९**	**१९,८७,२४१**	**२०,१३,७५६**	**२१,०३,४७७**	**२१,३१,३०६**
८	वस्तुनिर्माण	११,४६,९२८	१३,९३,१५८	१५,९५,४०६	१७,२७,३२१	१८,६५,७९७	१९,६७,८३२	१८,८१,२१५	१८,५४,००८
९	वीज, वायू , पाणीपुरवठा व इतर उपयोगिता सेवा	१,२३,८११	१,२५,०८८	१,२५,९९८	१,३९,६६२	१,५९,४६७	१,७२,३३०	१,७१,३७५	१,५३,८४२
१०	बांधकाम	७,३८,१७८	७,८१,२८९	८,०९,८५३	८,५३,०४९	८,९२,०१५	९,४३,६६०	९,४३,१६७	८,५७,९३६
११	**द्वितीय क्षेत्र (उप-बेरीज - ८+९+१०)**	**२०,०८,९१७**	**२२,९९,५३४**	**२५,३१,२५७**	**२७,२०,०३२**	**२९,१७,२८०**	**३०,८३,८२३**	**२९,९५,७५७**	**२८,६५,७८६**
१२	**उद्योग**	**२२,३८,१०३**	**२५,४८,०१३**	**२८,०७,८३६**	**३०,२६,७७५**	**३२,०२,६८१**	**३३,६४,६७६**	**३२,७०,४३०**	**३१,११,३२९**
	(उप-बेरीज - ६+११)	*(१००.०)*	*(११३.८)*	*(१२५.५)*	*(१३५.२)*	*(१४३.१)*	*(१५०.३)*	*(१४६.१)*	*(१३९.०)*
१३	व्यापार, दुरूस्ती, हॉटेल्स व उपाहारगृहे	८,३८,११४	१०,७१,२८९	११,८८,०२६	१३,०५,७०९	१४,७२,१६३	१६,००,०३०	१७,१०,५४३	१२,९३,४३९
१४	रेल्वे	४८,५३१	६१,५७०	६४,१६६	५८,५३८	६१,७८०			
१५	परिवहन (रेल्वे व्यतिरिक्त)	२,८८,०६३	३,५१,६३५	३,७६,०७२	३,९४,४०५	४,२०,०१६			
१६	साठवण	४,३५२	४,६२९	५,२४२	५,०४१	११,७९०	६,३१,९७३†	६,४१,०६९†	५,००,९६०†
१७	दळणवळण व प्रसारणासंबंधित सेवा	१,०२,७७६	१,३३,५५३	१,५४,२१६	१,५१,३८५	१,३५,४८८			
१८	वित्तीय सेवा	४,७३,३९९	६,१६,५८२	६,५९,९१०	६,८१,५५३	७,१३,३०६	७,४०,६६७	७,६५,९३५	८,०३,९२६
१९	स्थावर मालमत्ता, राहत्या घरांची मालकी व व्यावसायिक सेवा	८,९७,८९७	१२,०८,९६१	१३,५९,७४३	१५,०६,८१३	१४,९९,४३८	१६,२२,९७६	१७,५६,२५५	१७,४९,३२६
२०	सार्वजनिक प्रशासन व संरक्षण	४,०५,५९२	४,४८,७८७	४,६६,३७९	५,१०,८२०	५,६८,५०३	६,१०,१२७	६,४२,२६७	६,५२,६०२
२१	इतर सेवा	४,८६,६७७	६,०२,१५१	६,४८,०५३	७,१०,९८४	७,५७,२४४	८,१५,९९२	८,७१,५५२	७,५५,४५३
२२	**तृतीय / सेवा क्षेत्र**	**३५,४५,४००**	**४४,९९,१५७**	**४९,२१,८०७**	**५३,२५,२४७**	**५६,३९,७२८**	**६०,२१,७६४**	**६३,८७,६२१**	**५७,५५,७०६**
	(उप-बेरीज - १३ ते २१)	*(१००.०)*	*(१२६.९)*	*(१३८.८)*	*(१५०.२)*	*(१५९.१)*	*(१६९.८)*	*(१८०.२)*	*(१६२.३)*
२३	**एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धि (५+१२+२२)**	**७१,८९,७७१**	**८५,३३,४८९**	**९२,२०,९८०**	**९९,४६,७५८**	**१,०५,४४,२५०**	**१,११,१९,३४३**	**१,१४,८६,८५५**	**१,०७,५२,७९९**
		(१००.०)	*(११८.७)*	*(१२८.३)*	*(१३८.३)*	*(१४६.७)*	*(१५४.७)*	*(१५९.८)*	*(१४९.६)*
२४	उत्पादित वस्तू व सेवांवरील कर	८,९०,०६०	१०,९२,४३०	११,४५,५५८	१२,३९,३३४	१३,५४,५०८	१४,९५,६४४	१५,५३,५३४	१३,३०,४९१
२५	वजा उत्पादित वस्तू व सेवांवरील अनुदान	२,६०,६७७	२,७६,८८९	२,६७,९३५	२,५९,४२५	२,४४,०९७	२,३६,५२७	२,५७,०५२	३,५७,०९२
२६	**देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न (एन.डी.पी) (२३+२४-२५)**	**७८,१९,१५४**	**९३,४९,०२९**	**१,००,९८,६०३**	**१,०९,२६,६६७**	**१,१६,५४,६६१**	**१,२३,७८,४५९**	**१,२७,८३,३३७**	**१,१७,२६,१९८**
२७	परदेशातून प्राप्त प्राथमिक उत्पन्न	(-)७६,८२४	(-)१,२४,६८७	(-)१,३४,९२२	(-)१,४४,५७५	(-)१,४५,८८८	(-)१,५२,४४०	(-)१,४१,७०४	(-)१,९०,१९५
२८	**निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (एन.एन.आय) (२६+२७)**	**७७,४२,३३०**	**९२,२४,३४३**	**९९,६३,६८१**	**१,०७,८२,०९२**	**१,१५,०८,७७४**	**१,२२,२६,०१९**	**१,२६,४१,६३३**	**१,१५,३६,००४**
२९	**दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (₹)**	**६३,४६२**	**७२,८०५**	**७७,६५९**	**८३,००३**	**८७,५८६**	**९२,१३३**	**९४,२७०**	**८५,११०**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार +++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज †विभागणी उपलब्ध नाही

टीप - कंसातील आकडे स्तंभ (३) शी टक्केवारी दर्शवितात. आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

परिशिष्ट ३.९
सांकेतिक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (चालू किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	मुंबई#	२,४७,२२५	२,८३,४३३	३,१८,४६०	३,५१,६२६	३,९१,१०१	४,२८,५३२	४,६३,९७०	५,१२,३२८	५,३८,९८१	५,२३,६३६
२	ठाणे$	१,८३,२१५	२,०९,८६८	२,३५,४६७	२,५९,७४८	२,८८,४९९	३,१७,२९२	३,४३,११२	३,७८,४१३	३,९८,६२०	३,८७,४७०
३	रायगड	३३,०८९	३७,९५९	४२,६६८	४८,०८०	५३,७४५	५७,८२३	६२,५८०	६८,८१५	७२,४४३	७१,०६०
४	रत्नागिरी	१५,४८६	१७,७२६	२०,४०७	२४,९३२	२४,९०८	२९,२६१	३१,७२८	३२,५७७	३३,५८४	३४,४१०
५	सिंधुदुर्ग	८,९८७	१०,३१६	११,५८५	१२,५२७	१३,६९९	१६,०१८	१९,१४१	१८,९६६	१९,६६६	२०,३७४
	कोकण विभाग	**४,८८,००३**	**५,५९,३०३**	**६,२८,५८६**	**६,९६,९१३**	**७,७१,९५२**	**८,४८,९२७**	**९,२०,५३१**	**१०,११,०९८**	**१०,६३,२९४**	**१०,३६,९५०**
६	नाशिक	६१,८५७	७४,९३०	८६,७२५	८७,९२७	९५,०३७	१,०३,२६५	१,१६,५२३	१,२३,६६३	१,३४,८९८	१,३५,४०७
७	धुळे	१६,२९४	१८,४९३	२१,२३१	२३,६२०	२५,४३९	२७,८४८	३०,७४६	३१,६२२	३४,७२४	३४,०५३
८	नंदुरबार	८,९६२	१०,१३९	११,६५१	११,२३०	१२,६२३	१४,५२४	१५,२७५	१६,६७६	१८,२७८	१८,७८८
९	जळगाव	३३,१८०	३५,९६७	४१,९८५	४५,४४५	४८,६३२	५५,५६०	५८,५९२	६२,५५३	६६,१५३	६७,८५७
१०	अहमदनगर	४१,६४०	४५,३२४	५२,७८९	५८,२५६	६४,२०४	६९,७८०	७७,९१६	८३,६८१	८७,७८६	९४,६७७
	नाशिक विभाग	**१,६१,९३४**	**१,८४,८५५**	**२,१४,३८१**	**२,२६,४७७**	**२,४५,९३५**	**२,७०,९७७**	**२,९९,०५२**	**३,१८,१९५**	**३,४१,८३८**	**३,५०,७८२**
११	पुणे	१,४६,७२४	१,६७,७३४	१,८८,३८९	२,०६,९३०	२,२९,३९७	२,५१,९५१	२,७१,३८५	२,९८,२०७	३,२०,६९५	३,०९,२११
१२	सातारा	२८,७३५	३२,०४६	३६,४०२	३९,०८५	४४,१६०	४७,७६४	५२,७०९	५६,९२९	६०,२४७	६१,२४१
१३	सांगली	२९,१६२	३१,८३३	३६,४५५	३९,९५३	४३,२३८	४९,००३	५१,३३७	५७,००७	६२,०४९	६०,३९३
१४	सोलापूर	४४,१४६	४८,०५१	५३,३१३	६०,४४७	६६,१०२	७२,१४०	७९,२४४	८४,०६४	९२,५४५	९२,०४३
१५	कोल्हापूर	४५,५७१	५२,२००	५७,६४९	६२,७४६	६९,५७६	७६,७५९	८२,८७०	८९,४६९	९४,३५७	९३,३६६
	पुणे विभाग	**२,९४,३३९**	**३,३१,८६५**	**३,७२,२०७**	**४,०९,१६०**	**४,५२,४७३**	**४,९७,६१७**	**५,३७,५४५**	**५,८५,६७५**	**६,२९,८९२**	**६,१६,२५४**
१६	औरंगाबाद	३५,२६४	३८,८५८	४५,३६३	४७,९८९	५४,१५७	६०,१५७	६४,०४६	६९,५४६	७४,७३८	७४,४०१
१७	जालना	१४,७४३	१५,३६४	२०,५८२	१७,८०७	१८,९०१	२३,७५२	२३,२४४	२४,६८३	२८,७२१	२९,५४३
१८	परभणी	१३,५९३	१५,७३६	१७,४९१	१७,८६२	१७,७८७	२२,८३४	२२,७२९	२४,३४९	२६,१६३	२६,६९५
१९	हिंगोली	६,७०६	७,९९१	८,४६७	९,७४३	९,२१५	११,१०२	११,३२०	१२,४१६	१४,१५६	१८,४१५
२०	बीड	१७,५७६	१८,७५०	२२,००९	२१,८४५	२३,७२७	२९,३७३	३०,२१०	३०,२९०	३४,४४०	३७,६७२
२१	नांदेड	२३,४९२	२७,१२८	३०,४०४	३०,०३८	३३,७३९	४०,२७५	४१,६०७	४६,५१६	५०,०२०	४९,४३८
२२	उस्मानाबाद	१३,१२७	१३,०२७	१६,२२४	१४,५११	१५,२९६	१८,१६५	१९,३७०	२०,९५०	२३,८८६	२६,१६३
२३	लातूर	१८,८९१	२२,३८१	२५,६६७	२३,८८३	२५,७२४	३२,५७०	३३,४४५	३६,३९८	३९,५४४	४०,८८३
	औरंगाबाद विभाग	**१,४३,३९२**	**१,५९,२३६**	**१,८६,२०७**	**१,८३,६८०**	**१,९८,५४७**	**२,३८,२२७**	**२,४५,९७०**	**२,६५,१४८**	**२,९१,६६७**	**३,०३,२१०**
२४	बुलढाणा	१४,४५९	१६,५८८	१९,९८०	१८,६३७	२०,६७८	२५,९४२	२४,८७५	२७,४५७	२९,७१८	३१,३१८
२५	अकोला	१४,५७८	१७,०९५	१९,०३६	१९,५१७	२१,९७८	२६,५७०	२६,५९८	२९,५६८	३०,९००	२९,८३४
२६	वाशिम	७,००६	७,९६५	८,९४८	७,८७९	९,३१४	११,१९३	१०,७९३	१२,०९५	१२,६७२	१३,७९६
२७	अमरावती	२१,१३७	२५,१८७	२८,१५४	३०,२८२	३४,०२५	४०,३६५	३९,८२७	४४,३०४	४५,८६३	४४,९७२
२८	यवतमाळ	१७,५४५	२१,११०	२१,७२५	२२,६४९	२६,८३८	३२,०२१	३१,५५८	३४,९०३	३५,०४६	३५,६४६
	अमरावती विभाग	**७४,७२६**	**८७,९४४**	**९७,८४३**	**९८,९६४**	**१,१२,८३२**	**१,३६,०९१**	**१,३३,६५१**	**१,४८,३२७**	**१,५४,१९८**	**१,५५,५६६**
२९	वर्धा	११,२५५	१३,०७८	१४,०१६	१५,१५५	१७,८९७	२०,५८३	२१,२२६	२३,३३३	२४,८३७	२४,३९४
३०	नागपूर	६२,६८३	७१,९४३	८०,५५४	८८,५४२	९९,८५१	१,१०,५१९	१,१७,६६२	१,२९,१९५	१,३६,५५१	१,३२,८१८
३१	भंडारा	९,०१९	१०,३५७	११,६२२	१२,५४८	१३,५९९	१५,४०४	१५,५९६	१७,६१४	१८,३६४	१८,४९२
३२	गोंदिया	९,५५३	११,२७६	१२,३१९	१३,४५०	१४,६२१	१६,५९१	१६,५०२	१८,३९८	१९,५०२	१९,५११
३३	चंद्रपूर	१८,९५३	२२,२७५	२४,१०८	२६,०१९	२९,५६१	३३,४५१	३४,५२७	३९,५२६	४२,०९१	४१,६८७
३४	गडचिरोली	६,५१३	७,४९८	७,८०४	८,२२९	८,९५८	९,७९७	१०,५१८	११,३८७	१२,३१६	१२,०१९
	नागपूर विभाग	**१,१७,९७६**	**१,३६,४२७**	**१,५०,४२२**	**१,६३,९४३**	**१,८४,४८५**	**२,०६,३४५**	**२,१६,०३२**	**२,३९,४५४**	**२,५३,६६१**	**२,४८,९२२**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - १) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाजांची पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

परिशिष्ट ३.१०
वास्तविक स्थूल जिल्हा उत्पन्न (स्थिर (२०११-१२) किंमतींनुसार)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	मुंबई#	२,४७,२२५	२,६४,४८०	२,८०,६३२	३,०५,६५७	३,३१,२४१	३,५७,४७८	३,७५,७०३	३,९५,१२२	४,०७,५६०	३,६५,६२६
२	ठाणे$	१,८३,२१५	१,९५,७८५	२,०७,४४५	२,२५,४१५	२,४३,९५४	२,६३,२०५	२,७६,३८८	२,९०,९११	३,००,१५३	२,६९,८२१
३	रायगड	३३,०८९	३५,२९७	३७,३८४	४१,४९१	४४,८९८	४७,९२८	५०,२२९	५२,८३५	५४,४०७	४९,२७१
४	रत्नागिरी	१५,४८६	१६,४३८	१७,६३५	२०,६४२	२०,२०४	२२,५३३	२३,९३३	२४,०५०	२४,३१९	२३,०००
५	सिंधुदुर्ग	८,९८७	९,५०७	१०,०२७	१०,४०७	११,०१९	१२,१६०	१३,७१०	१३,३७३	१३,८०४	१३,१०९
	कोकण विभाग	**४,८८,००३**	**५,२१,५०७**	**५,५३,१२३**	**६,०३,६१३**	**६,५१,३१६**	**७,०३,३०३**	**७,३९,९६२**	**७,७६,२९०**	**८,००,२४३**	**७,२०,८२७**
६	नाशिक	६१,८५७	६८,५१५	७३,९५७	७६,७५२	८१,७२५	८८,८१५	९५,५८९	९८,०९४	१,००,०४९	९४,३६९
७	धुळे	१६,२९४	१७,१९५	१८,५८४	२०,३७७	२०,९१६	२२,५१२	२४,०८७	२३,९६२	२४,९४७	२३,१९६
८	नंदुरबार	८,९६२	९,५१९	१०,५२६	९,९३८	१०,७५०	११,९८८	१२,३१५	१२,९५६	१३,६६०	१३,०६३
९	जळगाव	३३,१८०	३३,९७२	३७,८७३	३९,९१९	४०,५७४	४५,४६६	४६,६८८	४७,८६३	४९,१३६	४७,०९३
१०	अहमदनगर	४१,६४०	४२,६८९	४७,०६८	५०,२२२	५१,९६६	५६,३४८	६०,९५८	६३,३४४	६३,८०६	६४,६०४
	नाशिक विभाग	**१,६१,९३४**	**१,७१,८९०**	**१,८८,००९**	**१,९७,२०८**	**२,०५,९३०**	**२,२५,१२९**	**२,३९,६३८**	**२,४६,२१९**	**२,५१,५९८**	**२,४२,३२६**
११	पुणे	१,४६,७२४	१,५५,९२९	१,६५,८२३	१,७९,५१४	१,९३,०४५	२,०७,९८१	२,१८,४३२	२,२९,९६९	२,३९,३८८	२,१६,१११
१२	सातारा	२८,७३५	२९,६४१	३२,१८९	३३,६५३	३६,७९३	३८,९०४	४१,५६८	४३,३३९	४४,९०२	४२,३७८
१३	सांगली	२९,१६२	२९,७६७	३२,३४२	३४,१२६	३५,८८८	३९,४३१	४०,२३४	४२,५८०	४४,४०४	४१,५९२
१४	सोलापूर	४४,१४६	४४,८९१	४७,६९७	५३,८६९	५६,२६६	५९,२६६	६३,७७८	६५,८०२	६८,९६२	६५,१७३
१५	कोल्हापूर	४५,५७१	४८,२९२	५०,७००	५४,१६०	५८,१००	६२,८१३	६५,७४३	६८,६११	७०,८१७	६५,३११
	पुणे विभाग	**२,९४,३३९**	**३,०८,५१९**	**३,२८,७५१**	**३,५५,३२२**	**३,८०,०९१**	**४,०८,३९६**	**४,२९,७५५**	**४,५०,३०१**	**४,६८,४७३**	**४,३०,५६५**
१६	औरंगाबाद	३५,२६४	३६,०६६	४०,०९४	४१,७३९	४५,६५६	४९,६४६	५१,५०८	५३,५६४	५५,८०४	५१,९२९
१७	जालना	१४,७४३	१४,२७७	१८,६४१	१५,११०	१६,०७४	१८,९१२	१८,६६१	१८,८६१	२१,२६२	२०,६२७
१८	परभणी	१३,५९३	१४,६२७	१५,३९३	१५,५४४	१५,०४६	१८,७६५	१८,४२१	१८,८७०	१९,५३५	१८,८२१
१९	हिंगोली	६,७०६	७,५८२	७,५५१	८,४०५	७,६३८	८,७६८	९,१३२	९,५७०	१०,२७१	१२,९८०
२०	बीड	१७,५७६	१७,५९८	१९,४६६	१९,०७०	१९,९४२	२३,४९७	२४,१०७	२३,१५६	२५,२७२	२६,२७७
२१	नांदेड	२३,४९२	२४,९९०	२६,५८८	२६,०९७	२८,३५३	३२,४३८	३३,२३९	३५,४७२	३७,०२०	३३,९४९
२२	उस्मानाबाद	१३,१२७	१२,२५१	१४,३३९	१२,६७८	१२,९७६	१४,६०६	१५,४७८	१६,१३२	१७,२६७	१७,६८८
२३	लातूर	१८,८९१	२०,४६४	२२,४०४	२०,७२२	२१,६७५	२५,७३७	२६,८२८	२७,९०४	२९,५५१	२८,५४४
	औरंगाबाद विभाग	**१,४३,३९२**	**१,४७,८५४**	**१,६४,४७७**	**१,५९,३६६**	**१,६७,३५९**	**१,९२,३६९**	**१,९७,३७४**	**२,०३,५२९**	**२,१५,९८३**	**२,१०,८१५**
२४	बुलढाणा	१४,४५९	१५,११९	१६,९०३	१५,६८१	१७,०१०	१९,९४१	१९,५२३	२०,५१२	२१,८३७	२१,९६५
२५	अकोला	१४,५७८	१५,९२०	१६,७९७	१७,०१३	१८,३७३	२०,८५८	२१,१५२	२२,५७९	२३,३०८	२१,०४०
२६	वाशिम	७,००६	७,४२०	८,०५२	६,७८९	७,६८१	९,४०१	९,२८१	९,३००	१०,४९९	११,००९
२७	अमरावती	२१,१३७	२३,४३४	२४,७१३	२६,५७९	२८,८४४	३२,८२३	३२,४९८	३४,४९६	३४,८०३	३२,३३६
२८	यवतमाळ	१७,५४५	१९,४२७	१८,९३८	१९,७५४	२२,७२१	२५,६१८	२४,८५८	२६,३६३	२६,९५१	२५,१८७
	अमरावती विभाग	**७४,७२६**	**८१,३२०**	**८५,४०३**	**८५,८१६**	**९४,६२८**	**१,०८,६४१**	**१,०७,३११**	**१,१३,२५०**	**१,१७,३९८**	**१,११,५३७**
२९	वर्धा	११,२५५	१२,१२२	१२,३२६	१३,२३३	१४,७९४	१६,५७३	१७,०४५	१७,८३२	१८,५६८	१६,९८३
३०	नागपूर	६२,६८३	६७,१५५	७०,८५५	७६,८९९	८४,२७९	९१,५८६	९४,८५६	९९,३३५	१,०२,९३६	९३,००६
३१	भंडारा	९,०१९	९,५८५	१०,०३०	१०,६३२	११,२५४	१२,३९३	१२,४५४	१३,२९२	१३,५९३	१२,६८९
३२	गोंदिया	९,५५३	१०,३८४	१०,६४७	११,३९६	१२,२११	१३,३९८	१३,५११	१४,०६१	१४,५७३	१३,५२९
३३	चंद्रपूर	१८,९५३	२०,६४८	२१,२१२	२२,६०५	२४,८३५	२७,३१२	२८,०७४	३०,१९१	३१,४६०	२८,७८०
३४	गडचिरोली	६,५१३	६,९५६	६,७८२	७,०७५	७,५८५	७,९४६	८,७२७	८,६५९	९,१५९	८,२५०
	नागपूर विभाग	**१,१७,९७६**	**१,२६,८५१**	**१,३१,८५३**	**१,४१,८४०**	**१,५४,९५९**	**१,६९,२०७**	**१,७४,६६६**	**१,८३,३७०**	**१,९०,२८८**	**१,७३,२३७**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - १) आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

२) सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाजांची पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

परिशिष्ट ३.११
दरडोई सांकेतिक निव्वळ जिल्हा उत्पन्न - चालू किंमतींनुसार
(दरडोई जिल्हा उत्पन्न)

(₹)

अ. क्र.	जिल्हा	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९+++	२०१९-२०++	२०२०-२१+
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	मुंबई#	१,७०,४३१	१,९१,८२३	२,११,६४३	२,२९,१५९	२,५३,९३८	२,७५,२६८	२,९२,२७२	३,१७,२५०	३,२७,७५५	३,१३,८५२
२	ठाणे$	१,४२,७६२	१,६०,९४५	१,७७,७४१	१,९२,६८९	२,१३,६५९	२,३३,१७४	२,४७,८४७	२,६९,३०३	२,७९,३४३	२,६८,२९३
३	रायगड	१,०९,३०५	१,२३,९८८	१,३७,८०६	१,५३,५२९	१,७१,८८८	१,८४,२२१	१,९६,७९६	२,१४,१४०	२,२३,१४२	२,१७,४१९
४	रत्नागिरी	८४,८३३	९६,१९४	१,१०,०३८	१,३३,५२३	१,३२,६४३	१,५६,६१८	१,६७,८४३	१,७०,१३८	१,७४,१६७	१,७८,०७२
५	सिंधुदुर्ग	९५,४३६	१,०८,५९८	१,२०,९९७	१,२८,९७०	१,४०,७४५	१,६५,७८०	१,९६,६२२	१,९२,५५१	१,९८,८४३	२,०५,७४०
	कोकण विभाग	**१,४७,०८६**	**१,६५,८९९**	**१,८३,५४०**	**२,००,०४४**	**२,२१,०८४**	**२,४१,२५८**	**२,५७,१५०**	**२,७८,१६१**	**२,८८,०१२**	**२,७७,५७४**
६	नाशिक	८८,९१४	१,०६,८९२	१,२२,६५८	१,२१,५६९	१,३१,०६६	१,४१,८९८	१,५८,२७७	१,६५,६५७	१,७९,२४१	१,७८,८५३
७	धुळे	७०,२८४	७८,८७३	८९,८५०	९८,४५३	१,०५,८९८	१,१५,८९०	१,२६,४५९	१,२८,१६६	१,३९,९५८	१,३६,४५९
८	नंदुरबार	४८,५४९	५४,३८१	६२,०२७	५८,४०१	६५,९१३	७६,११०	७८,८२३	८५,३६१	९३,१४१	९५,५३२
९	जळगाव	६९,४९७	७४,१८५	८५,९८२	९१,५४१	९७,७००	१,११,७८२	१,१६,१६१	१,२२,४१७	१,२८,३४४	१,३१,१८५
१०	अहमदनगर	८१,८४२	८७,८९६	१,०१,७९०	१,१०,९५९	१,२२,५०८	१,३२,८२०	१,४६,८१५	१,५५,८०४	१,६२,२२८	१,७५,१११
	नाशिक विभाग	**७७,१३१**	**८७,०७०**	**१,००,२४३**	**१,०४,०२५**	**१,१२,८७२**	**१,२४,१८१**	**१,३५,४२०**	**१,४२,२५०**	**१,५१,६६५**	**१,५५,१३९**
११	पुणे	१,३५,१९०	१,५२,३५६	१,६८,८१५	१,८२,४४६	२,०१,९८०	२,२०,५६९	२,३३,७३६	२,५३,३७६	२,६९,३१९	२,५६,९३६
१२	सातारा	८४,८६४	९३,५८५	१,०५,५०७	१,११,६५८	१,२६,५४१	१,३६,६९६	१,४९,४५७	१,५९,७४१	१,६७,७७९	१,७०,२०६
१३	सांगली	९२,२२५	९९,३३९	१,१२,८८६	१,२१,९२१	१,३१,७४२	१,४९,५५४	१,५४,४४०	१,७०,०१०	१,८३,९०५	१,७८,११३
१४	सोलापूर	९०,५६५	९७,१००	१,०६,४४६	१,१९,३८९	१,३०,७८१	१,४२,१८१	१,५४,४०९	१,६१,५२५	१,७६,८१०	१,७४,९६५
१५	कोल्हापूर	१,०३,६६५	१,१७,४६७	१,२८,१४७	१,३७,३७३	१,५२,४९७	१,६७,९८४	१,७९,१३९	१,९१,१२६	१,९९,६७१	१,९६,५७०
	पुणे विभाग	**१,१०,१६८**	**१,२२,५८०**	**१,३५,९००**	**१,४७,२३१**	**१,६२,८५३**	**१,७८,५१९**	**१,९०,२१३**	**२,०४,७१८**	**२,१८,१७१**	**२,११,९३९**
१६	औरंगाबाद	८३,५५६	९०,६३३	१,०४,८९८	१,०९,०७५	१,२३,१०५	१,३६,४४१	१,४३,१२२	१,५३,४६६	१,६३,३२५	१,६१,५७२
१७	जालना	६७,४७८	६९,२३०	९३,०५५	७८,३७२	८२,८२८	१,०४,९६५	१,०१,१५३	१,०५,९२७	१,२३,०८०	१,२६,३४१
१८	परभणी	६५,८२३	७५,४२८	८३,०१२	८३,१५२	८२,१५२	१,०६,२३१	१,०३,८६२	१,०९,७६७	१,१७,०७६	१,१९,००८
१९	हिंगोली	५०,८९४	६०,२३५	६३,०३२	७२,१०८	६७,३९०	८१,५५३	८१,९०७	८८,९०७	१,०१,२१३	१,३२,७४०
२०	बीड	६०,४८४	६३,५८५	७४,२६८	७२,०६४	७८,४०४	९७,८१६	९९,१९४	९७,९०४	१,१०,९०८	१,२१,५१५
२१	नांदेड	६१,६२८	७०,४७७	७८,२४८	७५,४६६	८५,१७८	१,०२,१३१	१,०३,८३८	१,१४,९७९	१,२२,७६७	१,२०,७१४
२२	उस्मानाबाद	७१,३८५	६९,५३०	८६,५८७	७५,०९३	७९,२०९	९४,६५३	९९,७२९	१,०६,६७०	१,२१,३३४	१,३२,९६७
२३	लातूर	६८,४०७	८०,४३२	९१,४९८	८२,८७०	८९,२४६	१,१४,०६०	१,१५,४४८	१,२४,२९७	१,३४,२५०	१,३८,४५५
	औरंगाबाद विभाग	**६७,९०७**	**७४,४५५**	**८६,५२२**	**८३,४६८**	**९०,१६०**	**१,०८,७०७**	**१,१०,५७५**	**१,१७,७६७**	**१,२८,७९६**	**१,३३,५९८**
२४	बुलढाणा	४९,६३४	५६,३९५	६७,६८१	६१,४७५	६८,३७९	८६,४१४	८१,३०३	८८,८२५	९५,५२०	१,००,५६७
२५	अकोला	७०,५५१	८१,९०२	९०,१५७	९०,५१८	१,०२,०९८	१,२३,८८४	१,२१,६७८	१,३३,६०४	१,३८,१७०	१,३२,२८६
२६	वाशिम	५२,६१६	५९,२०५	६६,०३१	५६,४०१	६७,११८	८१,०७३	७६,८११	८५,१३५	८८,५८६	९६,५२०
२७	अमरावती	६४,४१५	७६,११५	८४,१६५	८८,९०२	१,००,०३१	१,१९,१३०	१,१५,२४९	१,२६,७२०	१,२९,८८७	१,२६,५१६
२८	यवतमाळ	५६,१९५	६७,१७९	६८,०४०	६९,७२२	८३,१२१	९९,६६३	९६,५६९	१,०५,६५१	१,०५,०५१	१,०६,५४७
	अमरावती विभाग	**५८,७३३**	**६८,५३१**	**७५,४६८**	**७४,७२६**	**८५,४८७**	**१,०३,६२०**	**९९,८९७**	**१,०९,६३८**	**१,१२,९६४**	**१,१३,४९९**
२९	वर्धा	७६,३५०	८७,८४१	९२,८२६	९८,८०१	१,१७,२११	१,३५,०२२	१,३७,०४६	१,४८,९८२	१,५७,३९२	१,५३,६२७
३०	नागपूर	१,१६,५२६	१,३१,७७०	१,४५,३४६	१,५७,०१९	१,७७,०९८	१,९४,८२७	२,०३,७६०	२,२०,४८०	२,२९,८२२	२,२१,०९७
३१	भंडारा	६६,६७६	७५,८४२	८४,४२६	८९,९२८	९७,३३५	१,१०,४११	१,१०,२३४	१,२३,४०३	१,२७,६३१	१,२८,१७५
३२	गोंदिया	६३,६६४	७४,६९२	८०,६५७	८६,९१८	९४,६२५	१,०७,४६८	१,०५,२२७	१,१६,१५८	१,२२,२२४	१,२१,९०४
३३	चंद्रपूर	७५,३८४	८७,७९८	९३,६८६	९९,५५४	१,१३,४३५	१,२८,२८७	१,३०,४०५	१,४८,२६७	१,५६,५२४	१,५४,१२८
३४	गडचिरोली	५४,७३७	६२,५०६	६३,९९३	६६,३६७	७२,४२८	७९,०१७	८४,२५९	९०,०६८	९६,९६०	९४,२१४
	नागपूर विभाग	**८७,७२२**	**१,००,३१३**	**१,०९,११९**	**१,१७,०८९**	**१,३१,९९८**	**१,४७,२८९**	**१,५१,८१६**	**१,६६,३७३**	**१,७४,४४२**	**१,६९,९३०**

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हा $ पालघर अंतर्भूत

+++ तिसरे सुधारित अंदाज ++ दुसरे सुधारित अंदाज + पहिले सुधारित अंदाज

टीप - सुधारीत पायाभूत वर्ष २०११-१२ च्या कार्यपद्धती व परिभाषा मधील बदलामुळे स्थूल जिल्हा उत्पन्न अंदाजांची पायाभूत वर्ष २००४-०५ मालिकेतील परिगणित करण्यात आलेल्या अंदाजाशी तुलना करता येत नाही.

४

किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४. किंमती व सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.१ विशिष्ट कालावधीत किंमतींमध्ये होणाऱ्या बदलाचे मोजमाप करण्यासाठी किंमती निर्देशांक उपयुक्त ठरतात. ग्राहक किंमती निर्देशांक किरकोळ किंमतींमध्ये होणाऱ्या बदलांच्या संनियंत्रणाकरिता सहाय्यभूत ठरतात तर घाऊक किंमती निर्देशांक घाऊक किंमतींमध्ये होणारे बदल दर्शवितात. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमतीमधील अवाजवी बदलांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासन हस्तक्षेप करते. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत शासन विशेषत: वंचितांना रास्त दरात अन्नधान्य वितरित करते. कोविड-१९ महामारीच्या निर्बंधांमुळे उद्‌भवलेल्या गंभीर आणि अभूतपूर्व आर्थिक आपत्तीमुळे लोकांना मूलभूत गरजांसाठी शासनाच्या कल्याणकारी योजनांवर अवलंबून राहावे लागले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत कोविड-१९ महामारीच्या कालावधीत मोफत अन्नधान्य पुरवण्यात आले. या कालावधीत विशेषतः मजूर, स्थलांतरीत, बेघर, बाहेरगावचे विद्यार्थी, इत्यादिंना सवलतीच्या दरात अन्न पुरविण्यासाठी शिवभोजन योजनेची मदत झाली.

किंमती निर्देशांक

४.२ ग्राहक किंमती निर्देशांक आणि घाऊक किंमती निर्देशांक यांचा चलनवाढीच्या मापनासाठी मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होतो.

राज्याकडून परिगणित करण्यात येणारा ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.३ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन राज्याच्या ग्रामीण आणि नागरी भागाकरिता स्वतंत्रपणे मासिक ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००३=१००) परिगणित करते. त्यासाठी ग्रामीण भागातील ६८ केंद्रामधून १०६ वस्तूंच्या आणि नागरी भागातील ७४ केंद्रामधून १२७ वस्तूंच्या किरकोळ किंमती नियमितपणे संकलित केल्या जातात.

४.३.१ कोविड-१९ निर्बंधांमुळे माहे एप्रिल, २०२१ करिता जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमती संकलनात अडचणी आल्या आणि खाद्यपदार्थ गटाव्यतिरिक्त इतर गटातील वस्तुंच्या किंमती उपलब्ध झाल्या नाहीत. त्यामुळे, माहे एप्रिल, २०२१ करिता 'कापड, बिछाना व पादत्राणे', 'संकीर्ण (नागरी भागातील वैद्यकीय सेवा, वाहतूक व दळणवळण वगळता)' आणि 'सर्वसाधारण' या गटांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित करता आले नाहीत.

४.३.२ माहे मे, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागाकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३२४.५ व ३१२.१ होता. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागाकरिता 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ३३७.९ व ३३६.२ होता, तर गतवर्षी याच कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे ३३०.९ व ३३३.४ होता. 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी माहे एप्रिल, २०२० ते माहे मार्च, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागाकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ६.२ टक्के व ६.९ टक्के होती. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत 'खाद्यपदार्थ' गटाच्या सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारीत वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण भागासाठी २.१ टक्के आणि नागरी भागासाठी ०.८ टक्के होती. ग्रामीण भागासाठी 'खाद्यपदार्थ' गटाची माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये ०.७ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ५.३ टक्के वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ होती. नागरी भागासाठी ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये (-)०.७ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ५.० टक्के होती. 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित उपगटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ तक्ता ४.१ मध्ये देण्यात आली आहे.

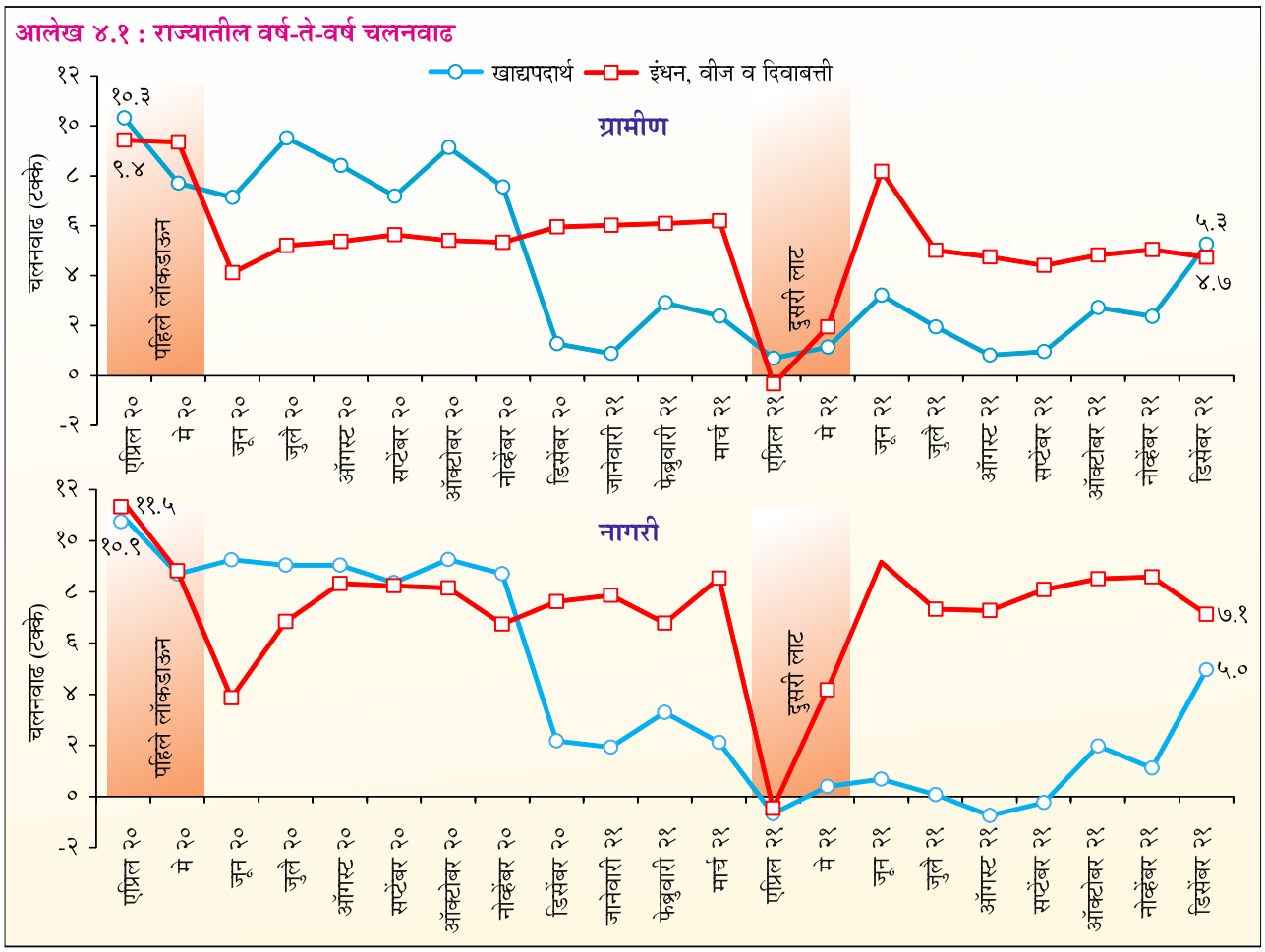
तक्ता ४.१ 'खाद्यपदार्थ' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित उपगटनिहाय वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

(टक्के)

खाद्यपदार्थ गटातील उपगट	ग्रामीण		नागरी	
	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२०	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२१	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२०	एप्रिल ते डिसेंबर, २०२१
तृणधान्ये व उत्पादने	९.१	(-)४.१	१२.९	(-)७.१
कडधान्ये व उत्पादने	१४.३	६.७	१४.०	५.५
दूध व दुग्धजन्य पदार्थ	३.८	३.७	३.८	३.५
खाद्य तेल	८.४	२२.५	८.८	२३.१
अंडी, मांस व मासे	१६.७	७.०	१८.०	४.६
भाज्या व फळे	३.५	(-)१.०	६.०	(-)४.९
मसाले व मसाल्याचे पदार्थ	१०.३	(-)१.०	११.१	(-)२.०
इतर खाद्यपदार्थ	२.३	२.६	३.६	३.०
खाद्यपदार्थ गट	**७.५**	**२.१**	**८.४**	**०.८**

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

आलेख ४.१ : राज्यातील वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ

४.३.३ माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागाकरिता 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटासाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ५८९.४ व ५७८.४ होता, तर गतवर्षी याच कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे ५६५.३ व ५४२.६ होता. 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटासाठी माहे एप्रिल, २०२० ते माहे मार्च, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण व नागरी भागाकरिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ६.२ टक्के व ७.८ टक्के होती. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटाच्या सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारीत वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ ग्रामीण भागासाठी ४.३ टक्के आणि नागरी भागासाठी ६.६ टक्के होती. ग्रामीण भागासाठी 'इंधन, वीज व दिवाबत्ती' गटाची वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये (-)०.३ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ती ४.७ टक्के होती. नागरी भागासाठी ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये (-)०.५ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ७.१ टक्के होती. ग्रामीण व नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१ व परिशिष्ट ४.२ मध्ये दिले आहेत.

इतर यंत्रणाद्वारे परिगणित करण्यात येणारे ग्राहक किंमती निर्देशांक

४.४ अखिल भारत, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश यांचेकरिता ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, केंद्र शासन दरमहा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१२=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. किंमतींचे संकलन १,१८१ ग्रामीण व १,११४ नागरी केंद्रांमधून करण्यात येते. यापैकी ६६ ग्रामीण व ८६ नागरी केंद्रे राज्यातील आहेत. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी अखिल भारतीय सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १६३.६, १६२.२ व १६२.९ होता, तर गतवर्षी याच कालावधीमध्ये तो अनुक्रमे १५५.८, १५३.८ व १५४.९ होता. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ५.० टक्के,५.५ टक्के व ५.२ टक्के होती.

४.४.१ माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीकरिता राज्याचा ग्रामीण, नागरी व एकत्रित सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १६४.६, १५६.७ व १५९.३ होता. राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरिता परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.३ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.५ श्रम केंद्र, केंद्र शासन पायाभूत वर्ष १९८६-८७=१०० वर आधारित दरमहा शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित व प्रकाशित करते. याकरिता २० राज्यांमधील ६०० केंद्रांमधून किंमतींचे संकलन केले जात असून त्यापैकी ५४ केंद्रे महाराष्ट्रातील आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीकरिता शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे १०६७.९ आणि १०७६.४ असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे ३.४ टक्के आणि ३.६ टक्के होती.

४.५.१ माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ करिता श्रम केंद्र, केंद्र शासनमार्फत महाराष्ट्रासाठी परिगणित केलेला शेत मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ११९५.८ आणि ११८६.० असून वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ अनुक्रमे २.३ टक्के आणि २.८ टक्के होती. महाराष्ट्र व अखिल भारत यांच्यासाठीचे शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.४ मध्ये दिले आहेत.

४.६ श्रम केंद्र, केंद्र शासन दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिगणित व प्रकाशित करते. औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक हा महागाई भत्ता निश्चिती आणि अनुसूचित उद्योगातील कामगारांची किमान मजुरीची निश्चिती व वेतन सुधारणा यासाठी वापरला जातो. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०१६=१००) हा भारतातील ८८ औद्योगिकदृष्ट्या विकसित केंद्रांमधून संकलित केल्या जाणाऱ्या जीवनावश्यक वस्तू व सेवा यांच्या किरकोळ किंमतींवर आधारित आहे, त्यापैकी सहा केंद्रे राज्यातील आहेत. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक १२३.१ होता. माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीकरिता मुंबई, सोलापूर, नागपूर, पुणे, नाशिक आणि ठाणे या निवडक केंद्रांसाठी सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ११७.५, १२६.५, १२२.४, ११९.९, ११९.० आणि ११७.० होते. अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे परिशिष्ट ४.५ व परिशिष्ट ४.६ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.६.१ कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन राज्यातील पाच केंद्रांसाठी स्वतंत्रपणे दरमहा औद्योगिक कामगारांकरिताचा ग्राहक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २००१=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. अकोला, कोल्हापूर, जळगाव, नांदेड आणि औरंगाबाद या निवडक केंद्रांसाठी माहे एप्रिल, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीकरिता सरासरी ग्राहक किंमती निर्देशांक अनुक्रमे ४०६.२, ३७७.३, ३९०.९, ४५८.७ आणि ३९८.७ होते. महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.७ मध्ये देण्यात आले आहेत. अखिल भारतीय स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढ परिशिष्ट ४.८ मध्ये दिली आहे.

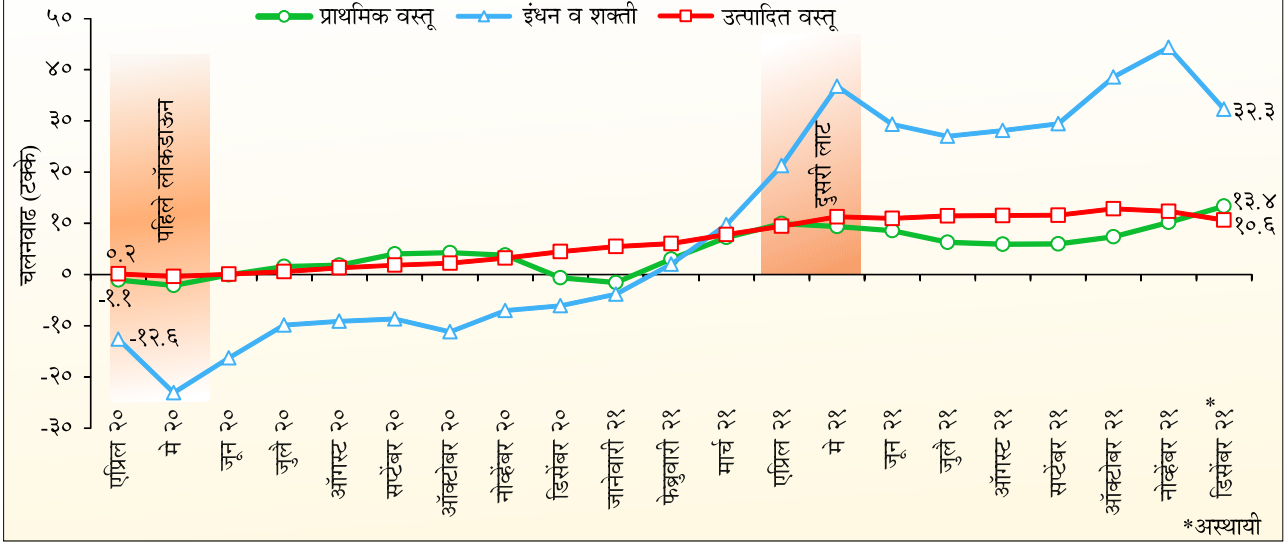
अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

४.७ आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन दरमहा घाऊक किंमती निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००) परिगणित व प्रकाशित करते. घाऊक किंमती निर्देशांक परिगणनेकरिता आवश्यक विविध वस्तूंचे 'प्राथमिक वस्तू', 'इंधन व शक्ती' आणि 'उत्पादित वस्तू' या तीन प्रमुख गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे .

४.७.१ 'सर्व वस्तू' करीता घाऊक किंमती निर्देशांक माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १३२.० व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १४२.४(अस्थायी) होता. 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरीता तो माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १५१.५ व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १६७.८(अस्थायी) होता. 'इंधन व शक्ती' गटाकरीता तो माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १०८.९ व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १२८.२(अस्थायी) होता. 'उत्पादित वस्तू' गटाकरीता तो माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १२९.९ व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १३६.४(अस्थायी) होता. 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १५८.८ व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १६९.०(अस्थायी) होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक परिशिष्ट ४.९ मध्ये देण्यात आले आहेत.

४.७.२ घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये १०.७ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १३.६ टक्के (अस्थायी) होती. 'प्राथमिक वस्तू' गटाकरीता ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये ९.९ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १३.४ टक्के (अस्थायी) होती. 'इंधन व शक्ती' गटाकरीता ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये २१.३ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ३२.३ टक्के (अस्थायी) होती. उत्पादित वस्तू' गटाकरीता ती माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये ९.४ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये १०.६ टक्के (अस्थायी) होती. घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित 'खाद्यपदार्थ निर्देशांक' करिता वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये ७.५ टक्के व माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये ९.२ टक्के (अस्थायी) होती.

आलेख ४.२ : अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकाची चलनवाढ

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

४.८ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ही अन्नधान्याच्या तुटवड्याचे व्यवस्थापन करणारी आणि वाजवी किंमतीत अन्नधान्य वितरणाची व्यवस्था म्हणून विकसित झाली. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत अन्नधान्यांचे प्रापण, साठवणूक, वाहतूक आणि राज्यांना ठोक नियतन करणे ही केंद्र शासनाची जबाबदारी आहे. तर पात्र कुटुंबांचे निश्चितीकरण, शिधापत्रिकांचे वाटप, रास्त भाव दुकानांमार्फत अन्नधान्याचे वितरण आणि रास्त भाव दुकानांचे पर्यवेक्षण इत्यादी बाबींची जबाबदारी ही राज्य शासनाची आहे. 'उपासमारी नष्ट करणे, अन्न सुरक्षा व सुधारित पोषण साध्य करणे आणि शाश्वत शेतीला चालना देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे.

४.९ दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यात ५२,५५७ रास्त भाव दुकाने कार्यरत होती, त्यापैकी ५,४२७ आदिवासी भागात तर २८ फिरती होती. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचे कार्य प्रभावीपणे होण्याकरिता रास्त भाव दुकानांना परवाने देताना सहकारी संस्था, स्व-सहाय्यता गट आणि स्थानिक संस्था यांना प्राधान्य देण्यात येते. रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या तक्ता ४.२ मध्ये तर निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकानांची संख्या तक्ता ४.३ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.२ रास्त भाव दुकानांची मालकी प्रकारानुसार संख्या

(दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

मालकीचा प्रकार	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
वैयक्तिक	
सर्वसाधारण	३०,०६५
अनुसूचित जाती	३,३००
अनुसूचित जमाती	३,४९७
माजी सैनिक	२६६
महिला स्व-सहाय्यता गट	५,३९८
पुरुष स्व -सहाय्यता गट	१६०
ग्रामपंचायत	२३८
नागरी स्थानिक संस्था	२३३
सहकारी संस्था	८,३७५
इतर	१,०२५
एकूण	**५२,५५७**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ४.३ निवडक राज्यांमधील रास्त भाव दुकानांची संख्या

(दि.२८ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी)

राज्य	रास्त भाव दुकाने (संख्या)
आंध्र प्रदेश	३७,७१३
गुजरात	१५,३५२
कर्नाटक	२०,०६८
केरळ	१४,१७८
मध्य प्रदेश	२४,७१३
महाराष्ट्र	**५२,५५७#**
राजस्थान	२६,९१०
तेलंगणा	१६,९९९
उत्तर प्रदेश	७९,४८०
अखिल भारत	**५,४३,६६८**

दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी

आधार : १. अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन
२. अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.१० सुनिश्चित गुणवत्तेच्या अन्नधान्याचा नियमित पुरवठा होण्यासाठी आणि गैरप्रकार रोखण्यासाठी रास्त भाव दुकानांची वर्षभर नियमितपणे निरीक्षणे घेतली जातात. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर एकूण ५२,५५७ रास्त भाव दुकानांची निरीक्षणे घेण्यात आली. या निरीक्षणांदरम्यान १८६ रास्त भाव दुकानांचे परवाने रद्द करण्यात आले, २०९ दुकानांचे परवाने निलंबित करण्यात आले व एकूण ₹ १.५१ कोटी दंड गोळा करण्यात आला. याबरोबरच सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणाचे संनिरीक्षणासाठी राज्यात विविध स्तरावर दक्षता समित्या गठीत करण्यात आल्या आहेत.

४.११ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप करण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याच्या खुल्या बाजारातील विक्रीस आळा घालणे आणि गरजू कुटुंबांना अन्नधान्य उपलब्ध करुन देण्यासाठी राज्य शासनाने दि. ०१ मे, १९९९ पासून तिहेरी शिधापत्रिका योजना लागू केली. मुख्यत: वार्षिक कुटुंब उत्पन्न निकषावर आधारित शिधापत्रिकांचे पिवळे, केशरी व शुभ्र असे वर्गीकरण केले जाते. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात शिधापत्रिकाधारकांची संख्या २.५६ कोटी होती. शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या तक्ता ४.४ मध्ये व शिधापत्रिकाधारकांची जिल्हानिहाय संख्या परिशिष्ट ४.१० मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.४ शिधापत्रिकेच्या प्रकारानुसार शिधापत्रिकाधारकांची संख्या

(लाख)

वर्ष	शिधापत्रिकाधारकांची संख्या			
	पिवळी	केशरी	शुभ्र	एकूण
२०१९	६०.८७	१७०.५२	२२.१७	२५३.७०
२०२०	६४.१८	१६६.८०	२२.१८	२५३.२४
२०२१	६३.२१	१७०.६२	२२.४२	२५६.३४

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

४.११.१ अन्नपूर्णा योजना राज्यात दि. १ एप्रिल, २००१ पासून राबविण्यात येत आहे. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन किंवा श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन या योजनेअंतर्गत लाभ मिळत नसलेल्या ६५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील निराधार व्यक्तींना या योजनेअंतर्गत प्रतिमाह १० किलो अन्नधान्य मोफत पुरविण्यात येते. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर अन्नपूर्णा योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या ८,९८७ होती.

राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत लाभार्थी

४.१२ नागरिकांना अन्न व पोषण सुरक्षा पुरविण्याकरिता रास्त दरात पुरेशा प्रमाणात दर्जेदार अन्नधान्य उपलब्ध करुन देणे हा राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम, २०१३ चा उद्देश आहे. या अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात दि. ०१ फेब्रुवारी, २०१४ पासून करण्यात येत आहे. या अधिनियमांतर्गत राज्यातील सुमारे ६२.३ टक्के लोकसंख्या तांदूळ, गहू आणि भरडधान्ये प्रति किलो अनुक्रमे ₹ तीन, ₹ दोन आणि ₹ एक या दराने मिळण्यास पात्र आहे. लाभार्थ्यांचे अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब आणि प्राधान्य कुटुंब असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. अंत्योदय अन्न योजनेच्या निकषांची पूर्तता करणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबात समावेश होतो. अंत्योदय अन्न योजनेत समावेश न झालेली दारिद्र्य रेषेखालील इतर कुटुंबे आणि ग्रामीण भागात ₹ ४४,००० पर्यंत तर नागरी भागात ₹ ५९,००० पर्यंत वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न असणाऱ्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक कुटुंबांचा समावेश प्राधान्य कुटुंबात केला जातो. अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत कुटुंब प्रति शिधापत्रिका प्रतिमाह ३५ किलो अन्नधान्य तर प्राधान्य कुटुंब प्रति व्यक्ति प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य मिळण्यास पात्र आहेत. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.५ मध्ये देण्यात आले आहे. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करिता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब यांचेकरिता जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१४ व परिशिष्ट ४.१५ मध्ये देण्यात आले आहे. आणि सन २०२१-२२ करिता डिसेंबर अखेर अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब व प्राधान्य कुटुंब यांचेकरिता जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना करण्यात आलेले वितरण अनुक्रमे परिशिष्ट ४.१६ व परिशिष्ट ४.१७ मध्ये देण्यात आले आहे. निवडक राज्यातील राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या तक्ता ४.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ४.५ राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

लाभार्थी	वर्ष	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	२०१९-२०	५.२६	४.७३	४.७५	५.२४	४.६६	४.६७
	२०२०-२१	५.०५	४.७७	४.७५	५.४४	५.१२	५.०४
	२०२१-२२+	३.७०	२.९४	२.८८	४.१९	३.५७	३.४६
प्राधान्य कुटुंब	२०१९-२०	१४.८४	१२.५९	१२.६१	२०.४७	१७.४४	१७.४७
	२०२०-२१	१५.०६	१३.७४	१३.६१	२०.२६	१८.४५	१८.३२
	२०२१-२२+	११.४५	९.५५	८.९६	१५.१९	१२.७२	१२.४४

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

तक्ता ४.६ निवडक राज्यांकरिता राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट व्यक्ती आणि शिधापत्रिकांची संख्या

(दि.२८ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी) (लाख)

राज्य	समाविष्ट करण्यात आलेल्या व्यक्तींची संख्या			शिधापत्रिकांची संख्या		
	ग्रामीण	नागरी	एकूण	अंत्योदय अन्न योजना कुटुंब	प्राधान्य कुटुंब	एकूण
आंध्र प्रदेश	२००.२०	६८.०३	२६८.२३	९.०८	८०.२५	८९.३३
गुजरात	२५८.७८	१२४.०६	३८२.८४	८.१४	६५.१७	७३.३१
कर्नाटक	२८५.५५	११६.३८	४०१.९३	१०.९६	१०६.९४	११७.८९
केरळ	९१.८७	६२.९३	१५४.८०	५.९२	३३.४८	३९.४०
मध्य प्रदेश	४२०.८३	१२५.५९	५४६.४२	१४.७८	१०१.६९	११६.४८
महाराष्ट्र	**४६९.७२**	**२३०.४५**	**७००.१७**	**२४.४६**	**१२९.०९**	**१५३.५४**
राजस्थान	३५६.०९	९०.५३	४४६.६२	६.१७	९८.६३	१०४.८०
तेलंगणा	१४३.०८	४८.६२	१९१.७०	५.६४	४७.९१	५३.५५
उत्तर प्रदेश	१,२३४.१०	२८६.५२	१,५२०.६०	४०.९२	३२०.६२	३६१.५४
अखिल भारत	**६,२४९.३३**	**१,८८५.६९**	**८,१३५.०१**	**२३४.०५**	**२,१४२.७८**	**२,३७६.८३**

आधार : अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग, केंद्र शासन

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही

४.१३ राज्य शासनाने शेतकरी आत्महत्यांची संख्या कमी करण्यासाठी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत प्राधान्य कुटुंबांना मिळत असलेले लाभ अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील (औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा जिल्हा) राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांना दिले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट नसलेल्या दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांना तांदूळ व गहू अनुक्रमे प्रति किलो ₹ तीन व ₹ दोन या दरात प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य वितरीत करण्यात येते. दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.७ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.७ दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिकाधारक शेतकऱ्यांसाठी अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१९-२०	१.१२	०.८८	०.८६	१.९४	१.५३	१.४६
२०२०-२१	०.९९	०.८३	०.८२	१.७२	१.४३	१.४२
२०२१-२२+	०.६६	०.५८	०.५१	१.१४	०.९८	०.९०

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना

४.१४ प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची केंद्र शासनाकडून कोविड-१९ महामारीच्या काळात घोषणा करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा योजनेअंतर्गत अनुज्ञेय असलेल्या अन्नधान्याव्यतिरिक्त प्रति व्यक्ती प्रतिमाह पाच किलो अन्नधान्य विनामूल्य पुरविण्यात आले. ही योजना विविध टप्प्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. टप्पा III व IV करिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण तक्ता ४.८ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.८ प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेअंतर्गत अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण

(लाख मे.टन)

टप्पा	कालावधी	तांदूळ			गहू		
		केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल*	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल*	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
III	मे ते जून, २०२१	३.०८	२.७२	२.६२	३.९२	३.५८	३.४४
IV	जुलै ते नोव्हेंबर, २०२१	७.७०	६.८३	६.८९	९.८०	८.४८	८.७२

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

भरड धान्यांचे वितरण

४.१५ राज्यात किमान आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत खरेदी करण्यात आलेल्या भरड धान्याचे (ज्वारी, मका, बाजरी, इत्यादी) राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत लाभार्थ्यांना वितरण करण्यात येते. भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.९ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.९ भरड धान्यांचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

('००० मे.टन)

वर्ष	ज्वारी			मका			बाजरी		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१९-२०	७.१७	७.१७	७.१७	११४.९०	११४.९०	११४.९०	-	-	-
२०२०-२१	१७.७८	१७.७८	१७.६३	७४.०८	७४.०८	७३.४६	५.०१	५.०१	५.०१

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन टीप : सन २०२१-२२ करिता भरडधान्याची खरेदी प्रक्रिया सुरु आहे

तांदूळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप

४.१६ रक्तक्षय व सूक्ष्म पोषक घटकांची कमतरता या समस्यांचे निराकरण करुन पोषण सुरक्षेच्या दिशेने वाटचालीसाठी केंद्र शासनाने 'तांदूळाचे पोषणतत्व गुणसंवर्धन व त्याचे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटप' ही योजना पथदर्शी तत्त्वावर गडचिरोलीच्या दोन तालुक्यांमध्ये राबविली. सन २०१९-२० मध्ये राज्य शासनाने गडचिरोली जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांमध्ये ही योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला. या योजनेअंतर्गत माहे मे, २०२१ पर्यंत ४३.५४ हजार मे.टन पोषणतत्व गुणसंवर्धित तांदूळाचे लाभार्थ्यांना वाटप करण्यात आले.

शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांना अन्नधान्य वितरण

४.१७ राज्यातील विविध कुटुंबांकरिता रास्त भाव दुकानांना करण्यात येणाऱ्या वितरणाबरोबर केंद्र शासनाकडून कल्याणकारी संस्था व वसतीगृहे योजनेअंतर्गत शासकीय/ शासनामार्फत चालविण्यात येत असलेल्या कल्याणकारी संस्थांसह शासन अनुदानित कल्याणकारी संस्था व वसतीगृहांमधील लाभार्थी यांना देखील अन्नधान्याचे नियतन मंजूर करण्यात येते. माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत ३.८८ लाख सदस्य असलेल्या ३,८९४ शिधापत्रिकाधारक आस्थापना आहेत. यापैकी ०.३२ लाख सदस्य असलेल्या २१४ शासकीय संस्था आणि ३.५६ लाख सदस्य असलेल्या ३,६८० शासन अनुदानित संस्था आहेत. शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण तक्ता ४.१० मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.१० शिधापत्रिकाधारक आस्थापनांकरिता अन्नधान्याचे नियतन, उचल व वितरण

('००० मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	वितरण
२०१९-२०	४.५१	२.४०	४.६०	५.००	२.८३	५.७६
२०२०-२१	२४.१४	५.६०	०.६८	२३.७०	५.४३	०.६७
२०२१-२२+	०.००	०.००	०.०८	०.००	०.००	०.०८

टीप : सन २०२१-२२ करिता कोविड-१९ महामारीच्या काळात मागणी नसल्याने केंद्र शासनाकडून नियतन करण्यात आले नाही. + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

विकेंद्रित खरेदी

४.१८ धान / भरड धान्ये यासाठी विकेंद्रित खरेदी योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित या संस्थांमार्फत सन २०१६-१७ पासून राबविण्यात येत आहे. धान उत्पादक शेतकऱ्यांची नोंदणी आणि खरेदी प्रक्रिया ऑनलाईन पद्धतीने नॅशनल इ-मार्केट लिमिटेड यांचे मार्फत करण्यात येते. सन २०२०-२१ करिता ₹ ३,८३०.६१ कोटी रक्कमेच्या एकूण २०३.६१ लाख क्विंटल धानाची खरेदी केली.

धान आणि भरड धान्यांची खरेदी

४.१९ बिगर आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित मार्फत आणि आदिवासी क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित मार्फत किमान आधारभूत किंमतीने धान व भरड धान्यांची खरेदी करण्यात येते. सन २०२०-२१ मध्ये ६.५ लाख शेतकऱ्यांना आधारभूत खरेदी किंमत ₹ ३,८३०.६१ कोटी ऑनलाईन पद्धतीने अदा करण्यात आली. धान आणि भरड धान्यांची खरेदी तक्ता ४.११ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ४.११ धान आणि भरड धान्यांची खरेदी

('००० मे.टन)

वर्ष	धान	भरडधान्य		
		ज्वारी	मका	बाजरा
२०१९-२०	१,७४२.५९	७.१५	११४.९८	-
२०२०-२१	१,८९९.०४	३६.२३	९४.८२	५.००
२०२१-२२+	५,०१२.९२	२३.०७	५७.३२	०.६२

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

साखरेचे वितरण

४.२० केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार जुलै, २०१७ पासून फक्त अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिकाधारकांना साखरेचे वाटप करण्यात येत आहे. प्रत्येक कुटुंबास ₹ २० या दराने प्रतिमाह एक किलो साखर पुरविण्यात येते. साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.१२ मध्ये दिले आहे.

केरोसिनचे वितरण

४.२१ गॅस जोडणी असलेले सर्व शिधापत्रिकाधारक वगळून उर्वरित शिधापत्रिकाधारकांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत केरोसिनचा पुरवठा केला जातो. महाराष्ट्र अनुसूचित वस्तू किरकोळ व्यापार परवाना आदेश, १९७९ अन्वये केरोसिनचा साठा व व्यापार करण्याकरीता परवाना आवश्यक आहे. राज्यात ६१,७४१ केरोसिन विक्री परवानाधारक असून त्यापैकी ६६९ घाऊक, १,५३७ अर्ध घाऊक व ५९,५३५ किरकोळ विक्रेते आहेत. केरोसिनचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण तक्ता ४.१३ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ४.१२ साखरेचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख मे.टन)

वर्ष	केंद्र शासनाकडून नियतन	राज्य शासनाने केलेली उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१९-२०	०.२५	०.२५	०.२५
२०२०-२१	०.४१	०.४०	०.३६
२०२१-२२+	०.१९	०.१९	०.१९

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

तक्ता ४.१३ केरोसिनचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण

(लाख किलो लिटर)

वर्ष	नियतन	उचल	रास्त भाव दुकानांना केलेले वितरण
२०१९-२०	१.४४	०.६९	०.६९
२०२०-२१	०.४६	०.२५	०.२५
२०२१-२२+	०.२७	०.१३	०.१३

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

गोदामे

४.२२ सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करावयाच्या अन्नधान्याची उचल भारतीय अन्न महामंडळाच्या गोदामांमधून करण्यात येते आणि त्याची साठवणूक राज्याच्या गोदामांमध्ये करण्यात येते. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर, राज्य शासनाकडे एकूण १,१६१ गोदामे असून त्यांची एकत्रित क्षमता ८.०८ लाख मे. टन आहे. यापैकी १.२२ लाख मे. टन क्षमतेची २७५ गोदामे अन्नधान्य साठवणूक करण्याकरिता योग्य नाहीत, ०.३५ लाख मे. टन क्षमतेची ४३ गोदामे भाडेतत्वावर देण्यात आली आहेत आणि ०.४८ लाख मे. टन क्षमतेची ६० गोदामे भाडेतत्वावर घेण्यात आली आहेत.

४.२२.१ अन्नधान्याची सुरक्षित साठवणूक करण्यासाठी आणि अन्नधान्याची नासधूस टाळण्यासाठी राज्य शासनाने नाबार्डच्या अर्थ सहाय्याने नवीन गोदामे बांधकाम करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ४.४८ लाख मे. टन क्षमतेच्या ३०७ गोदामांच्या बांधकामाकरिता प्रशासकीय मान्यता देण्यात आली. यापैकी २१६ गोदामांचे बांधकाम पूर्ण झाले असून ७३ गोदामांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे. जिल्हानिहाय गोदामांची संख्या व त्यांची क्षमता परिशिष्ट ४.१३ मध्ये देण्यात आली आहे.

शिवभोजन योजना

४.२३ राज्यातील गरीब व गरजू जनतेला प्रती थाळी ₹ १० अशा स्वस्त दरात भोजन उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शासनाने शिवभोजन योजना दि.२६ जानेवारी, २०२० पासून राज्यातील सर्व जिल्हा मुख्यालये व महानगरपालिका क्षेत्रात सुरु केली. दि.१ एप्रिल, २०२० पासून या योजनेचा विस्तार तालुका स्तरावर करण्यात आला.

४.२३.१ मजूर, स्थलांतरीत, बेघर तसेच बाहेरगावचे विद्यार्थी इत्यादिंना कोविड-१९ महामारीच्या कालावधीत अन्न अनुपलब्धतेच्या समस्येस सामोरे जावे लागले. याकरिता दि. १४ एप्रिल, २०२१ पर्यंत ₹ ५ या दराने शिवभोजन थाळी पुरविण्यात आली. तद्नंतर माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत शिवभोजन थाळी विनामूल्य पुरविण्यात आली. राज्यात दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी एकूण १,४८५ शिवभोजन केंद्रे सक्रियपणे कार्यान्वित आहेत. योजनेच्या सुरवातीपासून एकूण ८.२४ कोटी शिवभोजन थाळींचे माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत वितरण करण्यात आले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमध्ये माहिती तंत्रज्ञान आधारित सेवा

४.२४ सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत समाविष्ट एकूण १५३.३७ लाख पात्र शिधापत्रिकाधारकांपैकी १५२.७७ लाख शिधापत्रिकांची आधार जोडणी करण्यात आली. अवर्षणप्रवण १४ जिल्ह्यांतील दारिद्र्य रेषेवरील शेतकऱ्यांपैकी एकूण ९.०९ लाख पात्र शिधापत्रिकाधारकांपैकी ९.०३ लाख शिधापत्रिकांची आधार जोडणी माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत करण्यात आली. राज्यातील ५२,५५७ रास्त भाव दुकानांमध्ये अन्नधान्य वितरणाकरिता पॉईंट ऑफ सेल ही उपकरणे बसविण्यात आली.

४.२४.१ माहे मे, २०१८ मध्ये राज्य शासनाने सर्व रास्त भाव दुकानांमध्ये आधार इनेबल्ड पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टम (AePDS) सुरू केली आणि त्याचबरोबर आंतरराज्य व राज्यांतर्गत पोर्टेबिलिटीची सुविधा सुरु केली. माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये सुमारे १.४३ कोटी कुटुंबांनी आधार बेस बायोमेट्रिक अधिप्रमाणनद्वारे शिधावस्तूंचा लाभ घेतला.

४.२४.२ 'वन नेशन, वन रेशन कार्ड' ही योजना दि.१ जानेवारी, २०२० पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२१ मध्ये महाराष्ट्रातील १४,२४५ शिधापत्रिकाधारकांनी इतर राज्यातून आणि इतर राज्यातील ४९,९९६ शिधापत्रिकाधारकांनी महाराष्ट्रातून अन्नधान्याची उचल केली आहे.

राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग

४.२५ राज्याने ग्राहकांच्या तक्रारींचे निवारण करण्याकरिता राज्य ग्राहक तक्रार निवारण आयोग घटीत केला आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ३,८८,०९६ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून यापैकी २,७०,२१८ तक्रारींचे निवारण करण्यात आले आहे.

* * * * *

परिशिष्ट ४.१

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**५२.८५**	**२.१५**	**१०.६७**	**८.५३**	**२५.८०**	**१००.००**	--
२०११-१२	२०१	२०५	३२६	११९	१६२	१९८	९.१
२०१२-१३	२२२	२४३	३८३	१२५	१७२	२१८	१०.५
२०१३-१४	२४२	२६४	४३४	१३१	१९२	२४१	१०.२
२०१४-१५	२४९	२९३	४६७	१३३	२००	२५१	४.१
२०१५-१६	२६२	३२५	४४६	१३५	२०५	२५८	२.८
२०१६-१७	२७१	३५२	४६३	१३७	२०९	२६६	३.२
२०१७-१८	२७०	४१०	४९८	१३९	२०८	२७०	१.७
२०१८-१९	२७२	४४४	५१३	१४३	२१३	२७५	१.७
२०१९-२०	३०९	४५०	५३४	१४७	२१९	२९९	८.७
२०२०-२१	३२८	४६९#	५६७	१५२#	२२९#	३१६#	५.२#
२०२१-२२@	३३८	४८३	५८९	१५२+	२३२*	३२४*	३.२+
एप्रिल २०२१	३२२	४७९	५६८	--	--	--	--
मे २०२१	३२६	४८५	५८२	--	१९७	२९५	--
जून २०२१	३३६	४७७	५९१	१५०	२३४	३२४	४.२
जुलै २०२१	३३९	४८०	५९२	१५१	२३५	३२६	२.८
ऑगस्ट २०२१	३३८	४७९	५९२	१५२	२३६	३२६	२.१
सप्टेंबर २०२१	३३८	४८४	५९३	१५२	२३७	३२७	२.१
ऑक्टोबर २०२१	३५१	४८६	५९४	१५३	२३९	३३४	३.३
नोव्हेंबर २०२१	३५१	४८८	५९५	१५३	२४०	३३४	३.२
डिसेंबर २०२१	३४१	४८९	५९७	१५३	२४१	३३०	४.८

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी # माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

+ माहे जून ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी * माहे मे ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.२

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष -२००३ = १००)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी व मादक पदार्थ	इंधन, वीज व दिवाबत्ती	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्व वस्तू	वर्ष-ते-वर्ष चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
भारांक	**४५.८०**	**१.५४**	**१०.२८**	**७.५१**	**३४.८७**	**१००.००**	--
२०११-१२	२०१	२०५	२९७	१२६	१५४	१८९	७.९
२०१२-१३	२२४	२३३	३४९	१३२	१६०	२०८	१०.१
२०१३-१४	२४८	२६२	३९६	१३७	१७५	२३०	१०.४
२०१४-१५	२५४	२८८	४२९	१३९	१८५	२४०	४.५
२०१५-१६	२६८	३२२	४०८	१४२	१९१	२४७	३.०
२०१६-१७	२७८	३४७	४२६	१४५	१९४	२५५	३.२
२०१७-१८	२७८	३८६	४६२	१४६	१९५	२६०	२.०
२०१८-१९	२७८	४१७	५०३	१४७	२०१	२६७	२.५
२०१९-२०	३०८	४३४	५०७	१५०	२०६	२८३	६.२
२०२०-२१	३२९	४५५#	५४७	१५४#	२१८#	३०२#	६.१#
२०२१-२२@	३३६	४७५	५७८	१५५+	२२९*	३१२*	३.९+
एप्रिल २०२१	३२०	४६५	५५९	--	--	--	--
मे २०२१	३२५	४६९	५७२	--	२२१	२९२	--
जून २०२१	३३२	४७०	५७५	१५२	२२६	३०९	३.९
जुलै २०२१	३३७	४७३	५७८	१५५	२२८	३१२	३.२
ऑगस्ट २०२१	३३५	४७४	५८०	१५५	२३०	३१२	२.८
सप्टेंबर २०२१	३३६	४७६	५८४	१५५	२३१	३१३	३.२
ऑक्टोबर २०२१	३४९	४७९	५८५	१५७	२३२	३२०	४.४
नोव्हेंबर २०२१	३४९	४८२	५८६	१५७	२३२	३२०	३.९
डिसेंबर २०२१	३४२	४८४	५८७	१५७	२३३	३१७	५.६

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. @ ९ महिन्यांची सरासरी # माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

+ माहे जून ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी * माहे मे ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.३

राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालयाकडून ग्रामीण, नागरी व एकत्रित भागासाठी राज्याकरीता परिगणित केलेले गटनिहाय ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०१२ = १००)

गट	भारांक	वर्ष						
		२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
ग्रामीण								
खाद्यपदार्थ व पेये	५४.२८	१२९.२	१३६.५	१४०.६	१३९.३	१४५.०@	१५७.०	१६२.०
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	२.७२	१३०.५	१४०.५	१५५.०	१५८.६	१५८.५@	१६८.२	१७२.४
कापड व पादत्राणे	७.५६	१२७.३	१३५.०	१४५.९	१४८.७	१४९.०@	१५२.३	१६३.६
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	७.८६	१२४.७	१२९.४	१४१.१	१४७.५	१४८.१@	१५७.७	१७८.८
संकीर्ण	२७.५८	११९.०	१२६.९	१३६.७	१४४.४	१४९.३@	१५६.९	१६५.३
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२६.०	१३३.३	१४०.४	१४२.६	१४७.३	१५६.३	१६४.६
चलनवाढ	--	६.६	५.८	५.३	१.६	३.३	५.५+	६.३**
नागरी								
खाद्यपदार्थ व पेये	३४.३८	१२८.४	१३३.४	१३५.४	१३७.८	१४८.५@	१६१.०	१६५.१
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	०.९७	१३४.१	१५२.६	१६२.९	१६९.२	१७४.३@	१८५.९	१८९.९
कापड व पादत्राणे	५.१४	१२२.२	१२६.७	१३१.९	१३८.४	१४१.९@	१४८.१	१५२.७
निवास	२४.७४	११५.३	११९.६	१२७.०	१३४.६	१३९.९@	१४७.०	१५१.१
इंधन व दिवाबत्ती	५.२१	११६.०	११८.५	१२२.२	१२७.३	१३१.७@	१४४.१	१६०.५
संकीर्ण	२९.५६	११४.२	११७.६	१२१.५	१२७.४	१३१.४@	१४४.३	१५०.५
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१२०.१	१२४.४	१२८.६	१३३.७	१४०.५	१५०.६+	१५६.७
चलनवाढ	--	३.३	३.६	३.४	४.०	५.१	६.६+	५.०**
एकत्रित								
खाद्यपदार्थ व पेये	--	१२८.८	१३४.८	१३७.७	१३८.५	१४७.०@	१५९.२	१६३.७
पान, तंबाखू व मादक पदार्थ	--	१३२.०	१४५.५	१५८.३	१६३.०	१६५.१@	१७५.६	१७९.६
कापड व पादत्राणे	--	१२४.४	१३०.२	१३७.९	१४२.८	१४४.९@	१४९.९	१५७.३
निवास	--	--	--	--	--	--	--	--
इंधन व दिवाबत्ती	--	११९.७	१२३.२	१३०.३	१३६.०	१३८.८@	१५०.०	१६८.४
संकीर्ण	--	११५.७	१२०.६	१२६.३	१३२.८	१३७.१@	१४८.३	१५५.२
सर्वसाधारण निर्देशांक	--	१२२.०	१२७.३	१३२.५	१३६.७	१४२.८	१५२.५+	१५९.३
चलनवाढ	--	४.४	४.४	४.१	३.१	४.४	६.२+	५.४**

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकीय कार्यालय, केंद्र शासन

@ ११ महिन्यांची सरासरी

\# माहे ऑगस्ट ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

\+ माहे जून ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

* माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

** माहे जून ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.४

महाराष्ट्र व अखिल भारत यांच्यासाठीचे शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक व ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)

वर्ष / महिना	शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक				ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक			
	महाराष्ट्र		अखिल भारत		महाराष्ट्र		अखिल भारत	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
२०११-१२	७०४	६७६	६०२	६११	६९७	६६८	६०३	६११
२०१२-१३	७७०	७४४	६५८	६७२	७६३	७३७	६६०	६७३
२०१३-१४	८१८	७९३	७३७	७५०	७९३	७८६	७३९	७५१
२०१४-१५	८७३	८४८	७७८	८००	८६१	८४१	७८२	८०१
२०१५-१६	९३०	८९७	८०७	८३५	९१५	८८७	८१०	८३६
२०१६-१७	९९३	९५०	८४१	८७०	९८१	९४३	८४७	८७५
२०१७-१८	९७५	९५७	८४६	८८९	९६३	९५१	८५२	८९५
२०१८-१९	९६३	९६७	८५०	९०७	९५०	९६३	८५५	९१५
२०१९-२०	११३१	१०९४	९३२	९८०	१११३	१०८४	९३७	९८६
२०२०-२१	१२२०	११६८	९९०	१०३४	११९५	११५३	९९५	१०४०
२०२१-२२@	१२२५	११९६	१००९	१०६८	१२०३	११८६	१०१६	१०७६
एप्रिल २०२१	११९०	११६४	९८३	१०४१	११६८	११५३	९९०	१०४९
मे २०२१	१२१३	११८१	९९२	१०४९	११८९	११६७	९९९	१०५७
जून २०२१	१२२२	११८७	१००१	१०५७	१२०२	११७७	१००८	१०६५
जुलै २०२१	१२३५	११९७	१००४	१०६१	१२१३	११८६	१०११	१०७०
ऑगस्ट २०२१	१२२७	११९४	१००७	१०६६	१२०६	११८४	१०१४	१०७४
सप्टेंबर २०२१	१२१७	११९५	१००४	१०६७	११९६	११८६	१०११	१०७६
ऑक्टोबर २०२१	१२४३	१२१३	१०२१	१०८१	१२२२	१२०४	१०२८	१०९०
नोव्हेंबर २०२१	१२४१	१२१६	१०३४	१०९२	१२२१	१२०९	१०४२	११०१
डिसेंबर २०२१	१२३५	१२१५	१०३५	१०९७	१२१४	१२०८	१०४२	११०६

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन.

@ ९ महिन्यांची सरासरी

परिशिष्ट ४.५

अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ	इंधन व दिवाबत्ती	निवास	कापड, बिछाना व पादत्राणे	संकीर्ण	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
							(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)
भारांक	**४६.२०**	**२.२७**	**६.४३**	**१५.२७**	**६.५७**	**२३.२६**	**१००.००**
२०११-१२	२०६	१९४	१८८	२२२	१५५	१६८	१९५
२०१२-१३	२३०	२२३	२१४	२३८	१७०	१८२	२१५
२०१३-१४	२५९	२४९	२३०	२५४	१८१	१९५	२३६
२०१४-१५	२८०	२८४	२४३	२७३	१९२	२१०	२५४
२०१५-१६	२९३	३०५	२४९	२८५	१९८	२१६	२६५
२०१६-१७	३०५	३२७	२४९	२९८	२०६	२२६	२७६
२०१७-१८	३१०	३५६	२६०	३१३	२१४	२३५	२८४
२०१८-१९	३१२	३७९	२७१	३८२	२२१	२४६	३००
२०१९-२०	३३५	३९३	२८५	४३५	२२७	२५५	३२३
							(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)
भारांक	**३९.१७**	**२.०७**	**५.५**	**१६.८७**	**६.०८**	**३०.३१**	**१००.००**
२०२०-२१@	१२०	१३४	१३४	११४	११८	११७	११९
२०२१-२२#	१२३	१३९	१५४	११६	१२१	१२१	१२३
एप्रिल २०२१	११९.१	१३७.३	१४८.७	११५.२	११९.०	११८.३	१२०.१
मे २०२१	१२०.०	१३७.८	१४८.९	११५.२	११९.०	११८.६	१२०.६
जून २०२१	१२१.८	१३७.९	१४९.६	११५.२	१२०.१	११९.७	१२१.७
जुलै २०२१	१२२.४	१३८.९	१५२.०	११६.८	१२०.८	१२१.१	१२२.८
ऑगस्ट २०२१	१२२.३	१३९.१	१५३.१	११६.८	१२१.०	१२१.३	१२३.०
सप्टेंबर २०२१	१२२.४	१४०.८	१५६.९	११६.८	१२१.५	१२१.७	१२३.३
ऑक्टोबर २०२१	१२५.७	१४१.१	१५८.३	११६.८	१२१.५	१२२.३	१२४.९
नोव्हेंबर २०२१	१२७.८	१४०.६	१५७.३	११६.८	१२२.०	१२२.४	१२५.७
डिसेंबर २०२१	१२६.८	१४०.८	१५७.७	११६.८	१२२.०	१२२.५	१२५.४

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन.

परिशिष्ट ४.६

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

वर्ष / महिना	मुंबई		सोलापूर		नागपूर		पुणे		नाशिक		ठाणे	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
												(पायाभूत वर्ष -२००१ = १००)
भारांक	**४८.८८**	**१००.००**	**५४.७४**	**१००.००**	**४३.०५**	**१००.००**	**३९.७७**	**१००.००**	**४१.४३**	**१००.००**		
२०११-१२	२०८	१९६	२१४	२०४	२१६	२२४	२२६	२०४	२१६	२०८		
२०१२-१३	२३२	२१८	२२८	२२०	२४४	२४६	२४७	२२१	२३३	२२८		
२०१३-१४	२६०	२४२	२६०	२४६	२८०	२६८	२८०	२४२	२५८	२४४		
२०१४-१५	२८४	२६२	२८३	२६५	२९४	२८१	२९९	२५७	२८०	२६१		
२०१५-१६	३०६	२८०	३०६	२८४	३१७	२९८	३१६	२६९	२८९	२७४		
२०१६-१७	३१२	२८६	३१६	२९४	३२५	३०८	३३१	२७७	३०३	२८७		
२०१७-१८	३१४	२९१	३११	२९५	३२४	३१७	३२३	२८०	३०५	२९७		
२०१८-१९	३१४	२९७	३१८	३११	३२३	३५९	३४२	३१६	३०४	३३३		
२०१९-२०	३३८	३१६	३४५	३४२	३४७	४०१	३८४	३५३	३३४	३७०		
												(पायाभूत वर्ष -२०१६ = १००)
भारांक	**३७.९१**	**१००.००**	**४३.५२**	**१००.००**	**३५.४४**	**१००.००**	**३५.१४**	**१००.००**	**४०.६३**	**१००.००**	**३७.७४**	**१००.००**
२०२०-२१[@]	११८.७	११३.८	११६.८	११८.५	११६.५	११७.८	१२१.७	११५.७	१२०.२	११५.५	११६.०	११२.८
२०२१-२२[#]	१२३.२	११७.५	१२३.१	१२६.५	११९.०	१२२.४	१२३.६	११९.९	१२३.६	११९.०	११९.४	११७.०
एप्रिल २०२१	१२०.४	११५.३	११८.४	१२१.५	११४.१	११८.१	१२४.८	११७.९	११९.३	११६.२	११७.२	११४.५
मे २०२१	१२०.९	११५.६	१२१.६	१२२.९	११५.६	११८.७	१२२.१	११७.१	१२१.४	११७.२	११८.१	११४.८
जून २०२१	१२२.५	११६.८	१२२.३	१२४.९	११७.१	११९.५	१२२.५	११९.१	१२५.४	११८.९	११८.२	११४.९
जुलै २०२१	१२२.३	११७.२	१२२.१	१२६.८	११९.०	१२३.१	१२४.८	१२०.८	१२५.३	११९.९	११६.८	११६.६
ऑगस्ट २०२१	१२०.९	११६.८	१२१.६	१२६.७	११९.९	१२३.६	१२३.२	१२०.४	१२३.४	११९.४	११६.६	११६.६
सप्टेंबर २०२१	१२२.८	११७.९	१२३.१	१२७.६	१२०.६	१२४.०	१२१.५	११९.९	१२३.५	११९.६	११८.८	११७.७
ऑक्टोबर २०२१	१२७.८	११९.९	१२२.९	१२७.७	१२३.४	१२५.२	१२४.२	१२१.१	१२५.४	१२०.५	१२२.९	११९.३
नोव्हेंबर २०२१	१२६.४	११९.४	१२५.५	१२८.९	१२०.२	१२४.१	१२५.७	१२१.५	१२४.३	१२०.०	१२३.६	११९.६
डिसेंबर २०२१	१२४.९	११८.७	१३०.०	१३१.१	१२१.४	१२५.०	१२३.६	१२०.९	१२४.५	११९.७	१२२.६	११९.३

@ माहे सप्टेंबर ते मार्च या महिन्यांची सरासरी

माहे एप्रिल ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन

परिशिष्ट ४.७

महाराष्ट्रातील निवडक केंद्रांसाठी औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००)

वर्ष / महिना	अकोला		कोल्हापूर		जळगाव		नांदेड		औरंगाबाद	
	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक	खाद्यपदार्थ गट	सर्वसाधारण निर्देशांक
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
भारांक	**४५.८८**	**१००.००**	**४८.२२**	**१००.००**	**४७.७६**	**१००.००**	**४९.०५**	**१००.००**	**४०.८९**	**१००.००**
२०११-१२	१८३	१८८	२१७	२०७	२१८	२०६	२१५	२२७	२१२	२०६
२०१२-१३	२१०	२१६	२३६	२२६	२४१	२३०	२३२	२५१	२३९	२३४
२०१३-१४	२३१	२३८	२५८	२४५	२६२	२५१	२६१	२७५	२६६	२५८
२०१४-१५	२२०	२४३	२६२	२५५	२६६	२६१	२७०	२८९	२७६	२७३
२०१५-१६	२५०	२६२	२७६	२७०	२७८	२७२	३०४	३१४	२९६	२९२
२०१६-१७	२६७	२८२	२८८	२८१	२८६	२८५	३१८	३३१	३०३	३०८
२०१७-१८	२७६	३११	२८४	२९६	२८२	३०३	३०५	३४३	२९३	३२४
२०१८-१९	२७७	३३२	२८४	३१०	२८५	३१८	३०५	३५९	२९४	३३७
२०१९-२०	२९३	३५८	३०९	३३३	३०९	३४१	३४३	३९५	३१७	३५७
२०२०-२१	३०५	३७६	३३४	३५४	३३७	३६०	३७८	४२१	३३८	३७४
२०२१-२२[@*]	३३०	४०६	३४०	३७७	३६६	३९१	४०१	४५९	३६१	३९९
एप्रिल २०२१	३२२	३९८	३३८	३६९	३५४	३८०	४००	४४९	३४८	३९०
मे २०२१	३२९	४०३	३३८	३७३	३५९	३८४	३९९	४५३	३५०	३९३
जून २०२१	३२९	४०५	३३८	३७४	३६४	३८७	३९८	४५५	३५२	३९४
जुलै २०२१	३२७	४०६	३३८	३७६	३६६	३८९	४०२	४५८	३५८	३९७
ऑगस्ट २०२१	३२५	४०६	३३८	३७७	३७०	३९२	३९८	४६०	३५९	३९९
सप्टेंबर २०२१	३२५	४०७	३४०	३७८	३७१	३९४	४००	४६१	३६३	४०१
ऑक्टोबर २०२१	३३२	४१०	३४५	३८२	३७३	३९७	४०३	४६४	३७२	४०५
नोव्हेंबर २०२१	३३६	४१०	३४५	३८३	३६६	३९७	४०२	४६४	३७१	४०५
डिसेंबर २०२१[*]	३४०	४११	३४५	३८४	३६८	३९८	४०४	४६५	३७३	४०६

आधार - कामगार आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई @ ९ महिन्यांची सरासरी * अस्थायी

परिशिष्ट ४.८

अखिल भारतीय स्तरावरील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढ

वर्ष / महिना	चलनवाढ		
	अखिल भारत औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारत शेत मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक	अखिल भारत ग्रामीण मजुरांकरिता ग्राहक किंमती निर्देशांक
(१)	(२)	(४)	(५)
	(पायाभूत वर्ष - २००१ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)	(पायाभूत वर्ष - १९८६-८७ = १००)
२०११-१२	८.४	८.२	८.३
२०१२-१३	१०.४	१०.०	१०.२
२०१३-१४	९.७	११.७	११.५
२०१४-१५	७.९	६.६	६.९
२०१५-१६	५.६	४.४	४.६
२०१६-१७	४.१	४.२	४.२
२०१७-१८	३.१	२.२	२.३
२०१८-१९	५.४	२.१	२.२
२०१९-२०	७.५	८.०	७.७
	(पायाभूत वर्ष - २०१६ = १००)		
२०२०-२१	--	५.५	५.५
२०२१-२२	४.८#	३.४@	३.६@
एप्रिल २०२१	--	२.७	२.९
मे २०२१	--	२.९	३.१
जून २०२१	--	३.८	४.०
जुलै २०२१	--	३.९	४.१
ऑगस्ट २०२१	--	३.९	४.०
सप्टेंबर २०२१	४.४	२.९	३.२
ऑक्टोबर २०२१	४.५	२.८	३.१
नोव्हेंबर २०२१	४.८	३.०	३.४
डिसेंबर २०२१	५.६	४.८	५.०

आधार - श्रम केंद्र, सिमला, केंद्र शासन. @ ९ महिन्यांची सरासरी # माहे सप्टेंबर ते डिसेंबर या महिन्यांची सरासरी

टीप - चलनवाढ = मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ

परिशिष्ट ४.९

अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष - २०११-१२ = १००)

वर्ष/ महिना	प्राथमिक वस्तू	इंधन व वीज	उत्पादित वस्तू	सर्व वस्तू	चलनवाढ
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
भारांक	**२२.६२**	**१३.१५**	**६४.२३**	**१००.००**	--
२०१२-१३	१११.४	१०७.१	१०५.३	१०६.९	--
२०१३-१४	१२२.४	११४.७	१०८.५	११२.५	५.२
२०१४-१५	१२५.१	१०७.७	१११.२	११३.९	१.३
२०१५-१६	१२४.६	८६.५	१०९.२	१०९.७	(-) ३.७
२०१६-१७	१२८.९	८६.३	११०.७	१११.६	१.७
२०१७-१८	१३०.६	९३.३	११३.८	११४.९	२.९
२०१८-१९	१३४.२	१०४.१	११७.९	११९.८	४.३
२०१९-२०	१४३.३	१०२.२	११८.३	१२१.८	१.७
२०२०-२१	१४५.७	९४.०	१२१.५	१२३.४	१.३
२०२१-२२@*	१५७.९	११९.१	१३३.५	१३७.१	१२.६
एप्रिल २०२१	१५१.५	१०८.९	१२९.९	१३२.०	१०.७
मे २०२१	१५०.२	१०९.८	१३१.५	१३२.९	१३.१
जून २०२१	१५३.०	११०.७	१३१.६	१३३.७	१२.१
जुलै २०२१	१५४.३	११५.२	१३२.३	१३५.०	११.६
ऑगस्ट २०२१	१५५.४	११७.९	१३३.२	१३६.२	११.६
सप्टेंबर २०२१	१५७.७	११९.०	१३४.०	१३७.४	११.८
ऑक्टोबर २०२१	१६३.०	१२६.०	१३५.९	१४०.७	१३.८
नोव्हेंबर २०२१	१६८.४	१३६.०	१३६.६	१४३.७	१४.९
डिसेंबर २०२१*	१६७.८	१२८.२	१३६.४	१४२.४	१३.६

आधार - आर्थिक सल्लागार यांचे कार्यालय, वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय, केंद्र शासन. @ ९ महिन्यांची सरासरी * अस्थायी

परिशिष्ट ४.१०

शिधापत्रिकाधारकांची जिल्हानिहाय संख्या (३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

जिल्हा	पिवळी		केशरी			अन्नपूर्णा	शुभ्र	एकूण शिधापत्रिका
	बीपीएल	अंत्योदय	प्राधान्य कुटुंब केशरी	प्राधान्य कुटुंब शेतकरी	बिगर प्राधान्य कुटुंब केशरी			
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
मुंबई	२४,१७३	२१,१०९	१८,९५,५०१	०	१३,७७,४४१	०	९,२३,४७०	४२,४१,६९४
ठाणे	५८,५२२	४८,७०३	४९,४४४	०	४३,३६९	०	३,६९४	२,०३,७३२
पालघर	१,००,४६८	९९,४१७	१,९९,८९८	०	२,७५,०५७	३४५	४१,०४१	७,१६,२२६
रायगड	९९,३९६	८३,८७९	२,५६,५६२	०	२,१४,९९०	०	१,१३,०७०	७,६७,८९७
रत्नागिरी	६५,५१४	४२,२०८	१,८३,८३०	०	१,०५,५१३	९७	४३,६३०	४,४०,७९२
सिंधुदुर्ग	४६,१८६	२२,७२३	१,०७,३२३	०	३५,७९६	०	२१,३७८	२,३३,४०६
नाशिक	३,०५,९७२	१,८०,८०७	३,०५,५४६	०	५,०३,८५६	०	८८,८०४	१३,८४,९८५
धुळे	१,४२,८४२	७६,९७६	७३,४४१	०	१,३३,९३८	०	१७,७१७	४,४४,९१४
नंदुरबार	१,००,८०१	१,०६,४८४	४६,६८१	०	९०,१६१	०	८,२७६	३,५२,४०३
जळगाव	२,१४,५५०	१,३८,००१	२,६३,०६५	०	३,४१,७००	०	७५,४३४	१०,३२,७५०
अहमदनगर	२,५४,४५२	८८,१०६	३,६०,५७८	०	३,४१,१८१	०	५८,१९१	११,०२,५०८
पुणे	१,४८,५२७	६३,८३८	७,६६,५२६	०	७,९३,७६७	०	२,१३,२०६	१९,८५,८६४
सातारा	१,२४,९६५	२९,७०४	२,८५,७१६	०	२,२७,३२४	०	५७,०३०	७,२४,७३९
सांगली	६४,९०८	३१,३७२	३,०६,२८६	०	२,५७,९७१	४४४	७८,९३६	७,३९,९१७
सोलापूर	१,७३,७२०	६२,८८५	२,६१,१९६	०	३,६०,३८०	०	७४,९५६	९,३३,१३७
कोल्हापूर	१,४५,९६३	५३,०८२	३,७९,६३३	०	३,१६,९१८	०	९६,४६४	९,९२,०६०
औरंगाबाद	१,७७,३२६	७०,२१०	२,००,८५७	९४,९२४	२,४८,४४५	२,०७८	१२,३४४	८,०६,१८४
जालना	१,१२,५२९	४३,९२६	१,४७,४१४	३६,३६०	३९,०८३	१,०८८	२,८८८	३,८३,२८८
परभणी	७०,९२२	४५,०६३	१,४१,५९७	६९,१३४	८७,६३४	१,५२७	३,२७५	४,१९,१५२
हिंगोली	५५,४११	३२,८१५	९१,०२७	४२,३०८	२३,८४८	४८५	२,४५५	२,४८,३४९
बीड	५२,५९२	११,३१७	५२,७६४	४३,९८२	२३,९०२	४९८	२,९७८	१,८८,०३३
नांदेड	१,३९,५२१	८०,९२१	२,९५,९१७	१,१३,६८९	८४,१२२	१,२७६	१२,५६५	७,२८,०११
उस्मानाबाद	१,१६,०४६	३७,०३३	८३,२४९	८१,४४४	४५,७५०	०	१२,४२८	३,७५,९५०
लातूर	८५,८०३	४२,२६४	२,४४,९५८	६६,३७७	५४,२२५	०	२२,९७४	५,१६,६०१
बुलढाणा	१,५४,५६५	६५,३४६	१,८३,२४१	८८,९३९	९८,४१४	०	२२,८६०	६,१३,३६५
अकोला	७०,९३७	४५,१५५	१,५०,८५२	४९,९२३	१,१०,८९६	०	२२,९२४	४,५०,६८७
वाशिम	६६,८७३	४१,२७०	१,२३,३१४	३५,९८४	३१,०२६	०	१४,६५६	३,१३,१२३
अमरावती	१,७२,६१४	१,२२,१५४	१,२२,९७७	१,२६,७७५	१,२५,८०९	०	२६,२१६	६,९६,५४५
यवतमाळ	१,४७,३७१	१,३०,१५५	१,४०,५०५	७०,९४३	१,७९,४५८	१,१४९	२३,९६५	६,९३,५४६
वर्धा	४३,९३७	४६,८७५	१,७३,२५७	१८,८४२	१८,८४०	०	१०,५२२	३,१२,२७३
नागपूर	१,२१,२१५	१,२१,८५८	५,४१,११६	०	४,०६,०९०	०	८१,०४९	१२,७१,३२८
भंडारा	७६,१९४	६५,११९	८४,९१४	०	४१,८५५	०	१५,२२०	२,८३,३०२
गोंदिया	८८,२९३	७८,५४५	४८,३१३	०	७९,९१४	०	६,५६५	३,०१,६३०
चंद्रपूर	०	१,३७,५१०	२,५६,२००	०	६९,५००	०	२२,३६१	४,८५,५७१
गडचिरोली	३२,५३६	९८,५७६	७८,७६५	०	३२,३३७	०	८,८०२	२,५१,०१६
महाराष्ट्र राज्य	**३८,५५,६४४**	**२४,६५,४०६**	**८९,०२,४६३**	**९,३९,६२४**	**७२,२०,५१०**	**८,९८७**	**२२,४२,३४४**	**२,५६,३४,९७८**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.११

अधिकृत शिधावाटप / रास्त भाव दुकानांना वितरण केलेला तांदूळ व गहू

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ			गहू		
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (२) + (३)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र	इतर जिल्हे	एकूण (५) + (६)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
२००१-०२ (एकूण)	०.०२	५.१६	५.१८	०.०५	८.४८	८.५३
पैकी, लसाविव्य	०.०२	५.००	५.०२	०.०४	८.२७	८.३१
२०१५-१६ (एकूण)	२.२८	१९.१५	२१.४३	२.९२	२२.१७	२५.०९
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.२८	१८.३४	२०.६२	२.९२	२०.९१	२३.८३
२०१६-१७ (एकूण)	२.०२	१८.१०	२०.१२	३.०१	२३.०५	२६.०६
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२.०२	१६.९२	१८.९४	३.०१	२३.०५	२६.०६
२०१७-१८ (एकूण)	१.९९	१८.१५	२०.१४	२.९८	२२.६४	२५.६२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.९९	१६.९७	१८.९६	२.९८	२०.८३	२३.८१
२०१८-१९ (एकूण)	१.५७	१६.९२	१८.४९	२.३३	२१.३८	२३.७१
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५७	१५.९७	१७.५४	२.३३	१९.६४	२१.९७
२०१९-२० (एकूण)	२.११	१९.११	२१.२२	३.१४	२४.५०	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.५९	१५.७८	१७.३६	२.३५	१९.७८	२२.१३
२०२०-२१ (एकूण)	२.०९	१८.०२	२०.११	३.१२	२२.५८	२५.७०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.६६	१६.६९	१८.३५	२.४६	२०.९०	२३.३६
२०२१-२२ (एकूण) +	१.६१	१३.५५	१५.१६	२.४०	१६.९८	१९.३८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१.२८	१०.५६	११.८४	१.८४	१४.०५	१५.९०

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१२

केंद्र शासनाकडून राज्याला मिळालेले नियतन

(लाख मे.टन)

वर्ष	तांदूळ	गहू
(१)	(२)	(३)
२००१-०२ (एकूण)	९.२३	१७.१३
पैकी, लसाविव्य	६.५५	१२.१६
२०१५-१६ (एकूण)	२१.३०	२७.३७
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.३०	२५.८८
२०१६-१७ (एकूण)	२१.५६	२७.९८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८५
२०१७-१८ (एकूण)	२१.५१	२७.९८
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१८-१९ (एकूण)	२१.४०	२७.९०
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.२१	२५.८४
२०१९-२० (एकूण)	२१.२२	२७.६४
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.१०	२५.७०
२०२०-२१ (एकूण)	२१.१०	२७.४२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	२०.११	२५.७०
२०२१-२२ (एकूण) +	१५.८२	२०.५२
पैकी, राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३	१५.१६	१९.३८

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबर पर्यंत

टीप - १. लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (लसाविव्य) अंतर्गत व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम,२०१३ अंतर्गत आकडेवारीमध्ये अंत्योदय अन्न योजनेची आकडेवारी समाविष्ट केलेली आहे.

२. फेब्रुवारी, २०१४ पासून प्राधान्य गट कुटुंब व अंत्योदय अन्न योजना लाभार्थ्यांना राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम, २०१३ अंतर्गत नियतन प्राप्त होत आहे.

परिशिष्ट ४.१३
जिल्हानिहाय उपलब्ध गोदामांची संख्या, क्षमता व रास्त भाव दुकानांची संख्या

जिल्हा	उपलब्ध गोदामे (डिसेंबर, २०२१ पर्यंत)		रास्त भाव दुकानांची संख्या (डिसेंबर, २०२१ पर्यंत)
	संख्या	क्षमता (मे.टन)	
(१)	(२)	(३)	(४)
मुंबई	७	५,४८१	४,२८३
ठाणे	१५	७,५००	५९३
पालघर	२२	११,९००	१,०८४
रायगड	३८	२१,६९०	१,३८६
रत्नागिरी	२४	१४,९९०	९४८
सिंधुदुर्ग	१७	९,६६०	४४५
नाशिक	३०	३९,०३०	२,६०५
धुळे	२४	२०,९००	९८१
नंदुरबार	२२	११,०००	१,०६४
जळगाव	३४	२९,६९०	१,९५५
अहमदनगर	३८	३९,०६०	१,८७८
पुणे	२३	२६,६३०	२,५४१
सातारा	३४	२३,३५०	१,६८४
सांगली	२९	१९,४३०	१,३५६
सोलापूर	३६	४३,४४८	१,८६९
कोल्हापूर	२३	२०,५५०	१,६४०
औरंगाबाद	१७	२१,१२६	१,८०२
जालना	११	१६,४००	१,२८०
परभणी	१३	१०,७८०	१,१८३
हिंगोली	१०	१०,३४०	७९७
बीड	३५	३४,०६०	१,९६९
नांदेड	४७	२४,२४०	२,०००
उस्मानाबाद	२३	१७,७००	१,०७६
लातूर	२४	२२,८६०	१,३५२
बुलढाणा	३९	२०,८२०	१,५३६
अकोला	२६	१७,७२०	१,०६१
वाशिम	१६	१२,७२०	७७६
अमरावती	३६	१८,९४०	१,९१४
यवतमाळ	३६	२१,४८०	२,०४१
वर्धा	१४	८,७८५	८७१
नागपूर	४८	३४,१३३	१,९७१
भंडारा	१७	१०,१३०	८८८
गोंदिया	१३	१२,२१०	९९८
चंद्रपूर	३०	२०,३४०	१,५३४
गडचिरोली	३२	२०,५००	१,१९६
महाराष्ट्र राज्य	**९०३**	**६,९९,५९३**	**५२,५५७**

आधार : अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ४.१४

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करीता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	४,३६९	४,५५७	८,९२६	३,०६०	३,२१०	६,२७०
ठाणे	१४,६८५	५,८७३	२०,५५८	१४,२४३	५,६९६	१९,९३९
पालघर	२७,६९२	११,०७८	३८,७७०	२७,३९१	१०,८१२	३८,२०३
रायगड	२५,३०९	१०,१२५	३५,४३४	२४,६१२	९,७९२	३४,४०३
रत्नागिरी	१२,२३९	४,८९६	१७,१३५	१०,७५९	४,३७३	१५,१३२
सिंधुदुर्ग	७,२८२	२,९१३	१०,१९५	६,७१७	२,५९४	९,३११
नाशिक	१९,२५६	५५,६३७	७४,८९३	१७,५४७	५१,५४९	६९,०९६
धुळे	१३,२७८	१९,११७	३२,३९५	१२,५७७	१८,०३०	३०,६०७
नंदुरबार	२४,८१४	१८,६१६	४३,४३०	२४,०२०	१६,३६५	४०,३८५
जळगाव	१५,८१७	४०,९५७	५६,७७४	१४,८९७	३८,१९८	५३,०९६
अहमदनगर	१०,५८७	२७,४३४	३८,०२१	१०,०४४	२६,६२७	३६,६७१
पुणे ग्रामीण	६,०५३	१४,७८३	२०,८३६	५,६४१	१३,९४०	१९,५८१
पुणे शहर	१,१३५	२,७६२	३,८९७	९६२	२,२४८	३,२०९
सातारा	३,५३७	८,९३५	१२,४७२	२,९२२	७,६४२	१०,५६४
सांगली	३,९६४	९,६९६	१३,६६०	३,६९०	९,०४०	१२,७३१
सोलापूर ग्रामीण	६,८७९	१६,८३०	२३,७०९	६,३२६	१६,६६२	२२,९८८
सोलापूर शहर	८२१	२,००५	२,८२६	७३६	१,८२५	२,५६१
कोल्हापूर	६,६५४	१६,२६३	२२,९१७	६,३२४	१५,४७१	२१,७९५
औरंगाबाद	९,६४६	१८,४९२	२८,१३८	८,५८३	१६,६१०	२५,१९३
जालना	६,४६९	१२,४०१	१८,८७०	५,८८०	११,३२२	१७,२०२
परभणी	६,३७३	१२,२२१	१८,५९४	५,५९८	१०,६२६	१६,२२४
हिंगोली	४,३९९	८,४३९	१२,८३८	४,०३३	८,०४३	१२,०७६
बीड	५,६३४	१०,८००	१६,४३४	५,२७६	१०,८१८	१६,०९४
नांदेड	११,७०१	२२,४३०	३४,१३१	१०,९१६	२०,९९२	३१,९०७
उस्मानाबाद	५,६७८	१०,८८७	१६,५६५	५,२७५	१०,१२६	१५,४०१
लातूर	६,१५१	११,७९३	१७,९४४	५,९३७	११,२४४	१७,१८१
अमरावती	३०,१४५	२२,६१०	५२,७५५	३०,०८०	२१,०१६	५१,०९६
अकोला	१०,८१०	८,१०८	१८,९१८	९,२९२	७,४७६	१६,७६८
वाशिम	११,९३८	८,९५७	२०,८९५	११,५७२	९,१०२	२०,६७४
बुलढाणा	१२,१८८	१५,४९७	२७,६८५	१२,२४३	१६,२४६	२८,४८९
यवतमाळ	३१,०४५	२३,२८३	५४,३२८	२८,०११	२२,२२८	५०,२३९
नागपूर ग्रामीण	१८,६७९	१४,०११	३२,६९०	१७,७५४	१३,०४७	३०,८०१
नागपूर शहर	१०,८६०	८,१४४	१९,००४	१०,४१८	७,८७९	१८,२९७
वर्धा	११,५०३	८,६३०	२०,१३३	१०,७१२	८,१६४	१८,८७६
भंडारा	१९,९४०	७,९७६	२७,९१६	१९,०८७	७,९११	२६,९९८
गोंदिया	२३,९८१	९,५९३	३३,५७४	२२,७९७	९,७४८	३२,५४५
चंद्रपूर	३३,५३५	२५,१५१	५८,६८६	३२,४०२	२४,२५७	५६,६५९
गडचिरोली	२९,९५०	११,९८२	४१,९३२	२९,१४९	११,२९६	४०,४४५
महाराष्ट्र राज्य	**५,०४,९९६**	**५,४३,८८२**	**१०,४८,८७८**	**४,७७,४८०**	**५,१२,२२४**	**९,८९,७०५**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१४ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करीता अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	३,०६०	३,२१०	६,२७०
ठाणे	१३,८७०	५,५६१	१९,४३१
पालघर	२८,०५८	११,२१९	३९,२७७
रायगड	२४,६१२	९,७९२	३४,४०३
रत्नागिरी	११,१९२	४,६४३	१५,८३५
सिंधुदुर्ग	६,३३६	२,५५३	८,८८९
नाशिक	१७,८५०	५१,५२६	६९,३७६
धुळे	११,९०२	१७,२०८	२९,११०
नंदुरबार	२३,०१६	१६,१८०	३९,१९६
जळगाव	१४,३१२	३६,९८०	५१,२९३
अहमदनगर	९,८९०	२५,८०६	३५,६९७
पुणे ग्रामीण	५,६८९	१३,६०२	१९,२९१
पुणे शहर	९६३	२,२४७	३,२०९
सातारा	३,१३३	८,२८२	११,४१५
सांगली	३,६८५	९,१०६	१२,७९०
सोलापूर ग्रामीण	६,२७४	१५,९६२	२२,२३६
सोलापूर शहर	७३६	१,८२५	२,५६१
कोल्हापूर	६,३१०	१५,३८१	२१,६९१
औरंगाबाद	८,५६०	१६,४६५	२५,०२५
जालना	५,८९३	११,१२९	१७,०२२
परभणी	५,५३३	१०,५१९	१६,०५२
हिंगोली	४,००८	७,५०६	११,५१३
बीड	५,१०८	१०,६९४	१५,८०२
नांदेड	१०,९४६	२०,७६९	३१,७१५
उस्मानाबाद	५,२५५	१०,०३६	१५,२९०
लातूर	५,९३७	११,२४४	१७,१८०
अमरावती	२८,५४१	२१,६२५	५०,१६६
अकोला	९,९१८	७,४६४	१७,३८३
वाशिम	१०,८९७	८,२२९	१९,१२६
बुलढाणा	१०,८४८	१४,५८१	२५,४२९
यवतमाळ	२८,३९८	२१,४५२	४९,८५०
नागपूर ग्रामीण	१८,६७६	१३,०५२	३१,७२८
नागपूर शहर	१०,४५३	७,८४३	१८,२९६
वर्धा	११,१७४	८,४९८	१९,६७२
भंडारा	१९,३२६	७,७३२	२७,०५७
गोंदिया	२३,१०८	९,१३७	३२,२४५
चंद्रपूर	३१,९०६	२४,०६९	५५,९७६
गडचिरोली	२९,१४२	११,२९३	४०,४३४
महाराष्ट्र राज्य	**४,७४,५१३**	**५,०४,४२०**	**९,७८,९३३**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ४.१५

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करिता प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	२,०४,७२८	३,०७,०८८	५,११,८१६	१,६३,४११	२,४२,८९६	४,०६,३०७
ठाणे	१८,९१७	१२,६१२	३१,५२९	१७,६७५	११,८११	२९,४८६
पालघर	५१,६१४	३४,४०९	८६,०२३	४७,५६१	३१,७२८	७९,२८९
रायगड	५२,८४१	३५,२२३	८८,०६४	४९,४२०	३२,८०१	८२,२२१
रत्नागिरी	३७,६५८	२५,१०५	६२,७६३	३५,०८६	२३,३५९	५८,४४५
सिंधुदुर्ग	२२,४४२	१४,९६३	३७,४०५	१९,८२४	१३,१०६	३२,९३०
नाशिक	७०,२३६	१,०५,३५३	१,७५,५८९	६३,१७२	९६,१९८	१,५९,३६९
धुळे	२७,७७३	४१,६५४	६९,४२७	२६,३३९	३८,९०९	६५,२४८
नंदुरबार	२६,२४३	१७,४९५	४३,७३८	२५,११४	१५,३३०	४०,४४४
जळगाव	५२,९२५	७९,३८८	१,३२,३१३	४९,०९२	७२,२८७	१,२१,३७९
अहमदनगर	६४,११२	९६,१६७	१,६०,२७९	६१,७९७	९२,६९६	१,५४,४९३
पुणे ग्रामीण	५९,६३३	८९,४४७	१,४९,०८०	५७,१०८	८३,५०६	१,४०,६१४
पुणे शहर	३१,१६७	४६,७४८	७७,९१५	२८,५४४	४२,८८९	७१,४३३
सातारा	४०,७५१	६१,१२४	१,०१,८७५	३७,६००	५५,९०६	९३,५०६
सांगली	४१,९४५	६२,९१५	१,०४,८६०	३९,३३८	५८,४१३	९७,७५०
सोलापूर ग्रामीण	४२,०६५	६३,०९८	१,०५,१६३	३९,२२३	६३,१९८	१,०२,४२१
सोलापूर शहर	११,६९४	१७,५४०	२९,२३४	११,०२२	१६,४८५	२७,५०७
कोल्हापूर	५५,६२६	८३,४४३	१,३९,०६९	५३,२०८	७८,७९७	१,३२,००५
औरंगाबाद	४७,९३९	७१,९०३	१,१९,८४२	४३,७६५	६५,१८४	१,०८,९४९
जालना	३१,७६४	४७,६४२	७९,४०६	२८,९९०	४४,००५	७२,९९५
परभणी	२४,२८८	३६,४३१	६०,७१९	२०,९६९	३१,५८७	५२,५५६
हिंगोली	१७,५३१	२६,२९१	४३,८२२	१४,८०७	२२,३६९	३७,१७६
बीड	३५,३४२	५३,०१५	८८,३५७	३२,८८९	५३,०२२	८५,९११
नांदेड	४५,८८४	६८,८२४	१,१४,७०८	४२,८११	६४,२५०	१,०७,०६१
उस्मानाबाद	२३,७९५	३५,६९६	५९,४९१	२१,४२९	३१,८७०	५३,२९९
लातूर	३६,९६९	५५,४५५	९२,४२४	३४,६८९	५२,४२७	८७,११६
अमरावती	३२,७२९	४९,०९६	८१,८२५	३१,२००	४४,१४०	७५,३४०
अकोला	२६,०७५	३९,११०	६५,१८५	२२,३५७	३४,५९६	५६,९५३
वाशिम	१८,६६८	२८,००१	४६,६६९	१८,२५९	२८,२८७	४६,५४६
बुलढाणा	३६,८८२	५५,३२२	९२,२०४	३५,२१२	५४,२४७	८९,४५९
यवतमाळ	३४,४९३	५१,७४३	८६,२३६	३०,२४५	४४,८९०	७५,१३५
नागपूर ग्रामीण	३१,७९१	४७,६८७	७९,४७८	२९,२८५	४५,५२५	७४,८१०
नागपूर शहर	३३,६१३	५०,४२२	८४,०३५	३१,३७२	४७,५५६	७८,९२८
वर्धा	२०,९००	३१,३५३	५२,२५३	२०,४३३	३०,२३५	५०,६६८
भंडारा	२७,२२३	१८,१४९	४५,३७२	२५,४४५	१७,९५८	४३,४०३
गोंदिया	२५,१६२	१६,७७७	४१,९३९	२३,७८३	१६,७७६	४०,५५९
चंद्रपूर	२५,५६८	३८,३५१	६३,९१९	२५,०७१	३५,१०३	६०,१७३
गडचिरोली	१६,७३९	११,१५९	२७,८९८	१६,१०१	१०,७१२	२६,८१३
महाराष्ट्र राज्य	**१५,०५,७२५**	**२०,२६,१९९**	**३५,३१,९२४**	**१३,७३,६४४**	**१८,४५,०५४**	**३२,१८,६९७**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१५ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२०-२१ करिता प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	१,६३,४११	२,४२,८९६	४,०६,३०७
ठाणे	१७,६८४	११,७६९	२९,४५३
पालघर	४८,१३१	३२,२८७	८०,४१८
रायगड	४८,८२१	३४,०००	८२,८२१
रत्नागिरी	३४,२२५	२३,१८४	५७,४०९
सिंधुदुर्ग	१९,१५२	१२,८४७	३१,९९९
नाशिक	६३,२६३	९५,०९१	१,५८,३५४
धुळे	२४,५७६	३६,५०४	६१,०८०
नंदुरबार	२३,८३०	१४,४४६	३८,२७६
जळगाव	४७,०७३	७०,७७३	१,१७,८४६
अहमदनगर	५९,७६८	८९,५५२	१,४९,३२०
पुणे ग्रामीण	५६,३७२	८५,२६७	१,४१,६३९
पुणे शहर	२८,५२२	४२,९१०	७१,४३२
सातारा	३८,०४३	५७,७३१	९५,७७४
सांगली	३९,३८४	५८,४३३	९७,८१७
सोलापूर ग्रामीण	३८,०११	६२,२३८	१,००,२४९
सोलापूर शहर	११,०२२	१६,४८५	२७,५०७
कोल्हापूर	५३,१५३	७९,३५५	१,३२,५०८
औरंगाबाद	४३,८५१	६५,६०३	१,०९,४५४
जालना	२९,०३३	४२,६६६	७१,६९९
परभणी	२०,५९१	३०,८४१	५१,४३३
हिंगोली	१४,६६८	२३,५१९	३८,१८७
बीड	३२,६५८	५२,९०६	८५,५६४
नांदेड	४१,८६५	६०,६९१	१,०२,५५६
उस्मानाबाद	२१,०९०	३१,७०९	५२,७९९
लातूर	३४,६८८	५२,४२७	८७,११५
अमरावती	३०,६६९	४५,४००	७६,०६९
अकोला	२३,५४२	३५,३५१	५८,८९३
वाशिम	१७,१८५	२५,५३७	४२,७२२
बुलढाणा	३२,६७६	५१,२३७	८३,९१२
यवतमाळ	३१,०४८	४६,५७७	७७,६२५
नागपूर ग्रामीण	३१,६५२	४५,७३७	७७,३९०
नागपूर शहर	३१,५४८	४७,१९६	७८,७४४
वर्धा	२०,३६५	३०,७२४	५१,०८९
भंडारा	२५,९०८	१७,१४७	४३,०५५
गोंदिया	२३,४५७	१५,३२९	३८,७८६
चंद्रपूर	२३,८९७	३४,८००	५८,६९७
गडचिरोली	१६,०९०	१०,५२४	२६,६१५
महाराष्ट्र राज्य	**१३,६०,९२४**	**१८,३१,६८९**	**३१,९२,६१३**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ४.१६

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करीता डिसेंबरपर्यंत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	३,०५१	३,२४३	६,२९४	२,४११	२,४०६	४,८१७
ठाणे	११,०५२	४,४१९	१५,४७१	९,६६२	४,०४६	१३,७०८
पालघर	२१,१४९	८,४५९	२९,६०८	१९,८७६	८,४६०	२८,३३६
रायगड	१९,१०७	७,६४१	२६,७४८	१६,१८०	६,४७४	२२,६५४
रत्नागिरी	९,१५३	३,६६३	१२,८१६	८,९६४	३,३१२	१२,२७६
सिंधुदुर्ग	५,३१८	२,१२४	७,४४२	४,५८१	१,८३२	६,४१३
नाशिक	१६,११०	४०,२७५	५६,३८५	१३,६१४	३४,७६२	४८,३७६
धुळे	८,३२४	१५,९६५	२४,२८९	६,७३१	१४,९६८	२१,६९९
नंदुरबार	११,४४७	२१,९४१	३३,३८८	१०,६९५	२०,१७४	३०,८६९
जळगाव	१२,१५७	३०,३९१	४२,५४८	८,९४७	२२,२२७	३१,१७४
अहमदनगर	८,०७३	२०,१८७	२८,२६०	५,५३१	१३,२३१	१८,७६२
पुणे ग्रामीण	४,४५५	११,१३३	१५,५८८	४,२३८	१०,५७६	१४,८१४
पुणे शहर	७६५	१,८९९	२,६६४	६९४	१,६९१	२,३८५
सातारा	२,५९२	६,४८९	९,०८१	२,४१६	६,१२४	८,५४०
सांगली	२,८८९	७,२१८	१०,१०७	२,६१३	५,५९५	८,२०७
सोलापूर ग्रामीण	५,११२	१२,७८९	१७,९०१	४,०२१	९,९१०	१३,९३१
सोलापूर शहर	६४८	१,६२०	२,२६८	४०५	१,००९	१,४१४
कोल्हापूर	४,८५१	१२,१२३	१६,९७४	४,१२४	११,४३७	१५,५६१
औरंगाबाद	६,६२४	१४,४४५	२१,०६९	५,६२५	१२,३०४	१७,९२८
जालना	४,८०६	९,२०७	१४,०१३	४,३७९	७,७६२	१२,१४१
परभणी	४,८६०	९,३०६	१४,१६६	४,३२३	८,२३२	१२,५५५
हिंगोली	३,३३०	६,३७२	९,७०२	२,३०४	५,३५६	७,६६०
बीड	४,४०१	८,४३३	१२,८३४	३,८५१	७,६२०	११,४७१
नांदेड	८,८१०	१६,८९३	२५,७०३	४,९४९	१३,५१७	१८,४६५
उस्मानाबाद	४,२४८	८,१४५	१२,३९३	३,९२१	७,४९३	११,४१४
लातूर	४,५८१	८,७८४	१३,३६५	४,०२६	७,९६४	११,९९०
अमरावती	२२,७७९	१७,०८२	३९,८६१	१५,१८१	९,०६४	२४,२४४
अकोला	८,१५४	६,१११	१४,२६५	१,०२०	५,३४२	६,३६२
वाशिम	८,९२८	६,६९६	१५,६२४	६,४०१	५,४११	११,८१३
बुलढाणा	८,२६२	१२,४०१	२०,६६३	५,६३५	१०,३५८	१५,९९३
यवतमाळ	२२,४७३	१८,९२७	४१,४००	१८,३२५	१७,२४०	३५,५६६
नागपूर ग्रामीण	१४,१९३	१०,६४७	२४,८४०	१३,२११	१०,०७८	२३,२८९
नागपूर शहर	८,१५४	६,१२०	१४,२७४	७,५२०	५,८७४	१३,३९४
वर्धा	८,८११	६,६०६	१५,४१७	८,२२४	६,१०६	१४,३३०
भंडारा	१४,८७७	५,९४९	२०,८२६	१४,०८४	५,७५१	१९,८३५
गोंदिया	१७,७५७	७,१०१	२४,८५८	१७,४८९	६,६८५	२४,१७४
चंद्रपूर	२५,१३७	१८,८५५	४३,९९२	१७,५२८	१८,०३५	३५,५६३
गडचिरोली	२२,९३२	९,१७१	३२,१०३	१०,७९९	८,३२६	१९,१२५
महाराष्ट्र राज्य	**३,७०,३७०**	**४,१८,८३०**	**७,८९,२००**	**२,९४,४९७**	**३,५६,७५०**	**६,५१,२४७**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१६ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करीता डिसेंबरपर्यंत अंत्योदय अन्न योजना कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	२,४११	२,४०६	४,८१७
ठाणे	९,८३४	३,९६४	१३,७९८
पालघर	१९,४७६	८,२९६	२७,७७२
रायगड	१६,८०८	६,९१६	२३,७२४
रत्नागिरी	७,७३६	३,२२५	१०,९६१
सिंधुदुर्ग	४,५१३	१,७९१	६,३०४
नाशिक	१४,२३५	३५,६२८	४९,८६३
धुळे	६,७२२	१४,९२०	२१,६४२
नंदुरबार	१०,७३२	२०,६०९	३१,३४१
जळगाव	१०,३७५	२५,७९१	३६,१६६
अहमदनगर	४,३७९	११,३४९	१५,७२८
पुणे ग्रामीण	३,७९५	९,३२८	१३,१२३
पुणे शहर	५३६	१,८४९	२,३८५
सातारा	१,७७४	६,४६३	८,२३७
सांगली	१,८५५	६,०९१	७,९४६
सोलापूर ग्रामीण	४,२४५	९,९८३	१४,२२८
सोलापूर शहर	४०६	१,०१०	१,४१६
कोल्हापूर	३,१५०	११,४७२	१४,६२२
औरंगाबाद	५,५९०	१२,२२३	१७,८१३
जालना	३,५६९	६,१२०	९,६८९
परभणी	३,९७९	७,६१८	११,५९७
हिंगोली	२,१७०	४,००१	६,१७१
बीड	३,३७१	६,७८१	१०,१५२
नांदेड	५,१४५	९,२३८	१४,३८३
उस्मानाबाद	४,०००	७,४०८	११,४०८
लातूर	४,१३१	७,९१९	१२,०५०
अमरावती	२०,१६५	१५,१८५	३५,३५०
अकोला	६,८३४	५,२६९	१२,१०३
वाशिम	८,०७१	६,०४५	१४,११७
बुलढाणा	७,२०६	११,०२०	१८,२२६
यवतमाळ	१६,०९७	१५,१४४	३१,२४१
नागपूर ग्रामीण	११,७६८	९,३६३	२१,१३१
नागपूर शहर	६,९०७	५,८६८	१२,७७५
वर्धा	६,३३५	५,४७९	११,८१४
भंडारा	११,३२८	४,६००	१५,९२९
गोंदिया	१४,३८७	५,७८९	२०,१७६
चंद्रपूर	१६,७६८	१४,५६३	३१,३३१
गडचिरोली	७,३६७	५,०३९	१२,४०६
महाराष्ट्र राज्य	**२,८८,१७०**	**३,४५,७६५**	**६,३३,९३५**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ४.१७

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करिता डिसेंबरपर्यंत प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

जिल्हा	राज्य शासनाचे नियतन			भारतीय अन्न महामंडळाकडून उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
मुंबई	१,५७,७६१	२,३६,६४०	३,९४,४०१	१,२५,६८१	१,८२,०४८	३,०७,७२९
ठाणे	१३,८७८	९,२५२	२३,१३०	११,३८८	८,४३६	१९,८२३
पालघर	३९,६०८	२६,४०५	६६,०१३	३६,१७५	२५,४६६	६१,६४१
रायगड	४०,२४८	२६,८२९	६७,०७७	३४,८१५	१७,५८९	५२,४०४
रत्नागिरी	२८,१४३	१८,७६५	४६,९०८	२४,४४३	१६,१९८	४०,६४१
सिंधुदुर्ग	१६,४३३	१०,९५३	२७,३८६	१३,९१४	९,३०६	२३,२२१
नाशिक	५३,२३५	७९,८४८	१,३३,०८३	४३,७१२	६७,१०३	१,१०,८१५
धुळे	३०,८४२	२०,५६४	५१,४०६	२५,४०२	१८,२८६	४३,६८८
नंदुरबार	१९,७७२	१३,१८४	३२,९५६	१८,०८४	१२,१४०	३०,२२४
जळगाव	३९,५८९	५९,३८९	९८,९७८	३०,८००	४९,४७३	८०,२७३
अहमदनगर	४७,९२५	७१,८८३	१,१९,८०८	३०,०६५	४८,७८४	७८,८५०
पुणे ग्रामीण	४५,१२६	६७,६९८	१,१२,८२४	४३,३४३	६५,३१२	१,०८,६५५
पुणे शहर	२३,२११	३४,८२१	५८,०३२	२१,४१०	३१,७६४	५३,१७४
सातारा	३०,६३६	४५,९५४	७६,५९०	२८,६८३	४२,६५६	७१,३३९
सांगली	३१,३७४	४७,०६१	७८,४३५	२६,८५२	३८,४३१	६५,२८३
सोलापूर ग्रामीण	३१,४५५	४७,१७८	७८,६३३	२५,७१३	३९,१९६	६४,९०९
सोलापूर शहर	९,१०८	१३,६६२	२२,७७०	७,८४७	११,८७०	१९,७१७
कोल्हापूर	४१,४१८	६२,१२७	१,०३,५४५	३४,७८५	५९,२३५	९४,०२०
औरंगाबाद	३६,१४४	५४,२२५	९०,३६९	२८,२५४	४४,९९७	७३,२५०
जालना	२३,९१३	३५,८७४	५९,७८७	२०,७७३	३२,५१६	५३,२८९
परभणी	१८,४४१	२७,६६६	४६,१०७	१५,९९२	२३,८३६	३९,८२८
हिंगोली	१३,०३२	१९,५३९	३२,५७१	९,७३८	१५,३६४	२५,१०२
बीड	२७,०१८	४०,५३६	६७,५५४	४८,३०६	३६,८६५	८५,१७१
नांदेड	३४,८११	५२,२१८	८७,०२९	२१,५४३	३२,९४६	५४,४८९
उस्मानाबाद	१७,७१२	२६,५६८	४४,२८०	१६,०३३	२४,०२०	४०,०५३
लातूर	२७,८१०	४१,७१५	६९,५२५	२४,४६९	३६,९४०	६१,४०९
अमरावती	२४,७१४	३७,०७१	६१,७८५	१४,१२७	२८,२४७	४२,३७५
अकोला	१९,७९१	२९,६९१	४९,४८२	२,९२६	२१,३८२	२४,३०९
वाशिम	१३,७९७	२०,७००	३४,४९७	१०,९२६	१६,८७९	२७,८०५
बुलढाणा	२७,५३१	४१,३००	६८,८३१	१५,९९८	३१,०६४	४७,०६२
यवतमाळ	२५,८३०	३८,७३६	६४,५६६	२०,७२८	३५,७७६	५६,५०४
नागपूर ग्रामीण	२४,५३४	३६,८०१	६१,३३५	२२,५७२	३४,२९४	५६,८६६
नागपूर शहर	२५,६०५	३८,४०३	६४,००८	२२,३५७	३५,९१९	५८,२७६
वर्धा	१६,१९१	२४,२८२	४०,४७३	१३,८२५	२२,७१८	३६,५४३
भंडारा	२०,०२५	१३,३४७	३३,३७२	१९,०९१	१२,४३९	३१,५३०
गोंदिया	१७,८३८	११,८८९	२९,७२७	१७,६७७	१०,९८०	२८,६५७
चंद्रपूर	१८,९६३	२८,४५८	४७,४२१	१५,०६५	२५,६१९	४०,६८४
गडचिरोली	१२,०३३	८,०२८	२०,०६१	११,८५१	६,३३६	१८,१८७
महाराष्ट्र राज्य	**११,४५,४९५**	**१५,१९,२६०**	**२६,६४,७५५**	**९,५५,३६२**	**१२,७२,४२९**	**२२,२७,७९१**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ४.१७ (पुढे चालू)
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियमांतर्गत सन २०२१-२२ करिता डिसेंबरपर्यंत प्राधान्य कुटुंबांना जिल्हानिहाय अन्नधान्याचे नियतन, उचल व रास्त भाव दुकानांना वितरण

(मे.टन)

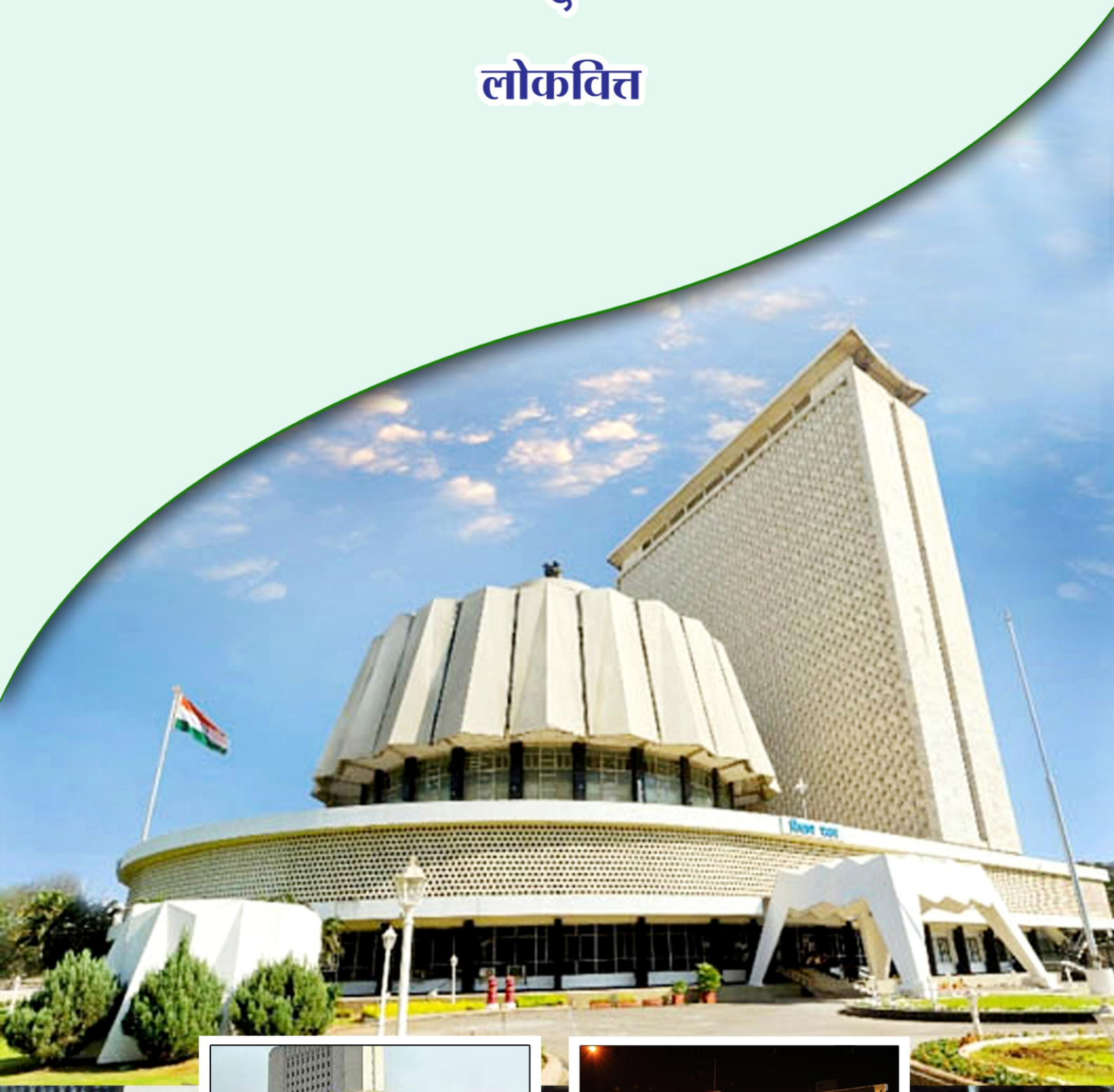
जिल्हा	गोदामांमधून रास्त भाव दुकानांद्वारे उचल		
	तांदूळ	गहू	एकूण
(१)	(८)	(९)	(१०)
मुंबई	१,२५,६८१	१,८२,०४८	३,०७,७२९
ठाणे	१२,४४९	८,२९३	२०,७४२
पालघर	३३,९३१	२४,०२२	५७,९५३
रायगड	३५,१६४	१९,३६०	५४,५२४
रत्नागिरी	२३,६१३	१५,७५७	३९,३७०
सिंधुदुर्ग	१३,८९१	९,२३४	२३,१२५
नाशिक	४५,६९५	६९,२९४	१,१४,९८९
धुळे	२३,९१३	१७,४५७	४१,३७०
नंदुरबार	१७,६५७	११,७०१	२९,३५८
जळगाव	३३,४०१	५०,१५५	८३,५५६
अहमदनगर	२६,७१३	४०,६९६	६७,४०९
पुणे ग्रामीण	३८,५४९	५८,००९	९६,५५८
पुणे शहर	१७,१३५	३६,८६६	५४,००१
सातारा	२१,३८६	४६,५६६	६७,९५२
सांगली	२२,१३६	४४,५२३	६६,६५९
सोलापूर ग्रामीण	२५,३१७	३९,७१७	६५,०३४
सोलापूर शहर	७,८४७	११,८७०	१९,७१७
कोल्हापूर	२६,२७८	६२,२१४	८८,४९२
औरंगाबाद	२७,४८३	४४,६७७	७२,१५९
जालना	१६,९७६	२३,३८९	४०,३६५
परभणी	१४,७२८	२१,९४५	३६,६७३
हिंगोली	७,६४५	११,११८	१८,७६३
बीड	२१,४५७	३१,९९४	५३,४५१
नांदेड	१८,८६४	२८,७४०	४७,६०४
उस्मानाबाद	१५,४८४	२४,०१०	३९,४९४
लातूर	२४,६४६	३६,७०२	६१,३४८
अमरावती	२१,९६७	३३,०५६	५५,०२३
अकोला	१६,६२३	२४,५८७	४१,२०९
वाशिम	१२,५८६	१८,७९६	३१,३८२
बुलढाणा	२१,२३२	३४,५०९	५५,७४१
यवतमाळ	१८,३६१	३०,९२४	४९,२८५
नागपूर ग्रामीण	२०,१३५	३१,९०६	५२,०४०
नागपूर शहर	२२,०९७	३५,७३४	५७,८३१
वर्धा	१२,६५४	१८,६६७	३१,३२१
भंडारा	१४,९९२	९,४८८	२४,४८०
गोंदिया	१४,४५१	९,८५८	२४,३०९
चंद्रपूर	१४,२५७	२२,०८७	३६,३४३
गडचिरोली	८,८१५	४,०८४	१२,८९९
महाराष्ट्र राज्य	**८,९६,२०६**	**१२,४४,०५३**	**२१,४०,२५९**

आधार: अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन

टिप: आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे एकूण बेरजा जुळतीलच असे नाही.

५

लोकवित्त

५. लोकवित्त

५.१ महसूल, खर्च आणि ऋणभार यांच्या व्यवस्थापनाशी संबंधित असल्याने लोकवित्त हे अर्थसंकल्पाशी निगडीत आहे. शासनाच्या विविध धोरणांची आखणी करताना व प्राधान्यक्रम निश्चित करताना अर्थसंकल्पिय बाबींचे विश्लेषण सहाय्यभूत ठरते. त्याचप्रमाणे अशा विश्लेषणामुळे उत्पन्नाचे नवनवीन स्रोत तसेच खर्चाची संभाव्य क्षेत्रे उजागर होऊन विकासाच्या नव्या संधी खुल्या होऊ शकतात. महसुली तूट, राजकोषीय तूट, कर्जाचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण, इ. राजकोषीय निर्देशक राजकोषीय उत्तरदायित्त्व निभावण्यात सहाय्यभूत ठरतात.

अर्थसंकल्प २०२१-२२

५.२ अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ अनुसार एकूण उत्पन्न ₹ ४,३७,९८८ कोटी तर एकूण खर्च ₹ ४,३७,९६१ कोटी अपेक्षित असल्याने अर्थसंकल्पिय अधिक्य दिसून येते. महत्वाचे राजकोषीय निर्देशक तक्ता ५.१ मध्ये व दृष्टीक्षेपात अर्थसंकल्प परिशिष्ट ५.१ मध्ये दिला आहे.

महसुली जमा

५.३ महसुली जमेत कर महसूल, करेतर महसूल आणि केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने या तीन घटकांचा समावेश असून सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये त्यांचा अपेक्षित हिस्सा अनुक्रमे ७७.४ टक्के, ७.२ टक्के व १५.४ टक्के आहे. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये महसुली जमेचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी अपेक्षित प्रमाण ११.५ टक्के आहे. राज्याकरिता स्वत:च्या स्रोतापासून अपेक्षित महसूल ₹ २,७०,१४० कोटी (एकूण महसुली जमेच्या ७३.२ टक्के) आहे. केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने व केंद्रीय करातील हिस्सा ₹ ९८,८४७ कोटी अपेक्षित आहे. महसुली जमा तक्ता ५.२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.१ महत्वाचे राजकोषीय निर्देशक

(₹ कोटी)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुअं)	२०२१-२२ (अअं)
१. महसुली जमा	२,८३,१९०	२,८९,४९८	३,६८,९८७
एकूण जमेशी टक्केवारी	(८३.०)	(७६.३)	(८४.३)
२. महसुली खर्च	३,००,३०५	३,३५,६७५	३,७९,२१३
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(८८.७)	(८८.५)	(८६.६)
३. महसुली तूट (२-१)	१७,११६	४६,१७८	१०,२२६
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.६)	(१.७)	(०.३)
४. भांडवली जमा#	५८,०९४	८९,७९८	६९,००१
एकूण जमेशी टक्केवारी	(१७.०)	(२३.७)	(१५.८)
५. भांडवली खर्च#	३८,३८५	४३,८२८	५८,७४८
एकूण खर्चाशी टक्केवारी	(११.३)	(११.५)	(१३.४)
६. एकूण जमा# (१+४)	३,४१,२८३	३,७९,२९५	४,३७,९८८
७. एकूण खर्च# (२+५)	३,३८,६९१	३,७९,५०४	४,३७,९६१
८. अर्थसंकल्पीय तूट (७-६)	(-) २,५९३	२०८	(-) २७
९. राजकोषीय तूट	५३,८८६	८७,६९७	६६,६४१
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(२.०)	(३.२)	(२.१)
१०. प्राथमिक तूट	२०,३२५	५०,४९५	२३,६४४
स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	(०.७)	(१.९)	(०.७)
११. व्याज प्रदाने	३३,५६१	३७,२०१	४२,९९८
महसुली जमेशी टक्केवारी	(११.९)	(१२.९)	(११.७)

सुअं सुधारित अंदाज अअं अर्थसंकल्पीय अंदाज # कर्ज परतावा वजा जाता निव्वळ रकमा
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.२ महसुली जमा

(₹ कोटी)

वर्ष	कर महसूल			करेतर महसूल			केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	एकूण महसुली जमा
	स्वत:चा कर महसूल	केंद्रीय करातील हिस्सा	एकूण	व्याजाच्या जमा रकमा	इतर करेतर महसूल	एकूण		
२०१७-१८	१,६७,९४८	३७,२०३	२,०५,१५१	४,१६३	१२,५१७	१६,६८०	२१,८२३	२,४३,६५४
२०१८-१९	१,८७,५३८	४१,९५३	२,२९,४९१	४,१९१	११,६५२	१५,८४४	३३,६६२	२,७८,९९६
२०१९-२०	१,८८,९७१	३६,१९७	२,२५,१६७	३,२७१	११,०२६	१४,२९७	४३,७२५	२,८३,१९०
२०२०-२१ (सुअं)	१,८४,५१९	३३,७४३	२,१८,२६३	३,४६४	११,६८३	१५,१४७	५६,०८८	२,८९,४९८
२०२१-२२ (अअं)	२,४३,४९०	४२,०४४	२,८५,५३४	२,७०८	२३,९४३	२६,६५०	५६,८०३	३,६८,९८७

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही
आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.३ राज्याचा घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल

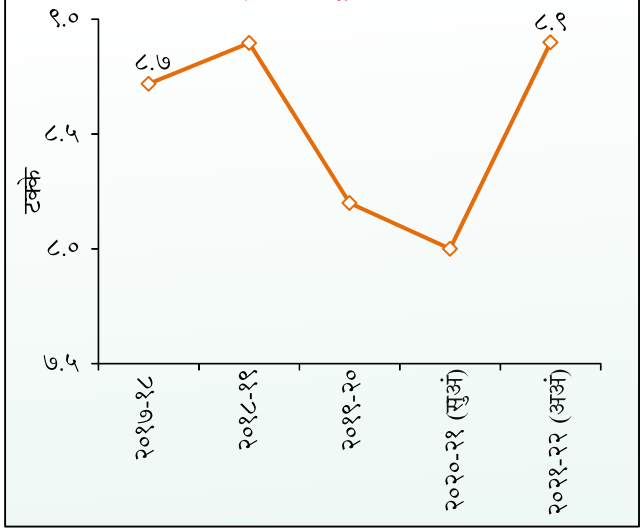
(₹ कोटी)

घटक	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुअं)	२०२१-२२ (अअं)
राज्य वस्तू व सेवा कर	५०,०६३	८२,३५२	८२,६०२	८८,०००	१,१७,८०७
विक्री कर	५४,८९४	३५,७२५	३७,७८६	३४,०००	४४,०००
मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२६,४४२	२८,५४५	२८,७०७	२२,०००	३२,०००
राज्य उत्पादन शुल्क	१३,४५०	१५,३२१	१५,४२८	१५,०००	१९,५००
विजेवरील कर व शुल्क	७,३४५	१०,०८५	९,६१९	११,२००	१०,४०४
वाहनांवरील कर	८,६६५	८,६१३	८,४६७	६,२००	१०,०००
जमीन महसूल	२,३१०	२,०८८	२,१५५	३,०००	४,०००
उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,२०५	२,५८३	२,५०२	२,०००	२,५००
माल व प्रवासी कर	९८४	८३७	७७३	१,६००	१,७६०
विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	१,५९०	१,३८९	९३२	१,५१९	१,५१९
कृषी उत्पन्नावरील कर	नगण्य	नगण्य	०	०	०
एकूण	**१,६७,९४८**	**१,८७,५३८**	**१,८८,९७१**	**१,८४,५१९**	**२,४३,४९०**

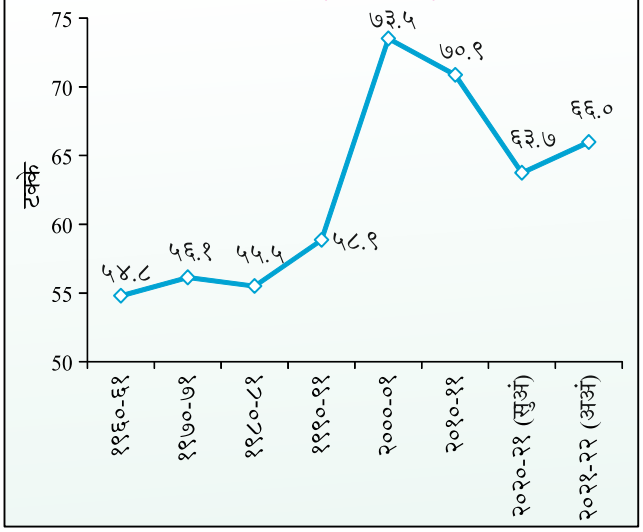
टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.१ : कर महसुलाची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी

आलेख ५.२ : स्वत:च्या कर महसुलाची महसुली जमेशी टक्केवारी

५.३.१ मागील वर्षीच्या तुलनेत सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये कर महसुलात ३०.८ टक्क्यांची वाढ अपेक्षित असून त्यात राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलाचा सर्वाधिक हिस्सा (८५.३ टक्के) आहे. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलात राज्य वस्तू व सेवा कराचा सर्वाधिक हिस्सा (४८.४ टक्के) अपेक्षित असून त्याखालोखाल विक्री कराचा हिस्सा (१८.१ टक्के) आहे. मागील वर्षीच्या तुलनेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसुलात तसेच राज्य वस्तू व सेवा कर महसुलात अनुक्रमे ३२.० टक्के व ३३.९ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्याचा घटकनिहाय स्वत:चा कर महसूल तक्ता ५.३ मध्ये दिला आहे. निवडक राज्यांकरिता राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल तक्ता ५.४ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ५.४ निवडक राज्यांकरिता राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल

(₹ कोटी)

राज्य	राज्य वस्तू व सेवा कर		
	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुअं)	२०२१-२२ (अअं)
आंध्र प्रदेश	२०,२२७	१८,८७१	३१,०००
गुजरात	३४,१०७	४१,८२७	६२,२७८
कर्नाटक	४२,१४७	३७,८३४	४५,९४७
केरळ	२०,४४७	१९,०००	३६,९२२
मध्य प्रदेश	२०,४४८	१७,५३७	२३,०००
महाराष्ट्र	**८२,६०२**	**८८,०००**	**१,१७,८०७**
राजस्थान	२१,९५४	२४,०००	३७,६६३
तामिळनाडू	३८,३७७	४१,२४९	४२,३००
तेलंगणा	२३,५१७	२३,६००	३१,०००
उत्तर प्रदेश	४७,२३२	५०,३५५	७३,२८५

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

५.३.२ केंद्रीय करातील हिस्सा हा राज्याच्या कर महसुलाचा स्वत:च्या कर महसुलाव्यतिरिक्त असलेला अन्य घटक आहे व त्यात प्रामुख्याने केंद्रीय वस्तू व सेवा कर, निगम कर, इत्यादींचा समावेश होत असून मागील वर्षीच्या तुलनेत सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये त्यात २४.६ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये केंद्र शासनाद्वारे राज्यास वितरीत करण्यात येणाऱ्या केंद्रीय करांमधील केंद्रीय वस्तू व सेवा कराचा अपेक्षित हिस्सा ३२.३ टक्के असून निगम कराचा हिस्सा २९.१ टक्के आहे. निवडक राज्यांकरिता सन २०२०-२१ (सुअं) मधील स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्च तक्ता ५.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ५.५ निवडक राज्यांकरिता सन २०२०-२१ (सुअं) मधील स्वत:चा कर महसूल, महसुली जमा व महसुली खर्च

(₹ कोटी)

राज्य	स्वत:चा कर महसूल		महसुली जमा		महसुली खर्च	
	रक्कम	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी	रक्कम	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	५७,३५९	५.८	१,१८,०६३	१२.०	१,५२,९९०	१५.५
गुजरात	८३,४१०	५.०	१,३२,२९४	८.०	१,५४,२४६	९.३
कर्नाटक	९४,९४२	५.७	१,५९,७०९	९.६	१,७९,१९५	१०.८
केरळ	४५,२७२	५.५	९३,११५	११.३	१,१७,३२२	१४.३
मध्य प्रदेश	५३,१४७	५.८	१,३७,१६९	१४.९	१,५८,५४५	१७.३
महाराष्ट्र#	**१,८४,५१९**	**६.८**	**२,८९,४९८**	**१०.७**	**३,३५,६७५**	**१२.४**
राजस्थान	६८,८८५	७.२	१,४७,९८०	१५.४	१,८९,७०२	१९.८
तामिळनाडू	१,०९,९६९	५.८	१,८०,७०१	९.५	२,४६,६९५	१३.०
तेलंगणा	७६,१९६	७.८	१,१७,७५८	१२.०	१,३३,९८४	१३.७
उत्तर प्रदेश	१,२४,८६७	७.३	३,०६,८०२	१८.०	३,१९,९६२	१८.८

आधार : भारतीय रिझर्व बँक # स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार

५.३.३ करेतर महसुलामध्ये व्याजाच्या जमा रकमा आणि दंड, स्वामीत्वधन, सेवा शुल्क आणि लाभांश व नफा, इत्यादी अन्य करेतर महसुलांचा समावेश होतो. मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये करेतर महसुलात ७५.९ टक्के लक्षणीय वाढ अपेक्षित आहे.

५.३.४ केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणाऱ्या अनुदानांमध्ये केंद्र पुरस्कृत योजना अनुदाने, वित्त आयोगाने शिफारशी केलेली अनुदाने, घटनात्मक तरतूदीनुसार अनुदाने व इतर अनुदाने यांचा समावेश होतो. वस्तू व सेवा कर अधिनियमातील तरतूदींनुसार राज्यांना महसुलात होणाऱ्या नुकसानीपोटी केंद्र शासनाकडून भरपाई मिळणे अपेक्षित आहे. त्यानुसार, दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यास भरपाईपोटी एकूण ₹ ३१,६२५ कोटी रक्कम मिळणे अपेक्षित असून त्यात सन २०२१-२२ करिताच्या ₹ १७,४०२ कोटी रकमेचा समावेश आहे. केंद्र शासनाकडून राज्यास होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांच्या हस्तांतरणाचा तपशील तक्ता ५.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.६ केंद्र शासनाकडून राज्यास होणाऱ्या वित्तीय संसाधनांच्या हस्तांतरणाचा तपशील

(₹ कोटी)

तपशील	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१ (सुअं)	२०२१-२२ (अअं)
केंद्रीय करातील हिस्सा	३७,२०३	४१,९५३	३६,१९७	३३,७४३	४२,०४४
केंद्र शासनाकडून प्राप्त अनुदाने	२१,८२३	३३,६६२	४३,७२५	५६,०८८	५६,८०३
कर्जे व अग्रीमे	१६८	३३९	९३७	१,७७०	२,०१६
एकूण	**५९,१९४**	**७५,९५४**	**८०,८५९**	**९१,६०१**	**१,००,८६३**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.४ सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत एकूण प्रत्यक्ष महसुली जमा अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ४९.० टक्के होती आणि कर महसूल अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५२.३ टक्के होता. नोव्हेंबर, २०२१ अखेर राज्य वस्तू व सेवा करापासून प्राप्त महसूल ₹ ५७,८६८ कोटी (अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ४९.१ टक्के) होता. करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून) अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ३५.२ टक्के होता. नोव्हेंबर पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली जमा तक्ता ५.७ मध्ये दिली आहे.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार सहायक अनुदाने

५.५ पंधराव्या वित्त आयोगाने सन २०२०-२१ ते २०२५-२६ मध्ये केंद्रीय कर संकलनाच्या ४१ टक्के हिस्सा सर्व राज्यांना वितरीत करण्याची शिफारस केली आहे. केंद्रीय करापासून प्राप्त निधीपैकी वितरणासाठी निश्चित केलेला राज्याचा हिस्सा सन २०२०-२१ करिता ६.१३५ टक्के आणि सन २०२१-२२ ते २०२५-२६ करिता ६.३१७ टक्के आहे. त्यानुसार राज्याला सन २०२१-२२ पासून पुढील पाच वर्षांच्या संदर्भ कालावधीत एकूण ₹ ७०,३७५ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित असून त्यापैकी ₹ ७,०६७ कोटी अनुदान हे ग्रामीण तसेच नागरी भागातील आरोग्य व्यवस्थेच्या बळकटीकरणाकरिता राखीव असणार आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करातील हिस्सा तक्ता ५.८ मध्ये देण्यात आला आहे.

५.५.१ केंद्र शासनाने पंधराव्या वित्त आयोगाच्या ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता अनुदानांबाबतच्या शिफारशी स्विकारल्या आहेत. प्रस्तुत शिफारशींनुसार राज्यास ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता सन २०२१-२२ व २०२२-२३ करिता ६७:३३ या प्रमाणात, सन २०२३-२४ व २०२४-२५ करिता ६६:३४ या प्रमाणात आणि सन २०२५-२६ करिता ६५:३५ या प्रमाणात अनुदाने प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बाबतीत संदर्भ कालावधीत मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने यांचे प्रमाण ४०:६० आहे. अनुदान वितरणाकरिता नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे आणि दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे असे दोन गटांत वर्गीकरण करण्यात आले आहे. दहा लाख व जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांकरिताच्या आव्हान निधीमधून त्या शहरांना वातावरणीय हवेची गुणवत्ता, नागरी भागातील पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, स्वच्छता व घनकचरा व्यवस्थापन याबाबींमधील कामगिरीशी निगडीत अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांना मूलभूत अनुदाने (मुक्त) व बद्ध अनुदाने ४०:६० या प्रमाणात प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

५.५.२ आयोगाच्या शिफारशींनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता संदर्भ कालावधीत अनुदान मिळविण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करणे आणि त्याच्या शिफारशींवर कार्यवाही करणे, अस्थायी आणि लेखापरीक्षण झालेले असे दोन्ही लेखे सार्वजनिकस्तरावर ऑनलाईन उपलब्ध करुन ठेवणे, मालमत्ता कराचे किमान दर ठरवणे, इत्यादिंसारख्या प्रवेशस्तरीय अटी पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

तक्ता ५.७ प्रत्यक्ष महसुली जमा

(नोव्हेंबरपर्यंत)(₹ कोटी)

बाब	प्रत्यक्ष जमा	
	२०२०-२१	२०२१-२२
अ) कर महसूल (१ + २)	**१,०४,९७१**	**१,४९,२६९**
१) स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)	८४,४५४	१,२३,८२५
१. मूल्यवर्धित कर	१८,८५०	२८,९९४
२. राज्य वस्तू व सेवा कर	४०,०३९	५७,८६८
३. मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	१०,१७३	१७,०९७
४. राज्य उत्पादन शुल्क	७,७२२	९,७४१
५. विजेवरील कर व शुल्क	२,१२६	१,५८९
६. जमीन महसूल	५८५	९४३
७. वाहनांवरील कर	३,२३७	५,३४८
८. उत्पन्न व खर्चावरील इतर कर	१,३१९	१,५७५
९. माल व प्रवासी कर	५	६
१०. वस्तू व सेवा यांवरील इतर कर व शुल्क	३९८	६६४
११. कृषी उत्पन्नावरील कर	नगण्य	नगण्य
२) केंद्रीय करांतील हिस्सा	२०,५१७	२५,४४४
ब) करेतर महसूल (१ + २)	**४३,६७६**	**३१,६८५**
१) करेतर महसूल (केंद्रीय अनुदाने वगळून)	९,३५५	९,३६९
२) केंद्रीय सहायक अनुदाने	३४,३२१	२२,३१६
एकूण (अ+ब)	**१,४८,६४७**	**१,८०,९५४**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र

तक्ता ५.८ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार निवडक राज्यांकरिता केंद्रीय करातील हिस्सा

(टक्के)

राज्य	२०२०-२१	२०२१-२२ ते २०२५-२६
आंध्र प्रदेश	४.१११	४.०४७
गुजरात	३.३९८	३.४७८
कर्नाटक	३.६४६	३.६४७
केरळ	१.९४३	१.९२५
मध्य प्रदेश	७.८८६	७.८५०
महाराष्ट्र	**६.१३५**	**६.३१७**
राजस्थान	५.९७९	६.०२६
तामिळनाडू	४.१८९	४.०७९
तेलंगणा	२.१३३	२.१०२
उत्तर प्रदेश	१७.९३१	१७.९३९

आधार : १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२०-२१ करिताचा अहवाल, केंद्र शासन व १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२१-२६ करिताचा अहवाल, केंद्र शासन

५.५.३ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधीतील केंद्र व राज्यांच्या हिश्श्याचे प्रमाण ७५:२५ आहे. त्यानुसार केंद्र शासनाकडून संदर्भ कालावधीत राज्याला एकूण ₹ १७,८०३ कोटी अनुदान प्राप्त होणे अपेक्षित आहे.

५.५.४ पंधराव्या वित्त आयोगाअंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च/वितरीत अनुदान तक्ता ५.९ मध्ये देण्यात आले आहे.

महसुली खर्च

५.६ महसुली खर्चाचे विकास खर्च व विकासेतर खर्च या गटांत वर्गीकरण करण्यात येते. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये विकास खर्चाचा ६५.९ टक्के हिश्श्यासहित महसुली खर्चात सर्वाधिक वाटा आहे. (मागील पाच वर्षांमध्ये सरासरी हिस्सा ६७.२ टक्के). विकास खर्चात सामाजिक सेवा (अपेक्षित हिस्सा ६२.७ टक्के), आर्थिक सेवा (अपेक्षित हिस्सा २७.१ टक्के) आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्थांना सहायक अनुदाने व अंशदाने (अपेक्षित हिस्सा १०.२ टक्के) यावर झालेल्या खर्चाचा समावेश असतो. एकूण खर्चात सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये महसुली खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ७८.३ टक्के आहे. महसुली खर्च तक्ता ५.१० मध्ये दिला आहे.

५.६.१ सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत राज्याचा एकूण महसुली खर्च अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या ५०.० टक्के होता. नोव्हेंबर पर्यंत विकास खर्च सन २०२१-२२ (अअं) च्या ४६.१ टक्के होता. एकूण विकास खर्चातील सामाजिक सेवांवर झालेला खर्च सन २०२१-२२ (अअं) च्या ४९.० टक्के व आर्थिक सेवांवर झालेला खर्च ३३.१ टक्के होता. नोव्हेंबर पर्यंत प्रत्यक्ष महसुली खर्च तक्ता ५.११ मध्ये दिला आहे.

५.६.२ सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये सामाजिक सेवांवरील एकूण अपेक्षित विकास खर्चात शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृतीचा ४७.६ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. आर्थिक सेवांवरील खर्चामध्ये कृषी व संलग्न सेवांवरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा (२९.६ टक्के) सर्वाधिक आहे, त्याखालोखाल ग्राम विकासावरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा (२४.४ टक्के) आहे.

५.६.३ वेतन, निवृत्तीवेतन व व्याजप्रदाने यावरील अनिवार्य खर्चाचा सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये महसुली खर्चामधील अपेक्षित हिस्सा ५५.५ टक्के आहे. घटकनिहाय महसुली खर्च तक्ता ५.१२ मध्ये व महसुली खर्चाचा तपशील परिशिष्ट ५.३ मध्ये दिला आहे. सन २०२१-२२ (अअं) नुसार निवडक अर्थसहाय्ये तक्ता ५.१३ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ५.९ पंधराव्या वित्त आयोगाअंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये प्राप्त सहायक अनुदाने व झालेला खर्च/वितरीत अनुदान

(दि.१० जानेवारी, २०२२ अखेर) (₹ कोटी)

तपशील	२०२१-२२	
	प्राप्त	खर्च/ वितरीत
१. पंचायत राज संस्था	**२,१५३.५०**	**८६१.४०**
अ. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	८६१.४०	८६१.४०
ब. बद्ध अनुदाने	१,२९२.१०	०.००
२. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था	**४६१.००**	**२७६.६०**
१) दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी*	०.००	०.००
अ. वातावरणीय हवेची गुणवत्ता	०.००	०.००
ब. घन कचरा व्यवस्थापन व स्वच्छता	०.००	०.००
२) दहा लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेली शहरे, *त्यापैकी*	४६१.००	२७६.६०
अ. मूलभूत अनुदाने (मुक्त)	१८४.४०	०.००
ब. बद्ध अनुदाने	२७६.६०	२७६.६०
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थाकरिता आरोग्यसंबंधी अनुदान (ग्रामीण व नागरी)	**७७८.०१**	**०.००**
४. राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्रीय हिस्सा)	**२,५७७.६०**	**५३४.६१**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ५.१० महसुली खर्च

वर्ष	महसुली खर्च (₹ कोटी)			दरडोई (₹)#	
	विकास	विकासेतर	एकूण	विकास खर्च	महसुली खर्च
२०१७-१८	१,६३,०३६	७८,५३५	२,४१,५७१	१३,५२६	२०,०४२
२०१८-१९	१,८२,२५७	८४,७६५	२,६७,०२२	१४,९७९	२१,९४५
२०१९-२०	२,००,२५५	१,००,०५०	३,००,३०५	१६,३०५	२४,४५१
२०२०-२१ (सुअं)	२,२८,७०३	१,०६,९७३	३,३५,६७५	१८,४५०	२७,०७९
२०२१-२२ (अअं)	२,५०,०१८	१,२९,१९५	३,७९,२१३	२०,००१	३०,३३६

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

वर्षाच्या मध्यावधी प्रक्षेपित लोकसंख्येवर आधारित

तक्ता ५.११ प्रत्यक्ष महसुली खर्च

(नोव्हेंबरपर्यंत)(₹ कोटी)

बाब	प्रत्यक्ष खर्च	
	२०२०-२१	२०२१-२२
१. विकास खर्च		
अ. सामाजिक सेवा	६५,०८२	७६,८९५
ब. आर्थिक सेवा	३१,७७९	२२,४२५
क. स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्थांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	१३,७६७	१५,८९१
एकूण (अ+ब+क)	**१,१०,६२८**	**१,१५,२११**
२. विकासेतर खर्च		
अ. सर्वसाधारण सेवा	४१,९६८	५०,७०७
ब. व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	१८,८३२	२३,७६८
एकूण (अ+ब)	**६०,८००**	**७४,४७५**
३. एकूण महसुली खर्च (१+२)	**१,७१,४२८**	**१,८९,६८६**

आधार : महालेखापाल यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र

तक्ता ५.१२ घटकनिहाय महसुली खर्च

(₹ कोटी)

वर्ष	वेतन व मजुरी	निवृत्ती वेतन	व्याज	अर्थसहाय्य	सहायक अनुदाने (वेतनेतर)	इतर	एकूण महसुली खर्च
२०१७-१८	७५,०८८	२३,८५३	३३,०१८	३३,८९४	५२,६०६	२३,११२	२,४१,५७१
	(३१.१)	(९.९)	(१३.७)	(१३.९)	(२१.८)	(९.६)	(१००.०)
२०१८-१९	८०,२०६	२६,५४५	३४,०२१	२७,३९८	६९,८६१	२८,९९१	२,६७,०२२
	(३०.०)	(९.९)	(१२.७)	(१०.३)	(२६.२)	(१०.९)	(१००.०)
२०१९-२०	१,००,८०६	३६,०८०	३३,५६१	२८,३८७	६९,८२९	३१,६४२	३,००,३०५
	(३३.६)	(१२.०)	(११.२)	(९.५)	(२३.३)	(१०.५)	(१००)
२०२०-२१ (सुअं)	१,०५,६९४	४०,८३६	३७,२०१	३४,२३१	८८,८८७	२८,८२६	३,३५,६७५
	(३१.५)	(१२.२)	(११.१)	(१०.२)	(२६.५)	(८.६)	(१००.०)
२०२१-२२ (अअं)	१,२२,९९७	४४,३७३	४२,९९८	२७,५८३	९८,०८६	४३,१७५	३,७९,२१३
	(३२.४)	(११.७)	(११.३)	(७.३)	(२५.९)	(११.४)	(१००.०)

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

टीप : कंसातील आकडे महसुली खर्चाशी टक्केवारी दर्शवितात

तक्ता ५.१३ सन २०२१-२२ (अअं) नुसार निवडक अर्थसहाय्ये

(₹ कोटी)

तपशील	रक्कम
कृषीपंप ग्राहकांना वीज दर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	५,३००
एकत्रित प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत औद्योगिक घटकांसाठी प्रोत्साहनपर रक्कम (अनिवार्य)	३,३००
प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत विमाच्या हप्त्यासाठी अर्थसहाय्य (अनिवार्य)	२,०००
परिवहन आयुक्त - आस्थापना (दत्तमत) (अनिवार्य)	१,४५०
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजनेअंतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी अर्थसहाय्य (अनिवार्य)	१,४०५
औद्योगिक ग्राहकांना वीजदर सवलत (सर्वसाधारण) (कार्यक्रम)	१,२००

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

५.७ राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार यांच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्याच्या अर्थसंकल्पिय आकडेवारीचे आर्थिक वर्गीकरण करण्यात येते. अर्थसंकल्पीय तरतूदींचा मागोवा घेण्यास तसेच शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्चात होणारे बदल व भांडवल निर्मितीवरील खर्चाचे मोजमाप करण्यास अशाप्रकारचे वर्गीकरण उपयुक्त ठरते. शासनाचा अंतिम उपभोग्य बाबींवरील खर्च व भांडवल निर्मितीचा तपशील परिशिष्ट ५.५ मध्ये दिला आहे.

भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च

५.८ भांडवली जमेमध्ये (i) सरकारी ऋण लेखा म्हणजेच राज्याचे देशांतर्गत ऋण आणि केंद्र शासनाकडील कर्जे व अग्रिमे रकमा (ii) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व अग्रिमे (वसुली), (iii) लोकलेख्याच्या निव्वळ जमा रकमा, आणि (iv) इतर भांडवली जमा जसे आंतरराज्यीय तडजोड, आकस्मिकता निधी व त्याचे विनियोजन, इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये एकूण भांडवली जमा ₹ १,१५,१३१ कोटी अपेक्षित असून भांडवली जमेचा एकूण जमेमध्ये २३.८ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे.

५.९ भांडवली खर्चात विकासावरील भांडवली खर्च व विकासेतर भांडवली खर्चाचा समावेश होतो. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये एकूण खर्चामध्ये भांडवली खर्चाचा २१.७ टक्के हिस्सा अपेक्षित आहे. विकासावरील भांडवली खर्चामध्ये भांडवली लेख्यावरील खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व अग्रिमांचा समावेश होतो. भांडवली खर्चामध्ये भांडवली लेख्यावरील खर्चाचा अपेक्षित हिस्सा ५३.० टक्के आहे. एकूण भांडवली खर्चामधील ₹ ४४,९१५ कोटी रक्कमेचा देशांतर्गत कर्जाच्या परतफेडीकरिता विनियोग करण्याचे अपेक्षित आहे. भांडवली जमा व भांडवली खर्च तक्ता ५.१४ मध्ये दिले आहेत.

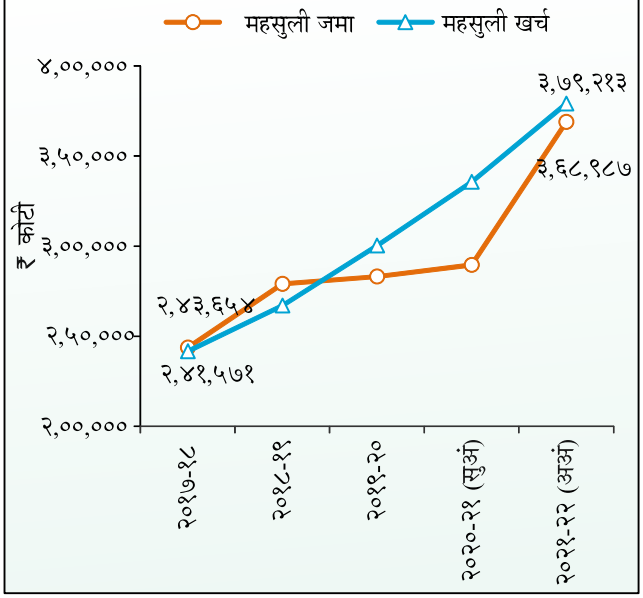
तक्ता ५.१४ भांडवली जमा व भांडवली खर्च

(₹ कोटी)

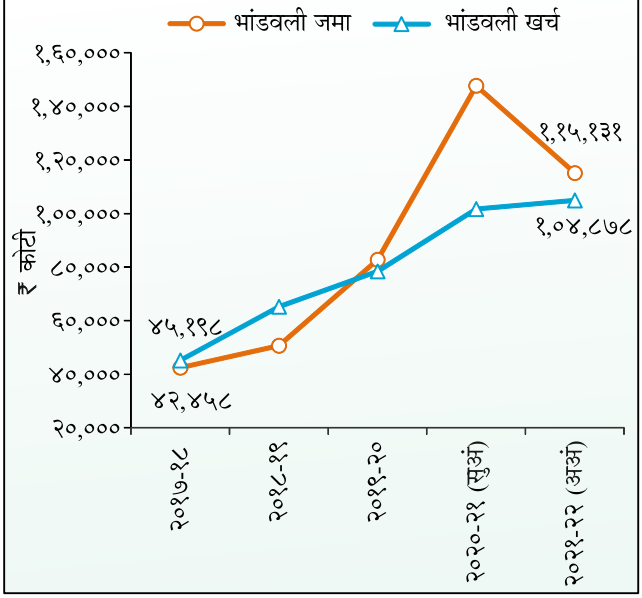
वर्ष	भांडवली जमा		भांडवली खर्च		
	एकूण	*त्यापैकी*, देशांतर्गत ऋण	एकूण	*त्यापैकी*	
				भांडवली लेखे	सरकारी ऋणाची परतफेड
२०१७-१८	४२,४५८	४९,५०२	४५,१९८	२६,८४२	१७,३७६
२०१८-१९	५०,६७८	२५,६८६	६५,२३९	३५,०४९	२८,६४५
२०१९-२०	८२,७१९	५६,२१७	७८,३६१	३६,४१६	३९,९७६
२०२०-२१ (सुअं)	१,४७,६८४	१,४५,८०३	१,०१,७१५	४१,२७५	५७,८८७
२०२१-२२ (अअं)	१,१५,१३१	१,२०,५५०	१,०४,८७८	५५,६१३	४६,१३०

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

आलेख ५.३ : महसुली जमा व महसुली खर्च

आलेख ५.४ : भांडवली जमा व भांडवली खर्च

तुटीचे कल

५.१० महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम, २००६ यांचे पालन करून एकत्रित वित्तीय सुधारणेच्या दिशेने राज्य वाटचाल करीत आहे. परिणामी, राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण हा महत्वाचा राजकोषीय निर्देशक सन २०२१-२२ मध्ये राज्याकरिता निश्चित करण्यात आलेल्या मर्यादेत राहिला आहे. निवडक राज्यांची सन २०२०-२१ (सुअं) मधील राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेली टक्केवारी तक्ता ५.१५ मध्ये देण्यात आली आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी दर्शविलेली राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता घालून दिलेल्या मर्यादा तक्ता ५.१६ मध्ये देण्यात आल्या आहेत.

तक्ता ५.१५ निवडक राज्यांची राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेली टक्केवारी

(२०२०-२१ (सुअं))

राज्य	राजकोषीय तुटीची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	५.५
गुजरात	३.१
कर्नाटक	३.५
केरळ	४.३
मध्य प्रदेश	५.७
महाराष्ट्र#	**३.२**
राजस्थान	६.१
तामिळनाडू	५.५
तेलंगणा	४.३
उत्तर प्रदेश	४.७
भारत	**४.७**

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या पहिल्या सुधारित अंदाजांनुसार

आधार : भारतीय रिझर्व बँक

ऋणस्थिती

५.११ परतावा न केलेली संचित कर्जे व इतर दायित्वे यांचा राज्याच्या ऋणभारामध्ये समावेश होतो. सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये ऋणभार ₹ ६,१५,१७० कोटी अपेक्षित असून त्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण १९.२ टक्के आहे व ते "महाराष्ट्र राज्याचे मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्युहरचनेचे विवरणपत्र आणि प्रकटीकरणे २०२१-२२" नुसार राज्यासाठी निश्चित केलेल्या मर्यादेत (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या २५.० टक्के) आहे. ऋणभार व व्याज प्रदाने तक्ता ५.१७ मध्ये दिली आहेत.

५.११.१ राज्याच्या ऋणभारात सन २०२१-२२ (अअं) नुसार खुल्या बाजारातील कर्जे व राष्ट्रीय अल्प बचत निधीचा अंदाजित वाटा ८०.२ टक्के अपेक्षित आहे. राज्याचे एकूण देशांतर्गत ऋण सन २०२१-२२ (अअं) मध्ये ₹ ५,२५,८६२ कोटी (ऋणभाराच्या ८५.५ टक्के) होणे अपेक्षित असून, त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ ४,४९,४९७ कोटी अपेक्षित आहेत. आर्थिक वर्ष २०२१-२२ (अअं) मध्ये ₹ १,२०,५५० कोटी रकमेचे देशांतर्गत ऋण उभारण्याचे प्रस्तावित असून त्यापैकी खुल्या बाजारातील कर्जे ₹ १,००,००० कोटी अपेक्षित आहेत.

तक्ता ५.१६ पंधराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशींनुसार राज्यासाठी दर्शविलेली राजकोषीय तूट आणि कर्जाकरिता घालून दिलेल्या मर्यादा

(टक्के)

वर्ष	राजकोषीय तुटीचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण	ऋणभाराचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी प्रमाण
२०२०-२१	४.५	२५.७
२०२१-२२	४.०	२६.०
२०२२-२३	३.५	२७.५
२०२३-२४	३.०	२८.१
२०२४-२५	३.०	२८.५
२०२५-२६	३.०	२८.५

आधार : १५ व्या वित्त आयोगाचा सन २०२१-२६ करिताचा अहवाल, केंद्र शासन

तक्ता ५.१७ ऋणभार व व्याज प्रदाने

(₹ कोटी)

वर्ष	ऋणभार	व्याज प्रदाने
२०१७-१८	४,०२,४०२	३३,०१८
२०१८-१९	४,०७,१५२	३४,०२१
२०१९-२०	४,५१,११४	३३,५६१
२०२०-२१ (सुअं)	५,३८,३०४	३७,२०१
२०२१-२२ (अअं)	६,१५,१७०	४२,९९८

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२

५.१२ वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२ करिता एकूण ₹ १,३०,००० कोटी निधी प्रस्तावित करण्यात आला असून वार्षिक कार्यक्रम २०२०-२१ करिता ₹ १,१५,००० कोटी होता. वार्षिक कार्यक्रम २०२१-२२ मध्ये जिल्हा योजनांचा हिस्सा ₹ १५,६२२ कोटी आहे. सन २०२०-२१ करिताच्या एकूण अंदाजित खर्चामध्ये सामाजिक व सामूहिक सेवा क्षेत्राचा हिस्सा सर्वाधिक म्हणजे ३६.४ टक्के अपेक्षित असून त्याखालोखाल कृषि व संलग्न कार्ये आणि परिवहन क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे १३.६ टक्के व १३.५ टक्के आहे. क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमावरील खर्च तक्ता ५.१८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ५.१८ क्षेत्रनिहाय वार्षिक कार्यक्रमावरील खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	झालेला खर्च		२०२०-२१		२०२१-२२	
	२०१८-१९	२०१९-२०	अपेक्षित खर्च	हिस्सा टक्के	प्रस्तावित निधी	हिस्सा टक्के
कृषि व संलग्न कार्ये	११,४२८	१९,३२१	१७,१६०	१३.६	९,६०६	७.४
ग्रामविकास	३,७९५	३,०६१	४,६०९	३.७	६,४३७	५.०
विशेष क्षेत्र विकास	११८	२१४	३८०	०.३	४३२	०.३
पाटबंधारे आणि पूरनियंत्रण	७,८८९	९,६७४	१२,०२१	९.६	१४,८९४	११.५
ऊर्जा	९,७१४	१०,४४२	१६,८७०	१३.४	१०,६६३	८.२
उद्योग व खनिजे	४८७	१९९	८८५	०.७	९३२	०.७
परिवहन	१६,७७५	१५,२९१	१७,००१	१३.५	२५,१३१	१९.३
दळणवळण	०	०	१	०.०	५	०.०
विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	१३७	७७	२१७	०.२	३८५	०.३
सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	८९१	५६६	१,७३४	१.४	२,१८१	१.७
सामाजिक व सामूहिक सेवा	२८,२१८	३३,५५९	४५,८४३	३६.४	४७,७५०	३६.७
सर्वसाधारण सेवा	३,३३४	३,२२०	५,७८५	४.६	८,२३०	६.३
इतर कार्यक्रम	३,१८४	२,५६१	३,३५३	२.७	३,३५४	२.६
एकूण	**८५,९७०**	**९८,१८५**	**१,२५,८५९**	**१००.०**	**१,३०,०००**	**१००.०**

आधार : नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्याने दिलेल्या हमी

५.१३ सन २०१९-२० अखेर राज्याने दिलेल्या हमींची अदत्त रक्कम ₹ ४१,१७९ कोटी (एकूण महसुली जमेच्या १४.५ टक्के) आहे. नगर विकास विभागाच्या सर्वाधिक ४६.२ टक्के अदत्त हमी असून त्या खालोखाल सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या ३२.५ टक्के अदत्त हमी आहेत. सन २०१९-२० मध्ये शासनाने दिलेल्या हमी तक्ता ५.१९ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ५.१९ सन २०१९-२० मध्ये राज्याने दिलेल्या हमी

(₹ कोटी)

विभागाचे नाव	वर्षाच्या प्रारंभीची हमीची अदत्त रक्कम	अतिरिक्त हमी		वर्षात वगळलेल्या रकमा (मागणी केलेल्या रकमां व्यतिरिक्त)	वर्षात आवाहनीत व दिलेल्या रकमा	वर्षअखेरीस अदत्त असलेल्या रकमा
		वर्षभरात	ठोक हमी देण्यात आल्यामुळे वर्षामध्ये प्राप्त झालेल्या कर्जाच्या रकमा व सुधारित व्याज दरामुळे बदललेल्या रकमा			
	(अ)	(ब)	(क)	(ड)	(ई)	(अ)+(ब)+(क) -(ड)-(ई)
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	५४६.७१	०.००	१०.८०	१२९.१२	०.००	४२८.३९
इतर मागास बहुजन कल्याण	१०३.०३	०.००	०.६९	९.६५	०.००	९४.०७
नगरविकास	१९,१३१.७०	०.००	१५३.१३	२६८.८३	०.००	१९,०१६.००
उद्योग, ऊर्जा व कामगार (ऊर्जा)	०.००	२,८००.००	०.००	०.००	०.००	२,८००.००
सार्वजनिक बांधकाम	८०४.६५	१७,०००.००	०.००	४,४२५.००	०.००	१३,३७९.६५
आदिवासी विकास	२४.९२	५०.००	०.१८	२४.९२	०.००	५०.१८
सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग	३,९४१.४६	२,१०५.९४	६४.८८	८१५.०३	४५०.००	४,८४७.२५
पाणी पुरवठा व स्वच्छता	४९१.५९	०.००	०.००	११.८१	०.००	४७९.७८
अल्पसंख्यांक विकास	३३.८८	०.००	०.००	२.९६	०.००	३०.९२
नियोजन	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
जलसंपदा	५६.९२	०.००	०.००	४.०९	०.००	५२.८३
एकूण	**२५,१३४.८६**	**२१,९५५.९४**	**२२९.६८**	**५,६९१.४१**	**४५०.००**	**४१,१७९.०७**

आधार : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

राज्य वित्त आयोग

५.१४ स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्याच्या आणि त्यानुसार त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजनांबाबत शिफारशी करण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोगाने दि.२० ऑगस्ट, २०१९ रोजी अहवाल सादर केला आहे. तथापि, आयोगास देण्यात आलेल्या मुदतवाढीमुळे अंमलबजावणीचा कालावधी दि.१६ डिसेंबर, २०२० ते मार्च, २०२५ असा आहे. आयोगाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अर्थव्यवस्थेचे मूल्यांकन, आर्थिक आणि प्रशासकीय उपाययोजना, उत्पन्न वाढीसाठीचे अतिरिक्त स्रोत, लेखा आणि लेखापरीक्षण या संदर्भात शिफारशी केल्या. राज्य शासनाने राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशींमधील आर्थिक भार असलेल्या २९ शिफारशी (१६ स्विकारल्या व १३ अंशत: स्विकारल्या) स्विकारल्या आहेत. आयोगाने केलेल्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे :

- शासनाने पंचायत राज संस्थांच्या वतीने या आधीच वसूल केलेल्या व अद्यापही वितरित न केलेल्या मुद्रांक शुल्क रकमेचा ₹. ५०९ कोटींचा अनुशेष (ऑक्टोबर २०१८ पर्यंतचा) तातडीने भरून काढण्याची आवश्यकता
- पाच हजार पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये स्व-उत्पन्नाच्या कमीत कमी दोन टक्के रक्कम आणि पाच हजार पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांमध्ये पाच टक्के रक्कम दरसाल देखभालीसाठी राखीव ठेवली जावी अशाप्रकारच्या नियमांच्या स्वरूपात शासनाने जिल्हा ग्रामीण देखभाल व दुरुस्ती निधीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करावी
- ग्राम विकास विभागाने जमीन महसूल उपकराबाबतच्या अस्तित्त्वात असलेल्या सर्व मार्गदर्शक सूचना अधिक्रमित करुन सर्वसमावेशक मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करणे
- महाराष्ट्र ग्राम पंचायत कर आणि शुल्क नियम, १९६० अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या करांच्या सध्याच्या किमान आणि कमाल दरांत सुधारणा करणे
- राज्य शासनाच्या वतीने शिक्षण आणि रोजगार हमी उपकर गोळा करण्यापोटी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात येत असलेल्या सध्याच्या सवलतीच्या दरात वाढ करावी

* * * * *

परिशिष्ट ५.१
दृष्टिक्षेपात अर्थसंकल्प

(₹ कोटी)

	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१.	**महसुली जमा (अ + ब)**	**१,८५,०३६**	**२,०४,६९३**	**२,४३,६५४**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,८९,४९८**	**३,६८,९८७**
	अ) कर महसूल	१,५४,७१४	१,७०,३३१	२,०५,१५१	२,२९,४९१	२,२५,१६७	२,१८,२६३	२,८५,५३४
	ब) करेतर महसूल	३०,३२२	३४,३६२	३८,५०३	४९,५०६	५८,०२२	७१,२३५	८३,४५३
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**१,९०,३७४**	**२,१३,२२९**	**२,४१,५७१**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,३५,६७५**	**३,७९,२१३**
	अ) व्याज प्रदाने	२५,७७१	२८,५३२	३३,०१८	३४,०२१	३३,५६१	३७,२०१	४२,९९८
	ब) प्रशासकीय सेवा	१६,६२८	१८,५४४	१८,९२२	२०,७६०	२६,८३१	२८,६९०	३८,२८६
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१५,४६८	१६,९९९	१८,७१६	२०,८४१	२७,९७०	३२,१२६	३४,७६१
३.	**महसुली तूट (२ - १)**	**५,३३८**	**८,५३६**	**(-) २,०८२**	**(-) ११,९७५**	**१७,११६**	**४६,१७८**	**१०,२२६**
४.	**भांडवली जमा**	**३८,२३३**	**५२,३००**	**४२,४५८**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,४७,६८४**	**१,१५,१३१**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**२८,१९०**	**४०,४१३**	**२५,०८२**	**२५,५६२**	**५८,०९४**	**८९,७९८**	**६९,००१**
	अ) कर्जाची वसुली	८६५	१,७४६	१,७७८	१,६०४	१,६१५	२,३०९	२,३३२
	ब) इतर भांडवली जमा	१७	०	०	०	०	०	०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	२७,३०८	३८,६६७	२३,३०४	२३,९५७	५६,४७९	८७,४८८	६६,६६८
५.	**भांडवली खर्च**	**३४,९१३**	**४३,६९३**	**४५,१९८**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**१,०१,७१५**	**१,०४,८७८**
६.	**एकूण जमा (१ + ४)**	**२,२३,२६८**	**२,५६,९९३**	**२,८६,१११**	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**४,३७,१८२**	**४,८४,११८**
७.	**एकूण खर्च (२ + ५)**	**२,२५,२८७**	**२,५६,९२२**	**२,८६,७६९**	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,३७,३९१**	**४,८४,०९०**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**९६२**	**०**	**०**	**३,५२८**	**१५,३५०**	**०**	**०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट (७ - ६- ८)**	**१,०५७**	**(-) ७१**	**६५७**	**(-) ९४२**	**(-) २,५९३**	**२०८**	**(-) २७**
१०.	**राजकोषीय तूट (९ + ४ क)**	**२८,३६४**	**३८,५९६**	**२३,९६१**	**२३,०१५**	**५३,८८६**	**८७,६९७**	**६६,६४१**
११.	**प्राथमिक तूट (१०-२(अ))**	**२,५९३**	**१०,०६४**	**(-) ९,०५७**	**(-) ११,००६**	**२०,३२५**	**५०,४९५**	**२३,६४४**
	स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी (पायाभूत वर्ष २०११-१२)							
१.	**महसुली जमा**	**९.४**	**९.३**	**१०.४**	**१०.९**	**१०.४**	**१०.७**	**११.५**
	अ) कर महसूल	७.९	७.७	८.७	८.९	८.२	८.०	८.९
	ब) करेतर महसूल	१.५	१.६	१.६	१.९	२.१	२.६	२.६
२.	**महसुली खर्च त्यापैकी**	**९.७**	**९.७**	**१०.३**	**१०.४**	**११.०**	**१२.४**	**११.९**
	अ) व्याज प्रदाने	१.३	१.३	१.४	१.३	१.२	१.४	१.३
	ब) प्रशासकीय सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	१.०	१.१	१.२
	क) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	०.८	०.८	०.८	०.८	१.०	१.२	१.१
३.	**महसुली तूट**	**०.३**	**०.४**	**(-) ०.१**	**(-) ०.५**	**०.६**	**१.७**	**०.३**
४.	**भांडवली जमा**	**१.९**	**२.४**	**१.८**	**२.०**	**३.०**	**५.४**	**३.६**
	४.१) निव्वळ भांडवली जमा त्यापैकी	**१.४**	**१.८**	**१.१**	**१.०**	**२.१**	**३.३**	**२.२**
	अ) कर्जाची वसुली	०.०	०.१	०.१	०.१	०.१	०.१	०.१
	ब) इतर भांडवली जमा	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०	०.०
	क) कर्जे व इतर दायित्वे	१.४	१.८	१.०	०.९	२.१	३.२	२.१
५.	**भांडवली खर्च**	**१.८**	**२.०**	**१.९**	**२.५**	**२.९**	**३.८**	**३.३**
६.	**एकूण जमा**	**११.४**	**११.७**	**१२.२**	**१२.८**	**१३.४**	**१६.१**	**१५.१**
७.	**एकूण खर्च**	**११.५**	**११.७**	**१२.२**	**१२.९**	**१३.८**	**१६.१**	**१५.१**
८.	**आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**०.१**	**०.६**	**०.०**	**०.०**
९.	**अर्थसंकल्पीय तूट**	**०.१**	**०.०**	**०.०**	**०.०**	**(-) ०.१**	**०.०**	**०.०**
१०.	**राजकोषीय तूट**	**१.४**	**१.८**	**१.०**	**०.९**	**२.०**	**३.२**	**२.१**
११.	**प्राथमिक तूट**	**०.१**	**०.५**	**(-) ०.४**	**(-) ०.४**	**०.७**	**१.९**	**०.७**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.२

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल

(₹ कोटी)

बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२##
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) एकूण महसुली जमा (१ + २ + ३ + ४)	**१,८५,०३६**	**२,०४,६९३**	**२,४३,६५४**	**२,७८,९९६**	**२,८३,१९०**	**२,८९,४९८**	**३,६८,९८७**
(१) राज्याचा स्वत:चा कर महसूल (१ ते ११)	**१,२६,६२८**	**१,३६,६१६**	**१,६७,९४८**	**१,८७,५३८**	**१,८८,९७१**	**१,८४,५१९**	**२,४३,४९०**
(१) राज्य वस्तू व सेवा कर	--	--	५०,०६३	८२,३५२	८२,६०२	८८,०००	१,१७,८०७
(२) विक्रीकर	६९,६६१	८१,१७४	५४,८९४	३५,७२५	३७,७८६	३४,०००	४४,०००
(३) मुद्रांक व नोंदणी शुल्क	२१,७६७	२१,०१२	२६,४४२	२८,५४५	२८,७०७	२२,०००	३२,०००
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	१२,४७०	१२,२८८	१३,४५०	१५,३२१	१५,४२८	१५,०००	१९,५००
(५) विजेवरील कर व शुल्क	८,५०६	६,६७०	७,३४५	१०,०८५	९,६१९	११,२००	१०,४०४
(६) वाहनांवरील कर	६,०१७	६,७४१	८,६६५	८,६१३	८,४६७	६,२००	१०,०००
(७) जमीन महसूल	१,७४८	१,७९९	२,३१०	२,०८८	२,१५५	३,०००	४,०००
(८) उत्पन्न व खर्च यावरील इतर कर	२,१९३	२,३१२	२,२०५	२,५८३	२,५०२	२,०००	२,५००
(९) माल व प्रवासी कर	१,५८२	१,८७७	९८४	८३७	७७३	१,६००	१,७६०
(१०) विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क	२,६८४	२,७४३	१,५९०	१,३८९	९३२	१,५१९	१,५१९
(११) कृषि उत्पन्नावरील कर	नगण्य	०	नगण्य	नगण्य	०	०	०
(२) करेतर महसूल (१ + २)	**१३,४२३**	**१२,७०९**	**१६,६८०**	**१५,८४४**	**१४,२९७**	**१५,१४७**	**२६,६५०**
(१) व्याजाच्या जमा रकमा	३,०७९	३,२५९	४,१६३	४,१९१	३,२७१	३,४६४	२,७०८
(२) इतर करेतर महसूल	१०,३४४	९,४५०	१२,५१७	११,६५२	११,०२६	११,६८३	२३,९४३
(३) केंद्रीय करांतील हिस्सा (१ ते ८)	**२८,०८६**	**३३,७१५**	**३७,२०३**	**४१,९५३**	**३६,१९७**	**३३,७४३**	**४२,०४४**
(१) निगम कर	८,८३५	१०,७९०	११,३८८	१४,६२२	१२,३५०	९,६८४	१२,२३२
(२) केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	--	--	५२२	१०,३७८	१०,२७८	१०,७१२	१३,५८५
(३) निगम करांव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील कर	६,१४५	७,४९९	९,६१६	१०,७६८	९,६७७	९,८६६	१२,४३१
(४) जकात	४,४८७	४,६४२	३,७५३	२,९८०	२,२९६	२,२४५	२,५४०
(५) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	३,७३०	५,३००	३,९२३	१,९८१	१,५९६	१,२०१	१,२३०
(६) सेवा कर	४,८८७	५,४५९	४,२४७	३९०	०	३५	२६
(७) संपत्ती कर	२	२५	नगण्य	५	१	१	(-) ०.५३
(८) एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	--	--	३,७५४	८२८	०	०	०
(४) केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने	**१६,८९९**	**२१,६५३**	**२१,८२३**	**३३,६६२**	**४३,७२५**	**५६,०८८**	**५६,८०३**
(ब) एकूण भांडवली जमा (१ + २ + ३ + ४)	**३८,२३३**	**५२,३००**	**४२,४५८**	**५०,६७८**	**८२,७१९**	**१,४७,६८४**	**१,१५,१३१**
(१) सरकारी ऋण लेख्यांकडून जमा (अ+ब)	**३७,९७६**	**४८,३३६**	**४९,६७०**	**२६,०२५**	**५७,१५३**	**१,४७,५७३**	**१,२२,५६६**
(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	३७,३९२	४७,७१०	४९,५०२	२५,६८६	५६,२१७	१,४५,८०३	१,२०,५५०
(ब) केंद्र सरकारकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	५८४	६२७	१६८	३३९	९३७	१,७७०	२,०१६
(२) राज्य शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)	***८६५***	***१,७४६***	***१,७७८***	***१,६०४***	***१,६१५***	***२,३०९***	***२,३३२***
(३) इतर भांडवली जमा (निव्वळ) ‡	***१७***	***०***	***०***	***०***	***(-) ९,०००***	***०***	***०***
(४) लोक लेखा (निव्वळ) (अ + ब + क + ड)	**(-) ६२६**	**२,२१८**	**(-) ८,९९०**	**२३,०४९**	**३२,९५१**	**(-) २,१९८**	**(-) ९,७६७**
(अ) अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ. (निव्वळ)	१,२०९	१,१२४	५४७	४९२	१,७६७	१,७१५	१,९२६
(ब) राखीव निधी (निव्वळ) (१ + २)	(-) ३२१	१०२	(-) १९४	(-) १,३५६	३,६१९	(-) ८,३९०	(-) ८६
(१) व्याजी	९	३०२	४५	(-) २८२	३,७८२	(-) ७,७१८	(-) ११०
(२) बिनव्याजी	(-) ३३०	(-) २००	(-) २३९	(-) १,०७४	(-) १६३	(-) ६७२	२४
(क) नागरी ठेवी (निव्वळ) (१ + २)	२,७७३	६,८४०	३,९३०	४,३२३	५,२०४	४,३३८	४१४
(१) व्याजी	१,२५१	३,२४०	४,७१७	३,६३१	५,८८७	३,५३९	(-) १,३८५
(२) बिनव्याजी	१,५२२	३,६००	(-) ७८७	६९२	(-) ६८३	७९९	१,७९९
(ड) इतर	(-) ४,२८७	(-) ५,८४९	(-) १३,२७२	१९,५९०	२२,३६२	१४०	(-) १२,०२१
एकूण जमा (अ + ब)	**२,२३,२६८**	**२,५६,९९३**	**२,८६,१११**	**३,२९,६७४**	**३,६५,९०९**	**४,३७,१८२**	**४,८४,११९**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

‡ यात आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.३

अर्थसंकल्प : महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे कल

(₹ कोटी)

	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ)	**महसुली खर्च (१ + २)**	**१,९०,३७४**	**२,१३,२२९**	**२,४१,५७१**	**२,६७,०२२**	**३,००,३०५**	**३,३५,६७५**	**३,७९,२१३**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब + क)**	**१,२६,००४**	**१,४१,६१९**	**१,६३,०३६**	**१,८२,२५७**	**२,००,२५५**	**२,२८,७०३**	**२,५०,०१८**
	(अ) सामाजिक सेवा (१ ते ८)	**८२,३१७**	**९०,२८२**	**९३,०५४**	**१,०९,३९१**	**१,२२,९४७**	**१,४२,४०८**	**१,५६,८६३**
	(१) शिक्षण, क्रिडा, कला व संस्कृती	४२,८६७	४५,३५८	४८,४७६	५०,९२२	६२,३५७	६५,५२५	७४,६१५
	(२) आरोग्य व कुटुंब कल्याण	९,३५७	१०,१२१	११,६०५	११,९६९	१३,५७६	१८,०९७	१६,८३९
	(३) पाणीपुरवठा व स्वच्छता, गृहनिर्माण व नगरविकास	९,५७३	१४,८६८	१२,२१४	१४,३७८	१२,२०५	२१,६५४	२६,४३२
	(४) माहिती व प्रसारण	८३	९४	७२	१४२	१३०	१५१	३३७
	(५) अ.जा., अ.ज. व इ.मा.व. यांचे कल्याण	८,२३७	९,१८७	१२,४३९	१४,२३४	१३,६५५	१४,३६५	१९,९९३
	(६) कामगार व कामगार कल्याण	७०९	८४५	८३४	८८३	९१४	१,४५२	२,०२४
	(७) समाज कल्याण व पोषण	११,४०७	९,७०७	७,२९१	१६,७२४	१९,९९७	२१,००३	१६,३३८
	(८) इतर	८२	१०२	१२३	१४०	११४	१६१	२८५
	(ब) आर्थिक सेवा (१ ते ९)	**३८,०५२**	**४३,८४३**	**५४,१८९**	**५२,७५९**	**५६,०४३**	**६४,६१२**	**६७,७८३**
	(१) कृषि व संलग्न सेवा	९,६६०	१३,२४५	२६,१३०	२०,०२०	२०,६६६	२५,३४७	२०,०५९
	(२) ग्राम विकास	५,६०९	७,०१८	६,५८९	६,९९७	८,२४०	१५,६५४	१६,५७०
	(३) विशेष क्षेत्र कार्यक्रम	१	(-) १	१	१	१	१	२
	(४) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	२,७५८	२,५४४	२,१५९	१,८९८	२,१७०	१,८७१	२,७७९
	(५) ऊर्जा	९,४०४	९,६११	८,९४६	११,१३५	११,२२१	९,९७४	९,४७१
	(६) उद्योग व खनिजे	३,२७९	३,१०२	२,४३९	३,५८०	३,६७३	२,८५३	४,२२७
	(७) वाहतूक आणि दळणवळण	५,५४१	६,१०६	५,४६१	६,३३८	७,१८५	४,९८७	९,६६२
	(८) विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण	९७	२३७	२२५	२९७	१८६	६०८	७३९
	(९) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	१,७०३	१,९८०	२,२४१	२,४९४	२,७०२	३,३१६	४,२७५
	(क) स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि पंचायत राज संस्था यांना सहायक अनुदाने व अंशदाने	**५,६३५**	**७,४९५**	**१५,७९३**	**२०,१०७**	**२१,२६४**	**२१,६८४**	**२५,३७२**
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब)**	**६४,३७०**	**७१,६१०**	**७८,५३५**	**८४,७६५**	**१,००,०५०**	**१,०६,९७३**	**१,२९,१९५**
	(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ५)	**३६,३७८**	**४०,४७८**	**४२,४१६**	**४६,९४३**	**६२,४९०**	**६९,२७१**	**८१,१९७**
	(१) राज्यांची अंगे	१,८५९	१,८६५	१,९९४	२,२७२	४,३२२	३,८५९	४,००७
	(२) आर्थिक सेवा	२,४२४	३,०७०	२,७८४	३,०७०	३,३६७	४,५९६	४,१४३
	(३) प्रशासकीय सेवा	१६,६२८	१८,५४४	१८,९२२	२०,७६०	२६,८३१	२८,६९०	३८,२८६
	(४) निवृत्ती वेतन आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा	१५,४६८	१६,९९९	१८,७१६	२०,८४१	२७,९७०	३२,१२६	३४,७६१
	(५) राखीव निधीकडे हस्तांतरण	०	०	०	०	०	०	०
	(ब) व्याज प्रदाने व ऋण सेवा	**२७,९९१**	**३१,१३२**	**३६,११८**	**३७,८२१**	**३७,५६१**	**३७,७०१**	**४७,९९८**
(ब)	**भांडवली खर्च (१ + २)**	**३४,९१३**	**४३,६९३**	**४५,१९८**	**६५,२३९**	**७८,३६१**	**१,०१,७१५**	**१,०४,८७८**
(१)	**विकास खर्च (अ + ब)**	**२३,९०८**	**३१,८०६**	**२७,८२१**	**३६,५९४**	**३८,३८५**	**४३,८२८**	**५८,७४८**
	(अ) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च	२२,७९३	२५,५२९	२६,८४२	३५,०४९	३६,४१६	४१,२७५	५५,६१३
	(ब) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	१,११५	६,२७७	९७९	१,५४५	१,९७०	२,५५३	३,१३५
(२)	**विकासेतर खर्च (अ + ब + क) (सरकारी ऋणाची परतफेड)**	**११,००५**	**११,८८७**	**१७,३७६**	**२८,६४५**	**३९,९७६**	**५७,८८७**	**४६,१३०**
	(अ) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण	९,१३८	१०,९१७	१६,४२८	२४,१९०	२३,६०७	५६,७०७	४४,९१५
	(ब) केंद्र शासनाकडून घेतलेली कर्जे व आगाऊ रकमा	९०५	९७०	९४९	९२६	१,०१९	१,१७९	१,२१४
	(क) आकस्मिकता निधीकडे विनियोजन	९६२	०	०	३,५२८	१५,३५०	०	०
	एकूण खर्च (अ + ब)	**२,२५,२८७**	**२,५६,९२२**	**२,८६,७६९**	**३,३२,२६०**	**३,७८,६६७**	**४,३७,३९१**	**४,८४,०९०**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.४

वर्षभरातील कर्जे व इतर दायित्वे

(₹ कोटी)

	बाब	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२##
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(एक)	**ऋण प्राप्ती (१ + २ + ३) (व्याजी)**	**३०,४०२**	**४१,११६**	**३७,६०२**	**४,७४९**	**४३,९६३**	**८७,२२१**	**७६,८६६**
	१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण (निव्वळ)	२८,२५४	३६,७९२	३३,०७४	१,४९६	३२,६१०	८९,०९५	७५,६३५
	२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा (निव्वळ)	(-) ३२१	(-) ३४३	(-) ७८१	(-) ५८७	(-) ८२	५९१	८००
	३) व्याजी बंधने (अ + ब + क)	२,४६९	४,६६६	५,३०९	३,८४१	११,४३५	(-) २,४६५	४३१
	अ) भविष्य निर्वाह निधी (निव्वळ)	१,२०९	१,१२४	५४७	४९२	१,७६६	१,७१५	१,९२६
	ब) राखीव निधी (निव्वळ)	९	३०२	४५	(-) २८२	३,७८२	(-) ७,७१८	(-) ११०
	क) नागरी ठेवी (निव्वळ)	१,२५१	३,२४०	४,७१७	३,६३१	५,८८७	३,५३९	(-) १,३८५
(दोन)	**ऋण प्राप्ती (१ + २) (बिनव्याजी)**	**(-) ३,०९५**	**(-) २,४४८**	**(-) १४,२९८**	**१९,२०८**	**१२,५१६**	**२६७**	**(-) १०,१९७**
	१) लोकलेख्यातील निव्वळ जमा@	(-) ३,०९५	(-) २,४४८	(-) १४,२९८	१९,२०८	२१,५१६	२६७	(-) १०,१९७
	२) इतर भांडवली जमा (निव्वळ)$	०	०	०	०	(-) ९,०००	०	०
	एकूण कर्जे व इतर दायित्वे (एक + दोन)	**२७,३०८**	**३८,६६७**	**२३,३०४**	**२३,९५७**	**५६,४७९**	**८७,४८८**	**६६,६६८**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

@ लोकलेख्याच्या निव्वळ जमेमध्ये राखीव निधी, ठेवी, निलंबन व संकीर्ण आणि वित्त प्रेषणे लेखा यांचा अंतर्भाव आहे.

$ यामध्ये आंतरराज्यीय तडजोड (निव्वळ), आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि आकस्मिकता निधी (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार - वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ५.५

शासनाच्या उपभोग्य बाबींवरील अंतिम खर्च व भांडवल निर्मितीवरील खर्च

(₹ कोटी)

विवरण	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१#	२०२१-२२##
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. उपभोग्य बाबींवरील खर्च							
१ कर्मचाऱ्यांची भरपाई (१.१ +१.२)	३७,०४०	४०,४४१	४५,६५६	४७,०९५	६३,१५३	६९,९६६	७९,२४९
१.१ वेतन आणि मजूरी	२३,१४२	२४,७५१	२६,७३३	२८,१७५	३७,४२१	४०,३८९	४७,२५३
१.२ निवृत्तीवेतन	१३,८९८	१५,६९०	१८,९२३	१८,९२०	२५,७३२	२९,५७७	३१,९९६
२ वस्तू आणि सेवांची निव्वळ खरेदी (२.१ + २.२ -२.३)	११,५०५	१५,३८२	१४,३५३	१३,५९०	१८,४१७	१९,७१३	१९,६२८
२.१ खरेदी	९,१६६	१२,३८७	१०,६६४	१२,३८४	१५,७७७	१९,९०५	२२,१७९
२.२ देखभाल	४,६०५	५,११२	५,८९६	६,३०६	७,२६४	५,९०८	७,६३५
२.३ विक्री	२,२६६	२,११७	२,२०७	५,०९९	४,६२५	६,१००	१०,१८६
एकूण उपभोग्य बाबींवरील खर्च	**४८,५४५**	**५५,८२४**	**६०,००९**	**६०,६८५**	**८१,५७०**	**८९,६८०**	**९८,८७७**
ब. भांडवल निर्मितीवरील खर्च							
१. इमारती	२,५४८	१,९१८	२,०४३	३,२१०	२,६२९	४,६९०	११,३०२
२. रस्ते व पूल	४,३५१	४,९७९	६,११३	९,५१२	११,५६६	९,७६९	१४,२८५
३. इतर भांडवली खर्च	७,६५३	७,९७५	१०,२३३	१०,२१९	७,१९४@	१०,१२४@	९,१०८@
४. दळणवळणाची साधनसामग्री	१९७	२५६	१५१	९६	११२	१३२	२१०
५. यंत्रसामग्री आणि साधनसामग्री	६४६	१,१०५	९९८	१,१७१	१,३१९	१,३१७	२,०००
६. लागवडीखालील मत्ता$	०	०	४	४	५	५	९
७. एकूण नवीन भांडवल निर्मितीवरील खर्च (१ ते ६)	**१५,३९५**	**१६,२३४**	**१९,५४२**	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२६,०३७**	**३६,९१४**
८. साठ्यातील बदल	३	४	०	०	०	०	०
९. स्थूल भांडवल निर्मिती (७+८)	**१५,३९८**	**१६,२३७**	**१९,५४२**	**२४,२१३**	**२२,८२५**	**२६,०३७**	**३६,९१४**

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही. # सुधारित अंदाज ## अर्थसंकल्पीय अंदाज

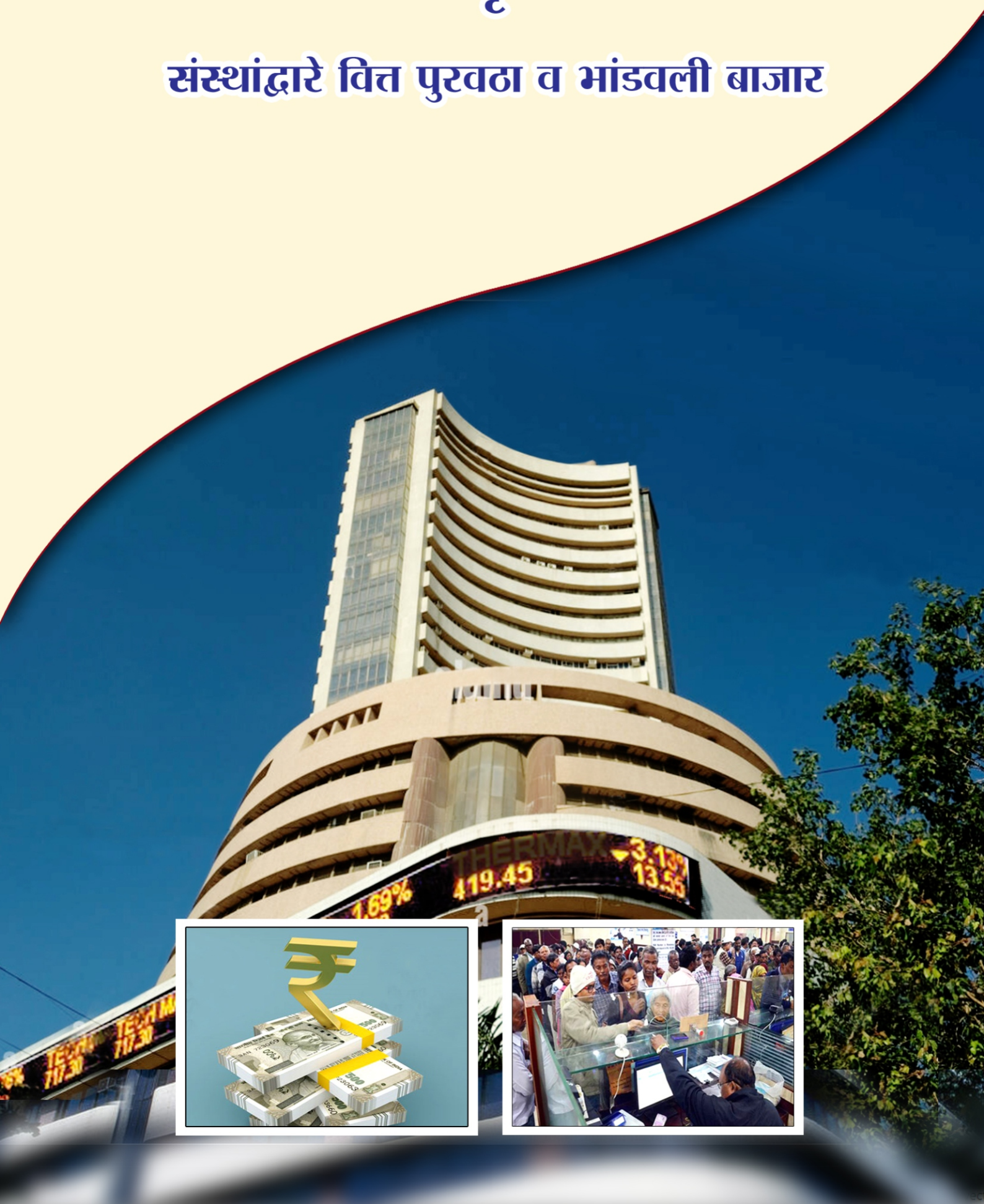
@ यामध्ये संशोधन व विकास यावरील खर्च समाविष्ट आहे.

$ यामध्ये पशुधन समाविष्ट आहे.

आधार - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

६

संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा व भांडवली बाजार

६.१ वित्तीय संस्था, बाजार, इत्यादींचा समावेश असलेली सुसंरचित वित्तीय प्रणाली आर्थिक विकासास सहाय्य करते. वित्तीय संस्था अतिरिक्त निधी एकत्रित करुन, उत्पादकतेसाठी प्रभावीपणे वापरुन भांडवल निर्मितीमध्ये मदत करतात. बँकींग संस्था या प्रमुख वित्तीय संस्था आहेत तर बिगर बँकींग संस्था वित्तीय दुवा म्हणून काम करतात.

बँकींग संस्था

६.२ बँकींग संस्था या ठेवी व पतपुरवठा यांचेशी संबंधित प्रमुख संस्था आहेत. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, खाजगी बँका, विदेशी बँका, इत्यादींचा समावेश होतो.

६.३ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात एकूण १३,१६० अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची कार्यालये (देशातील एकूण बँक कार्यालयांपैकी सुमारे नऊ टक्के) कार्यरत होती. त्यापैकी २४.२ टक्के ग्रामीण भागात, २३.९ टक्के निम-नागरी भागात व ५१.९ टक्के नागरी भागात होती. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील कर्ज-ठेवी प्रमाण राज्याकरिता ९४.८ टक्के तर अखिल भारताकरिता ७१.५ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.१ मध्ये दिले आहे, तर याबाबतची मालिका परिशिष्ट ६.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	ग्रामीण		निम-नागरी		नागरी		एकूण	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
बँक कार्यालये (संख्या)	३,१८६	३,१८६	३,०७८	३,१४६	६,८५०	६,८२८	१३,११४	१३,१६०
ठेवी (₹ '००० कोटी)	९१.७१	९९.०६	१८३.७८	१९६.५५	२,४७९.४८	२,७५७.८४	२,७५४.९७	३,०५३.४५
कर्जे (₹ '००० कोटी)	५३.९३	६२.२९	९६.४६	१११.४१	२,६७५.८३	२,७२२.०४	२,८२६.२२	२,८९५.७४
कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	५८.८	६२.९	५२.५	५६.७	१०७.९	९८.७	१०२.६	९४.८

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.४ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी सेवा पुरविण्यात आलेली प्रति बँक कार्यालय सरासरी लोकसंख्या राज्यात ९,४५६ तर अखिल भारत स्तरावर ९,०७४ होती. दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २४,५७७ तर अखिल भारत स्तरावर २,१३,१४५ एटीएम सुविधा उपलब्ध होत्या. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या दरडोई ठेवी व दरडोई कर्ज दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी अनुक्रमे ₹ २,४५,३८१ व ₹ २,३२,७०७ होती तर अखिल भारतासाठी तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ ८८,२७८ व ₹ १,२३,५१३ होती. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील एकूण ठेवी व कर्जांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे ५०.६ टक्के व ४७.४ टक्के आणि खाजगी बँकांचा हिस्सा अनुक्रमे ३७.३ टक्के व ४४.२ टक्के होता. बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे तक्ता ६.२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.२ बँक गट निहाय राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी व कर्जे

(दि.३१ मार्च रोजी)

बँकगट	बँक कार्यालये (संख्या)		ठेवी (₹ '००० कोटी)		कर्जे (₹ '००० कोटी)		कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	७,९१९	७,७६०	१,३५५.०८	१,५४६.००	१,३७८.१३	१,३७२.२७	१०१.७	८८.८
विदेशी बँका	९९	११७	३०४.३३	३३४.८५	१८६.११	१८०.६६	६१.२	५४.०
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	७३९	७३९	१५.६७	१८.१६	८.४५	१०.१२	५३.९	५५.७
खाजगी बँका	३,८३३	३,९२६	१,०६९.०५	१,१४०.४५	१,२४५.७०	१,३२०.४२	११६.५	११५.८
लघु वित्त बँका	५२४	६१८	१०.८४	१४.००	७.८३	१२.३०	७२.२	८७.९
सर्व	**१३,११४**	**१३,१६०**	**२,७५४.९७**	**३,०५३.४६**	**२,८२६.२२**	**२,८९५.७७**	**१०२.६**	**९४.८**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.५ ग्रामीण भागात बचतीचे प्रमाण मुदत ठेवींपेक्षा अधिक आहे तर नागरी भागात मुदत ठेवींचे प्रमाण बचतीपेक्षा अधिक आहे. खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी तक्ता ६.३ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ६.३ खाते प्रकारानुसार राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांमधील ठेवी

(दि.३१ मार्च रोजी)

खाते प्रकार	ठेवी (₹ '००० कोटी)								मागील वर्षाच्या तुलनेत एकूणशी शेकडा बदल
	२०२०				२०२१				
	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	ग्रामीण	निम-नागरी	नागरी	एकूण	
चालू	४.६३	१७.३६	३८५.७८	४०७.७८	५.१३	१८.७१	४३५.१३	४५८.९७	१२.६
बचत	४५.७१	८१.२२	४४८.५२	५७५.४५	४९.७४	८९.०५	५१२.३८	६५१.१७	१३.२
मुदत ठेवी	४१.३७	८५.२०	१,६४५.१८	१,७७१.७५	४१.१२	८४.१५	१,७४८.६०	१,८७३.८७	५.८
सर्व	**९१.७१**	**१८३.७८**	**२,४७९.४८**	**२,७५४.९७**	**९५.९९**	**१९१.९१**	**२,६९६.११**	**२,९८४.०१**	**८.३**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.६ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी एकूण येणे कर्जापैकी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकाचा हिस्सा ५५.० टक्के तर त्या खालोखाल खाजगी बँकांचा हिस्सा ३७.४ टक्के होता. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्जे तक्ता ६.४ मध्ये दिली आहेत.

६.७ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील एकूण येणे कर्जापैकी २१.० टक्के येणे कर्ज वैयक्तिक कर्ज प्रकारातील होते. त्या खालोखाल वित्त पुरवठा व्यवसाय गटाकडील येणे कर्ज २०.२ टक्के तर वस्तुनिर्माण व्यवसाय गटाकडील येणे कर्ज १८.१ टक्के होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील गट निहाय येणे कर्ज तक्ता ६.५ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ६.४ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील येणे कर्ज

(दि.३१ मार्च रोजी)

बँक गट	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२०	२०२१	
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१,३९७.९१	१,३७८.१५	(-)१.४
विदेशी बँका	१७१.५५	१६८.००	(-)२.१
प्रादेशिक ग्रामीण बँका	८.४५	१०.१२	१९.८
खाजगी बँका	९२३.३१	९३६.१३	१.४
लघु वित्त बँका	९.८६	१२.४०	२५.८
सर्व	**२,५११.०९**	**२,५०४.८०**	**(-)०.३**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

तक्ता ६.५ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांकडील व्यवसाय गट/ प्रकार निहाय येणे कर्ज

(दि.३१ मार्च रोजी)

व्यवसाय गट / कर्जाचा प्रकार	येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)		मागील वर्षाच्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०२०	२०२१	
कृषि व संलग्न कार्ये	९६.२५	१०२.९०	६.९
खाण व दगड खाणकाम	३१.२०	३०.२९	(-)२.९
वस्तुनिर्माण	५०४.६०	४५४.३०	(-)१०.०
वीज, वायू व पाणीपुरवठा	१२८.३०	१२१.५७	(-)५.३
बांधकाम	२२०.०३	१९६.९१	(-)१०.५
वाहतूक	६१.८२	६३.४४	२.६
व्यावसायिक व इतर सेवा	२०३.९१	१८३.९१	(-)९.८
व्यापार	२१४.८३	२५२.५६	१७.६
वित्त पुरवठा	५१५.२०	५०६.२३	(-)१.७
वैयक्तिक कर्जे	४७०.३६	५२५.३७	११.७
इतर	६४.५९	६७.३२	४.२
सर्व	**२,५११.०९**	**२,५०४.८०**	(-)०.३

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

६.८ भारतीय रिझर्व्ह बँकेने अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांना त्यांच्या कर्जापैकी विनिर्दिष्ट हिस्सा प्राधान्य क्षेत्रासाठी देण्याचे निर्देश दिले आहेत. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी सर्वाधिक (४५.६ टक्के) येणे कर्ज कृषि व संलग्न कार्यक्षेत्राकडे, तर त्या खालोखाल सूक्ष्म, लघु व

मध्यम उपक्रमांकडे (३९.२ टक्के) होते. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्ज तक्ता ६.६ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता ६.६ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रास दिलेल्या अग्रिमांपैकी येणे कर्ज

(दि.३१ मार्च रोजी)

प्राधान्य क्षेत्र	खाते संख्या ('०००)		येणे कर्ज (₹ '००० कोटी)	
	२०२०	२०२१*	२०२०	२०२१*
कृषि व संलग्न कार्ये	७,०२४	७,५४२	४७०.५६	५४८.७४
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	३,८५३	३,९९४	३९५.४५	४७१.४९
शिक्षण	१९७	१७३	५.५४	५.६१
गृहनिर्माण	१,०३४	१,०२५	१४१.३८	१५७.११
निर्यात	२	२	१९.४०	१६.७३
इतर	१,०३२	१,५६१	४.०२	३.६१
सर्व	**१३,१४२**	**१४,२९७**	**१,०३६.३५**	**१,२०३.२९**

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

* अस्थायी

वार्षिक कर्ज आराखडा

६.९ ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासासाठी ग्राम स्तरापर्यंत बँकाकडून कर्ज उपलब्धता महत्वाची आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने प्रत्येक गावात कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी जिल्हा हा घटक मानून 'सेवा क्षेत्र पद्धत' तयार केली आहे. वार्षिक कर्ज आराखड्यामुळे प्राधान्य व दुर्लक्षित क्षेत्रांना पुरेसा आणि वेळेत खात्रीशीर कर्जपुरवठा होत असतो. राज्यस्तरीय बँकर्स समितीची निमंत्रक बँक राज्याचा वार्षिक कर्ज आराखडा तयार करून संनियंत्रित करते. बँक ऑफ महाराष्ट्र या बँकेस राज्याची निमंत्रक बँक म्हणून घोषित केले आहे. सन २०२१-२२ साठी राज्याचा प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ४.६१ लाख कोटीचा होता. या आराखड्यामध्ये 'कृषि व संलग्न कार्ये' क्षेत्राचा हिस्सा २५.८ टक्के तर 'सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग' क्षेत्राचा हिस्सा ५४.० टक्के होता. वार्षिक कर्ज आराखड्याअंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज तक्ता ६.७ मध्ये तर जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज आराखडा परिशिष्ट ६.२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.७ वार्षिक कर्ज आराखड्याअंतर्गत प्राधान्य क्षेत्रासाठी राज्यात वितरित केलेले कर्ज

(₹ '००० कोटी)

प्राधान्य क्षेत्र	लक्ष्य		साध्य		लाभधारक (लाख)	
	२०२०-२१	२०२१-२२	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१	२०२१-२२+
कृषि व संलग्न कार्ये	९३.६३	११८.९२	९१.९८	५८.०३	७५.९९	४१.३२
सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग, खादी व ग्रामोद्योग	२४८.४९	२४९.१३	१५३.७५	९७.८५	१३.३९	४.०५
इतर	१३२.३९	९३.०२	४१.४१	१९.९१	९.७५	७.३०
सर्व	**४७४.५१**	**४६१.०७**	**२८७.१४**	**१७५.७९**	**९९.१३**	**५२.६७**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

+ सप्टेंबरपर्यंत

सूक्ष्म वित्त पुरवठा

६.१० बेरोजगार किंवा कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना किंवा गटांना सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याव्दारे आर्थिक सेवा प्रदान केल्या जातात. यात कर्ज पुरवठ्यासह बचत, विमा, रक्कम हस्तांतरण, समुपदेशन, इत्यादी अनेक प्रकारच्या सेवांचा समावेश आहे. 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम' हा समुदाय आधारित सर्वात मोठा सूक्ष्म वित्त पुरवठा उपक्रम आहे. 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्वयंसहाय्य गटांच्या बचती, कर्जवाटप व थकीत कर्जे तक्ता ६.८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ६.८ 'स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम' अंतर्गत राज्यातील स्वयंसहाय्य गटांच्या बचती, कर्ज वाटप व थकीत कर्जे

(दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी)

बँक प्रकार	तपशील	एकूण स्वयंसहाय्य गट		राग्राजीअ/स्वजग्रास्वयो# अंतर्गत स्वयंसहाय्य गट		केवळ महिलांचे स्वयंसहाय्य गट	
		संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)	संख्या	रक्कम (₹ कोटी)
सहकारी	बचत	३,९६,७६२	१,७८८.०१	९५,८६३	७००.६२	३,५९,२३१	१,४२९.८१
	कर्जवाटप	३८,६३४	३१५.०५	२०,०२४	१७६.९६	३०,६८८	२३६.७०
	थकीत कर्जे	३६,२२२	३२१.०१	१३,७२८	११६.७४	३४,०४२	३१२.७२
प्रादेशिक ग्रामीण	बचत	१,१६,९५५	२१२.४२	९९,८०२	१७१.०९	१,००,३५०	१७१.५३
	कर्जवाटप	१९,१६३	३००.३८	१३,३९३	२१५.७९	१९,१६३	३००.३८
	थकीत कर्जे	३७,३१०	३९२.३३	२५,११२	२५१.६१	३७,३१०	३९२.३३
सार्वजनिक क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	५,११,३२६	७९२.३०	२,३२,२९२	३४३.१७	३,८१,७९५	५५७.६४
	कर्जवाटप	४५,७४०	५३३.३६	२१,५४१	२३४.१६	३४,२०९	४२२.५५
	थकीत कर्जे	१,०८,८९६	९७९.०१	६३,७६०	५०४.६१	८७,८१८	८०२.१३
खाजगी क्षेत्रातील वाणिज्यिक	बचत	१,८८,०५०	५०२.७६	१,४४,९१६	१३९.६३	१,८३,७५२	४९५.८४
	कर्जवाटप	४२,८४२	९८७.६६	१९,४२२	४८६.२२	४२,७८६	९८६.७८
	थकीत कर्जे	८३,६३३	१,२३५.१४	४५,११४	६४०.३२	८२,६७६	१,२२८.७७

आधार : नाबार्ड

#राग्राजीअ/ स्वजग्रास्वयो राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान / स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना

वित्तीय समावेश

६.११ दुर्बल घटक व अल्प उत्पन्न गटास वित्तीय सेवा उपलब्ध होणे आणि वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात किफायतशीर वित्त पुरवठा मिळण्याची प्रक्रिया म्हणजे वित्तीय समावेश होय. प्रधानमंत्री जन-धन योजना हा वित्तीय समावेश विषयक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. राज्यात, दि. १९ जानेवारी, २०२२ पर्यंत प्रधानमंत्री जन-धन योजनेअंतर्गत एकूण ३.११ कोटी बँक खाती उघडण्यात आली असून त्यापैकी १.७५ कोटी (५६.० टक्के) खाती ग्रामीण / निम-नागरी भागातील होती व या सर्व खात्यांमध्ये एकूण ₹ १०,३४२.८३ कोटी रक्कम शिल्लक होती आणि सुमारे २.१६ कोटी 'रुपे कार्ड' चे वाटप झाले. अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशाअंतर्गत पुरविलेल्या विविध बँकिंग सुविधांचा तपशील तक्ता ६.९ मध्ये दिला आहे व प्रधानमंत्री जन-धन योजनेचा जिल्हा निहाय तपशील परिशिष्ट ६.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.९ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांनी वित्तीय समावेशाअंतर्गत पुरविलेल्या बँकिंग सुविधा

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*
गावात असलेली बँकींग केंद्रे (संख्या)	४१,११५	४१,७५४	६४,९६७
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती (मर्यादित सुविधा उपलब्ध असलेली)			
संख्या ('०००)	४०,२०८	४१,५१६	४४,६५९
रक्कम (₹ कोटी)	८,७५५.५	११,०१५.२	१३,८०८.९
किमान शिलकीची मर्यादा नसलेल्या खात्यामधून मर्यादित सुविधा उपलब्ध असलेली) ओव्हर ड्राफ्ट उचललेली रक्कम (₹ कोटी)	२६.७	२६.६	५३.१
किसान क्रेडिट कार्ड			
कार्डधारकांची संख्या ('०००)	३,६९४	३,७२५	३,७३८
येणे रक्कम (₹ कोटी)	४३,२८२.६	४०,८७४.१	४३,५२१.३

आधार : भारतीय रिझर्व्ह बँक

* अस्थायी

६.१२ प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेचा मुळ उद्देश पुनर्वित्त पुरवठयाच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करून लघु उद्योग क्षेत्र विकसित करणे आहे. मुद्राच्या माध्यमातून लघुउद्योग क्षेत्रातील जे घटक वित्तीय सहाय्यापासून वंचित आहेत त्यांना वित्तीय सहाय्य उपलब्ध करण्याचे ध्येय आहे. या योजनेअंतर्गत बिगर शेती कार्य उत्पन्न निर्मितीत गुंतलेल्या सर्व सूक्ष्म व लघु उद्योगांना ₹ १० लाखापर्यंत सुलभरित्या कर्ज देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी घटकांच्या विकास स्थिती व आर्थिक निकड यानुसार कर्जांचे 'शिशु' (₹ ५०,००० पर्यंत), 'किशोर' (₹ ५०,००० ते ₹ ५ लाख) आणि 'तरुण' (₹ ५ लाख ते ₹ १० लाख) असे वर्गीकरण केले आहे. प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची प्रगती तक्ता ६.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१० प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची प्रगती

(₹ कोटी)

प्रकार	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
शिशु			
खात्यांची संख्या	३७,५०,५७०	४१,३२,६७९	२६,३६,००१
मंजूर कर्जे	१०,२५५.०६	१२,१४१.७४	६,८४६.४३
वितरीत कर्जे	१०,०५२.०७	१२,११४.२८	६,८०३.५८
किशोर			
खात्यांची संख्या	५,१०,२४९	५,०५,१५४	६,२७,१६९
मंजूर कर्जे	८,५२४.१२	७,४९८.२१	८,७११.१५
वितरीत कर्जे	८,२८७.२८	७,२६८.६६	८,४४०.०१
तरुण			
खात्यांची संख्या	१,२५,१६२	१,३३,१९९	१,०२,०५५
मंजूर कर्जे	७,६५९.७६	८,२६२.६८	७,४७६.१०
वितरीत कर्जे	७,४०२.६४	८,०१५.१६	७,२०५.५५
सर्व			
खात्यांची संख्या	४३,८५,९८१	४७,७१,०३२	३३,६५,२२५
मंजूर कर्जे	२६,४३८.९४	२७,९०२.६३	२३,०३३.६८
वितरीत कर्जे	२५,७४१.९९	२७,३९८.१०	२२,४४९.१४

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी

६.१३ ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधांबाबत चालू प्रकल्प पुर्ण करण्यासाठी राज्य शासनास कमी दरात निधी उपलब्ध व्हावा यासाठी केंद्र शासनाने १९९५-९६ मध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी सुरू केला आहे. या निधीचे व्यवस्थापन नाबार्डव्दारे होते. ज्या अनुसूचित वाणिज्यिक बँका प्राधान्य क्षेत्र कर्ज वाटपाचे ध्येय साध्य करु शकणार नाहीत अशा बँकांनी कमी वितरीत केलेली रक्कम नाबार्ड अंतर्गत ग्रामीण पायाभूत विकास निधीमध्ये जमा करणे आवश्यक आहे. या रकमेचे अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांना गरजेनुसार पूर्नवाटप करण्यात येते. सद्यस्थितीत या निधीअंतर्गत एकूण ३७ कार्यांचा समावेश आहे. मार्च,२०२१ मध्ये या कार्यक्रमाअंतर्गत २६ वा टप्पा लागू करण्यात आला व ₹ ३५० कोटी कर्जाचे राज्यात वितरण करण्यात आले आहे. ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेल्या कर्जाचा तपशील तक्ता ६.११ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ६.११ ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधीअंतर्गत मंजूर प्रकल्प व वितरित झालेले कर्जे

टप्पे	वर्ष	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	वितरित कर्जे (₹ कोटी)
I - XIX	१९९५-२०१४	२२,०६४	८,८०६.३८
XX - XXV	२०१५-२०२०	२,६७३	५,६६०.४१
XXVI	२०२०-२०२१	४५१	३५०.४९

आधार : नाबार्ड

संयुक्त भांडवली संस्था

६.१४ संयुक्त भांडवली संस्था विविध पूरक उद्योग, व्यापार व व्यापार पूरक उद्योग यांना चालना देतात व मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध करून देतात. दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी देशाअंतर्गत एकूण १३,३६,२३४ संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी सुमारे १९.७ टक्के संस्था राज्यात कार्यरत होत्या. तर एकूण भागभांडवलामध्ये राज्यातील संस्थांचा हिस्सा २३.७ टक्के होता. संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भागभांडवल तक्ता ६.१२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१२ संयुक्त भांडवली संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल

(दि.३१ मार्च रोजी)

बाब	महाराष्ट्र				अखिल भारत			
	संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)		संस्था (संख्या)		भरणा केलेले भाग भांडवल (₹ '००० कोटी)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
खाजगी	२,२१,३९८	२,४८,४१३	३४५.८५	३९१.९३	११,३५,६३४	१२,७०,२९२	१,५८१.८५	१,७२२.२६
सार्वजनिक	१४,००२	१५,०८७	६८७.५२	७०३.१५	६५,८६६	६५,९४२	२,९३८.६९	२,८९०.४१
सर्व	**२,३५,४००**	**२,६३,५००**	**१,०३३.३७**	**१,०९५.०८**	**१२,०१,५००**	**१३,३६,२३४**	**४,५२०.५४**	**४,६१२.६७**

आधार : मिनिस्ट्री ऑफ कॉर्पोरेट अफेअर्स, केंद्र शासन

म्युच्युअल फंड

६.१५.१ म्युच्युअल फंड हे गुंतवणूकदारांची रक्कम एकत्रित करून समभाग, रोखे व इतर प्रतिभूतीमध्ये गुंतवणूक करणारे माध्यम आहे. सन २०२०-२१ मध्ये म्युच्युअल फंडा द्वारे देशात झालेल्या ₹ २,१४,७५५ कोटी निव्वळ उलाढालीच्या तुलनेत राज्यात ₹ १,५७,१९७ कोटी उलाढाल झाली. सन २०२१-२२ मध्ये माहे सप्टेंबर अखेर तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ १,६९,५९९ कोटी व ₹ ७०,८३३ कोटी होती. म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल तक्ता ६.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१३ म्युच्युअल फंडाद्वारे झालेली उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

वर्ष	नवीन म्युच्युअल फंड	अस्तित्वातील म्युच्युअल फंड
२०१९-२०	६६.७६	१८,७४६.७०
२०२०-२१	४२.०४	८,५९७.१३
२०२१-२२+	५६.८२	४,२५३.४७

आधार : असोसिएशन ऑफ म्युच्युअल फंडस इन इंडिया + सप्टेंबरपर्यंत

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र

६.१५.२ किरकोळ गुंतवणूकदारांच्या सहाय्यासाठी मल्टी कमोडिटी एक्स्चेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड (एमसीएक्स) व नॅशनल कमोडिटी अँड डेरिव्हेटिव्हज एक्स्चेंज लिमिटेड (एनसीडीईएक्स) ही मुख्य विक्रेय वस्तू विनिमय व्यापार केंद्रे राज्यात कार्यरत आहेत. एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल तक्ता ६.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१४ एमसीएक्स व एनसीडीईएक्स यांची उलाढाल

विक्रेय वस्तू व्यापार विनिमय केंद्र	समाविष्ट विक्रेय वस्तू (संख्या)			उलाढाल (₹ '००० कोटी)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
एमसीएक्स	३०	२०	१४	८,६९०	८,२६५	६,१७१
एनसीडीईएक्स	२३	२६	२४	४८२	३१९	३८४

आधार : सेबी + डिसेंबरपर्यंत

विमा

६.१५.३ विविध आपत्कालीन परिस्थितीमुळे उद्भवणाऱ्या आर्थिक जोखमीपासून व्यक्तींचे संरक्षण करणारे विमा हे सर्वात प्रभावी जोखीम व्यवस्थापन साधन आहे. व्यक्ती व संस्थांना दुर्घटनांमुळे होणाऱ्या मालमत्ता व जीवित हानीच्या जोखमी पासून आर्थिक सुरक्षा देण्याव्यतिरिक्त, हे क्षेत्र बचत आणि गुंतवणुकीस प्रोत्साहित करते. त्यामुळे विकास कामासाठी लागणारा दीर्घकालीन निधी निर्माण होतो. राज्यात आयुर्विमा क्षेत्रात २४ कंपन्या कार्यरत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातील एकूण आयुर्विमा व्यवसायामध्ये भारतीय आयुर्विमा महामंडळाचा हिस्सा गतवर्षाच्या ६०.६ टक्क्यांच्या तुलनेत ६२.२ टक्के होता. नव्याने उतरवण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसीची माहिती तक्ता ६.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१५ नव्याने उतरवण्यात आलेल्या वैयक्तिक आयुर्विमा पॉलिसी

तपशील		संख्या ('०००)			विमा हप्ता (₹ कोटी)		
		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
महाराष्ट्र	खाजगी	१,१५५	१,२५९	१,२०६	१९,८४४	२५,०८७	२७,०८१
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२,२७५	२,३८०	१,९६१	३३,६३७	३८,५१३	४४,६००
	एकूण	**३,४३०**	**३,६३९**	**३,१६७**	**५३,४८१**	**६३,६००**	**७१,६८१**
अखिलभारत	खाजगी	७,२५१	६,९५८	७,१५९	७२,४७४	८०,८५१	९४,०४८
	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	२१,४३४	२१,९२५	२१,००७	१,४२,२०५	१,७८,१५२	१,८४,२९६
	एकूण	**२८,६८५**	**२८,८८३**	**२८,१६६**	**२,१४,६७९**	**२,५९,००३**	**२,७८,३४४**

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

६.१५.४ देशात बिगर-आयुर्विमा क्षेत्रामध्ये ३२ कंपन्या कार्यरत आहेत. राज्यात मागील वर्षाच्या तुलनेत सन २०२०-२१ मध्ये बिगर-आयुर्विम्यापोटी प्राप्त झालेल्या एकूण विमा हप्त्याच्या रकमेत १०.६ टक्के वाढ झाली. बिगर-आयुर्विमा अंतर्गत आरोग्य विम्यापोटी सर्वाधिक (४१.० टक्के) व त्या खालोखाल पीक विम्यापोटी (१४.८ टक्के) विमा हप्ता जमा झाला. क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या विमा हप्त्याद्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न तक्ता ६.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ६.१६ क्षेत्रनिहाय बिगर-आयुर्विम्याच्या हप्त्या द्वारे प्राप्त झालेले एकूण उत्पन्न

(₹ कोटी)

वर्ष	विमा							एकूण
	आग	मोटार		वैयक्तिक अपघात	आरोग्य	पीक	संकीर्ण#	
		स्वहानी	तृतीय पक्ष					
महाराष्ट्र								
२०१९-२०	३,७४२	३,९३१	६,१८९	१,४०६	१४,७८१	५,१५१	५,३११	४०,५११
२०२०-२१	४,६६७	३,५३०	५,३९५	१,३६१	१८,३५४	६,६३२	४,८६५	४४,८०४
अखिल भारत								
२०१९-२०	१५,७२८	२६,५२४	४२,४२७	५,२०५	५०,७५८	३२,२७३	१५,८५६	१,८८,७७१
२०२०-२१	२०,११३	२६,०६०	४१,७३२	५,०८५	५८,२३८	३१,१२०	१६,२३०	१,९८,५७८

आधार : विमा नियामक व विकास प्राधिकरण # कर्ज विमा, विदेशी वैद्यकीय विमा, प्रवास विमा, सागरी मालवाहतूक विमा, इत्यादी समाविष्ट

भांडवली बाजार

६.१६ भांडवली बाजार ही बचतींना परिणामकारक दीर्घकालीन गुंतवणुकीकडे वळविणारी यंत्रणा आहे. राज्यात मुंबई शेअर बाजार मर्यादित व राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हे प्रमुख शेअर बाजार कार्यरत आहेत. मुंबई शेअर बाजार मर्यादित हा जगातील सर्वात जुन्या शेअर बाजारांपैकी एक आहे तर राष्ट्रीय शेअर बाजार मर्यादित हा आधुनिक व अद्ययावत तंत्रज्ञानात अव्वल असणाऱ्यांपैकी एक आहे.

६.१६.१ **प्राथमिक बाजार :** सन २०२०-२१ मध्ये राज्यात ३९ समभागांद्वारे (२८ सार्वजनिक, नऊ हक्क व दोन ऋण) ₹ ८६,४०४ कोटी तर मागील वर्षी ४२ समभागांद्वारे (२७ सार्वजनिक, सहा हक्क व नऊ ऋण) ₹ ४०,४५० कोटी रक्कम उभारण्यात आली. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर अखेर राज्यात ५२ समभागांद्वारे (३५ सार्वजनिक, सात हक्क व १० ऋण) ₹ ३७,९७० कोटी रक्कम उभारण्यात आली.

६.१६.२ **दुय्यम बाजार :** राष्ट्रीय शेअर बाजार व मुंबई शेअर बाजारात सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर अखेर उलाढालीसाठी उपलब्ध असलेल्या एकूण समभागांचे भांडवली मूल्य अनुक्रमे ₹ २५५.३७ लाख कोटी व ₹ २६६.०० लाख कोटी होते व सन २०२०-२१ मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ २०२.९६ लाख कोटी व ₹ २०४.३१ लाख कोटी होते. सन २०१९-२० मध्ये तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ₹ ११२.४३ लाख कोटी व ₹ ११३.४९ लाख कोटी होती. राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजार मर्यादित यांची उलाढाल तक्ता ६.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ६.१७ राष्ट्रीय व मुंबई शेअरबाजार मर्यादित यांची उलाढाल

(₹ '००० कोटी)

शेअर बाजार	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
राष्ट्रीय	८,९९९	१५,३९८	१२,७२९
मुंबई	६६१	१,०४५	१,०२८

आधार : सेबी +डिसेंबरपर्यंत

* * * * *

परिशिष्ट ६.१

सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्ज

(₹ कोटी)

वर्ष	वर्षाच्या जून महिन्यातील अखेरच्या शुक्रवारची स्थिती						एकूण ठेवी	एकूण कर्ज
	ग्रामीण		निमनागरी		नागरी / महानगर			
	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज	ठेवी	कर्ज		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१९७१	उ ना.	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१,४६०	१,२९१†
१९८१	३०९	२२६	७१४	३८४	६,५६८	५,३२१	७,५९०	५,९३१
१९९१	१,७०१	१,३५७	२,३४७	१,३५४	३६,१८१	२६,९३६	४०,२३०	२९,६४७
२००१	६,७६९	५,०२९	१०,०३४	४,१३८	१,५९,१९९	१,३४,३४०	१,७६,००१	१,४३,५०७
२०११	२९,२३१	२२,७०३	४९,१७४	२७,६०४	१३,२५,५५०	११,२५,७८०	१४,०३,९५५	११,७६,०८७
२०१३#	४१,११९	३१,५२७	७०,०५२	४१,१३५	१६,७३,८७२	१५,०३,८२७	१७,८५,०४३	१५,७६,४९०
२०१४#	४८,११५	३९,००९	८५,३२२	५१,५१०	१९,१९,०९०	१७,२२,६०४	२०,५२,५२७	१८,१३,१२३
२०१५#	५६,२१४	४४,५७८	९५,६८८	६०,४७९	१९,८१,८१५	१८,७१,०००	२१,३३,७१८	१९,७६,०५७
२०१६#	६१,८२४	५२,८१७	१,०२,०२६	६७,६६०	२०,१३,७४६	२१,१४,८२७	२१,७७,५९६	२२,३५,३०४
२०१७#	६३,५९७	४६,७४०	१,२८,१२३	७७,९२०	१९,७१,९३५	२१,७४,९१९	२१,६३,६५४	२२,९९,५८०
२०१८#	७०,१०४	४९,३८४	१,३९,३१२	८४,८७५	१९,५५,३२५	२१,९६,३२२	२२,८९,३०१	२४,०४,७६६
२०१९#	७७,२७६	५२,२४२	१,५६,९००	९२,२०५	२३,१५,७६७	२५,७०,३६२	२५,४९,९४३	२७,१४,८०९
२०२०#	९१,७०९	५३,९२९	१,८३,७८०	९६,४५९	२४,७९,४७९	२६,७५,८३३	२७,५४,९६८	२८,२६,२२०
२०२१#	९९,०६२	६२,२९३	१,९६,५५१	१,११,४०८	२७,५७,८४१	२७,२२,०४१	३०,५३,४५४	२८,९५,७४२

वर्ष	दरडोई ठेवी (₹)	दरडोई कर्ज (₹)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या			दर लाख लोकसंख्येमागे बँकींग कार्यालयांची संख्या
			ग्रामीण व निमनागरी	नागरी / महानगर क्षेत्रातील	एकूण	
(१)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)
१९७१	२९०	२५६	उ ना	उ ना	१,४७१	२.९
१९८१	१,२०४	९४०	उ ना	उ ना	३,६२७	५.८
१९९१	५,३४४	३,५८०	३,३५३	२,२३८	५,५९१	७.४
२००१	१८,१०६	१४,७६३	३,३८०	२,९१४	६,२९४	६.५
२०११	१,२४,०४८	१,०३,९११	३,९०२	४,६१३	८,५१५	७.५
२०१३#	१,५४,२८६	१,३६,२६०	४,५८५	५,१८९	९,७७४	८.५
२०१४#	१,७५,१४७	१,५४,७१८	५,१६२	५,४७८	१०,६४०	९.१
२०१५#	१,८१,९८८	१,६८,५४१	५,५५५	५,७२९	११,२८४	९.६
२०१६#	१,८१,३८३	१,८६,१९०	५,७५३	६,०३६	११,७८९	९.८
२०१७#	१,७८,१०१	१,८९,२८९	५,८२२	६,३६९	१२,१९१	१०.०
२०१८#	१,८६,२२३	१,९५,६१९	५,९०८	६,४०९	१२,३१७	१०.०
२०१९#	२,०७,४२५	२,२०,८३६	५,९९५	६,५०६	१२,५०१	१०.२
२०२०#	२,२३,४३९	२,२९,२१३	६,२६४	६,८५०	१३,११४	१०.६
२०२१#	२,४५,३८१	२,३२,७०७	६,३३२	६,८२८	१३,१६०	१०.६

आधार - भारतीय रिझर्व्ह बँक # ३१ मार्च रोजी उ ना उपलब्ध नाही

† आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत.

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.२

जिल्हानिहाय वार्षिक कर्ज योजना (२०२१-२२)

(₹ कोटी)

अ. क्र.	जिल्हा	प्राधान्य क्षेत्र					बिगर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण योजना
		कृषि व संलग्न कार्ये		बिगर शेती क्षेत्र	इतर प्राधान्य क्षेत्र	एकूण		
		एकूण कर्ज	त्यापैकी, पीक कर्ज					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	मुंबई शहर	२२,१४०	०	१,१६,८७६	४३,५१६	१,८२,५३२	१०,१२,०४४	११,९४,५७५
२	मुंबई उपनगर	७,५९४	०	४६,७१९	१०,१९८	६४,५११	२,३४,५९२	२,९९,१०३
३	ठाणे	८००	२५०	१४,७००	३,३००	१८,८००	२७,५००	४६,३००
४	पालघर	५००	२७५	१,३७८	१,१३१	३,००९	७००	३,७०९
५	रायगड	६४०	३१०	१,९६१	१,६२८	४,२२९	१,६९४	५,९२३
६	रत्नागिरी	१,२२५	५९७	६१४	१,२७४	३,११३	२६४	३,३७७
७	सिंधुदुर्ग	७५०	३८०	८००	२५०	१,८००	८८	१,८८८
८	नाशिक	६,०४०	४,०३५	६,३१०	४,२५०	१६,६००	६,०००	२२,६००
९	धुळे	१,२३२	८१२	५००	४४०	२,१७२	३००	२,४७२
१०	नंदुरबार	१,०४९	७०४	१९१	२९८	१,५३८	९०	१,६२८
११	जळगाव	४,०००	२,५००	२,८००	६००	७,४००	१,०००	८,४००
१२	अहमदनगर	७,८३२	५,७७६	२,०४४	१,९१०	११,७८६	१,२००	१२,९८६
१३	पुणे	८,६९७	३,८८२	२६,०००	६,६००	४१,२९७	४२,०००	८३,२९७
१४	सातारा	४,२९०	३,२३०	१,२५०	२,६६०	८,२००	१,०७५	९,२७५
१५	सांगली	४,६५९	२,७५०	१,४००	५३२	६,५९१	१,४५०	८,०४१
१६	सोलापूर	६,१३८	३,७५४	२,०३०	७६३	८,९३१	७०	९,००१
१७	कोल्हापूर	४,४५०	२,६२०	४,२४०	१,५२०	१०,२१०	५,८३०	१६,०४०
१८	औरंगाबाद	२,५१७	२,०१७	२,९८९	२,५०३	८,००९	१,७४०	९,७४९
१९	जालना	२,०५०	१,७५०	७००	२८४	३,०३४	२००	३,२३४
२०	परभणी	२,८२१	१,८२०	१,१००	३२९	४,२५०	१९०	४,४४०
२१	हिंगोली	१,२५८	१,१०८	४३६	३०५	१,९९९	३३६	२,३३५
२२	बीड	२,६०६	२,०००	१,५१८	५८३	४,७०७	९६४	५,६७१
२३	नांदेड	२,१६१	२,०६१	१,४२८	८०९	४,३९८	२,०००	६,३९८
२४	उस्मानाबाद	२,२८१	१,९००	२६५	५७०	३,११६	२८९	३,४०५
२५	लातूर	३,९९१	२,८८६	१,८२६	३३५	६,१५२	६५१	६,८०३
२६	बुलढाणा	२,२५०	१,८५०	४२५	७९५	३,४७०	२४०	३,७१०
२७	अकोला	१,७३०	१,४००	८५०	८९५	३,४७५	३५०	३,८२५
२८	वाशिम	१,२५०	१,१००	१२४	१९६	१,५७०	३०	१,६००
२९	अमरावती	२,३००	१,८५०	१,१००	१,२००	४,६००	४००	५,०००
३०	यवतमाळ	२,९५२	२,५७९	५५२	६९१	४,१९५	४१८	४,६१३
३१	वर्धा	१,३९४	१,१४९	५००	३२७	२,२२१	५१०	२,७३१
३२	नागपूर	२,४४०	१,२४०	३,५५०	१,०४०	७,०३०	५,०००	१२,०३०
३३	भंडारा	६७७	५००	३७५	४११	१,४६३	२४५	१,७०८
३४	गोंदिया	६००	३५०	६६८	२३३	१,५०१	२९८	१,७९९
३५	चंद्रपूर	१,२७०	१,०००	७५०	५००	२,५२०	२७०	२,७५०
३६	गडचिरोली	३३६	२२४	१६८	१४६	६५०	७१	७२०
	महाराष्ट्र राज्य	**१,१८,९२०**	**६०,८५९**	**२,४९,१३८**	**९३,०२२**	**४,६१,०८०**	**१३,५०,०९७**	**१८,११,१७७**

आधार - राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, बँक ऑफ महाराष्ट्र

टीप - आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

परिशिष्ट ६.३

जिल्हानिहाय प्रधान मंत्री जन-धन योजना

(३० सप्टें.,२०२१ पर्यंत)

अ. क्र.	जिल्हा	उघडण्यात आलेली एकूण खाती	देण्यात आलेली एकूण रुपे कार्ड	किमान शिलकीची मर्यादा नसलेली खाती	एकूण ठेवी (₹ कोटी)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१	मुंबई शहर	६,५९,१८७	५,३६,७६५	१,०२,१००	३३०
२	मुंबई उपनगर	६,६६,६१४	५,४९,४५०	६३,८००	१०६
३	ठाणे / पालघर	२०,१९,०३१	१४,०४,३७१	३,०३,४०१	१६९
४	रायगड	४,८८,८२५	३,३९,०३५	७०,०५६	२४८
५	रत्नागिरी	३,७६,३७८	२,०४,७४४	३८,१३८	१२५
६	सिंधुदुर्ग	२,१०,९२६	१,२६,५८३	१९,१०७	१२९
७	नाशिक	२०,०६,५९३	११,९८,७२७	२,१७,९०२	८२१
८	धुळे	६,८५,४६१	४,९३,१९७	९१,००७	१३६
९	नंदुरबार	६,४२,३५८	४,७३,०२१	७८,४९९	१९४
१०	जळगाव	१२,९२,६१८	९,४०,७४७	१,१५,३४५	२५७
११	अहमदनगर	१४,०६,०२१	१०,१६,९०२	१,३३,१२३	३४७
१२	पुणे	१६,३९,२८७	१०,६२,३९८	२,५२,०६३	१९२
१३	सातारा	७,६९,४४८	४,७१,८९९	१,२१,३८९	६६०
१४	सांगली	७,५०,३०३	५,४९,५५४	१,६५,५७७	४४८
१५	सोलापूर	१४,९१,९९३	११,१४,२६४	१,८९,५५८	६६
१६	कोल्हापूर	११,८३,९८४	८,५९,६९५	१,७०,७६८	२५२
१७	औरंगाबाद	१२,८५,८२३	८,१९,८५०	१,८५,३२२	१४७
१८	जालना	७,७६,२५३	४,६६,७४०	१,०२,२७५	२३४
१९	परभणी	७,३९,९१४	४,९९,९९८	१,१०,३९१	२२०
२०	हिंगोली	५,६६,४७८	३,७५,९६३	८२,७३५	३५८
२१	बीड	४,२८,५२४	३,३५,१०२	२४,९४७	२४४
२२	नांदेड	१३,६४,४०४	९,८६,८६८	१,७२,५१४	३०२
२३	उस्मानाबाद	६,७२,६५७	४,५०,५७१	९०,४६०	२३०
२४	लातूर	८,६६,४४१	६,१७,२२५	१,२५,०७३	४४१
२५	बुलढाणा	८,४१,४७५	६,४४,७७३	६८,००९	११५
२६	अकोला	५,१९,१७०	३,५२,७७९	४९,१३८	१८३
२७	वाशिम	३,८१,१७९	२,६७,०३२	३६,७८५	१८३
२८	अमरावती	७,७०,१३३	५,१७,४९५	८३,६७१	४३२
२९	यवतमाळ	१०,४२,४८३	७,६२,५७२	१,०३,१७९	४३२
३०	वर्धा	३,२६,९४३	२,४३,५८३	२९,६७६	३४७
३१	नागपूर	११,३१,०८६	९,०८,७२२	८०,३६४	७५४
३२	भंडारा	११,५८,३६९	८,०५,४१७	१,३२,४३२	१३८
३३	गोंदिया	५,७७,०३५	३,९३,८६९	४३,१०८	१५८
३४	चंद्रपूर	६,२९,३६७	४,४३,७०९	५७,३९३	२२६
३५	गडचिरोली	२,९१,९६२	२,११,८२५	१८,४२९	३१६
	महाराष्ट्र राज्य	**३,०६,५८,७२३**	**२,१४,४५,४४५**	**३७,२७,७३४**	**९,७७०**

आधार - बँक ऑफ महाराष्ट्र, राज्यस्तरीय बँकर्स समितीचे निमंत्रक

७

कृषी व संलग्न कार्ये

७. कृषि व संलग्न कार्ये

७.१ कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्र राज्य अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या क्षेत्रांपैकी एक आहे. राज्यातील सुमारे अर्धी लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्रावर अवलंबून आहे. राज्याचा अर्थव्यवस्थेत कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा ११.९ टक्के आहे.

कृषि

७.२ अनियमित पाऊस, हवामानातील बदल, जमिनीची धूप व मातीचा कमी होणारा कस, निविष्टांवरील वाढता खर्च, बाजारभावातील अनिश्चितता, इत्यादी राज्यातील कृषि क्षेत्राकरिता प्रमुख आव्हाने आहेत. या आव्हानांवर मात करून शेतकऱ्यांचे राहणीमान उंचावणे, या उद्देशाने विविध योजना शासनामार्फत राबविण्यात येत आहेत.

७.३ कृषि आणि संलग्न कार्ये क्षेत्रामध्ये पीक क्षेत्राचा सरासरी हिस्सा ६३.७ टक्के आहे. एकूण पीक उत्पादनात फलोत्पादनाचा सरासरी हिस्सा २८.४ टक्के आहे. राज्यात गेल्या काही दशकांत भरड तृणधान्यांचे उत्पादन घेण्यावरील भर कमी झाला असून कापूस, ऊस, सोयाबीन, मका, फळे, भाजीपाला आणि फुले यांसारखे अधिक मूल्य मिळवून देणारे शेतीउत्पादन घेण्याकडे कल दिसून येत आहे.

७.४ शेतकऱ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे, ज्ञानाच्या कक्षा रूंदावणे व कार्यक्षमता वृध्दींगत करण्याकरीता शासन माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करीत आहे. महा-डीबीटी पोर्टलद्वारे पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात आर्थिक लाभ व अनुदान थेट जमा करण्यात येत आहे. कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधे ऑनलाईन पद्धतीने कृषि उत्पादनाच्या खरेदी विक्रीची सुविधा इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम) पोर्टलद्वारे शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. शेती उत्पादकता वाढविण्याकरीता शेतीविषयक सर्व आवश्यक माहिती शेतकऱ्यांना कृषिक ॲपव्दारे उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. राज्यातील दुष्काळी परिस्थितीच्या मूल्य निर्धारण प्रक्रियेमध्ये मानवी हस्तक्षेप व त्रुटी कमी करण्याकरीता राज्यशासनाने महा-मदत ही ई-शासन प्रणाली स्थापित केली आहे.

मान्सून २०२१

७.५ राज्यात मान्सून पावसाचे आगमन दि.५ जून, २०२१ रोजी झाले. माहे जून, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबरमध्ये राज्यात सरासरीच्या तुलनेत अनुक्रमे १३६.२ टक्के, १२१.२ टक्के, ६०.७ टक्के, १८५.० टक्के आणि ११३.९ टक्के पाऊस पडला. राज्यात सन २०२१ मध्ये माहे ऑक्टोबर पर्यंत सरासरीच्या तुलनेत एकूण ११८.२ टक्के पाऊस पडला. राज्यातील मुंबई शहर आणि मुंबई उपनगर हे जिल्हे वगळता उर्वरित जिल्ह्यांतील एकूण ३५५ तालुक्यांपैकी १८७ तालुक्यांत अतिरिक्त पाऊस, १४६ तालुक्यांत सरासरी पाऊस आणि २२ तालुक्यांत अपुरा पाऊस पडला. पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण तक्ता ७.१ मध्ये दिले आहे. विभागनिहाय प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस तक्ता ७.२ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता ७.१ पडलेल्या पावसाच्या प्रमाणानुसार तालुक्यांचे वर्गीकरण

पावसाची वर्गवारी (सरासरीशी टक्केवारी)	तालुक्यांची संख्या#									
	जून		जुलै		ऑगस्ट		सप्टेंबर		ऑक्टोबर	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
१२० व अधिक	१७७	२३१	११३	१७७	१४४	३५	१८०	२९८	२२०	१५०
१०० - १२०	६४	५८	५१	६४	५८	२२	४६	१३	२४	४६
८० - १००	५०	३२	६९	५७	६०	४८	५८	१३	४१	५४
६० - ८०	३४	१७	५८	३९	५१	१०७	४२	१९	३५	४४
४० - ६०	२६	१२	४२	१५	३९	९१	२५	९	२६	३१
२० - ४०	४	५	२१	३	३	४६	४	३	७	२३
० - २०	०	०	१	०	०	६	०	०	२	७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्ह्यातील तालुके वगळून

तक्ता ७.२ विभागनिहाय प्रत्यक्ष पडलेला पाऊस

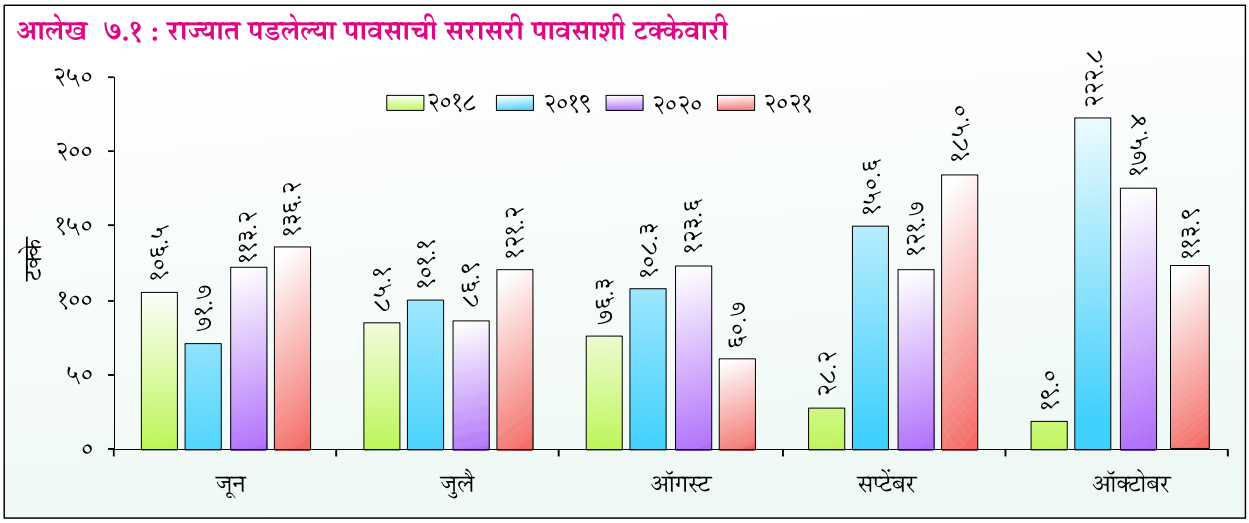
(मिमी)

कालावधीतील पाऊस			विभाग						महाराष्ट्र	
			कोकण#	नाशिक	पुणे	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर		
		सरासरी	**६६२.५**	**१३९.७**	**१९८.६**	**१३४.०**	**१४७.६**	**१८७.१**	**२०७.६**	
जून	२०२०	प्रत्यक्ष	५४१.२	२१०.०	२०१.०	२०३.२	१८३.१	१९३.३	२३५.१	(११३.२)
	२०२१	प्रत्यक्ष	९५२.४	१२६.६	२३४.६	२००.९	२१२.७	२३७.७	२८२.७	(१३६.२)
		सरासरी	**१,०६३.८**	**२१८.५**	**३२७.२**	**१८६.२**	**२३९.६**	**३६२.३**	**३३०.९**	
जुलै	२०२०	प्रत्यक्ष	८८६.१	२०४.७	१६५.४	२०९.०	२४७.६	२६८.८	२८७.५	(८६.९)
	२०२१	प्रत्यक्ष	१,४२८.१	१४६.०	३७४.५	२६५.०	२४७.५	३५९.२	४०१.०	(१२१.२)
		सरासरी	**७६६.३**	**१९७.४**	**२४७.५**	**१९३.३**	**२३१.७**	**३४७.८**	**२८६.०**	
ऑगस्ट	२०२०	प्रत्यक्ष	१,२२२.०	१९२.६	३१०.४	१५१.१	१९९.५	४४४.४	३५३.६	(१२३.६)
	२०२१	प्रत्यक्ष	३८५.०	१३६.३	८६.१	१७४.२	१६३.६	१९२.८	१७३.६	(६०.७)
		सरासरी	**३७५.५**	**१५१.५**	**१७१.७**	**१६६.०**	**१३०.९**	**१७५.३**	**१७९.७**	
सप्टेंबर	२०२०	प्रत्यक्ष	४२९.९	१९३.९	१८९.३	२७०.३	१५१.०	१३९.१	२१८.७	(१२१.७)
	२०२१	प्रत्यक्ष	७६०.१	२६८.८	१५२.९	३८०.४	२८९.७	३२१.६	३३२.५	(१८५.०)
		सरासरी	**१०८.६**	**५३.१**	**९६.५**	**७१.३**	**५७.५**	**५३.४**	**७१.१**	
ऑक्टोबर	२०२०	प्रत्यक्ष	२४२.५	७१.०	२३२.७	११०.७	५९.२	५१.५	१२४.७	(१७५.४)
	२०२१	प्रत्यक्ष	१०२.१	७४.९	८९.२	९१.९	८७.६	३४.०	८१.०	(११३.९)
जून ते ऑक्टोबर		**सरासरी**	**२,९७६.७**	**७६०.२**	**१,०४१.५**	**७५०.८**	**८०७.३**	**१,१२५.९**	**१,०७५.३**	
	२०२०	प्रत्यक्ष	३,३२१.७	८७२.२	१,०९८.८	९४४.३	८४०.४	१,०९७.१	१,२१९.६	(११३.४)
	२०२१	प्रत्यक्ष	३,६२७.७	७५२.६	९३७.३	१,११२.४	१,००१.१	१,१४५.३	१,२७०.८	(११८.२)

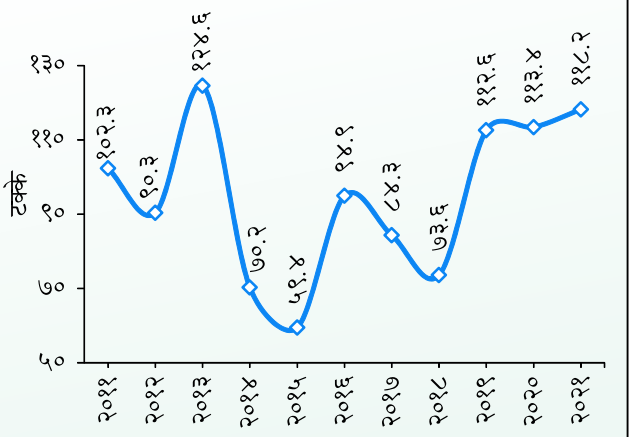
टीप : कंसातील आकडे प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी दर्शवितात. # मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे वगळून

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

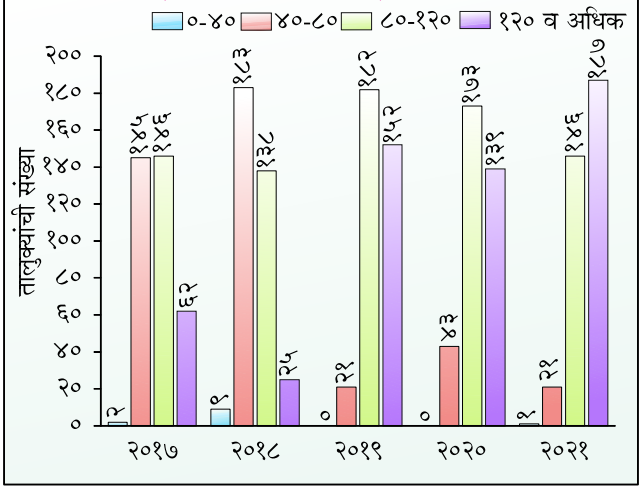
आलेख ७.१ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी टक्केवारी

आलेख ७.२ : राज्यात पडलेल्या पावसाची सरासरी पावसाशी दशकातील टक्केवारी

आलेख ७.३: पडलेल्या पावसानुसार तालुक्यांची संख्या (सरासरीशी टक्केवारी)

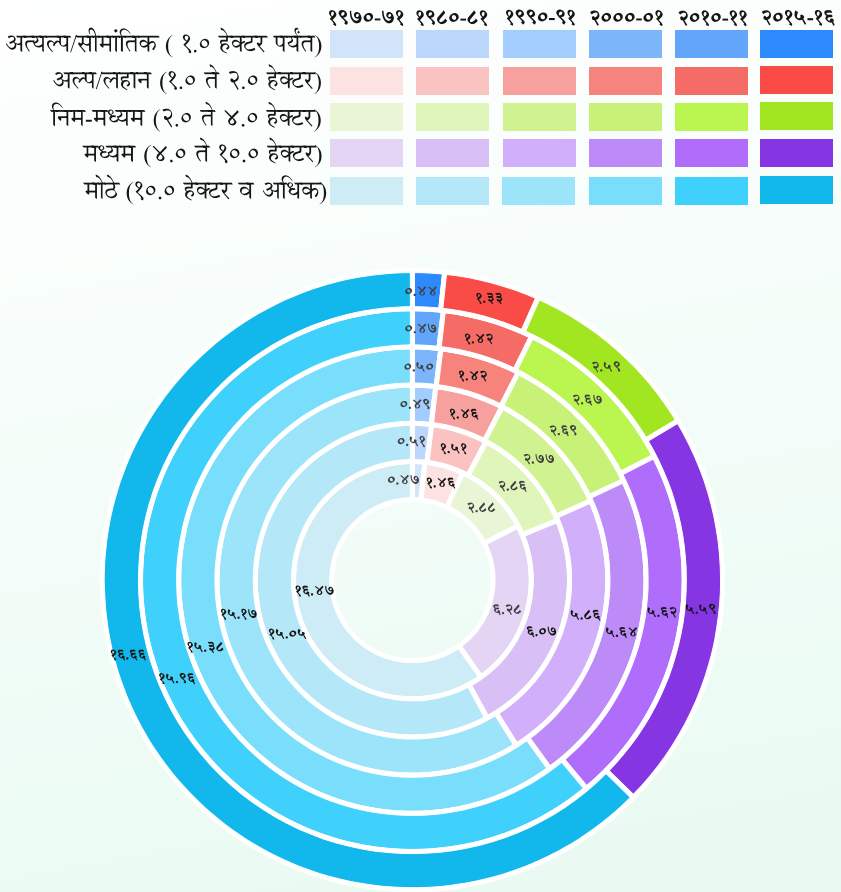

वहिती खातेदार

७.६ राज्यात पहिल्या कृषिगणना (१९७०-७१) नुसार असलेल्या ०.५० कोटी वहिती खातेदारांच्या संख्येत वाढ होऊन ती दहाव्या कृषिगणना (२०१५-१६) नुसार १.५३ कोटी झाली. कृषिगणना (१९७०-७१) नुसार एकूण वहिती क्षेत्र २.१२ कोटी हेक्टर होते. कृषिगणना (२०१५-१६) मध्ये त्यात घट होऊन ते २.०५ कोटी हेक्टर झाले. कृषिगणना (१९७०-७१) मधील वहिती खात्याच्या सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर मध्ये घट होऊन कृषिगणना (२०१५-१६) मध्ये ते १.३४ हेक्टर झाले.

७.६.१ कृषिगणना (२०१५-१६) नुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्याकडील सरासरी वहिती क्षेत्र अनुक्रमे १.२४ हेक्टर व १.७६ हेक्टर होते. महिला वहिती खातेदारांचे प्रमाण १४.१ टक्के असून सरासरी वहिती क्षेत्र १.२२ हेक्टर होते. राज्यातील वहिती खात्यांच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.१ मध्ये दिली आहे. राज्यातील वहिती खातेदारांची संख्या व वहिती क्षेत्र याबाबतची आकडेवारी तक्ता ७.३ मध्ये देण्यात आली आहे तर देशातील काही निवडक राज्यांमधील तपशील तक्ता ७.४ मध्ये देण्यात आला आहे.

आलेख ७.४ : सरासरी वहिती क्षेत्र

तक्ता ७.३ राज्यातील वहिती खातेदार व वहिती क्षेत्र

आकार वर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
अत्यल्प/सीमांतिक (१.० पर्यंत)	६,७०९	७,८१६	३,१८६	३,४४९
अल्प/लहान (१.० ते २.०)	४,०५२	४,३३९	५,७३९	५,७७१
निम-मध्यम (२.० ते ४.०)	२,१५९	२,३२७	५,७६५	६,०२५
मध्यम (४.० ते १०.०)	७११	७३४	३,९९३	४,०९९
मोठे (१०.० व अधिक)	६८	६९	१,०८४	१,१६२
एकूण	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४ काही निवडक राज्यांमधील वहिती खातेदार व वहिती क्षेत्र

राज्य	वहिती खातेदाराची संख्या ('०००)		वहिती क्षेत्र ('००० हेक्टर)		सरासरी वहिती क्षेत्र (हेक्टर)	
	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६	२०१०-११	२०१५-१६
आंध्र प्रदेश	७,६२१	८,५२४	८,०९६	८,००४	१.०६	०.९४
गुजरात	४,८८६	५,३२०	९,८९८	९,९७८	२.०३	१.८८
कर्नाटक	७,८३२	८,६७७	१२,१६१	११,७२४	१.५५	१.३५
मध्य प्रदेश	८,८७२	१०,००४	१५,८३६	१५,६७१	१.७८	१.५७
महाराष्ट्र	**१३,६९९**	**१५,२८५**	**१९,७६७**	**२०,५०६**	**१.४४**	**१.३४**
पंजाब	१,०५३	१,०९२	३,९६७	३,९५३	३.७७	३.६२
राजस्थान	६,८८८	७,६५४	२१,१३६	२०,८७४	३.०७	२.७३
तामीळनाडू	८,११८	७,९३८	६,४८८	५,९७१	०.८०	०.७५
तेलंगणा	५,५५४	५,९४८	६,१९७	५,९७३	१.१२	१.००
उत्तर प्रदेश	२३,३२५	२३,८२२	१७,६२२	१७,४५१	०.७६	०.७३
अखिल भारत	**१,३८,३४८**	**१,४६,४५४**	**१,५९,५९२**	**१,५७,८१७**	**१.१५**	**१.०८**

आधार : कृषि गणना, केंद्र शासन

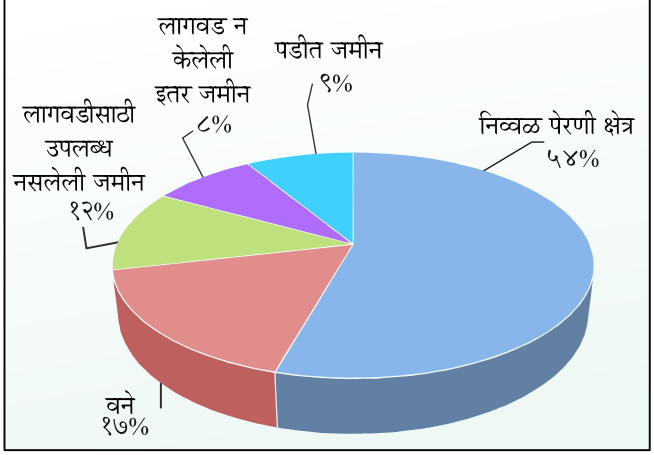
दुष्काळ व नैसर्गिक आपत्ती

७.७ सन २०२०-२१ आणि सन २०२१-२२ मधील पिक हंगामात वारंवार झालेली गारपीट, चक्रीवादळ आणि अवकाळी पाऊस यामुळे राज्यातील कृषि क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाला. माहे मार्च ते माहे मे २०२१, कालावधीत अवकाळी पाऊस, गारपीट आणि चक्रीवादळ यामुळे ३१ जिल्ह्यातील सुमारे ०.९१ लाख हेक्टर बाधित कृषिक्षेत्राकरीता ₹ १२२.२६ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. माहे मे, २०२१ मध्ये 'तौक्ते' चक्रीवादळामुळे १७ जिल्ह्यांतील सुमारे ०.१७ लाख हेक्टर बाधित कृषिक्षेत्राकरीता ₹ ७२.३५ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. माहे जुलै, २०२१ मध्ये अतिवृष्टी आणि पुरामुळे २४ जिल्ह्यांमध्ये सुमारे ४.४३ लाख हेक्टर बाधित क्षेत्राकरीता ₹ ३६५.६७ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली. माहे ऑगस्ट ते माहे सप्टेंबर २०२१, या कालावधीत राज्यातील २८ जिल्ह्यांमध्ये अतिवृष्टी/पुरामुळे ४८.३८ लाख हेक्टर बाधित कृषि क्षेत्राकरीता ₹ ३,७६६.३५ कोटी नुकसान भरपाई शासनाने मंजूर केली.

जमिनीचा वापर

७.८ सन २०१९-२० च्या जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण ३०७.५८ लाख हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २३५.७० लाख हेक्टर तर पिकांखालील निव्वळ पेरणी क्षेत्र १६७.२२ लाख हेक्टर (सुमारे ५४.४ टक्के) होते. राज्यातील जमीन वापराच्या आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.५: राज्यातील जमिनीचा वापर २०१९-२०

कृषि उत्पादन

७.९.१ **खरीप पिके**: सन २०२१-२२ च्या खरीप हंगामात १५५.१५ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली तर मागील वर्षी १५९.४८ लाख हेक्टर पेरणी क्षेत्र होते. मागील वर्षाच्या तुलनेत कडधान्ये, तेलबिया आणि ऊस पिकाखालील क्षेत्रात वाढ अपेक्षित असून तृणधान्ये आणि कापूस पिकाखालील क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्रफळ आणि उत्पादन तक्ता ७.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.५ प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२०-२१	२०२१-२२ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२०-२१	२०२१-२२ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
तांदूळ	१,४७३	१,५४९	५	३,०२७	३,२३७	७
ज्वारी	३७९	२०९	(-)४५	३८१	१७३	(-)५५
बाजरी	६८७	५०४	(-)२७	९०६	४५८	(-)४९
नाचणी	८२	७३	(-)१०	९४	९४	(-)०.४
मका	८१०	८७३	८	२,६२५	२,३३०	(-)११
इतर तृणधान्ये	३७	४४	१८	१७	१७	(-)१
एकूण तृणधान्ये	**३,४६७**	**३,२५३**	**(-)६**	**७,०५०**	**६,३०८**	**(-)११**
तूर	१,३४०	१,३३५	(-)०.३	१,४५०	९६३	(-)३४
मूग	४०१	३७७	(-)६	२०७	१८३	(-)१२
उडीद	३५६	४३६	२२	२२७	२३५	४
इतर कडधान्ये	१२३	७९	(-)३६	९०	६८	(-)२४
एकूण कडधान्ये	**२,२२०**	**२,२२६**	**०.३**	**१,९७४**	**१,४४८**	**(-)२७**
एकूण अन्नधान्ये	**५,६८८**	**५,४८०**	**(-)४**	**९,०२४**	**७,७५६**	**(-)१४**
सोयाबीन	४,२९०	४,६१७	८	६,२६४	५,४२२	(-)१३
भूईमूग	२२६	२०३	(-)१०	२७१	२४०	(-)११
तीळ	१९	८	(-)६१	५	२	(-)६८
कारळ	८	६	(-)२६	२	१	(-)३०
सुर्यफूल	१९	१२	(-)३५	९	६	(-)३१
इतर तेलबिया	१०	३	(-)७२	४	१	(-)७९
एकूण तेलबिया	**४,५७३**	**४,८४९**	**६**	**६,५५४**	**५,६७२**	**(-)१३**
कापूस (रुई)@	४,५४५	३,९५४	(-)१३	१०,११०	७,११२	(-)३०
ऊस **	१,१४३	१,२३२	८	१,११,६४२	१,११,२००	(-)०.४
एकूण	**१५,९४८**	**१५,५१५**	**(-)३**	-	-	-

@ १७० किलोची एक गासडी याप्रमाणे कापसाचे उत्पादन '००० गासड्यांमध्ये ** तोडणी क्षेत्र # परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

टीप : सन २०२०-२१ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर व २०२१-२२ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे.

आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.९.२ **रब्बी पिके:** सन २०२१-२२ या रब्बी हंगामात जानेवारी अखेर ५२.४७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी पूर्ण करण्यात आली व ती मागील वर्षीच्या पेरणी क्षेत्राच्या तुलनेत १० टक्क्यांनी कमी आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत कडधान्य पिकांच्या क्षेत्रात वाढ तर तृणधान्ये व तेलबिया पिकांच्या क्षेत्रात घट अपेक्षित आहे. प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.६ प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०२०-२१	२०२१-२२ (अस्थायी)	शेकडा बदल#	२०२०-२१	२०२१-२२ (अस्थायी)	शेकडा बदल#
ज्वारी	१,९४२	१,३५१	(-)३०	१,८०५	१,३६२	(-)२५
गहू	१,१२६	९३५	(-)१७	२,०७१	१,६६२	(-)२०
मका	३३२	२७५	(-)१७	८६८	७२५	(-)१६
इतर तृणधान्ये	१४	११	(-)२२	५	४	(-)१७
एकूण तृणधान्ये	**३,४१४**	**२,५७२**	**(-)२५**	**४,७४९**	**३,७५३**	**(-)२१**
हरभरा	२,२३१	२,५२५	१३	२,३९७	२,७५७	१५
इतर कडधान्ये	१२४	१०५	(-)१५	६७	४६	(-)३१
एकूण कडधान्ये	**२,३५५**	**२,६३०**	**१२**	**२,४६४**	**२,८०३**	**१४**
एकूण अन्नधान्ये	**५,७६९**	**५,२०२**	**(-)१०**	**७,२१४**	**६,५५६**	**(-)९**
तीळ	२	१	(-)१५	०.५	०.५	(-)६
करडई	२१	१९	(-)९	१२	११	(-)११
सुर्यफूल	४	७	८८	२	३	५९
जवस	७	६	(-)१४	२	२	(-)२९
सरसू व मोहरी	१५	१२	(-)२१	५	४	(-)१५
एकूण तेलबिया	**४८**	**४५**	**(-)६**	**२१**	**२०**	**(-)७**
एकूण	**५,८१७**	**५,२४७**	**(-)१०**	-	-	-

परिगणना प्रत्यक्ष आकडेवारीवर आधारित

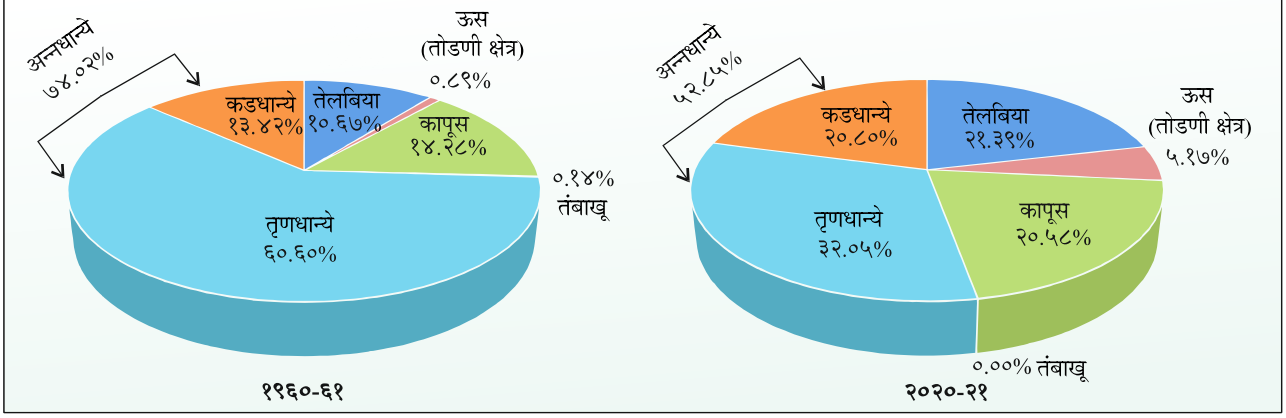
टीप : सन २०२०-२१ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर व २०२१-२२ ची आकडेवारी द्वितीय पुर्वानुमानावर आधारीत आहे
आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

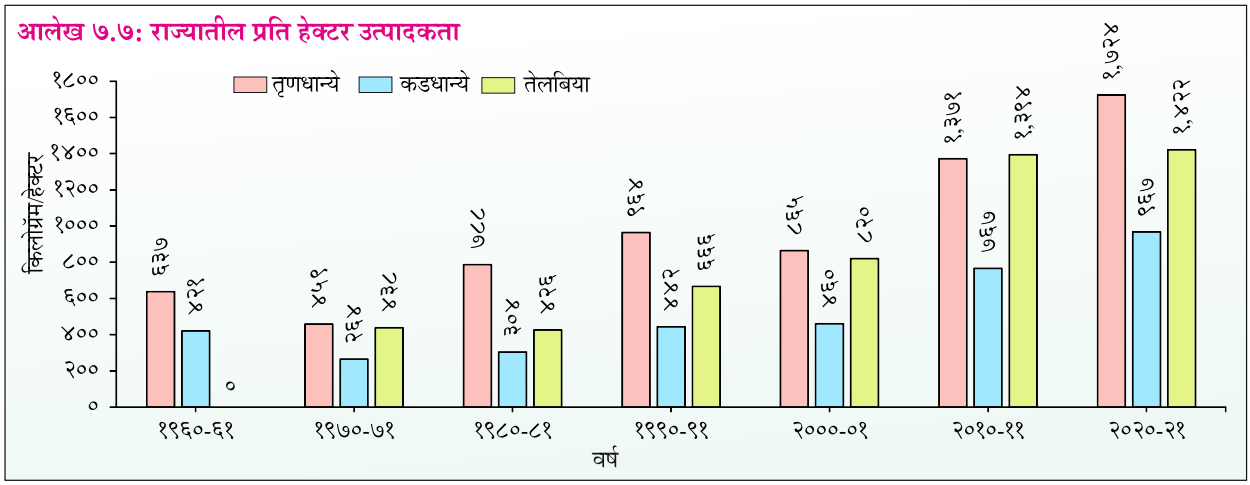
आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

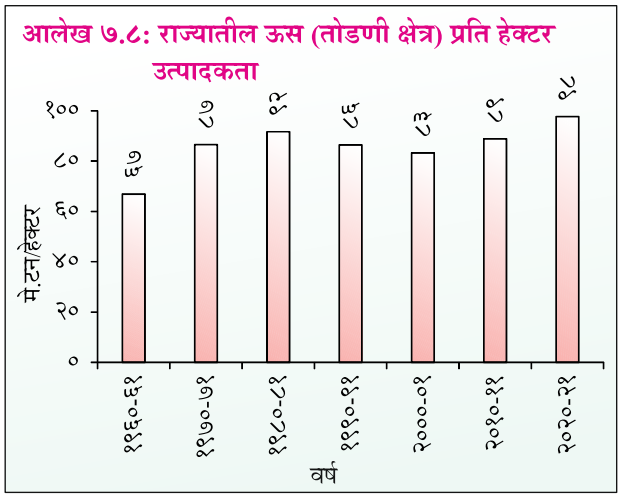
७.९.३ **उन्हाळी पिके:** सन २०२०-२१ च्या उन्हाळी हंगामामध्ये ३.२२ लाख हेक्टर क्षेत्रावर पेरणी झाली होती. सन २०२१-२२ च्या उन्हाळी हंगामासाठी २.५९ लाख हेक्टर क्षेत्र पेरणीचा लक्ष्यांक निर्धारित करण्यात आला आहे.

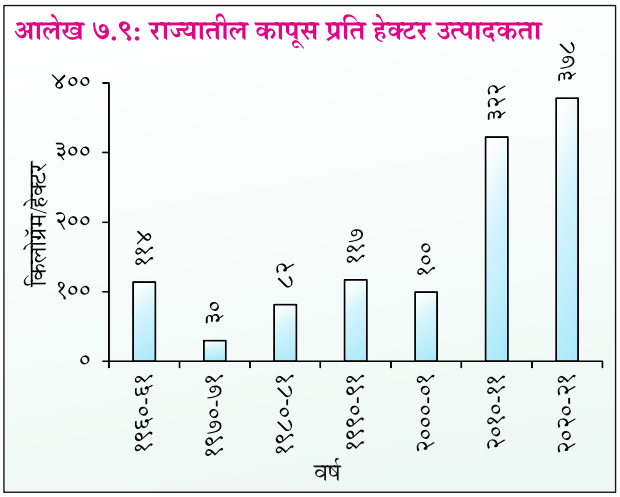
७.९.४ गत सहा दशकांमध्ये राज्यात पीक उत्पादनात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. प्रमुख पिकांचे क्षेत्र, उत्पादन व उत्पादकता यांची समय मालिका परिशिष्ट ७.३ मध्ये दिली आहे. निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता तक्ता ७.७ मध्ये दिली आहे.

आलेख ७.६: पिकांखालील क्षेत्र

तक्ता ७.७ निवडक राज्यांतील निवडक पिकांची त्रैवार्षिक सरासरी उत्पादकता

राज्य	सरासरी उत्पादकता (२०१७-१८ ते २०१९-२०)				
	तृणधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कडधान्ये (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	तेलबिया (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	कापूस (कि.ग्रॅ/हेक्टर)	ऊस (मे.टन/हेक्टर)
आंध्र प्रदेश	३,८९६	७८५	१,०३७	५३६	७९
गुजरात	२,४३०	१,०७२	१,९६८	५३८	७०
कर्नाटक	२,१८६	६२२	९११	४६३	८८
हरीयाणा	३,८८०	१,००९	१,९४४	४९४	८१
मध्य प्रदेश	२,७१२	९५५	१,०५२	५११	५५
महाराष्ट्र	**१,३८६**	**७८६**	**१०८६**	**२५२**	**८४**
पंजाब	४,६४९	८९५	१,४८५	७८४	८२
राजस्थान	१,९३५	६६२	१,४३६	५७४	७६
तामीळ नाडू	३,७२६	६८६	२,५८९	३९२	१०३
तेलंगणा	३,५८५	९४१	१,८३७	४५६	७७
उत्तर प्रदेश	२,९६५	१,०१९	१,०१४	उ ना	८०
अखिल भारत	**२,७२७**	**८११**	**१,२६०**	**४२५**	**८०**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, कृषि, सहकार आणि शेतकरी कल्याण विभाग, केंद्र शासन उ ना उपलब्ध नाही

७.९.५ राज्याकरीता कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकांची (पाया: १९७९-८२ त्रैवार्षिक) समय मालिका परिशिष्ट ७.४ मध्ये दिली आहे.

७.१० **फलोत्पादन:** पीक क्षेत्राच्या राज्य स्थूल मूल्यवृद्धिमध्ये फलोत्पादनाचा सरासरी हिस्सा २८.४ टक्के आहे. राज्याचे फलोत्पादन क्षेत्र सन २०१९-२० मध्ये १८.९४ लाख हेक्टर असून त्यामध्ये ११.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन सन २०२०-२१ मध्ये २१.०९ लाख हेक्टर झाले. प्रथम पुर्वानुमानानुसार राज्यात २०२१-२२ मध्ये विविध फळपिकांखालील क्षेत्र ८.४१ लाख हेक्टर होते. त्यापैकी आंबा फळपिकाचे क्षेत्र सर्वाधिक (१.६८ लाख हेक्टर) त्या खालोखाल डाळिंब (१.६६ लाख हेक्टर), द्राक्षे (१.१९ लाख हेक्टर), संत्री/मँडरिन (१.१८ लाख हेक्टर), केळी (०.८४ लाख हेक्टर) आणि मोसंबी (०.६४ लाख हेक्टर) या फळपिकांचे क्षेत्र होते. फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.८ फलोत्पादन पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन

पीक	क्षेत्र ('००० हेक्टर)			उत्पादन ('००० मे.टन)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	शेकडा बदल	२०१९-२०	२०२०-२१	शेकडा बदल
फळे	७८८.९७	८२७.५६	४.९	१२,६२४	१२,२३०	(-)३.१
भाजीपाला	८०८.१७	९६३.७७	१९.३	१३,०४३	१५,१०६	१५.८
मसाल्याची पिके	७९.७२	८४.२५	५.७	१,३०८	१,३५९	३.९
फळबाग पिके	२०२.९८	२२१.२४	९.०	३५८	४४७	२४.९
फुले@	१३.४४	११.४१	(-)१५.१	२१८	१२७	(-)४१.७

टीप : सन २०१९-२० व २०२०-२१ ची आकडेवारी अंतिम अंदाजावर आधारीत आहे. @ देठासह व देठविरहीत फुले समाविष्ट

आधार : फलोत्पादन क्षेत्र उत्पादन माहिती प्रणाली, केंद्र शासन

७.११ **सेंद्रीय शेती:** देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतून सेंद्रीय पीक उत्पादनांची मागणी वाढत आहे. सेंद्रीय शेतीस चालना देण्याकरीता विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सेंद्रीय शेती उत्पादनात अखिल भारतात मध्यप्रदेश नंतर महाराष्ट्र (२२ टक्के हिस्सा) दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सेंद्रीय शेतीखालील क्षेत्र व उत्पादन तक्ता ७.९ मध्ये दिले आहे. सेंद्रीय उत्पादनांची निर्यात व मूल्य तक्ता ७.१० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.९ सेंद्रीय शेतीखालील क्षेत्र आणि उत्पादन

वर्षे	क्षेत्र ('००० हेक्टर)		उत्पादन ('०००मे.टन)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१८-१९	२६१.५७	३४२.८६	८६१	२,६४५
२०१९-२०	२९३.१४	३६६.९८	९०५	२,७४६
२०२०-२१	३७१.८०	४३३.९२	७७६	३,४९७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.१० सेंद्रीय उत्पादनांची निर्यात व मूल्य

वर्षे	निर्यात ('००० मे.टन)		मूल्य (₹ कोटी)	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१८-१९	६२.९२	६१४.०९	४१२.४७	५,१५०.९९
२०१९-२०	७३.१८	६३९.००	४७१.४४	४,६८५.९१
२०२०-२१	१२६.२७	८८८.१८	९१३.७४	७,०७८.५०

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन.

सुधारित बियाणे

७.१२ प्रमाणित बियाण्यांचे उत्पादन व वितरण करणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ व राष्ट्रीय बीज निगम या सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख संस्था आहेत. विविध पिकांच्या बियाण्यांची विक्री खाजगी बियाणे उत्पादकांकडून देखील केली जाते. केंद्र शासनाने स्वपरागसिंचित (तांदूळ, गहू, तूर, मूग, उडीद, इत्यादी) पिकांच्या बाबतीत ३५ टक्के, परपरागसिंचित (मका, ज्वारी, बाजरी, सूर्यफूल, इत्यादी) पिकांसाठी ५० टक्के व संकरित पिकांसाठी १०० टक्के बियाणे बदलाचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. सुधारित बियाण्यांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण तक्ता ७.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.११ सुधारित बियाण्यांचे खरीप व रब्बी हंगामासाठी केलेले वितरण

('००० क्विंटल)

वितरक संस्था	हंगाम	२०१९	२०२०	२०२१	२०२० च्या तुलनेत २०२१ मधील शेकडा बदल
सार्वजनिक	खरीप	६१५	३१०	२२१	(-)२८.७
	रब्बी	३१७	३११	३४९#	१२.२
	एकूण	**९३२**	**६२१**	**५७०**	**(-)८.२**
खाजगी	खरीप	१,००२	१,३९४	१,५२२	९.२
	रब्बी	७९१	७९०	७६३#	(-)३.४
	एकूण	**१,७९३**	**२,१८४**	**२,२८५**	**४.६**
एकूण	खरीप	१,६१७	१,७०४	१,७४३	२.३
	रब्बी	१,१०८	१,१०१	१,११२#	१.०
	एकूण	**२,७२५**	**२,८०५**	**२,८५५**	**१.८**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

बियाण्यांची अपेक्षित उपलब्धता

खते व किटकनाशके

७.१३ रासायनिक खतांचा वापर तक्ता ७.१२ मध्ये दिला आहे व किटकनाशकांचा वापर तक्ता ७.१३ मध्ये दिला आहे. नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर तक्ता ७.१४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.१२ रासायनिक खतांचा वापर

वर्ष	एकूण वापर (लाख मे.टन)			प्रति हेक्टर वापर (कि.ग्रॅ.)
	खरीप	रब्बी	एकूण	
२०१९-२०	३५.२५	२९.४२	६४.६७	११३.०
२०२०-२१	४६.९५	२६.७२	७३.६७	१२९.३
२०२१-२२	४३.३४	३१.५८#	७४.९२#	१३८.६#

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

तक्ता ७.१३ किटकनाशकांचा वापर

(मे.टन)

वर्ष	किटकनाशके					
	रासायनिक			जैविक		
	खरीप	रब्बी	एकूण	खरीप	रब्बी	एकूण
२०१९-२०	८,९३९	३,८५५	१२,७९४	७५८	३२५	१,०८३
२०२०-२१	९,५२५	४,१०५	१३,६३०	६५४	२८०	९३४
२०२१-२२#	११,११७	४,७६४	१५,८८१	१,७४८	७४९	२,४९७

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

तक्ता ७.१४ नत्र, स्फुरद व पालाश रासायनिक खतांचा विभागवार वापर

('०० मे. टन)

विभाग	रासायनिक खते							
	२०२०-२१				२०२१-२२#			
	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण	नत्र	स्फुरद	पालाश	एकूण
कोकण	३३४	६४	५३	४५१	४०७	९७	७९	५८३
नाशिक	४,०४५	२,५५६	१,७७२	८,३७३	४,६९४	२,६६९	२,०३५	९,३९८
पुणे	४,१५६	२,३१५	१,६११	८,०८२	३,९३६	२,४०७	१,८४८	८,१९१
औरंगाबाद	४,३४६	३,३६७	१,४६८	९,१८१	४,७४९	३,४२९	१,८२३	१०,००१
अमरावती	२,०२६	१,७०९	६५४	४,३८९	२,१५४	१,६०१	७०४	४,४५९
नागपूर	२,०९२	१,२६८	३०१	३,६६१	२,२८३	१,१८५	५२६	३,९९४
महाराष्ट्र	**१६,९९९**	**११,२७९**	**५,८५९**	**३४,१३७**	**१८,२२३**	**११,३८८**	**७,०१५**	**३६,६२६**

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

अपेक्षित

सिंचन

७.१४ राज्याच्या जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील लाभक्षेत्रातील सिंचित क्षेत्र २०२०-२१ मध्ये ४१.६० लाख हेक्टर आहे. पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१५ मध्ये दिले आहे. लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१५ पाटबंधारे प्रकल्पांची संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	जलसंपदा विभागाचे प्रकल्प		
	मोठे व मध्यम	लघु	एकूण
३० जून, २०२१ रोजी पूर्ण व प्रगती पथावरील प्रकल्पांची संख्या	४०५	३,३७२[$]	३,७७७
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)			
(i) जून,२०२० पर्यंत निर्मित सिंचन क्षमता	४०.२७	१३.८८	५४.१५
(ii) २०२०-२१ मधील कालवा व नदीद्वारे सिंचित क्षेत्र*	२०.६४	८.०३	२८.६७
(iii) २०२०-२१ मधील लाभ क्षेत्रातील विहिरींद्वारे सिंचित क्षेत्र*	१०.८०	२.१३	१२.९३
(iv) २०२०-२१ मधील एकूण सिंचन क्षेत्र (ii+iii)*	३१.४४	१०.१६	४१.६०

$ प्रकल्प संख्येमध्ये महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळांच्या उपसा सिंचन योजना समाविष्ट * अस्थायी

आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

तक्ता ७.१६ लघु सिंचन प्रकल्पांची (स्थानिक क्षेत्र) संख्या, निर्मित सिंचन क्षमता आणि सिंचित क्षेत्र

तपशील	कोल्हापूर बंधारे	उपसा जलसिंचन योजना	इतर महत्वाचे प्रकार			एकूण
			लघु पाटबंधारे	पाझर तलाव	इतर[$]	
३० जून, २०२१ रोजी प्रकल्पांची संख्या						
पूर्ण	१३,१०५	२,९०१	२,९७२	२४,२३२	६४,८१९	१,०८,०२९
प्रगतीपथावरील	१,७२४	९०	५५०	९७८	३,८२७	७,१६९
सिंचन क्षमता (लाख हेक्टर)						
(i) जून,२०२० पर्यंत निर्मित	३.६२	०.४२	२.६७	६.८९	५.६६	१९.२६
(ii) जून,२०२१ पर्यंत निर्मित	३.६९	०.४३	२.६९	६.९३	५.७१	१९.४५
(iii) २०२०-२१ मध्ये वापरलेली	१.२९	०.१५	०.९४	३.४७	२.८६	८.७१

$ वळण बंधारा, साठवण बंधारा, माजी माल गुजारी तलाव, गाव तलाव, सिमेंट नाला बंधारे, इत्यादी समाविष्ट

टीप : प्रत्यक्ष वापरात आलेली सिंचन क्षमता निर्मित सिंचन क्षमतेच्या ३५ टक्के गृहीत धरण्यात आली आहे.

आधार : अपर आयुक्त जलसंधारण यांचे कार्यालय, पुणे, महाराष्ट्र शासन

७.१४.१ **जलाशयांतील साठा:** मोठ्या, मध्यम व लघु पाटबंधारे (राज्यक्षेत्र) जलाशयांमध्ये मिळून एकत्रितपणे दि.१५ ऑक्टोबर, २०२० रोजी एकूण उपयुक्त जलसाठा ३३,००५ दशलक्ष घनमीटर होता व तो प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमतेच्या सुमारे ७५.२ टक्के होता. उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र तक्ता ७.१७ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.१७ उपयुक्त जलसाठा, सिंचन क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र

वर्ष	प्रकल्प आराखड्यानुसार जलसाठा क्षमता (दलघमी)	१५ ऑक्टोबर रोजी उपयुक्त जलसाठा (दलघमी)	उपयुक्त जलसाठ्याची टक्केवारी	निर्मित सिंचन क्षमता (३० जून अखेर) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (१ जुलै ते ३० जून) (लाख हेक्टर)	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी टक्केवारी
२०१६-१७	४३,२४१	२९,९७१	६९.३	४९.६५	४०.५८	८१.७
२०१७-१८	४३,७५२	२७,६०७	६३.१	५०.३७	३९.४२	७८.३
२०१८-१९	४३,५७२	२३,००४	५२.८	५१.२३	३५.९७	७०.२
२०१९-२०	४३,८३७	३०,११०	६८.७	५३.०४	४०.९७	७७.२
२०२०-२१*	४३,८८२	३३,००५	७५.२	५४.१५	४१.६०	७६.८

दलघमी : दशलक्ष घनमीटर *अस्थायी

आधार : जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखापरिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

७.१४.२ **पाटबंधारे क्षेत्रातील सुधारणा:** शेतकऱ्यांद्वारे सिंचन प्रणालीचे व्यवस्थापन करणे याकरीता राज्यात जलसंपदा विभागाअंतर्गत ५०.७८ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी एकूण ११,१६६ पाणी वापर संस्था दि. १५ ऑगस्ट, २०२१ अखेर स्थापन झाल्या आहेत. त्या क्षेत्रापैकी १०.४७ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी २,५४१ पाणी वापर संस्थांची महाराष्ट्र सिंचन पद्धतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन कायदा, २००५ अंतर्गत व १.९३ लाख हेक्टर क्षेत्रासाठी ५८६ पाणी वापर संस्थांची महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा, १९६० अंतर्गत नोंदणी झाली आहे. पाणीपट्टी बाबतची समय मालिका परिशिष्ट ७.६ मध्ये दिली आहे.

कृषि पंपांचे विद्युतीकरण

७.१५ सन २०२०-२१ अखेर ४५.२० लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे व सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर अखेर १.४२ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले.

७.१५.१ **प्रधानमंत्री किसान उर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान:** नवीन व नवीकरणीय उर्जा मंत्रालय, भारत सरकार, प्रधानमंत्री किसान उर्जा सुरक्षा व उत्थान महाअभियान (पी एम-कुसुम) ही योजना राबवीत आहे. सदर योजना सन २०१९-२० ते सन २०२२-२३ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना ७.५० अश्वशक्ती क्षमतेपर्यंत पारेषण विरहित सौर कृषिपंप आस्थापित करता येतील. केंद्र शासनाने राज्यासाठी प्रतिवर्ष एक लाख सौर कृषिपंपांचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे. यामध्ये ३ एच.पी.डी.सी., ५ एच.पी.डी.सी. व ७.५ एच.पी.डी.सी. सौर कृषि पंपांचा समावेश आहे. या योजनेमध्ये खुल्या प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ६० टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थींचा १० टक्के आर्थिक हिस्सा आहे. अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमाती प्रवर्गासाठी केंद्र शासनाचे ३० टक्के व राज्य शासनाचे ६५ टक्के आर्थिक सहाय्य आणि लाभार्थींचा पाच टक्के आर्थिक हिस्सा आहे.

७.१६ **मुख्यमंत्री सौर कृषि पंप योजना**: कृषि पंपांना दिवसा वीज पुरवठा व्हावा आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी डिझेल पंपांना पर्याय उपलब्ध व्हावा या उद्देशाने राज्य शासनाने सन २०१८-१९ मध्ये ही योजना सुरू केली आहे. शासनाने सलग तीन वर्षात एक लाख ऑफ ग्रिड सौर कृषि पंप वितरीत करण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. विद्युतीकरण न झालेल्या दुर्गम किंवा आदिवासी भागातील शेतकरी किंवा ज्या भागाचे महावितरणने विद्युतीकरण केलेले नाही अशा भागातील शेतकऱ्यांकरीता ही योजना राबवली जात आहे. स्वत:ची शेतजमीन व पाण्याची कायमस्वरुपी सुविधा उपलब्ध असलेल्या परंतु विजेवर चालणारे कृषि पंप नसलेल्या शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता येतो. खुल्या प्रवर्गातील शेतकऱ्यांना सौर कृषि पंपाच्या किंमतीच्या १० टक्के रक्कम तर अनुसुचित जाती / अनुसुचित जमातीतील शेतकऱ्यांना पाच टक्के रक्कम सहभाग म्हणून भरावी लागते. योजनेची अंमलबजावणी सुरु झाल्यापासून माहे १० फेब्रुवारी, २०२२ अखेर एकूण ९९,५८८ सौर कृषि पंप महावितरणने कार्यान्वित केले आहेत.

कृषि वित्त पुरवठा

७.१७ शेतकऱ्यांना शासनाकडून विविध बँका तसेच सहकारी संस्थांमार्फत अल्प मुदतीची कर्जे, पतपुरवठा, इत्यादींच्या माध्यमातून वित्तीय सहाय्य केले जाते. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही संस्था कृषि व ग्रामीण विकासासाठी कार्य करणारी देशातील शिखर बँक आहे व ती महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि वाणिज्यिक बँका यांच्यामार्फत अल्प व मध्यम मुदतीचे कर्ज वितरीत करते. राज्यासाठी सन २०२१-२२ करीता प्राधान्य क्षेत्रासाठी वार्षिक कर्ज आराखडा ₹ ४.६१ लाख कोटी आहे व यामध्ये कृषि व संलग्न कार्ये क्षेत्राचा हिस्सा ₹ १.१९ लाख कोटी (२५.८ टक्के) आहे. वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांनी दिलेली कर्जे तक्ता ७.१८ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.१८ वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेली कर्जे

(₹ कोटी)

कर्जाचा प्रकार	वाणिज्यिक बँका$		प्रादेशिक ग्रामीण बँका		महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक/ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका		एकूण	
	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१	२०२१-२२+
पीक कर्ज	२६,६७७	१६,५२२	३,५३८	२,५५४	१७,७५७	१३,९९०	४७,९७२	३३,०६६
कृषि मुदत कर्ज	४३,६१८	२४,४४५	५६	२६४	३३६	२५४	४४,०१०	२४,९६३
एकूण	**७०,२९५**	**४०,९६७**	**३,५९४**	**२,८१८**	**१८,०९३**	**१४,२४४**	**९१,९८२**	**५८,०२९**

आधार : राज्यस्तरीय बँकर्स समिती, महाराष्ट्र राज्य $ राष्ट्रीयीकृत बँकांसह + सप्टेंबर अखेर

७.१७.१ राज्यात निम्न स्तरावर कृषि वित्त पुरवठा करण्याशी थेट संबंधित असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्था शेतकरी सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे उपलब्ध करून देतात. प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून सन २०१९-२० मध्ये एकूण ₹ १०,८९८ कोटी रकमेचा तर सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १७,७५७ कोटी रकमेचा कर्जपुरवठा शेतकऱ्यांना करण्यात आला. सन २०२१-२२ साठी पीककर्ज वाटपाचे उद्दिष्ट ₹ २०,५८४ कोटी निश्चित करण्यात आले आहे, त्यापैकी प्राथमिक कृषि सहकारी पतपुरवठा संस्थांकडून खरीप हंगामात माहे सप्टेंबर, २०२१ अखेरीस ₹ १३,९९० कोटी आणि रब्बी हंगामात दि.१० डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ५४६ कोटी पीक कर्ज वितरित केले आहे.

७.१७.२ **किसान क्रेडिट कार्ड योजना:** राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने ३१.८२ लाख नवीन किसान क्रेडिट कार्ड वाटप केले. या नवीन कार्डधारकांना सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १७,६४९ कोटी रकमेचे कर्ज मंजूर झाले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे तक्ता ७.१९ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.१९ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेने दिलेली किसान क्रेडिट कार्ड संलग्नित कृषि कर्जे

वर्ष	लघु मुदतीची कर्जे		दीर्घ मुदतीची कर्जे	
	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)	शेतकऱ्यांची संख्या ('०००)	रक्कम (₹ कोटी)
२०१९-२०	२,२५९	१०,५३८	०.२	३.३८
२०२०-२१	३,१६५	१७,३७२	१८	२७७
२०२१-२२+	२,७३२	१४,८३२	८	१३६

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित + नोव्हेंबरपर्यंत

कृषि पणन

७.१८ कृषि पणन विभाग यांचे मार्फत महाराष्ट्र कृषि उत्पन्न पणन (विकास व विनियमन) अधिनियम, १९६३ अंतर्गत कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. शेतकऱ्यांच्या कृषि मालाला योग्य भाव मिळावा आणि व्यापारी व मध्यस्थांकडून शेतमालाला कमी भाव देऊन शेतकऱ्यांचे शोषण केले जाऊ नये या हेतूने कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये शेतमाल विकण्याची सुविधा उपलब्ध करुन दिली जाते. राज्यात ३०६ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या व ६२३ उप बाजार समित्या स्थापन झाल्या आहेत. माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत १,४०० थेट पणन परवाने दिले आहेत. याशिवाय ६८ खाजगी बाजारांना परवाने देण्यात आले आहेत. राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य तक्ता ७.२० मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२० राज्यातील सर्व कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये झालेली आवक व त्यांचे मूल्य

वर्ष	आवक (लाख मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
२०१८-१९	२०७.००	४९,१००
२०१९-२०	२१४.७०	५७,९३६
२०२०-२१	१७४.९०	५१,७९५

आधार : पणन संचालनालय महाराष्ट्र राज्य, पुणे

७.१९ **किमान आधारभूत किंमत योजना:** शेतमालाला हमी आणि शेतकऱ्यांना खात्रीशीर बाजार उपलब्ध करून देणे व त्यांना किंमतीतील चढउतारामुळे होणाऱ्या नुकसानापासून संरक्षण देऊन शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून केंद्र सरकार, निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती पेरणी हंगामापूर्वी जाहीर करते. या योजनेअंतर्गत शेतमालाची खरेदी महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ, राष्ट्रीय कृषि सहकारी पणन महासंघ, महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक महासंघ यांचेमार्फत केली जाते. केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती तक्ता ७.२१ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२१ केंद्र शासनाने जाहीर केलेल्या निवडक पिकांच्या किमान आधारभूत किंमती

(₹ / क्विंटल)

पीक	किमान आधारभूत किंमती		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२
भात/धान (साधारण वाजवी प्रत)	१,८१५	१,८६८	१,९४०
भात/धान (प्रत-अ)	१,८३५	१,८८८	१,९६०
ज्वारी (संकरित)	२,५५०	२,६२०	२,७३८
ज्वारी (मालदांडी)	२,५७०	२,६४०	२,७५८
गहू	१,९२५	१,९७५	२,०१५
मका	१,७६०	१,८५०	१,८७०
बाजरी	२,०००	२,१५०	२,२५०
हरभरा	४,८७५	५,१००	५,२३०
तूर	५,८००	६,०००	६,३००
मूग	७,०५०	७,१९६	७,२७५
उडीद	५,७००	६,०००	६,३००
सूर्यफूल	५,६५०	५,८८५	६,०१५
सोयाबीन	३,७१०	३,८८०	३,९५०
भूईमुगाच्या शेंगा	५,०९०	५,२७५	५,५५०
कापूस (मध्यम धागा)	५,२५५	५,५१५	५,७२६
कापूस (लांब धागा)	५,५५०	५,८२५	६,०२५
करडई	५,२१५	५,३२७	५,४४१
नाचणी	३,१५०	३,२९५	३,३७७

आधार : पणन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान

७.२०.१ **ईलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम):** ई-नाम हे देशभरात लागू असलेले इलेक्ट्रॉनिक व्यापार पोर्टल असून त्याद्वारे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमधील प्रत्यक्ष बाजार संलग्न असून ऑनलाईन पद्धतीने खरेदी विक्रीची सुविधा उपलब्ध झाली आहे. यामुळे कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांशी संबंधित सर्व माहिती व सेवा यासाठी एक खिडकी सुविधा उपलब्ध झाली असून त्यामध्ये शेतमालाची आवक व किंमती, खरेदी-विक्री देकार, व्यापार संधीस प्रतिसाद देण्याची तरतूद या बाबींचा समावेश आहे. ऑनलाईन बाजार सुविधेमुळे देवाणघेवाणीवरील खर्च तसेच माहितीतील असमानता कमी होत आहे. ई-नाम पोर्टलमध्ये राज्यातील ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. सर्व ११८ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ऑनलाईन गेट एन्ट्री, ई-ऑक्शन सुरु करण्यात आले आहे व ७६ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये ई-पेमेंट सुरु करण्यात आले आहे. माहे जानेवारी, २०२२ अखेर ₹ ७,२७५ कोटी रकमेचे सुमारे ३०० लाख मे.टन शेतमालाचे ई-ऑक्शन करण्यात आले व ₹ १९६ कोटी रकमेचे ई-पेमेंट झाले. कृषि मालाच्या गुणवत्ता तपासणीसाठी ११७ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये गुणवत्ता निर्धारण व प्रमाणीकरण प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत.

७.२०.२ **महाडीबीटी पोर्टल:** पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात अनुदान व लाभ थेट हस्तांतरीत करण्यासाठी महाडीबीटी पोर्टल वापरले जाते. माहे फेब्रुवारी २०२२ पर्यंत सदर पोर्टलवर नोंदणीकृत शेतकरी २०.६७ लाखांपेक्षा अधिक असून लाभाच्या घटकांसाठी ५०.७७ लाख अर्ज प्राप्त झाले. शेतकऱ्यांना ₹ ४७६.९४ कोटी रकमेचे अनुदान वाटप झाले.

७.२०.३ **महाॲग्रीटेक प्रकल्प**: पिकनिहाय क्षेत्राची अचूक गणना करणे, पीक आरोग्य सर्वेक्षण करणे, काढणी-पश्चात उत्पादनाचे अनुमान काढणे, इत्यादीं करीता सॅटेलाईट इमेजिंग व ड्रोन तंत्रज्ञान यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे आणि विकसित केलेल्या विविध संगणकीय प्रणालींद्वारे प्राप्त माहितीचे एकत्रीकरण या प्रकल्पांतर्गत करण्यात येते. संगणकीय व मोबाईल ॲप्लीकेशन प्रणाली तयार करणे हे या प्रकल्पाचे प्रमुख उद्देश आहेत. महाॲग्रीटेक प्रकल्पाकरीता स्वतंत्र वेब पोर्टल व मोबाईल ॲप्लीकेशन तयार करण्यात आले आहे.

७.२०.४ **एमकिसान एसएमएस सेवा:** शेतकरी आणि इतर सर्व भागधारकांना एमकिसान पोर्टलवर नोंदणी न करता राज्यस्तरावरील तज्ञ आणि शासकीय अधिकारी यांच्याकडून सल्ला आणि माहिती शेतकऱ्यांना प्राप्त करता येते. या सेवेचा महाराष्ट्रातील ६६.४९ लाख शेतकऱ्यांनी लाभ घेतला.

कृषि विकासाच्या निवडक योजना

७.२१ कृषि विकासासाठी विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

७.२२ **राष्ट्रीय कृषि विकास योजना:** राष्ट्रीय कृषि विकास योजना - कृषि व संलग्न क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनासाठी लाभकारी दृष्टीकोन राज्यात राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांच्या प्रयत्नांना बळकटी देणे, जोखीम कमी करणे आणि कृषि-व्यावसायिक उद्योजकतेस चालना देणे या माध्यमातून शेतीला लाभदायक आर्थिक उपक्रम बनविणे असा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत उत्पादनात वाढ, पायाभूत सुविधा आणि राज्यांसाठी मालमत्ता यासाठी ७० टक्के निधी तर २० टक्के निधी राष्ट्रीय प्राधान्य असलेल्या विशेष उप-योजनांसाठी आणि १० टक्के निधी नाविन्यपूर्ण उपक्रम व कृषि-उद्योजकता विकास प्रकल्पांसाठी राखीव असेल अशा पद्धतीने निधीची विभागणी केली आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १३३.५१ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे जानेवारी अखेर ₹ ७५.२४ कोटी खर्च झाला.

७.२३ **पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटीका योजना:** राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना शेतकऱ्यांना रसायने विरहीत व निर्यातीस योग्य अश्या भाजीपाला उत्पादन घेण्यासाठी प्रोत्साहीत करण्याच्या उद्देशाने सन २०२०-२१ पासून राज्यात दोन वर्षांकरीता राबविण्यात येत आहे. किमान ०.४० हेक्टर जमीन व रोपवाटिका उभारणीसाठी पाण्याचा कायमस्वरुपी स्रोत असलेले शेतकरी सदर योजनेअंतर्गत पात्र आहेत. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर एकूण २६७ लाभार्थी या योजनेत समाविष्ट करण्यात आले असून ₹ ४.७१ कोटी खर्च झाला आहे.

७.२४ **विस्तार सुधारणांसाठी राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य (आत्मा योजना):** राज्य विस्तार कार्यक्रमांना सहाय्य' या योजनेचा उद्देश कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन संस्था (आत्मा) व्दारे शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञान पोहोचवून विस्तार प्रणाली शेतकरी संचलित आणि उत्तरदायी करणे हा आहे. या योजनेचे मुख्य घटक प्रशिक्षण, कृषि प्रात्यक्षिके, शेतकरी शैक्षणिक सहली, शेतकरी गटांची निर्मिती व क्षमतावृध्दी, शेतीशाळा, शेतकरी गोष्टी, कृषि प्रदर्शने, शेतकरी मेळावा, शेतकरी मित्र, इत्यादी आहेत. या योजनेअंतर्गत, माहे जानेवारी २०२२ पर्यंत ₹ ४१.९२ कोटी खर्च झाला.

७.२५ **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान:** या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे क्षेत्र व उत्पादकतेचा विस्तार शाश्वततेने करून तांदूळ, गहू, कडधान्ये, भरड तृणधान्ये आणि पोषक तृणधान्ये यांचे उत्पादन वाढविणे, वैयक्तिक शेत जमिनीची सुपीकता आणि उत्पादकता पुनर्स्थापित करणे आणि शेतकऱ्यांमधील आत्मविश्वास पुनर्स्थापित करण्याकरिता शेती अर्थव्यवस्था सुधारणे ही आहेत. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियानामध्ये तांदूळ, गहू, कडधान्ये, भरड तृणधान्ये (मका आणि जव), पोषक तृणधान्यांवरील उपअभियान, व्यावसायिक / नगदी पिके, तेलबिया आणि तेलताड आणि ग्रामबिजोत्पादन कार्यक्रम या आठ घटकांचा समावेश आहे. सन २०२०-२१ मध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा अभियानांतर्गत तेलबिया आणि तेलताड पिकांकरीता ₹ २९.०१ कोटी आणि नगदी पिकावर (कापूस आणि ऊस) ₹ ४.३७ कोटी खर्च झाला आहे. सन २०२१-२२ मध्ये माहे जानेवारी अखेर तांदळासाठी ₹ २.६४ कोटी, गव्हासाठी ₹ ०.९८ कोटी, कडधान्यांसाठी ₹ ४२.४० कोटी, अतिरिक्त कडधान्यांसाठी ₹ ३.७६ कोटी, भरड तृणधान्यासाठी (मका) ₹ २.२६ कोटी, पौष्टीक तृणधान्यांसाठी ₹ १७.८७ कोटी आणि तेलबियांकरीता ₹ १५.५२ कोटी खर्च झाला.

७.२५.१ **बियाणे व लागवड साहित्य उपअभियान:** या उपअभियानाअंतर्गत ग्रामबिजोत्पादन कार्यक्रम आणि बियाणे प्रक्रिया केंद्र व साठवणूक गोदाम या दोन घटकांचा समावेश आहे.

अ. ग्रामबिजोत्पादन कार्यक्रम: महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ यांचेमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात सन २०१४-१५ पासून राबविण्यात येत आहे. सदर कार्यक्रमाअंतर्गत उत्पादन वाढीकरीता शेतकऱ्यांना प्रमाणित बियाणे किफायतशीर किमतीत उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रमाणित बियाणे उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रति शेतकरी एक एकर क्षेत्राकरीता तृणधान्ये पिकांसाठी ५० टक्के आणि कडधान्ये व तेलबिया पिकांसाठी ६० टक्के सहाय्य दिले जाते. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ११.९३ कोटी खर्च झाला.

ब. बियाणे प्रक्रिया केंद्र व साठवणूक गोदाम: या योजनेअंतर्गत राज्यासाठी साठवणूक गोदामासह ५० बियाणे प्रक्रिया केंद्र बांधण्याचे लक्ष्य निर्धारीत केले आहे. माहे मार्च २०२१ पर्यंत एकूण १६ प्रक्रिया केंद्रे पूर्ण झाली असून ₹ ९.३३ कोटी खर्च झाला.

७.२६ **उन्नत शेती-समृद्ध शेतकरी अभियान:** शेतकऱ्यांचे उत्पन्न सन २०२२ पर्यंत दुप्पट करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने खरीप हंगाम २०१७-१८ पासून हे अभियान सुरू केले आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा अभियानाअंतर्गत पिकांकरीता सन २०२१-२२ मध्ये माहे ऑगस्टपर्यंत एकूण ७१,६८३ हेक्टर क्षेत्रावर गट प्रात्यक्षिकांचे आयोजन व ५२९ शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले आणि तेलबिया व तेलताड पिकांकरीता एकूण २७,९०० हेक्टर क्षेत्रावर गट प्रात्यक्षिकांचे आयोजन करण्यात आले.

७.२६.१ **कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियान:** घटणारे वहिती क्षेत्र, बैलांच्या संख्येत होणारी घट, मजुरांची अनुपलब्धता, मजुरीचे वाढते दर, खरीप हंगामाचा कमी कालावधी, पीक लागवडीमधील विविधता, इत्यादींमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून राज्यात उन्नत शेती समृद्ध शेतकरी मोहिमेअंतर्गत कृषि यांत्रिकीकरण हे उपअभियान सन २०१७-१८ पासून राबविण्यात येत आहे. शेतकऱ्यांना

सुधारीत कृषि औजारे खरेदीसाठी अनुदान देणे आणि कृषि औजारे बँका स्थापन करणे हे या उपअभियानाचे घटक आहेत. कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदानाची माहिती तक्ता ७.२२ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ७.२२ कृषि यांत्रिकीकरण उपअभियानाअंतर्गत लाभार्थी संख्या व अनुदान

वर्ष	कृषि औजारे		कृषि औजारे बँका		एकूण अनुदान (₹ कोटी)
	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	संख्या	अनुदान (₹ कोटी)	
२०१९-२०	४५,२३८	२४९.४३	४७	२.५०	२५१.९३
२०२०-२१	३,५६४	३०.७१	७०	३.८२	३४.५३
२०२१-२२+	१६,४२४	१०७.०८	१६१	६.७६	११३.८४

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारी अखेरपर्यंत

७.२७ **राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियान:** एकात्मिक शेती, पर्याप्त पाणी वापर, मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि स्रोतांचे संरक्षण व संवर्धन करून प्रामुख्याने कोरडवाहू क्षेत्रातील शेतीची उत्पादकता वाढविणे या उद्देशाने हे अभियान सुरू करण्यात आले आहे. यामध्ये मृद आरोग्य व्यवस्थापन व मृद आरोग्य पत्रिका वितरण, एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापन व सेंद्रीय शेती, कोरडवाहू क्षेत्र विकास, ई-गव्हर्नन्स व शेतीसाठी उपलब्ध होणाऱ्या पाण्याचे व्यवस्थापन या उपअभियानांचा समावेश आहे.

७.२७.१ **मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण:** मृद आरोग्य अबाधित राखणे व जमिनीची उत्पादन क्षमता सुधारणे याकरीता एकात्मिक पोषक द्रव्ये व्यवस्थापनास प्रोत्साहन देण्यासाठी हे मृद आरोग्य व्यवस्थापन आणि मृद आरोग्य पत्रिका वितरण उपअभियान राबविण्यात येत आहे. याकरीता राज्यात ३१ मृद चाचणी प्रयोगशाळांची स्थापना करण्यात आली आहे. खाजगी मृद चाचणी प्रयोगशाळांमध्ये देखील मृद व पाण्याच्या नमुन्याची तपासणी करण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. या व्यतिरीक्त अमरावती, औरंगाबाद, नाशिक, पुणे व कोल्हापूर या पाच ठिकाणी खत नमुना तपासणी प्रयोगशाळा कार्यरत आहेत. मृद आरोग्य स्थितीबाबत जागरुकता निर्माण करणे व मृद आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याकरीता शेतकऱ्यांना मृद आरोग्य पत्रिका वितरित करण्यात येत आहेत. या उपअभियानाच्या सुरूवातीपासून एकूण २.६४ कोटी मृद आरोग्य पत्रिका शेतकऱ्यांना वितरीत करण्यात आल्या.

७.२७.२ **परंपरागत कृषि विकास योजना:** परंपरागत कृषि विकास योजना ही राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानातील मृद आरोग्य व्यवस्थापन या उपअभियानातील उपघटक आहे. या योजनेची उद्दिष्टे (१) जमिनीचा कस वाढविणे व रसायनांचा वापर न करता सेंद्रीय शेतीद्वारे सकस अन्नधान्याचे उत्पादन करणे, (२) शेती व्यवसाय व्यवस्थापनामध्ये समूह केंद्रीत दृष्टिकोनाचा अंगिकार करून शेतकऱ्यांचे सक्षमीकरण करणे, (३) गुणवत्तेची हमी आणि (४) शेती उत्पादनाच्या थेट विक्रीसाठी नाविन्यपूर्ण पद्धतींचा अवलंब ही आहेत. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक समूहाला (जास्तीत जास्त ५० एकर शेती असणारा ५० शेतकऱ्यांचा समूह) सलग तीन वर्षांकरीता लाभ दिला जातो. योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात (सन २०१६-१७ ते २०१८-१९) एकूण २०,३४६ हेक्टर क्षेत्रासह ४०,७६२ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ९३२ समूह तयार करण्यात आले व ₹ १०१.४६ कोटी खर्च झाला. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात (सन २०१७-१८ ते २०१९-२०) एकूण ७,१६० हेक्टर क्षेत्रासह ११,८०३ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३२६ समूह तयार करण्यात आले व ₹ ३९.०२ कोटी खर्च झाला. योजनेच्या तिसऱ्या टप्प्यात (सन २०२०-२१ ते २०२२-२३) एकूण ७,४०० हेक्टर क्षेत्रासह ७,९०६ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३७० समूह तयार करण्यात आले व ₹ ६.७४ कोटी खर्च झाला.

७.२७.३ **कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** कोरडवाहू शेती प्रामुख्याने हवामानावर आधारित असल्याने जोखमीची आहे. शेतीवर आधारीत उत्पन्नाच्या संधी निर्माण करून शेती व्यवसायातील जोखीम कमी करणे आणि नैसर्गिक तसेच विविध उपायांद्वारे निर्माण केलेल्या संसाधनांच्या क्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर करून कोरडवाहू शेती शाश्वत करणे हे राष्ट्रीय शाश्वत शेती अभियानाचा उपघटक असलेल्या कोरडवाहू क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ८,७२३ लाभार्थ्यांसाठी ₹ २०.५९ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे जानेवारी पर्यंत १,०८१ लाभार्थ्यांवर ₹ २.३२ कोटी खर्च झाला.

७.२८ **पिकावरील किड रोग-संनिरीक्षण व सल्ला प्रकल्प:** राष्ट्रीय कृषि संशोधन संस्था व राज्य कृषि विद्यापीठांच्या सहकार्यातून हा ऑनलाईन प्रकल्प राज्यात राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाचे (१) प्रशिक्षण व भेटींच्या माध्यमातून किड व रोग व्यवस्थापनाबाबत शेतकऱ्यांमध्ये जागरुकता निर्माण करणे व माहिती देणे, (२) किड व रोगाचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वीच उपाययोजना करणे शक्य व्हावे म्हणून पूर्वसूचना देणे व (३) मोबाईलवर विनामूल्य एसएमएस द्वारे माहिती देणे व शास्त्रशुद्ध सल्ला देणे हे उद्देश आहेत. तांदूळ, सोयाबीन, कापूस, तूर, मका, ज्वारी, ऊस आणि लाल हरभरा या पिकांचा या प्रकल्पामध्ये समावेश केला आहे. सन २०२०-२१ मध्ये टोळधाड, मका, ज्वारी व ऊस यावरील फॉल आर्मी आणि उसावरील व्हाईट ग्रबच्या प्रादुर्भावाच्या व्यवस्थापनाला विशेष महत्त्व देण्यात आले. या प्रकल्पाकरीता सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १३.५० कोटी खर्च झाला. सन २०२१-२२ मध्ये माहे फेब्रुवारी अखेर किड व रोगाचे व्यवस्थापन विषयक सल्ल्यांचे ३५१.८१ लाख एसएमएस शेतकऱ्यांना पाठविण्यात आले.

७.२९ **प्रधानमंत्री कृषि सिंचन योजना:** खात्रीशीर सिंचनाखालील लागवडीयोग्य क्षेत्र वाढवणे, पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी जलवापर क्षमतेत वाढ करणे, नेमके-सिंचन आणि पाणी बचतीच्या तुषार व ठिबक सिंचन (प्रति थेंब अधिक पीक) पद्धतींच्या वापरामध्ये वाढ करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. ही योजना राज्यात सन २०१५-१६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना ५५ टक्के आणि इतर शेतकऱ्यांना ४५ टक्के अंशदानाचे निकष असून क्षेत्राची मर्यादा पाच हेक्टर आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ०.६८ लाख हेक्टर क्षेत्र नव्याने सूक्ष्म सिंचनाखाली आले आणि ८४,७२६ पात्र शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात ₹ १५८.२३ कोटी अनुदान जमा करण्यात आले. तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि खर्च तक्ता ७.२३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.२३ तुषार व ठिबक सिंचन संचांचे वितरण आणि खर्च

वर्ष	तुषार सिंचन संच		ठिबक सिंचन संच		खर्च (₹ कोटी)
	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	संचांची संख्या	क्षेत्र (हेक्टर)	
२०१८-१९	७१,१६१	४४,८१२	१,०३,९२१	८५,७३१	४१५.९५
२०१९-२०	७७,२७९	४६,५३८	१,२१,९७९	१,०५,१९०	५०५.४४
२०२०-२१	४६,१२६	३६,९००	३८,६००	३०,८८०	१५८.२३
२०२१-२२ (लक्ष्य)	१,२७,५९०	९६,४६५	२,२१,२७३	१,८०,८२९	८२५.३३#

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन # अपेक्षित

७.३० **एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान:** फलोत्पादनाखालील क्षेत्र व उत्पादकता वाढविणे आणि फळे पिकण्याची प्रक्रीया नियंत्रित करणे, खाण्यास योग्य असे आवरण फळांना करणे, फळांचे तापमान नियंत्रित करणे व रासायनिक प्रक्रिया इत्यादी काढणी-पश्चात व्यवस्थापनास चालना देणे या मुख्य उद्देशाने सन २०१५-१६ पासून राज्यातील ३४ जिल्हयांत एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान राबविण्यात येत आहे. राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळ यांचेमार्फत एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या योजना राबविण्यात येतात. या अभियानाच्या सुरुवातीपासून माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ २,१२१ कोटी खर्च झाला. एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या विविध घटकांवरील खर्च तक्ता ७.२४ मध्ये दिला आहे.

७.३०.१ द्राक्षे, आंबा, डाळिंब आणि केळी ही राज्यातून निर्यात केली जाणारी प्रमुख फळे आहेत. फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य तक्ता ७.२५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.२४ एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियानाच्या विविध घटकांवरील खर्च

सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२१ पर्यंत (₹ कोटी)

घटक	खर्च
क्षेत्र विस्तार अंतर्गत आंबा, पेरू, संत्री इत्यादींची सघन लागवड तसेच द्राक्ष, केळी, पपई, मसाला पिके व फूल पिके इत्यादींची लागवड	४७७.३८
२२,८३७ सामूहिक तलावांचे बांधकाम	४८२.५८
संरक्षित शेती अंतर्गत हरितगृह, शेडनेट हाऊस, प्लास्टिक मल्चिंग, पक्षी/किटक प्रतिरोधक जाळे, इत्यादींची उभारणी	३५२.३०
काढणी पश्चात व्यवस्थापनाअंतर्गत पॅक हाऊस, पिकवणी कक्ष, कांदा साठवण चाळ, शीत साठवणूक गृहे, पूर्व शीतकरणगृह, इत्यादींना उत्तेजन	२९५.१७
फलोत्पादन यांत्रिकीकरणास उत्तेजन	८८.८१
जुन्या फळबागांचे पुनरुज्जीवन	४९.२३
गुणवत्तापूर्ण लागवड साहित्याच्या निर्मितीकरिता उच्च तंत्रज्ञान आधारित रोपवाटिका व उती संवर्धन प्रयोगशाळा उभारणी	३७.८५
मनुष्यबळ विकासाअंतर्गत शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण/अभ्यास दौरे, इत्यादी	३५.६१
सेंद्रीय शेतीस उत्तेजन	२१.२५
एकात्मिक कीड/ अन्नद्रव्ये व्यवस्थापनास उत्तेजन	२०.८६
अळंबी उत्पादनाच्या ३० प्रकल्पांची स्थापना	२.७५
मधुमक्षिका पालनास उत्तेजन	१.३९
इंडो इस्राईल/इंडो डच प्रकल्प-६	४०.४७
नाविन्यपूर्ण घटक	१८.७१
अभियान व्यवस्थापन	८३.१७
इतर	११३.४१

आधार : महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन व औषधी वनस्पती मंडळ

तक्ता ७.२५ फळे, भाजीपाला व फुलांची निर्यात आणि निर्यातीचे मूल्य

फळे / फुले	राज्य / देश	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
		राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)	राशि (मे.टन)	मूल्य (₹ कोटी)
आंबा	महाराष्ट्र	२९,३४६	३१४	२९,८८४	३०७	१९,१८४	२४१
	भारत	४६,५१०	४०६	४९,६५७	४००	२१,०३४	२७२
द्राक्षे	महाराष्ट्र	१,९३,७०९	२,११८	१,५३,६९३	२,०१९	१,७९,१२६	२,०३४
	भारत	२,४६,१३४	२,३३५	१,९३,६९०	२,१७७	२,४६,१०७	२,२९८
केळी	महाराष्ट्र	६१,८३१	२०८	१,०८,९६१	४२९	१,६३,६९६	५५६
	भारत	१,३४,५०२	४१२	१,९५,७४६	६५९	२,३२,५१८	७४०
संत्री / मँडरिन	महाराष्ट्र	१,२३०	५.३५	१,४६१	६.०	१,०१४	५.०
	भारत	४३,५०६	२४९.१४	९३,८७९	२५४	१,६२,७४०	४५४
डाळिंब	महाराष्ट्र	४०,७२१	४९१	३२,१३७	४०८	१७,७२४	२२४
	भारत	६७,८९२	६८९	८०,५४८	६८८	६७,९७६	५१७
मनुके	महाराष्ट्र	१८,१८३	२४८	२३,७२१	२५७	२२,६३१	१९५
	भारत	१८,९२६	२५९	२४,६६८	२७०	२४,४०६	२१६
गुलाबाची फुले	महाराष्ट्र	८६३.३६	२९.८१	५५०	२२.६५	१८८	११.५१
	भारत	२,१३४.३४	५७.४७	१,६१४	४७.९५	८५३	२७.४२
गुलाबाची रोपे	महाराष्ट्र	३८.६५	३.१७	४३.४३	३.४७	१५.६३	०.८९
	भारत	४०.८८	३.३०	४५.७६	३.६५	१७.०३	०.९७
आंब्याचा गर	महाराष्ट्र	२१,०६८	१६८	१५,१९५	११५	१६,८९२	१२७
	भारत	१,०५,८७२	६५८	८५,७२६	५८४	९८,३६९	७१४
कांदा	महाराष्ट्र	१३,२३,४८२	१,९४१	७,२९,५६३	१,३५०	७,९६,८९८	१,५१५
	भारत	२१,८२,८२६	३,४६७	११,४८,९२४	२,३१९	१५,७४,३२३	२,८२०
इतर भाजीपाला (कांदा वगळता)	महाराष्ट्र	१,५४,५४८	६९४	१,३१,०२३	६६९	१,१२,३६३	६५५
	भारत	७,३५,७४२	२,०७०	७,५४,००७	२,०६५	६,८२,०२९	२,१४३
इतर प्रक्रिया केलेली फळे व भाजीपाला (आंब्याचा गर वगळता)	महाराष्ट्र	१,७१,८१०	१,७५५	१,७२,७८०	१,७५९	१,६२,८१२	१,७७०
	भारत	५,८७,७२६	५,२७९	६,१३,७३६	५,८४७	७,१०,२०२	६,८९०

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३१ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अंतर्गत फळबाग लागवड योजना:** सन २०११-१२ पासून राज्याच्या ३४ जिल्ह्यांमध्ये सदर योजना राबविण्यात येत आहे. रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे आणि रोजगार निर्मिती हे या योजनेचे उद्देश आहेत. या योजनेअंतर्गत शेतकऱ्याच्या स्वतःच्या लागवडीयोग्य किंवा पडीत शेतजमिनीत दोन हेक्टर क्षेत्रात फळबाग लागवड करता येते. लाभार्थ्यांची निवड ग्रामसभेद्वारे केली जाते. मजूर म्हणून रोजगार हमी जॉब कार्ड धारक व्यक्तिची नेमणूक करणे या योजनेअंतर्गत अनिवार्य आहे. जिवीत फळझाडांच्या टक्केवारीनुसार अनुदानाची रक्कम लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जाते. सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबर अखेर ४०,६२१ हेक्टर क्षेत्रावर फळबाग लागवड करण्यात आली व ₹ ११९.०५ कोटी खर्च झाला.

७.३२ **भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना:** महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत नोंदणी नसलेल्या शेतकऱ्यांसाठी १०० टक्के अनुदान असलेली भाऊसाहेब फुंडकर फळबाग लागवड योजना सन २०१८-१९ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेची उद्दिष्टे १) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, २) युवा शेतकऱ्यांसाठी रोजगार निर्मिती, ३) पीक पद्धतीत बदल, ४) उत्पन्नाचा शाश्वत स्रोत निर्माण करणे आणि ५) कृषिप्रक्रिया उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची उपलब्धता वाढविणे ही आहेत. या योजनेअंतर्गत एकूण १६ बहुवार्षिक फळपिके रोपांच्या लागवडीचा समावेश आहे. योजनेच्या सुरूवातीपासून माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत एकूण २५,६९८ लाभार्थी शेतकऱ्यांनी २३,५२७ हेक्टर क्षेत्रावर फळपिकांची लागवड केली आणि ₹ ७३.३३ कोटी खर्च झाला.

७.३३ **आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये परसबाग लागवडीस प्रोत्साहन:** कुपोषणाची समस्या भेडसावत असलेल्या ठाणे, पुणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, गडचिरोली, चंद्रपूर, पालघर आणि गोंदिया या १४ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये ही योजना राबविण्यात येत आहे. आदिवासी कुटुंबांच्या संतुलित आहारामध्ये अ आणि क जीवनसत्वे आणि लोह यासारखी

खनिजद्रव्ये समाविष्ट होण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी परसबागेत फळझाडे व भाजीपाला लागवड करण्यास प्रोत्साहन देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ७.२४ लाख खर्च झाला.

७.३४ **हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना:** द्राक्षे, आंबा, डाळींब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरु, चिकू, लिंबू, काजू, सीताफळ आणि स्ट्रॉबेरी या फळपीकांसाठी हवामानावर आधारीत फळपीक विमा योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये या योजनेमध्ये एकूण ४.३० लाख शेतकरी सहभागी झाले. एकूण ३.१२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ ३,७८०.८६ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ६८६.५१ कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला. सन २०२०-२१ मध्ये एकूण १.३१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ३०४.०७ कोटी (संचित) नुकसान भरपाई अदा करण्यात आली. सन २०२१-२२ मध्ये या योजनेमध्ये २.८५ लाख शेतकरी सहभागी झाले. एकूण २.१० लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ २,०९६.६९ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ७३०.३९ कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला.

७.३५ **प्रधानमंत्री पीक विमा योजना:** अधिसूचित केलेल्या पिकांचे नैसर्गिक आपत्ती, किड किंवा रोगामुळे नुकसान झाल्यास शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण व आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी सदर योजना सन २०१६ च्या खरीप हंगामापासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेत पिकानुसार शेतकऱ्यांना संरक्षित रकमेच्या कमाल पाच टक्के रक्कम विम्याचा हप्ता म्हणून भरावी लागते. सन २०२०-२१ मध्ये ११९.७३ लाख शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले. एकूण ६५.०४ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ २४,५९०.१८ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ५,८०६.१९ कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला. सन २०२०-२१ मध्ये एकूण १६.७४ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांसाठी ₹ १,११६.३५ कोटी रकमेचे नुकसान भरपाई दावे करण्यात आले. सन २०२१-२२ मध्ये ९६.४६ लाख शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले. एकूण ५७.१६ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या ₹ २१,८८८.५१ कोटी रकमेच्या विमा संरक्षणापोटी ₹ ५,१८७.२१ कोटी विमा हप्ता भरण्यात आला. एकूण ४८.६६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांसाठी ₹ २,७०५.०८ कोटी रकमेचे नुकसान भरपाई दावे करण्यात आले.

७.३६ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.२० ते सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ १.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जाती/नवबौद्ध शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरुपात नवीन विहीर (नवीन विहिरीसाठी किमान ०.४० हेक्टर वहिती क्षेत्र आवश्यक), जुन्या विहीरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे प्लास्टीक अस्तरीकरण, विहीरीत बोअरींग, कृषिपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन, इत्यादी बाबींकरीता अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २७६.०६ कोटी खर्च झाला.

७.३७ **बिरसा मुंडा कृषि क्रांती योजना:** या योजनेअंतर्गत ०.२० ते सहा हेक्टर पर्यंत वहिती क्षेत्र व ₹ १.५० लाख पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने शाश्वत सिंचनाच्या सुविधेसाठी १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरुपात नवीन विहीरी (नवीन विहिरीसाठी किमान ०.४० हेक्टर वहिती क्षेत्र आवश्यक), जुन्या विहीरीची दुरुस्ती, शेततळ्याचे प्लास्टीक अस्तरीकरण, विहीरीत बोअरींग, कृषिपंप, वीज मीटर जोडणी खर्च, एचडीपीई/पीव्हीसी पाईप, सूक्ष्म सिंचन संच, परसबाग, इत्यादी बाबींकरीता अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ११६.०९ कोटी खर्च झाला.

७.३८ **पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम:** नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करून शेतीची उत्पादकता वाढविणे हे पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. राज्यातील बहुतांश क्षेत्र हे पावसावर अवलंबून असल्याने कोरडवाहू शेतीची उत्पादकता वाढविणे, जमिनीची धूप थांबविणे व जमिनीतील ओलाव्याचे संवर्धन आणि जलसंधारण याकरीता विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत. पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे तक्ता ७.२६ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ७.२६ पूर्ण झालेली व प्रगतीपथावरील सूक्ष्म पाणलोटांची कामे

योजना	सूक्ष्म पाणलोट कामांची संख्या			पाणलोट कामांवरील जून, २०२१ पर्यंत खर्च (₹ कोटी)
	निवडलेले	पूर्ण	प्रगतीपथा-वरील	
१. विदर्भ पाणलोट विकास अभियान	१,०३२	१,०३२	०	३६५.३६
२. मराठवाडा पाणलोट विकास अभियान	२८५	२८५	०	१३७.३४
३. नदी खोरे प्रकल्प	२७१	२२६	४५	५८०.८०
४. पश्चिम घाट विकास कार्यक्रम	१६०	१६०	०	१३७.१९
५. राष्ट्रीय पाणलोट विकास कार्यक्रम	१,०२८	९५६	७२	२९०.५९
६. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम	१०,८८५	६,५८७	४,२८९	३,०१२.१८
७. नाबार्ड सहाय्यित ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास कार्यक्रम	३६४	३६४	०	८६.८७
८. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम	१४,९३५	१०,२७३	४,६६२	३,०७६.००
९. जलयुक्त शिवार अभियान	२२,५८६	२०,५४४	२,०४२	९,७३१.३२
१०. इतर योजना (डीपीएपी, हरियाली, जवाहर, आश्वासित, इत्यादी)	५,६८०	५,६८०	०	-

टीप : इतर योजनांमधील ५० टक्क्याहून अधिक पूर्ण झालेली सूक्ष्म पाणलोटाची कामे जलयुक्त शिवार अभियानातंर्गत समाविष्ट आहेत

आधार : कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

७.३९ **महात्मा जोतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ति योजना २०१९:** राज्याला सन २०१५-१६ ते सन २०१८-१९ या कालावधीत अवकाळी पाऊस व दुष्काळ सदृश परिस्थितीचा सामना करावा लागला आहे. या नैसर्गिक आपत्तींमुळे शेतकऱ्यांचे अल्प व मध्यम मुदतीचे पीक कर्ज थकीत झाल्यामुळे ते नव्याने पीक कर्ज उपलब्ध होण्यापासून वंचित झाले. या दुष्टचक्रातून शेतकऱ्यांना मुक्तता मिळावी या हेतूने, शेतकऱ्यांनी दि. १ एप्रिल, २०१५ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एकापेक्षा जास्त संस्थांकडून घेतलेले व दि. ३० सप्टेंबर, २०१९ रोजी थकीत असलेले कर्ज माफ करण्यासाठी राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० मध्ये सुरू केली. जमीन धारणा क्षेत्राची मर्यादा विचारात न घेता मुद्दल व व्याज मिळून ₹ दोन लाखापर्यंतचे कर्ज या योजनेअंतर्गत माफ करण्यात आले आहे. ही योजना अनुसूचित वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक कृषि पत संस्थांकडून कर्ज घेतलेल्या फक्त वैयक्तिक शेतकऱ्यांना लागू आहे. योजना सुरु झाल्यापासून दि. २२ डिसेंबर, २०२१ अखेर ३१.७१ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ २०,२४३ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.

७.४० **डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना**: अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमीत परतफेड करण्याकरिता राज्यातील शेतकऱ्यांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. घेतलेले कर्ज प्रत्येक वर्षीच्या दि.३० जूनपर्यंत नियमित अदा केल्यास शेतकऱ्यांना या योजनेअंतर्गत व्याज सवलत अनुदान देण्यात येते. शेतकऱ्यांच्या ₹ तीन लाख पर्यंत कर्जास केंद्र शासनाकडून तीन टक्के व्याज अनुदान देण्यात येते. त्याचप्रमाणे राज्य शासनाने ₹ तीन लाख पर्यंत कर्ज घेतलेल्या रकमेवर शेतकऱ्यांच्या व्याज अनुदानात एक टक्क्यावरून तीन टक्के वाढ माहे एप्रिल, २०२१ पासून केली आहे. सन २०१९-२० मध्ये या योजनेअंतर्गत ४.२६ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ ५२.८९ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले. सन २०२०-२१ मध्ये १.२९ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना ₹ १६.०५ कोटी रक्कम व्याज सवलत अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.४१ **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी:** अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी केंद्र शासन प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना सन २०१८-१९ पासून राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना (पती-पत्नी व त्यांची १८ वर्षांखालील वयाची अपत्ये) ₹ २,००० प्रमाणे तीन समान हप्त्यात दरवर्षी एकूण ₹ ६,००० अनुदान अनुज्ञेय असून ते लाभार्थ्यांच्या आधार संलग्न बँक खात्यात थेट जमा करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत दि. १७ फेब्रुवारी, २०२२ अखेरपर्यंत राज्यातील १०९.३३ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण ₹ १८,१२०.२३ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

७.४२ **प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना**: अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना वृद्धापकाळात संरक्षण आणि सामाजिक सुरक्षा पुरविण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छीक आणि सहभागावर आधारीत निवृत्तीवेतन योजना राज्यात सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दरमहा ₹ ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. दि. १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्षे वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होऊ शकतात. शेतकऱ्यांनी वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत दरमहा ₹ ५५ ते ₹ २०० रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. भारतीय आयुर्विमा महामंडळ व्यवस्थापित निवृत्तीवेतन फंडातून शेतकऱ्यांना निवृत्तीवेतन दिले जाणार आहे. केंद्र शासन शेतकऱ्यांच्या सहभागाइतकीच रक्कम निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते. दि. १७ फेब्रुवारी, २०२२ रोजी राज्यातील ७८,४३१ शेतकऱ्यांनी या योजनेत सहभाग नोंदविला आहे.

७.४३ **डॉ.पंजाबराव देशमुख जैविक शेती अभियान**: सेंद्रीय शेतीला उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने ही गट केंद्रीत (एकूण ५० एकर शेती असलेला २० ते ३० शेतकऱ्यांचा गट) योजना राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक गटाला सलग तीन वर्षांसाठी लाभ दिला जाणार आहे. पहिल्या टप्प्यात विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ आणि वर्धा या आपद्ग्रस्त जिल्ह्यांचा या कार्यक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. या अभियानाच्या सुरूवातीपासून माहे जानेवारी, २०२२ अखेर एकूण ७,१०० हेक्टर क्षेत्रासह ७,४५७ लाभार्थी शेतकऱ्यांचे ३५५ समूह तयार करण्यात आले व ₹ ३.५२ कोटी खर्च झाला.

७.४४ **'विकेल ते पिकेल' अभियान**: राज्यातील शेतकरी व ग्राहकांच्या मागण्या निर्धारीत करण्याकरीता, शेतकऱ्यांना बाजारभावातील अनिश्चिततेमुळे होणाऱ्या हानीपासून संरक्षण देण्यासाठी राज्य शासनाने माहे ऑक्टोबर, २०२० मध्ये 'विकेल ते पिकेल' अभियान सुरू केले. मागणीनुसार पीकपद्धतीत बदल करणे, शेतीमालाची गुणवत्ता वाढवणे आणि शेतीव्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य करणे ही या अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाअंतर्गत एकूण १९,२०६ आठवडे बाजार कार्यरत असून त्यांना २,२७१ शेतकरी गट आणि १,०३१ शेतकरी उत्पादक कंपन्या जोडल्या गेल्या आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ५०.२४ कोटी खर्च झाला.

७.४५ **मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प:** राज्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने सुरू केला आहे. हा प्रकल्प सन २०२०-२१ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाचा मुख्य उद्देश अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व कृषि व्यावसायिक यांचेकरीता सर्वसमावेशक

कार्यक्षम मुल्यसाखळ्या विकसीत करण्यास पाठबळ देणे हा आहे. एकूण प्रकल्प खर्च सुमारे ₹ २,१०० कोटी आहे. स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत १५ जिल्ह्यांतील ४८ समुदाय आधारीत संस्थांचे २५ पथदर्शी उपप्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत. या समुदाय आधारीत संस्थांमध्ये शेतकरी उत्पादक कंपनी, महाराष्ट्र ग्रामीण जिवनोन्नती अभियानाअंतर्गत स्थापित झालेले महिला बचत गटांचे प्रभाग संघ, महिला आर्थिक विकास महामंडळामार्फत स्थापित झालेले लोकसंचलित साधन केंद्र यांचा समावेश आहे. एकूण १३ जिल्हयांतील मंजूर पथदर्शी उपप्रकल्पातील ३२ समुदाय आधारीत संस्थांमध्ये मूल्यसाखळी विकास शाळा हा घटक राबविण्यात येत आहे. 'स्मार्ट कॉटन' हा उपप्रकल्प राज्यातील १२ कापूस उत्पादक जिल्हयांमधील ४६५ गावांतील ५८,२६८ शेतकऱ्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या उपप्रकल्पातून स्वच्छ व एकजीनसी कापूस उत्पादन घेण्यात आले असून रुई आधारित ऑनलाईन कापूस विक्री 'स्मार्ट कॉटन' या शिर्षाखाली होत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये विविध उपप्रकल्प घटकांवर ₹ ७.१३ कोटी खर्च झाला. सन २०२१-२२ मध्ये जानेवारी अखेर ₹ २३.९१ कोटी खर्च झाला.

७.४६ **नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प (हवामान-प्रतिरोधक शेती प्रकल्प - पोक्रा):** जागतिक बँकेच्या मदतीने नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प राज्याच्या निवडक जिल्ह्यांमध्ये हवामान-प्रतिरोधक शेती आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा नफा वाढवण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. हा प्रकल्प राज्यातील १५ जिल्ह्यांमध्ये पसरलेल्या पूर्णा नदीच्या खोऱ्यातील ४,२१० अवर्षणप्रवण गावांमध्ये आणि ९३२ क्षारग्रस्त गावांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाचा कालावधी ६ वर्षांचा आहे (सन २०२४ पर्यंत). या प्रकल्पाअंतर्गत शेतकऱ्यांना व शेतकऱ्यांच्या उत्पादक संस्था/शेतकरी गट/स्वयंसहाय्यित गट यांना आर्थिक सहाय्य, मृद व जलसंधारणाची कामे, शेतशाळा, क्षमता वर्धन, कृषि-हवामान सल्लागार सेवा इत्यादी बाबी समाविष्ट आहेत. या प्रकल्पाद्वारे तीन लाख शेतकऱ्यांना ₹ १,३६६.३६ कोटी, पूर्ण झालेल्या मृद व जलसंधारणाच्या कामांसाठी ₹ १८.७४ कोटी आणि ६७८ कृषी व्यवसाय प्रकल्पांना ₹ ६६.५६ कोटी अर्थसहाय्य वितरीत करण्यात आले.

७.४७ **१०,००० शेतकरी उत्पादक संस्थांची निर्मिती व प्रोत्साहन:** ही योजना केंद्र शासन सन २०२०-२१ पासून राबवित आहे. या योजनेची १) शाश्वत उत्पन्न केंद्रीत शेतीच्या विकासासाठी सर्वांगीण सुविधा उपलब्ध करून देणे, २) संसाधनांचा कार्यक्षम, किफायतशीर आणि शाश्वत वापर याद्वारे शेतीची उत्पादकता वाढविणे, ३) शेती व्यवसायाच्या व्यापक व्यवस्थापनासाठी नवीन शेतकरी उत्पादन संस्थांना पाच वर्ष सहाय्य करणे आणि ४) आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य व आत्मनिर्भर होण्यासाठी कृषि व्यवसाय कौशल्य विकसित करण्याकरिता क्षमतावर्धन ही उद्दीष्टे आहेत. योजनेच्या अंमलबजावणीकरीता लघु कृषक कृषि व्यापार संघ, राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक, राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम आणि नाफेड या कार्यान्वयन यंत्रणा आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये राज्यात एकूण १४० शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करण्यात आल्या.

७.४८ **मुख्यमंत्री कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना:** राज्यात सन २०१७-१८ पासून पाच वर्षांसाठी मुख्यमंत्री कृषि आणि अन्न प्रक्रिया योजना राबविण्यात येत आहे. कृषि मालाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, निर्यातीस प्रोत्साहन देणे, कृषि व प्रक्रिया उद्योगांसाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात लघु व मध्यम कृषि व अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून रोजगारनिर्मिती करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. या योजनेअंतर्गत १४४ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून त्याकरीता ₹ ३९.४४ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

७.४९ **प्रधानमंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना:** ही योजना सन २०२०-२१ ते सन २०२४-२५ या पाच वर्षाच्या कालावधीत 'एक जिल्हा एक उत्पादन' या संकल्पनेवर राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यासाठी २१,९९८ सूक्ष्म अन्न प्रक्रीया उद्योगांच्या सक्षमीकरणाचा लक्ष्यांक निर्धारीत केला आहे. वैयक्तिक सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योगांना प्रकल्प रकमेच्या ३५ टक्के रक्कम कर्ज-संलग्न भांडवली अनुदान म्हणून प्रति घटक ₹ १० लाख रकमेच्या कमाल मर्यादेत दिले जाणार आहे. सन २०२१-२२ मध्ये वैयक्तिक आणि समूह उपक्रमांसाठी ₹ ६८.०८ कोटी मंजूर करण्यात आले.

७.५० **ग्राम कृषि विकास समितीची स्थापना:** गावातील शेतीचा सर्वांगीण विकास, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा महत्तम वापर, विविध योजना व प्रकल्प यामधून करावयाच्या कामांचा प्राधान्यक्रम निश्चित करणे यासाठी प्रत्येक गावामध्ये ग्राम कृषि विकास समितीची स्थापना करणे राज्याने अनिवार्य केले आहे. एकूण १८,३३२ ग्राम कृषि विकास समित्यांची स्थापना माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत करण्यात आली आहे.

संलग्न कार्ये

७.५१ पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनोत्पादन हे कुटुंबाला पूरक उत्पन्न मिळवून देण्याबरोबरच ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीद्वारे विशेषत: भूमिहीन मजूर, लहान व सीमांतिक शेतकरी तसेच महिलांना सहाय्यभूत ठरतात आणि कृषि अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तसेच याद्वारे ग्रामीण भागातील गरिबांना प्रथिनेयुक्त अन्न उपलब्ध होते. पशुधन संगोपनाच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेच्या उन्नतीसाठी शासन विविध योजना राबवत असून, पशु आरोग्यासाठी विविध सेवा पुरविणाऱ्या पायाभूत सुविधाही शासनाने निर्माण केल्या आहेत.

पशुसंवर्धन

पशुगणना

७.५२ पशुगणना २०१९ नुसार सुमारे ३.३१ कोटी पशुधनासह राज्य देशात सातव्या क्रमांकावर आहे. पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन तक्ता ७.२७ मध्ये व आकडेवारीची समय मालिका परिशिष्ट ७.७ मध्ये दिली आहे.

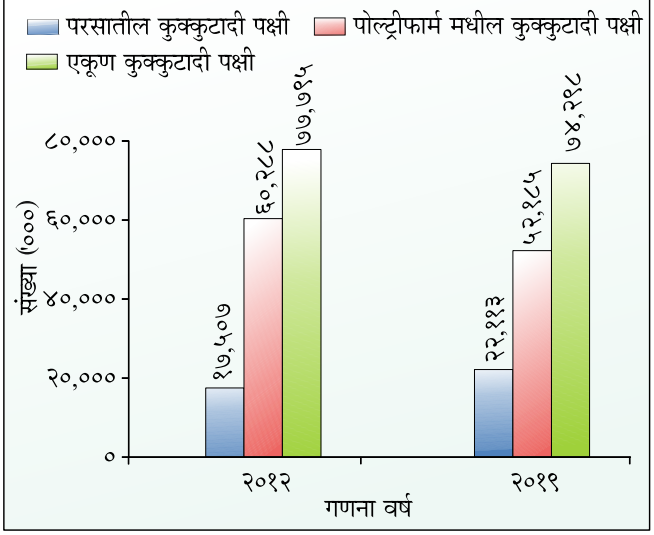
तक्ता ७.२७ पशुगणना २०१९ नुसार निवडक राज्यांमधील पशुधन

('०००)

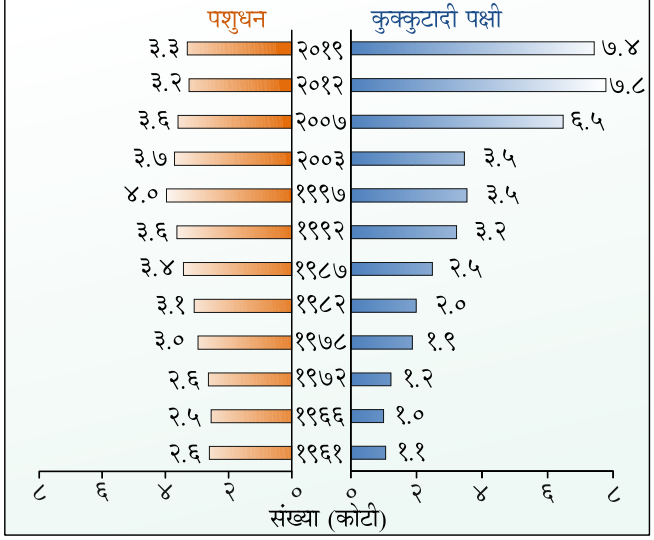
राज्य	पशुधन					एकूण कुक्कुटादी पक्षी#
	गाई व बैल	म्हशी व रेडे	शेळ्या व मेंढ्या	इतर@	एकूण	
आंध्रप्रदेश	४,६०१	६,२१९	२३,१४९	९९	३४,०६८	१,०७,८६३
गुजरात	९,६३४	१०,५४३	६,६५५	६१	२६,८९३	२१,७७३
कर्नाटक	८,४६९	२,९८५	१७,२२०	३३९	२९,०१३	५९,४९४
मध्यप्रदेश	१८,७५१	१०,३०७	११,३८९	१९०	४०,६३७	१६,६६०
महाराष्ट्र	**१३,९९३**	**५,६०४**	**१३,२८५**	**१९८**	**३३,०८०**	**७४,२९८**
राजस्थान	१३,९३८	१३,६९३	२८,७४४	४२६	५६,८०१	१४,६२३
तामिळनाडू	९,५१९	५१९	१४,३८९	७४	२४,५०१	१,२०,७८१
तेलंगणा	४,२३२	४,२२६	२३,९९८	१८५	३२,६४१	७९,९९९
उत्तरप्रदेश	१९,०२०	३३,०१७	१५,४६५	५११	६८,०१३	१२,५१६
अखिल भारत	**१,९३,४६३**	**१,०९,८५२**	**२,२३,१४६**	**१०,३००**	**५,३६,७६१**	**८,५१,८१०**

@ डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे समाविष्ट
# पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट
आधार : पशुसंवर्धन व दुग्धविकास विभाग, भारत सरकार

आलेख ७.१०: पशुगणना २०१२ व २०१९ नुसार कुक्कुटादी पक्षी

आलेख ७.११: राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्षी

राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

७.५३ राज्याने ग्राम स्तरापर्यंत विस्तारलेल्या शासकीय पशुवैद्यकीय संस्थांच्या यंत्रणेद्वारे पशुधनाच्या आरोग्याची निगा राखण्यासाठी सुविधा पुरविल्या आहेत. शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा तक्ता ७.२८ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता ७.२८ राज्य शासकीय पशुवैद्यकीय पायाभूत सुविधा

(दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी)

पशुवैद्यकीय विभाग	सर्वचिकित्सालये	लघु सर्वचिकित्सालये	पशुवैद्यकीय दवाखाने		फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने	एकूण	जिल्हा कृत्रिम रेतनकेंद्रे
			श्रेणी I	श्रेणी II			
मुंबई	५	२०	१३८	३५९	१२	५३४	५
नाशिक	५	२५	३६५	४९१	६	८९२	५
पुणे	५	२६	४५८	५५९	७	१,०५५	५
औरंगाबाद	३	२०	१६१	२८८	२	४७४	४
लातूर	४	२०	१६४	२९१	३	४८२	४
अमरावती	५	२७	१९२	३९४	१७	६३५	५
नागपूर	६	३०	२६३	४५९	१८	७७६	६
राज्य	**३३**	**१६८**	**१,७४१**	**२,८४१**	**६५**	**४,८४८**	**३४**

टिप : यासह मुंबई, परभणी, नागपूर, शिरवळ (सातारा), उदगीर (लातूर) आणि अकोला येथील सहा सर्वचिकित्सालये पशुवैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न आहेत.
आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.५४ विविध आजारांकरिता पशुवैद्यकीय सेवा पुरविण्यासोबत लसीकरण कार्यक्रमही ४,८४८ पशुवैद्यकीय संस्थांमार्फत राज्यात राबविले जातात. पशुवैद्यकीय उपचार व लसीकरणाबाबतची माहिती तक्ता ७.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.२९ पशुवैद्यकीय उपचार आणि लसीकरण

('०००)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
सामान्य उपचार	१७,१५०	१५,४७९	९,२०९
खच्चीकरण	८९२	७६१	३९३
मोठी शस्त्रक्रिया	६०	४३	२८
लघु शस्त्रक्रिया	५२१	४२६	२२४
लसीकरण (कुक्कुटादी पक्ष्यांसह)	६२,४१७	४८,४९०	२२,९५१

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन
+ डिसेंबरपर्यंत

कृत्रिम रेतन

७.५५ पुणे, नागपूर व औरंगाबाद येथील तीन गोठीत वीर्य प्रयोगशाळांमध्ये वीर्यनळ्यांची निर्मिती केली जाते आणि राज्यातील ३४ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रांमार्फत पशुवैद्यकीय संस्थांना वितरीत केल्या जातात. कृत्रिम रेतन विषयक माहिती तक्ता ७.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३० कृत्रिम रेतन विषयक माहिती

('०००)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
१) गायी (कृत्रिम रेतन)	**१,६६८**	**१,५०७**	**१,४५१**
विदेशी	२१०	१५८	१४२
संकरीत	१,०३४	९००	९८६
देशी	४२४	४४९	३२३
जन्मलेल्या वासरांची संख्या	**५७६**	**५५८**	**४८७**
संकरीत	४५०	४१३	३७३
देशी	१२६	१४५	११४
२) म्हशी (कृत्रिम रेतन)	**७१३**	**५९४**	**५७२**
जन्मलेल्या रेडकांची संख्या	२४७	२२९	२१०

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन
+ डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम

७.५६ उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे वळू वीर्य वापरुन गाई आणि म्हशींच्या अनुवांशिक उन्नतीच्या उद्देशाने राज्यातील ३३ जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रव्यापी कृत्रिम रेतन कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम-१ व कार्यक्रम-२ सन २०१९-२० आणि सन २०२०-२१ मध्ये राबविण्यात आला. राष्ट्रीय कृत्रिम रेतन कार्यक्रम-३ माहे ऑगस्ट, २०२१ ते माहे मे, २०२२ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत १५.६४ लाख कृत्रिम रेतने करण्यात आली आणि ₹ ४.६७ कोटी खर्च झाला.

राष्ट्रीय गोकुळ अभियान

७.५७ केंद्र शासनाने सुरु केलेल्या राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- गाई-म्हशींच्या देशी जातींचा विकास आणि संवर्धन
- रोगमुक्त उच्च अनुवांशिक गुणवत्ता असणाऱ्या गायी व म्हशींची संख्या वाढवून दुधाचे उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे आणि रोग प्रसार नियंत्रण
- उच्च अनुवांशिक गुणवत्तेचे जनन पेशी द्रव्य वापरून कृत्रिम रेतन किंवा नैसर्गिक सेवेद्वारे सर्व प्रजननक्षम गायी व म्हशींना सुनियोजित प्रजनन धोरणाअंतर्गत समाविष्ट करणे
- दर्जेदार कृत्रिम रेतन सेवेची व्यवस्था शेतकऱ्यांच्या दारात उपलब्ध करुन देणे

राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाची प्रगती तक्ता ७.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३१ राष्ट्रीय गोकुळ अभियानाची प्रगती

(₹ कोटी)

घेतलेले उपक्रम	झालेला खर्च
दोन वळू माता प्रक्षेत्रांचे बळकटीकरण आणि प्रत्येक वळू माता प्रक्षेत्रावर ६०० उच्च वंशावळीच्या गवळाऊ गायी व पंढरपुरी म्हशींची खरेदी	८.३०
भ्रूण प्रत्यारोपण आणि कृत्रिमरित्या गर्भधारणा प्रयोग शाळेची उभारणी / बळकटीकरण करणे.	१२.८७
पशुसंजीवनी (जनावरांची ओळख पटविण्यासाठी टॅग व टॅग ॲप्लीकेटर खरेदी, टॅबलेट खरेदी व संगणकीकरण, पशुआरोग्य पत्रिकांची छपाई इ.)	३.८२
इतर (प्रशिक्षण, व्यवस्थापकीय खर्च, जैव विघटनशील हातमोज्यांची खरेदी करणे, कृत्रिम रेतन प्रोत्साहनपर रक्कम देणे व माहिती नोंदकारांना मानधन देणे इ.)	७.६५

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम

७.५८ लाळ्या-खूरकुत आणि ब्रुसेला या रोगांवर सन २०२४-२५ पर्यंत प्रभावी नियंत्रण आणण्यासाठी आणि सन २०२९-३० पर्यंत त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी राष्ट्रीय पशु रोग नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात सन २०१९-२० पासून राबविण्यात येत आहे.

७.५८.१ सन २०२० मध्ये निर्धारित १.७६ कोटी पशुंपैकी १.४७ कोटी जनावरांना लसीकरणाच्या पहिल्या फेरीत लाळ्या-खूरकुतची लस देण्यात आली. लसीकरणाच्या दुसऱ्या फेरीत (दि.१५ सप्टेंबर, २०२१ पासून माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत) १.०९ कोटी पशुंचे लसीकरण करण्यात आले. लसीकरण केलेल्या सर्व जनावरांचे टॅगींग करण्यात आले आहे.

विदर्भ व मराठवाडा विभागातील दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प

७.५९ राज्य शासनाने राष्ट्रीय दुग्धविकास मंडळ व मदर डेअरी फ्रूट अँड व्हेजिटेबल प्रा. लिमिटेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ व मराठवाड्यातील ११ जिल्ह्यांमध्ये दूध उत्पादन वाढविण्यासाठी विशेष प्रकल्प सुरू केला आहे. अकोला, अमरावती, बुलढाणा, चंद्रपूर, जालना, लातूर, नागपूर, नांदेड, उस्मानाबाद, वर्धा व यवतमाळ या ११ जिल्ह्यांमधील ४,२६३ गावे दूध उत्पादन वाढीसाठी निश्चित केली आहेत. या प्रकल्पाअंतर्गत वैरण विकास कार्यक्रम राबविणे, दर्जेदार पशुखाद्य पुरविणे, पशुखाद्य पूरक आहार (खनिज मिश्रण) पुरविणे तसेच शेतकऱ्याच्या दारात कृत्रिम रेतन सेवा, लसीकरण, गोचिड व गोमाश्यांचे निर्मूलन, वंध्यत्व व उपचार शिबिरे इत्यादी पशुवैद्यकीय सेवा समाविष्ट आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत, ११.३६ लाख कृत्रिम रेतन, ५.५८ लाख पशुंवर वंध्यत्व निवारण उपचार, ५१.४६ लाख पशुंवर विविध आजारांसाठी उपचार आणि ११८.४४ लाख लसीकरण करण्यात आले. या योजनेवर माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ ३३.१८ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय दुग्ध विकास मंडळाने २०,७८६ ग्रामस्थ व १,६६४ दूध संकलन केंद्र यांचेकडून प्रतिदिन १,८७,०१० लिटर दूध संकलन केले.

मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजना

७.६० राज्यातील ३४९ तालुक्यांतील ग्रामीण भागांमध्ये अतिदुर्गम, डोंगराळ व आदिवासी गावांमध्ये पशु वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करुन देण्याकरिता फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने स्थापित करणे मुख्यमंत्री पशु आरोग्य योजनेचा उद्देश आहे. या फिरत्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यांद्वारे शेतकरी/ पशुपालकांना त्यांच्या दारात पशु आरोग्य सेवा उपलब्ध झाली आहे. प्रतिबंधात्मक लसीकरण, कृत्रिम रेतन या सेवा तसेच पशुंचा आहार, आरोग्याबाबत मार्गदर्शन आणि विविध योजनांची माहितीदेखील या दवाखान्यांद्वारे पुरविण्यात येते. यासाठी एकूण ७३ फिरते पशुवैद्यकीय दवाखाने कार्यरत असून या सेवेसाठी कॉल सेंटर स्थापित केले आहे. माहे मे, २०२१ ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ११,४७५ शेतकऱ्यांनी / पशुपालकांनी विविध सेवांचा लाभ घेतला.

राष्ट्रीय पशुधन अभियान

७.६१ सन २०१४-१५ मध्ये केंद्र शासनाने सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकरिता शेळी, मेंढी, कुक्कुट, डुक्कर, पशुधन विमा, खाद्य व चारा विकास, कौशल्य विकास, तंत्रज्ञान हस्तांतरण आणि पशुसंवर्धन विस्तार कार्य या विविध योजना एकत्रित करून राष्ट्रीय पशुधन अभियान सुरु केले.

या अभियानाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

- पशुधन व कुक्कुट क्षेत्रात शाश्वत वाढ व विकास करणे
- मागणी आणि पुरवठा यातील वाढती तफावत दूर करण्यासाठी चारा व पशुखाद्य यांची उपलब्धता वाढविणे
- शेतकरी/ शेतकऱ्यांचे गट/ सहकारी संस्था इत्यादिंच्या सहकार्याद्वारे देशी वंशावळीच्या पशुधनाचे संवर्धन, अनुवंशिक जतन आणि सुधारणा करणे
- पशुधन विम्यासहीत जोखीम व्यवस्थापनाच्या उपाययोजनांना चालना देणे

७.६१.१ राष्ट्रीय पशुधन अभियानाअंतर्गत वैरण बियाणे उत्पादन, संकलन व वितरण, बहुवर्षिय वैरण पिकांच्या ठोंबांचे वितरण, मुरघास मशिन (बेलर) चे वितरण, क्षेत्र विवक्षित खनिज मिश्रण उत्पादन केंद्राची स्थापना, नाविन्यपूर्ण कुक्कुट उत्पादकता कार्यक्रम याकरिता सन २०१४-१५ ते सन २०२०-२१ या कालावधीत ₹ ४९.८७ कोटी खर्च झाला.

पशुधन विमा योजना

७.६१.२ राज्यात सन २००६-०७ पासून महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळामार्फत पशुधन विमा योजना राबविण्यात येत आहे. पशुंचा नैसर्गिक आपत्ती, अपघात अथवा रोगामुळे झालेल्या आकस्मिक मृत्यूमुळे होणाऱ्या नुकसानीपासून पशुधारकांना संरक्षण देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळाने दि.९ ऑक्टोबर, २०१८ ते दि.३१ जानेवारी, २०२० या कालावधीकरिता न्यू इंडिया ॲश्युरन्स कंपनी मर्यादित यांच्याद्वारे यांच्यासोबत करार केला आहे. या योजने अंतर्गत ११,९६९ लाभार्थ्यांच्या एकूण ४०,३३४ पशुंचा विमा उतरविण्यासाठी ₹ ३.२९ कोटी खर्च झाला. एकूण ३,८५४ दावे केले गेले व त्यापैकी ₹ ९.५८ कोटी रकमेच्या ३,३०० दाव्यांचा निपटारा करण्यात आला. सन २०२१-२२ मध्ये या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

वैरण विकास

७.६२ सन २०२०-२१ मधील चारा लागवडीखालील क्षेत्र आणि चारा उत्पादन तक्ता ७.३२ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता ७.३२ चारा लागवडीखालील क्षेत्र आणि चारा उत्पादन

योजना	खर्च (₹ कोटी)	वैरण बियाणे वितरण (मे.टन)	ठोंबे वितरण (संख्या लाख)	क्षेत्र ('००० हेक्टर)	अपेक्षित उत्पादन (लाख मे.टन)
जिल्हा वार्षिक योजना	६.६३	१,३८१.९६	२१४.६७	२८.१०	६.६१
राष्ट्रीय कृषी विकास योजना व राष्ट्रीय पशुधन अभियान	६.१२	१३३.२१	१६४.९०	४.००	४.६२
एकूण	**१२.७५**	**१,५१५.१७**	**३७९.५७**	**३२.१०**	**११.२३**

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजना

७.६३ भटक्या जमाती - क प्रवर्गातील लाभधारकांना मेंढीपालनासाठी प्रोत्साहन देण्याचा राजे यशवंतराव होळकर महामेष या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत मेंढी गट (२० मादी + १ नर) वाटप, सुधारीत प्रजातीचे नर मेंढ्यांचे वाटप, मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे व संतुलित खाद्य उपलब्ध करुन देणे या बाबींसाठी ७५ टक्के अनुदान आणि कुट्टी केलेल्या हिरव्या चाऱ्याचा मुरघास बनवण्याकरिता गासड्या बांधण्याचे यंत्र खरेदी करणे व पशुखाद्य कारखाने उभारणे यासाठी ५० टक्के अनुदान देण्यात येते. सन २०१९-२० ते सन २०२१-२२ या कालावधीत, एकूण १,१५३ मेंढी गटांचे वाटप लाभार्थ्यांना करण्यात आले तर १२३ लाभार्थ्यांना मेंढी पालनासाठी पायाभूत सुविधा पुरविल्या आणि २३६ लाभार्थ्यांना सुधारीत प्रजातीच्या नर मेढ्यांचे वाटप करण्यात आले असून २,२०० मेंढ्यांना सकस संतुलित आहार पुरविण्यात आला.

७.६४ पशुपालनाद्वारे ग्रामीण भागातील गरिबांचे जीवनमान उंचावणे, उद्योजकता निर्माण करणे आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे याकरिता राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक राज्यस्तरीय योजनांची प्रगती तक्ता ७.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.३३ निवडक राज्यस्तरीय योजनांची प्रगती

योजना	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)	लाभार्थी (संख्या)	खर्च (₹ लाख)
६/४/२ दुधाळ जनावरांची गट वाटप योजना	२,७३६	१,५९०	२,१२४	९६०	१,९२२	८९७
अंशत: ठाणबंद १० शेळ्या व एक बोकड गट वाटप	२,५३३	१,११२	१,८४८	८२९	१,६५६	७३०
१,००० मांसल कुक्कुट पक्षी संगोपनाद्वारे कुक्कुट पालन जोडधंदा सुरु करणे	८९०	१,१८६	६७४	८७९	४९२	५९१

आधार : पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

कुक्कुट विकास

७.६५ राज्यामध्ये औरंगाबाद, कोल्हापूर, नागपूर व पुणे येथे मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांची स्थापना खालील उद्देशाने करण्यात आली आहे.

- सुधारीत जातींची कुक्कुट पिल्ले, तलंगा व उबवणुकीची अंडी यांचे उत्पादन करणे आणि शेतकऱ्यांना शासन मान्य दराने विक्री करणे
- सुधारित जातींची एक दिवसीय कुक्कुट पिल्ले, अंडी, नर-मादी पक्ष्यांचे व तलंगांचे लाभार्थ्यांना विविध योजनेअंतर्गत वाटप करण्याची व्यवस्था करणे
- ग्रामीण भागात कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यासाठी सुधारित जातींच्या पक्ष्यांचा पुरवठा करणे
- शेतकरी, महिला स्वयंसहाय्य गट, सुशिक्षित बेरोजगार युवक, विद्यार्थी, इत्यादिंना कुक्कुटपालन व्यवसायासाठी प्रशिक्षण देणे
- शेतकऱ्यांना तांत्रिक सल्ला देणे व कुक्कुट पालन व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित करणे

मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रांमधून सन २०१९-२० मध्ये ८.४४ लाख पक्ष्यांचा तर सन २०२०-२१ मध्ये ३.३९ लाख पक्ष्यांचा पुरवठा करण्यात आला.

स्वयं प्रकल्प

७.६६ राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांतील अनुसूचित क्षेत्रातील अंगणवाड्यामधील मुलांच्या आहारामध्ये अंड्यांचा समावेश करण्यासाठी पुरवठा करणे व स्वयंरोजगारनिर्मिती करणे यासाठी सन २०१७-१८ पासून हा प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत लाभार्थ्यांना चार आठवडे वयाचे ४५ कुक्कुट पक्षी वाटप करण्याकरिता १०४ पक्षी संगोपन केंद्रे स्थापन करण्याचा उद्देश आहे. लाभार्थ्यांना उत्पन्नाचा कायमस्वरुपी व प्रभावी स्त्रोत उपलब्ध होण्याच्या उद्देशाने पुरविलेल्या ४५ पक्ष्यांचे गट घरगुती पध्दतीने अंडी उबवून १०० पक्ष्यांपर्यंत वाढविण्यास प्रोत्साहीत केले जाते. सदर प्रकल्पाअंतर्गत उत्पादित झालेली अंडी अंगणवाडीतील मुलांना प्रथिन युक्त पोषणासाठी वाटप करण्यात येतात. सदर प्रकल्पाची किंमत ₹ २२.५६ कोटी आहे. लाभार्थ्यांचे क्षमतावर्धन महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवन्नोती अभियानाअंतर्गत करण्यात येते. सन २०२०-२१ अखेर एकूण १०० पक्षी संगोपन केंद्रांची स्थापना झाली असून चार आठवडे वयाचे १३.६९ लाख पक्षी स्वयंरोजगार निर्मितीसाठी ४०,९६३ लाभार्थ्यांना वितरित केले आहेत.

प्रमुख पशुधन उत्पादने

७.६७ सन २०१९-२० मध्ये मांस उत्पादनात उत्तर प्रदेश नंतर महाराष्ट्र १३.३ टक्के हिश्श्यासह दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. दूध उत्पादनात राज्याचा सातवा क्रमांक असून राष्ट्रीय स्तरावरील प्रतिदिन दरडोई ४०६ ग्रॅम उपलब्धतेच्या तुलनेत राज्यात दुधाची उपलब्धता प्रतिदिन दरडोई २६९ ग्रॅम आहे. अंडी उत्पादनात राज्याचा सातवा क्रमांक असून राज्यात अंडी उपलब्धता प्रतिवर्ष दरडोई ५२ आहे, तर राष्ट्रीय स्तरावर हे प्रमाण प्रतिवर्ष दरडोई ८६ आहे. राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३४ मध्ये तसेच निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन तक्ता ७.३५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३४ राज्यातील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे उत्पादन

वर्ष	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
२०१७-१८	९२५	११,१०२	५७०	१,४३७
	(१२.१)	(६.३)	(६.०)	(३.५)
२०१८-१९	१,०२१	११,६५५	५९६	१,४५७
	(१२.६)	(६.२)	(५.७)	(३.६)
२०१९-२०	१,१४०	१२,०२४	६३७	१,४१२
	(१३.३)	(६.१)	(५.६)	(३.८)

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : *बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स* -२०२०, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३५ निवडक राज्यांमधील पशुधन व कुक्कुटादी पक्ष्यांपासून मिळणारे सन २०१९-२० मधील उत्पादन

राज्य	मांस ('००० मे.टन)	दूध ('००० मे.टन)	अंडी (कोटी)	लोकर ('००० कि.ग्रॅ)
आंध्रप्रदेश	८५०	१५,२६३	२,१९३	८०१
गुजरात	३३	१५,२९२	१९३	२,२३३
कर्नाटक	३०५	९,०३१	६६५	१,७४२
मध्यप्रदेश	१०७	१७,१०९	२३८	४१२
महाराष्ट्र	**१,१४०**	**१२,०२४**	**६३७**	**१,४१२**
राजस्थान	२००	२५,५७३	२७०	१२,७१७
तामिळनाडू	६६३	८,७५९	२,००२	०
तेलंगणा	८४८	५,५९०	१,४८१	३,९६०
उत्तरप्रदेश	१,१६६	३१,८६४	३४०	१,३२९
अखिल भारत	**८,५९९**	**१,९८,४४०**	**११,४३८**	**३६,७६१**

आधार : *बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स* -२०२०, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

बर्ड फ्लू आणि इतर आजारांवर नियंत्रण

७.६८ प्राण्यांमधील संक्रामक व सांसर्गिक रोगास प्रतिबंध व नियंत्रण कायदा, २००९ ची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे. संसर्गजन्य रोगांचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करून आर्थिक नुकसान कमी करण्यासाठी राज्य, विभाग आणि जिल्हास्तरीय कृतीदलांची स्थापना करण्यात आली आहे.

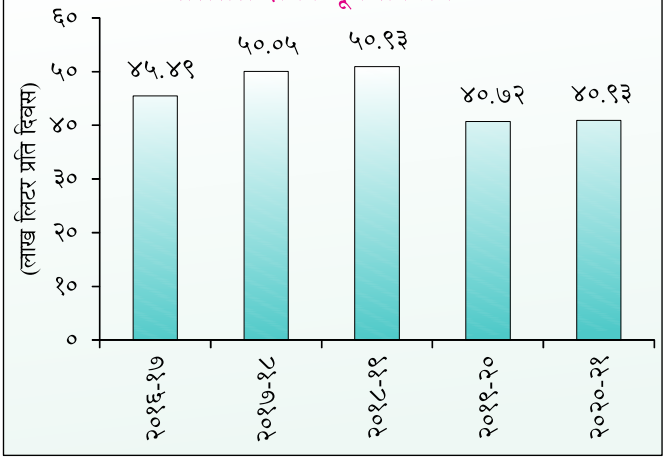
७.६८.१ राज्याने सन २०२१ मध्ये *लम्पी स्कीन डिसीस, एव्हियन इन्फ्लुएंझा* (बर्ड फ्लू) चा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी वेळीच सुधारात्मक उपाययोजना केल्याने या रोगांचा प्रादुर्भाव मर्यादित राखणे शक्य झाले. पक्षी नष्ट केल्याने झालेल्या नुकसानीची भरपाई देण्यात आली.

७.६८.२ प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून, एव्हीयन इन्फ्लुएंझा कृती योजना, २०२१ नुसार बाधित पोल्ट्री फार्मच्या एक किमी परिघात असलेल्या सर्व कुक्कुट पक्षी, अंडी, पोल्ट्री फीड आणि पोल्ट्री फार्ममधील विष्ठा शास्त्रोक्त पद्धतीने नष्ट करण्यात आली. त्यानुसार बाधित भागातील १०.६६ लाख कुक्कुट पक्षी, ६०.७६ लाख अंडी आणि ३२२ मेट्रिक टन पोल्ट्री फीड नष्ट करण्यात आले आणि पोल्ट्री व्यावसायिकांना ₹ १३.०१ कोटी नुकसान भरपाई देण्यात आली.

दुग्धविकास

७.६९ दुग्ध व्यवसाय हा कृषि पूरक व्यवसाय असून त्यात ग्रामीण कुटुंबांच्या पोषण मुल्यांचा स्तर उंचावण्याबरोबरच अतिरिक्त उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. दूध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता तक्ता ७.३६ मध्ये तर विभागनिहाय दूध उत्पादन तक्ता ७.३७ मध्ये दिले आहे.

आलेख ७.१२: सहकारी व शासकीय दुग्धशाळांकडून सरासरी दैनिक दूध संकलन

तक्ता ७.३६ दूध उत्पादन व दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दूध उत्पादन (लाख मे.टन)		दुधाची दरडोई उपलब्धता (ग्रॅम प्रतिदिन)	
	राज्य	अखिल भारत	राज्य	अखिल भारत
२०१७-१८	१११.०२	१,७६३.४७	२५४	३७०
२०१८-१९	११६.५५	१,८७७.४९	२६४	३९०
२०१९-२०	१२०.२४	१,९८४.४०	२६९	४०६

आधार: *बेसिक ॲनिमल हस्बंडरी स्टॅटिस्टिक्स*-२०२०, पशुसंवर्धन व दुग्ध विकास विभाग, केंद्र शासन

तक्ता ७.३७ विभागनिहाय दूध उत्पादन

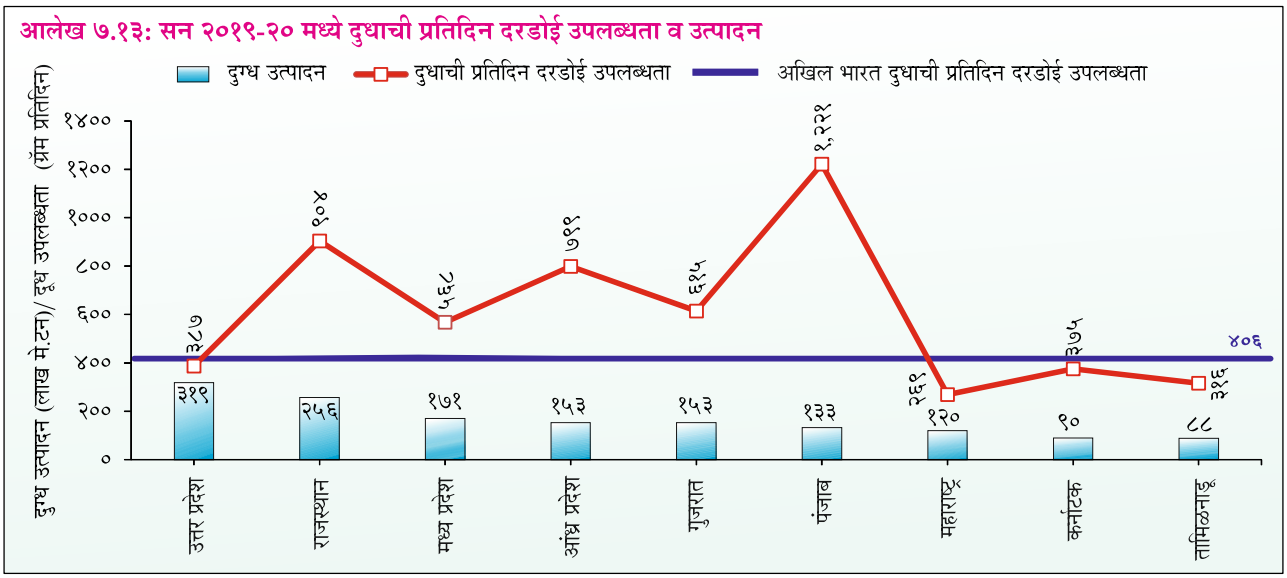
(लाख मे. टन)

विभाग	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०
कोकण	५.३३	५.५२	५.७०
नाशिक	२९.८५	३३.३४	३४.४०
पुणे	४६.४१	४९.५८	५१.१४
औरंगाबाद	१७.७०	१७.०४	१७.५८
अमरावती	६.६२	६.१०	६.२९
नागपूर	५.११	४.९७	५.१३
महाराष्ट्र	**१११.०२**	**११६.५५**	**१२०.२४**

आधार: पशुसंवर्धन आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.७० राज्यात दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी शासकीय व सहकारी क्षेत्र मिळून ८९.८५ लाख लिटर प्रतिदिन क्षमता असलेले १०८ दूध प्रक्रिया प्रकल्प आणि ३८.७७ लाख लिटर प्रतिदिन क्षमता असलेले १५३ दूध शीतकरण केंद्रे कार्यरत होती. शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दैनिक सरासरी दूध संकलन सन २०२०-२१ मध्ये अनुक्रमे ०.५० लाख लिटर व ४०.४३ लाख लिटर आणि सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत अनुक्रमे ०.३९ लाख लिटर व ४१.७४ लाख लिटर होते. राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये २०९ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता १०,९६४ मे.टन आहे, त्यापैकी १८८ शीतगृहे खाजगी क्षेत्रात असून त्यांची क्षमता १०,५३८ मे.टन होती.

आलेख ७.१३: सन २०१९-२० मध्ये दुधाची प्रतिदिन दरडोई उपलब्धता व उत्पादन

मत्स्यव्यवसाय

७.७१ राज्यास ७२० किमी लांबीचा सागरी किनारा लाभला असून सागरी मासेमारीयोग्य क्षेत्र १.१२ लाख चौ. किमी आहे. सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्यासाठी राज्याने १७३ केंद्रे विकसित केली आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये सागरी मासेमारीसाठी १५,२१८ मच्छीमार नौका कार्यरत असून त्यापैकी १२,९४६ यांत्रिक नौका होत्या.

७.७१.१ राज्यात ४.१८ लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील व ०.१० लाख हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मासेमारीसाठी योग्य आहे. गोड्या पाण्यातील मासेमारीची गरज भागवणारी ३४ मत्स्यबीज उत्पादन केंद्रे राज्यात असून त्यांची प्रतिवर्ष उत्पादन क्षमता २,४१४ लाख मत्स्यबीज होती. मत्स्य उत्पादन व निर्यात तक्ता ७.३८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.३८ मत्स्य उत्पादन व निर्यात

बाब	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
मत्स्य उत्पादन	लाख मे.टन			
सागरी		४.४४	३.९९	१.५७
गोड्या पाण्यातील		१.१८	१.२५	०.५८
एकूण		**५.६२**	**५.२४**	**२.१५**
स्थूलमूल्य	₹ कोटी			
सागरी		६,७५१	६,००६	२,३७०
गोड्या पाण्यातील		१,४७४	१,६५९	७७१
एकूण		**८,२२५**	**७,६६५**	**३,१४१**
मत्स्य निर्यात				
उत्पादन	लाख मे.टन	१.३६	१.११	उ ना
मूल्य	₹ कोटी	४,५३६	३,६८१	उ ना

उ ना उपलब्ध नाही + सप्टेंबरपर्यंत

आधार : मत्स्यव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.७२ राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत सन २०११-१२ पासून ₹ १७७ कोटी रकमेच्या २५ मासेमारी धक्क्यांच्या विकासाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला असून यापैकी १५ धक्क्यांची कामे पूर्ण झाली व सात धक्क्यांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना

७.७३ केंद्र शासनाने दि.२० मे, २०२० रोजी प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजना पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी सुरू केली. मत्स्य उत्पादन आणि उत्पादकता यातील लक्षणीय तफावत दूर करणे, गुणवत्ता, तंत्रज्ञान, हंगाम पश्चात आवश्यक असणारी पायाभूत सुविधा व व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण व मूल्य साखळीचे सक्षमीकरण, भक्कम मत्स्य व्यवसाय व्यवस्थापन आणि मच्छिमारांचे कल्याण या बाबी विचारात घेऊन या योजनेची आखणी केली आहे.

७.७३.१ या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ करिता, राज्यस्तरीय मान्यता आणि संनियंत्रण समितीने ३७६ लाभार्थ्यांसाठी एकूण ₹ ६३.७५ कोटी रक्कम मंजूर केली होती, त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा ₹ २०.०९ कोटी, राज्याचा हिस्सा ₹ १३.३९ कोटी आणि लाभार्थींचा वाटा ₹ ३०.२७ कोटी होता. या योजनेचा केंद्र हिश्श्याचा व राज्य हिश्श्याचा निधी जिल्हास्तरीय कार्यालयांना वितरीत करण्यात आला आहे. प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर प्रमुख उपक्रमांची माहिती तक्ता ७.३९ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता ७.३९ प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत मंजूर उपक्रम

(२०२०-२१)

घेतलेले उपक्रम	लाभार्थी संख्या	मंजूर रक्कम (₹ कोटी)
भूजलाशयीन पिंजरा मत्स्यसंवर्धन अंतर्गत पिंजऱ्यांची उभारणी	५१	२५.९५
लहान /मध्यम /मोठ्या आकाराचे पाणी पुन:वापर मत्स्यपालन प्रणालीची स्थापना	६३	१०.७७
नवीन मत्स्य संगोपन तलाव बांधकाम	४७	२.९७
शोभिवंत मत्स्यप्रजातींची प्रजनक बँक उभारणी करणे	२	२.००
गोड्या पाण्यातील मत्स्यबीज उत्पादन केंद्राची स्थापना	७	१.७५
मत्स्य, कोळंबी, पंगॅशियस, तिलापीया इत्यादी संवर्धनाकरीता निविष्ठा अनुदान	४७	१.७०
भूजलाशयीन क्षेत्रामध्ये बायोफ्लॉक उभारणी ₹ चार लक्ष प्रति हेक्टर निविष्ठा खर्चासह	१२	१.६८
शीतगृह / बर्फ कारखाना (किमान २०/३०/५० टन क्षमता) स्थापना करणे	४	४.३०
इतर उपक्रम	१४३	१२.६३

आधार : मत्सव्यवसाय आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

७.७३.२ प्रधान मंत्री मत्स्य संपदा योजनेअंतर्गत राज्यातील मत्स्योत्पादन वाढविण्यासाठी पिंजरा पद्धतीने मत्स्यसंवर्धन ही योजना राबविण्यात येत आहे. राज्यातील भुजलाशयीन क्षेत्रातील ९७ जलाशयामध्ये एकूण २१,८७८ पिंजरे स्थापित करण्यास मंजुरी दिली आहे. त्यापैकी १,९२१ पिंजरे स्थापित करण्यात आले असून, त्यापासून ३,८४२ मेट्रिक टन मासळीचे उत्पादन अपेक्षित आहे.

७.७४ मच्छिमारांच्या जाळ्यात अडकलेले व्हेल, शार्क, डॉल्फिन, समुद्री कासव, इत्यादी वन्यजीव(संरक्षण) कायदा, १९७२ नुसार समुद्रातील संरक्षित प्राणी यांना जाळे कापून परत समुद्रात सोडण्यासाठी मच्छिमारांना प्रोत्साहित केले जाते. यासाठी राज्यात मच्छिमारांसाठी भरपाई योजना राबविण्यात येत आहे. या प्राण्यांना यशस्वीरित्या समुद्रात परत सोडल्यानंतर आणि पुरावे सादर केल्यावर मच्छीमारांना आर्थिक स्वरूपात नुकसान भरपाई (प्रत्येक प्रकरणी कमाल ₹ २५,०००) देण्यात येते. सन २०२०-२१ मध्ये एकूण १३२ मच्छिमारांनी १३७ संरक्षित प्राणी मुक्त केल्यामुळे त्यांना ₹ २०.९१ लाख नुकसान भरपाई देण्यात आली. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत, ४५ मच्छिमारांना ₹ ६.१८ लाख नुकसान भरपाई देण्यात आली.

नैसर्गिक आपत्तींमुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई

७.७५ राज्य शासनाने तौक्ते चक्रीवादळामुळे झालेल्या पशुधनाच्या मृत्यूसाठी ₹ १०.८८ लाख, पोल्ट्री शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ ३.८५ लाख आणि मच्छीमारांना मासेमारी बोटी व जाळ्यांच्या झालेल्या नुकसाना पोटी ₹ ६३०.५३ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे. शासनाने जून, २०२१ मध्ये निसर्ग चक्रीवादळामुळे झालेल्या पशुधनाच्या मृत्यूसाठी ₹ १०.१२ लाख भरपाई मंजूर केली आहे. शासनाने जुलै, २०२१ मध्ये अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीमुळे झालेल्या पशुधनाच्या मृत्यूसाठी ₹ ९२५.३४ लाख, पोल्ट्री शेडच्या नुकसानीसाठी ₹ १३.१७ लाख आणि मच्छीमारांना मासेमारी बोटी व जाळ्यांच्या झालेल्या नुकसाना पोटी ₹ १,१०१.२८ लाख नुकसान भरपाई मंजूर केली आहे.

रेशीम उत्पादन

७.७६ ग्रामीण भागामध्ये रेशीम उत्पादन ह्या कृषि आधारित उद्योगामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याची क्षमता आहे. तुती रेशीम विकास कार्यक्रम राज्यातील २४ जिल्ह्यांत राबविला जातो. तुती लागवडीखालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादन माहिती तक्ता ७.४० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ७.४० तुती लागवडीखालील क्षेत्र व रेशीम उत्पादन

बाब	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लागवडीखालील क्षेत्र				
एकूण	हेक्टर	१७,८८५	१५,८९७	१५,५२९
जुने	हेक्टर	१२,९८४	११,११७	११,८२८
नवीन	हेक्टर	४,९०१	४,७८०	३,७०१
लाभार्थी (शेतकरी)	संख्या	१६,७४४	१५,०७३	१५,५२९
रोग विरहीत अंडीपुंजांचा पुरवठा	लाख	४२.२२	४५.८२	३९.६३
कोश उत्पादन	मे. टन	२,६५५.७६	२,७५४.२३	२,५८९.८७
कच्चे रेशीम उत्पादन	मे. टन	४०८.५०	४२३.७१	३९८.४४
कोश खरेदी	मे. टन	०.०९	०.००	०.००
निर्मित रोजगार (मनुष्य दिवस)	लाख	४४.९३	४६.६०	४३.८३

आधार : रेशीम संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

७.७६.१ टसर रेशीम विकास कार्यक्रम भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली व गोंदिया या चार जिल्ह्यांमध्ये राबविला जातो. टसर रेशीम किड्यांच्या संवर्धनासाठी आवश्यक ऐन व अर्जुन वृक्षांचे या चार जिल्ह्यांतील लागवडीखालील क्षेत्र १८,८६६ हेक्टर आहे. सन २०२०-२१ मध्ये कच्च्या टसर रेशमाचे उत्पादन ४.४४ मे.टन होते तर सन २०२१-२२ मध्ये जानेवारीपर्यंत ते ६.८८ मे.टन होते.

वने

७.७७ राष्ट्रीय वन धोरण, १९८८ नुसार निश्चित केलेले वनक्षेत्राचे प्रमाण भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के असून राज्याचे एकूण वनक्षेत्र सन २०२०-२१ अखेर २०.१५ टक्के होते. राज्यातील एकूण वनक्षेत्रापैकी वनविभाग (५५,९०८.३८ चौ. किमी), महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ (मवविम) (३,४६२.२५ चौ. किमी), वन विभागाच्या अधिपत्याखाली आणण्यात आलेले खाजगी वनक्षेत्र (१,१८२.७८ चौ. किमी) आणि महसूल विभागाच्या (१,४३८.४८ चौ. किमी) अधिपत्याखाली आहे. भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्याचे वनाच्छादन ५०,७९८ चौ. किमी असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१९ मध्ये नमूद केलेल्या वनाच्छादनाच्या तुलनेत २० चौ. किमीने वाढलेले असून राज्याच्या एकूण वनाच्छादनात अति घनदाट वने १७.२ टक्के, मध्यम घनदाट वने ४०.५ टक्के आणि खुली वने ४२.३ टक्के होती. राज्याचे एकूण कांदळवन आच्छादन भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार ३२४ चौ. किमी

असून ते भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०१९ मध्ये नमूद केलेल्या आच्छादनाच्या तुलनेत चार चौ. किमीने वाढले आहे. वन परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण तक्ता ७.४१ मध्ये तर निवडक राज्यांतील वनाच्छादन तक्ता ७.४२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४१ वन परिमंडळनिहाय वनक्षेत्राचे वर्गीकरण

(दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी)

वन परिमंडळ	वनक्षेत्र (चौ. किमी)				एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी
	राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
गडचिरोली	११,२२७.१९	१,४०३.०५	२६७.४७	१२,८९७.७१	२०.८
नागपूर	४,४२१.७०	२,१५७.१७	१,१७८.४८	७,७५७.३५	१२.५
धुळे	६,१४८.१२	५७.०६	२२२.९०	६,४२८.०८	१०.४
ठाणे	४,४३९.९७	१,१६०.३३	२६८.९४	५,८६९.२४	९.५
नाशिक	५,०६६.३७	२४०.६४	३२.८९	५,३३९.९०	८.६
अमरावती	५,०५१.००	१५.८१	१४.०४	५,०८०.८५	८.२
चंद्रपूर	३,८३५.८०	८७७.७१	१२३.४३	४,८३६.९४	७.८
कोल्हापूर	३,३७९.७३	४१२.७८	७३९.७७	४,५३२.२८	७.३
यवतमाळ	३,३५०.३४	६.३१	१२२.७९	३,४७९.४४	५.६
औरंगाबाद	२,८७३.४२	८७.८४	२०२.७६	३,१६४.०२	५.१
पुणे	२,४३२.०१	०.०३	१७४.०४	२,६०६.०८	४.२
राज्य	**५२,२२५.६५**	**६,४१८.७३**	**३,३४७.५१**	**६१,९९१.८९**	**१००.०**

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

तक्ता ७.४२ निवडक राज्यांतील वनाच्छादन

(चौ. किमी)

राज्य	भौगालिक क्षेत्र	एकूण वनाच्छादन	भौगालिक क्षेत्राशी एकूण वनाच्छादनाची टक्केवारी
आंध्रप्रदेश	१,६२,९६८	२९,७८४	१८.३
गुजरात	१,९६,२४४	१४,९२६	७.६
कर्नाटक	१,९१,७९१	३८,७३०	२०.२
केरळ	३८,८५२	२१,२५३	५४.७
मध्य प्रदेश	३,०८,२५२	७७,४९३	२५.१
महाराष्ट्र	**३,०७,७१३**	**५०,७९८**	**१६.५**
राजस्थान	३,४२,२३९	१६,६५५	४.९
तेलंगणा	१,१२,०७७	२१,२१४	१८.९
उत्तर प्रदेश	२,४०,९२८	१४,८१८	६.२
अखिल-भारत	**३२,८७,४६९**	**७,१३,७८९**	**२१.७**

आधार : भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१

वन्यजीव, राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये

७.७८ राज्यात सहा राष्ट्रीय उद्याने, ५० अभयारण्ये आणि १५ संवर्धित राखीव क्षेत्रे आहेत. राष्ट्रीय व्याघ्र संवर्धन प्राधिकरण यांच्यामार्फत दर चार वर्षांनी व्याघ्र गणना करण्यात येते. भारतातील वाघांची स्थिती, २०१८ च्या अहवालानुसार राज्यातील वाघांची अंदाजित संख्या ३१२ होती तर सन २०१४ मध्ये १९० होती. वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च तक्ता ७.४३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४३ वन्यजीव प्रकल्पांचे क्षेत्र आणि खर्च

प्रकल्प	क्षेत्र (चौ. किमी)		खर्च (₹ कोटी)		
	गाभा	बफर	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
व्याघ्र प्रकल्प					
मेळघाट	१,५००.४९	१,२६८.०३	२३.६७	१९.८४	१.५६
ताडोबा-अंधारी	६२५.८२	१,१०१.७७	१५.४०	१०.७८	१.९२
पेंच	२५७.२६	४८३.९६	१४.८०	१०.८३	१.३५
सह्याद्री	५११.८७	५६५.४५	८.१७	१.०५	०.००
नवेगाव-नागझिरा	६५३.६७	१,२४१.२७	१२.९४	४.०२	१.९८
बोर	१३८.१२	६७८.१४	५.७०	३.७२	०.००
राष्ट्रीय उद्याने/ अभयारण्ये यांचा विकास	-	-	८.५५	४.४७	०.००
हत्ती प्रकल्प, कोल्हापूर	क्षेत्र निर्दिष्ट नाही		०.४३	०.२७	०.००

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

+ नोव्हेंबरपर्यंत

वनोत्पादने

७.७९ वनांमधून इमारती व जळाऊ लाकूड ही प्रमुख आणि बांबू, तेंदूपत्ता, डिंक, गवत, इत्यादी गौण वन उत्पादने मिळतात. वनोत्पादनांचे उत्पादन व मूल्य तक्ता ७.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४४ वनोत्पादनांचे उत्पादन व मूल्य

(₹ कोटी)

वनोत्पादन	उत्पादनाचे परिमाण	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२@	
		उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य	उत्पादन	मूल्य
(अ) मुख्य वनोत्पादने							
इमारती लाकूड	लाख घन मीटर	१.११	३३८.६९	१.००**	३०९.४७**	१.१८	३४६.०८
जळाऊ लाकूड	लाख घन मीटर	१.७९	४५.२०	१.५०**	३७.१०**	१.८७	४३.६०
एकूण (अ)	**लाख घन मीटर**	**२.९०**	**३८३.८९**	**२.५०**	**३४६.५७**	**३.०५**	**३८९.६८**
(ब) गौण वनोत्पादने							
बांबू	लाख मे. टन	०.१	१०.५०	१२.११**	१६.९६**	६.७०	१५.७३
तेंदूपत्ता	लाख स्टँडर्ड बॅग्ज	२.२४	३८.४८	१.७६*	३६.५०*	२.२४	५२.१३
गवत	मे. टन	४९५.००	०.११	२५३.००*	०.१०*	उना	उना
डिंक	क्विंटल	२,६७५	०.१६	३,२८५.५०*	०.१५*	उना	उना
इतर (लाख, हिरडा, शिकेकाई, इत्यादी)	-	उना	०.५१	उना	५.८१*	उना	उना
एकूण (ब)			**४९.७६**		**५९.५२**		**६७.८६**
एकूण (अ+ब)			**४३३.६**		**४०६.०९**		**४५७.५४**

उना उपलब्ध नाही * अस्थायी @ अंदाजित १ स्टँडर्ड बॅग (५० तेंदुपत्त्यांचे १००० बंडल)

** आकडेवारीत वन विकास महामंडळाच्या आकडेवारीचा समावेश केलेला आहे.

आधार : प्रधान मुख्य वन संरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

वृक्ष लागवड

७.८० वृक्ष लागवड कार्यक्रमाची अंमलबजावणी मुख्यत: वनविभाग, महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ व सामाजिक वनीकरण संचालनालयामार्फत करण्यात येते. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ११६.१९ कोटी वृक्ष लागवडीसाठी खर्च करण्यात आला. वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र व खर्च तक्ता ७.४५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ७.४५ वृक्ष लागवडीखालील क्षेत्र व खर्च

वर्ष	वन विभाग		महाराष्ट्र वनविकास महामंडळ		सामाजिक वनीकरण		
	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	क्षेत्र (हेक्टर)	खर्च (₹ कोटी)	पुरविलेली रोपे (कोटी)
२०१७-१८	२६,४०५	९९.४६	३,५७७	१३.८०	३,९८५	६०.४६	०.५०
२०१८-१९	५१,७२४	२००.८८	४,६३३	२२.७९	१२,६२०	२१०.५६	१५.८९
२०१९-२०	१,०२,९८७	३८८.३५	८,९८७	८९.७२	२१,०३२	५२१.९४@	३५.१४@
२०२०-२१	७,२३४	४६.७०	२,३६१	१७.५७	३,३०२	५१.९२@@	३५.१४@@

@ १७,८५८ किमी रस्त्याच्या कडेने केलेले वृक्ष लागवड समाविष्ट आहे @@ १,२२४ किमी रस्त्याच्या कडेने केलेले वृक्ष लागवड समाविष्ट आहे

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सामाजिक वनीकरण

७.८१ राज्यात सामाजिक वनीकरणाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. यामध्ये सामुदायिक जमिनीवर तसेच रस्ते/रेल्वे/कालवे, इत्यादींच्या कडेला रोपे लावली जातात. तसेच विविध संस्था, ग्रामपंचायती आणि व्यक्तींना वृक्षारोपणासाठी रोपे पुरविली जातात. प्रमुख योजनांखालील वृक्ष लागवडीचे क्षेत्र तक्ता ७.४६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ७.४६ प्रमुख योजनांखालील वृक्षलागवडीचे क्षेत्र

योजना	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
सामुहिक जमिनीवर रोपांची लागवड	लाख रोपे	५३९.१२	१८.४९	८८.४०
अ) गट लागवड	हेक्टर	१८,१७८.००	९५१.००	५,२३४.००
ब) रस्ते / लोहमार्ग/ कालवे यांच्या कडेने लागवड	किमी	१७,७२५.२०	१,३८५.००	६,२५७.००
ग्रामपंचायती, खासगी संस्था व वैयक्तिक वृक्ष लागवडीसाठी पुरविलेली रोपे	लाख रोपे	१७.१२	५.७४	०.७५
महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजना				
अ) शेतबांध लागवड	लाख रोपे	०.२०	०.८६	०.४२
ब) कृषी वन लागवड	लाख रोपे	१५.०५	११.४९	१३.५२
कन्या वनसमृद्धी योजना	लाख रोपे	५.४९	०.२०	०.१३

आधार : प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे कार्यालय, सामाजिक वनीकरण, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरअखेर

संत तुकाराम वनग्राम योजना

७.८२ अवैध वृक्षतोड, अतिक्रमण इत्यादींपासून जंगलाचे संरक्षण करण्यासाठी, तसेच जंगल आणि वन्यजीवांच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत १५,५०० गावांमध्ये १२,०८१ संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समित्या २७.०४ लाख हेक्टर वनक्षेत्राचे व्यवस्थापन करतात.

कांदळवन संवर्धन

७.८३ भारताचा वनस्थिती अहवाल, २०२१ नुसार राज्यात ३२४ चौ. किमी क्षेत्रावर कांदळवनाचे आच्छादन आहे. याचे संवर्धन करण्यासाठी, वन संरक्षण कायद्याच्या कलम २० अंतर्गत ९,७८१ हेक्टरपेक्षा जास्त कांदळवनाला राखीव वने म्हणून घोषित केले आहे.

७.८३.१ पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील १२० पेक्षा जास्त गावांचा समावेश असलेल्या महाराष्ट्रातील संपूर्ण किनारपट्टीवरील स्थानिक समुदायांच्या सहभागासह राज्यात कांदळवन संवर्धन व उपजीविकेची साधने निर्मिती करण्यासाठी सन २०१७ पासून योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत खेकडा पालन शेती, पिंजऱ्यातील मत्स्य शेती, कालव व शिंपल्यांची शेती, शोभेच्या माशांची पैदास, इको टुरिझम आणि कांदळवन लागवड याप्रकारचे उपजीविकेचे उपक्रम विकसित करण्याकरिता शासनाने सन २०२१-२२ मध्ये ₹ ५.२२ कोटी निधी मंजूर केला आहे. हे उपक्रम गटाने किंवा वैयक्तिक लाभार्थी म्हणून करता येतात. गटाद्वारे केल्या जाणाऱ्या उपक्रमांना राज्य शासनामार्फत ९० टक्के तर वैयक्तिक लाभार्थी (एक एकर पेक्षा जास्त कांदळवन असणारे जमीन मालक) ७५ टक्के आर्थिक सहाय्य मिळण्यास पात्र आहेत. या उपक्रमांमधून लाभार्थ्यांना सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ३५.८३ लाख नफा झाला. कांदळवन लागवड कार्यक्रमाअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये एकूण १६१.४७ हेक्टर कांदळवन लागवड करण्यात आली.

* * * * *

परिशिष्ट ७.१

कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती खातेदारांची संख्या ('००)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	०.५ पेक्षा कमी	६,८३४	९,९१४	१६,६७२	२२,४०९	२७,४६२	३१,६५८	३६,४५७	४३,७२२
२	०.५ - १.०	५,५८५	९,३४५	१६,०७५	२०,२५२	२५,५९५	२९,५२५	३०,६३३	३४,४३६
३	१.० - २.०	८,७८३	१५,४०९	२७,२७६	३१,७५५	३६,०५६	४१,५०३	४०,५२३	४३,३९२
४	२.० - ३.०	६,२६६	१०,२७५	१३,९६९	१४,७४५	१५,७९१	१७,०२०	१५,४६३	१६,९६४
५	३.० - ४.०	४,६०६	६,५८३	७,२८९	६,७७४	६,९४९	७,४९६	६,१२८	६,३०६
६	४.० - ५.०	३,५७६	४,६०१	४,४६९	३,८७४	३,७८०	४,०३७	३,१४२	३,३५३
७	५.० - १०.०	८,७१५	९,३१६	७,२४१	५,५५८	४,८७३	५,२१४	३,९६४	३,९८४
८	१०.० - २०.०	४,१८०	२,८१९	१,५३०	१,०२९	७७३	६२२	५९०	५७६
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	९६१	३६३	१७६	१३२	९७	८१	८९	१२१
	एकूण	**४९,५०६**	**६८,६२५**	**९४,६९७**	**१,०६,५२८**	**१,२१,३७६**	**१,३७,१५६**	**१,३६,९८९**	**१,५२,८५४**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती एकूण क्षेत्र ('०० हेक्टर)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)
१	०.५ पेक्षा कमी	१,६३४	२,६३०	४,११९	५,७४६	७,३२८	७,७४०	९,१८०	१०,२७८
२	०.५ - १.०	४,१४२	७,१०३	१२,०५७	१५,१२०	१९,१५९	२०,२७४	२२,६८०	२४,२०९
३	१.० - २.०	१२,८४२	२३,३३७	३९,८३३	४६,०५९	५१,२७१	५२,४७६	५७,३९१	५७,७११
४	२.० - ३.०	१५,३८६	२५,३६३	३३,६८९	३५,४२०	३७,४१४	३७,५४२	३६,६८१	३८,८४४
५	३.० - ४.०	१५,९२०	२२,८१५	२५,१०८	२३,३०३	२३,६७६	२३,७५६	२०,९७४	२१,४१२
६	४.० - ५.०	१५,९६१	२०,५५६	१९,८६४	१७,२१०	१६,७१७	१६,७१७	१३,९०१	१४,७७८
७	५.० - १०.०	६१,२१३	६३,९३७	४८,७००	३७,१५०	३२,०८४	३२,१३५	२६,०२७	२६,२१६
८	१०.० - २०.०	५६,३०२	३७,२१३	१९,७४९	१३,५१४	९,९६१	६,७७६	७,५२४	७,२५१
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२८,३९४	१०,६६२	६,१२९	५,२७४	३,४१८	२,६३४	३,३१४	४,३६५
	एकूण	**२,११,७९४**	**२,१३,६१६**	**२,०९,२४८**	**१,९८,७९६**	**२,०१,०२८**	**२,००,०५०**	**१,९७,६७२**	**२,०५,०६४**

अ. क्र.	आकारवर्ग (हेक्टर)	वहिती सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)							
		१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	१९९५-९६	२०००-०१	२००५-०६	२०१०-११	२०१५-१६
(१)	(२)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)
१	०.५ पेक्षा कमी	०.२४	०.२७	०.२५	०.२६	०.२७	०.२४	०.२५	०.२४
२	०.५ - १.०	०.७४	०.७६	०.७५	०.७५	०.७५	०.६९	०.७४	०.७०
३	१.० - २.०	१.४६	१.५१	१.४६	१.४५	१.४२	१.२६	१.४२	१.३३
४	२.० - ३.०	२.४६	२.४७	२.४१	२.४०	२.३७	२.२१	२.३७	२.२९
५	३.० - ४.०	३.४६	३.४७	३.४४	३.४४	३.४१	३.१७	३.४२	३.४०
६	४.० - ५.०	४.४६	४.४७	४.४४	४.४४	४.४२	४.१४	४.४२	४.४१
७	५.० - १०.०	७.०२	६.८६	६.७३	६.६८	६.५८	६.१६	६.५७	६.५८
८	१०.० - २०.०	१३.४७	१३.२०	१२.९१	१३.१३	१२.८९	१०.८९	१२.७५	१२.५९
९	२०.० व त्यापेक्षा अधिक	२९.५५	२९.३७	३४.८२	३९.९५	३५.२४	३२.५२	३७.२४	३६.०७
	एकूण	**४.२८**	**३.११**	**२.२१**	**१.८७**	**१.६६**	**१.४६**	**१.४४**	**१.३४**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट ७.२

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

(क्षेत्र '००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनां-खालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकां-खालील स्थूल क्षेत्र
			नापिक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहा खालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा / तिसोटा क्षेत्र	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९८६-८७	३०,७५८	५,३५०	१,६७९	१,१५२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०५७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७५८	५,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२५	३०१	८९८	१,०६३	१८,५६५	३,२९५	२१,८५९
१९९५-९६	३०,७५८	५,१४८	१,५४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,५२४	२१,५०४
२०००-०१	३०,७५८	५,१५०	१,५४४	१,३६४	९५९	१,१६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७५	२१,६१९
२००५-०६	३०,७५८	५,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५५६
२०१०-११	३०,७५८	५,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७५८	५,२१०	१,७२८	१,४५०	९१९	१,२४३	२५०	१,३७८	१,१९१	१७,३८५	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७५८	५,२०७	१,७२१	१,४५५	९१६	१,२४४	२५०	१,४१७	१,२००	१७,३४३	५,७७२	२३,११५
२०१३-१४	३०,७५८	५,२०५	१,७२३	१,४६०	९१५	१,२४२	२४९	१,४०१	१,१९२	१७,३६८	६,०१२	२३,३८०
२०१४-१५	३०,७५८	५,२०१	१,७२७	१,४८२	९१९	१,२४९	२४९	१,३९९	१,१८८	१७,३४४	५,९२९	२३,२७३
२०१५-१६	३०,७५८	५,१९४	१,७३१	१,५२१	८८७	१,२४९	२५१	१,४७७	१,२५५	१७,१९१	५,६७१	२२,८६३
२०१६-१७	३०,७५८	५,१९४	१,८२२	१,६४२	९२४	१,३५१	२५३	१,४०१	१,२५७	१६,९१०	६,३१४	२३,२२४
२०१७-१८	३०,७५८	५,२१९	१,८३४	१,६५०	९२३	१,२८७	२५६	१,३६५	१,२६२	१६,९४२	६,३२६	२३,२६८
२०१८-१९	३०,७५८	५,१७४	१,८४९	१,६९२	९२४	१,३२३	२७२	१,४४८	१,२६०	१६,८१५	६,३९७	२३,२१२
२०१९-२०	३०,७५८	५,२२२	१,८८२	१,७१२	९३५	१,३५३	२७३	१,४४४	१,२१५	१६,७२२	६,८४८	२३,५७०

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - २०१०-११ ते २०१९-२० चे आकडे अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.३

राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि प्रति हेक्टर उत्पादकता

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	तांदूळ			गहू			ज्वारी		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	१,३००	१,३६९	१,०५४	९०७	४०१	४४२	६,२८४	४,२२४	६७२
२	१९७०-७१	१,३५२	१,६६२	१,२२९	८१२	४४०	५४२	५,७०३	१,५५७	२७३
३	१९८०-८१	१,४५९	२,३१५	१,५८७	१,०६३	८८६	८३४	६,४६९	४,४०९	६८१
४	१९९०-९१	१,५९७	२,३४४	१,४६७	८६७	९०९	१,०४९	६,३००	५,९२९	९४१
५	२०००-०१	१,५१२	१,९३०	१,२७७	७५४	९४८	१,२५६	५,०९४	३,९८८	७८३
६	२०१०-११	१,५१६	२,६९१	१,७७५	१,३०७	२,३०१	१,७६१	४,०६०	३,४५२	८५०
७	२०१८-१९	१,४६५	३,२७६	२,२३६	८३४	१,२४९	१,४९७	२,४४०	१,१९७	४९१
८	२०१९-२०	१,५५३	२,८९७	१,८६६	१,०५७	१,७९३	१,६९७	२,३७१	१,८६५	७८६
९	२०२०-२१	१,५६१	३,२९१	२,१०९	१,१२६	२,०७१	१,८३९	२,३२०	२, १८६	९४२

अ. क्र.	वर्ष	बाजरी			इतर तृणधान्ये			सर्व तृणधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
१	१९६०-६१	१,६३५	४८९	२९९	४८०	२७२	५६७	१०,६०६	६,७५५	६३७
२	१९७०-७१	२,०३९	८२४	४०४	४१४	२५४	६१४	१०,३२०	४,७३७	४५९
३	१९८०-८१	१,५३४	६९७	४५४	४५१	३४०	७५४	१०,९७६	८,६४७	७८८
४	१९९०-९१	१,९४०	१,११५	५७५	४३२	४४३	१,०२५	११,१३६	१०,७४०	९६४
५	२०००-०१	१,८००	१,०८७	६०४	६६४	५४४	८१९	९,८२४	८,४९७	८६५
६	२०१०-११	१,०३५	१,१२३	१,०८६	१,०६८	२,७४९	२,५७५	८,९८५	१२,३१७	१,३७१
७	२०१८-१९	६१०	३३२	५४५	१,०७९	१,८९२	१,७५४	६,४२७	७,९४७	१,२३६
८	२०१९-२०	६७३	५१२	७६१	१,३२२	२,१५०	१,६२६	६,९७६	९,२१८	१,३२१
९	२०२०-२१	६८७	९०६	१,३१७	१,३८५	३,७४७	२,७०६	७,०७९	१२,२०१	१,७२४

अ. क्र.	वर्ष	तूर			हरभरा			मूग		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)
१	१९६०-६१	५३०	४६८	८८३	४०२	१३४	३३३	०	०	०
२	१९७०-७१	६२७	२७१	४३२	३१०	८७	२८१	०	०	०
३	१९८०-८१	६४४	३१९	४९५	४१०	१३७	३३५	०	०	०
४	१९९०-९१	१,००४	४१९	४१७	६६८	३५५	५३२	०	०	०
५	२०००-०१	१,०९६	६६०	६०२	६७६	३५१	५१९	७१४	२४४	३४१
६	२०१०-११	१,३०२	९७६	७५०	१,४३८	१,३००	९०४	५५४	३७२	६७२
७	२०१८-१९	१,२६१	८३५	६६२	१,६९४	१,३९७	८२५	४८१	२०४	४२४
८	२०१९-२०	१,३१९	१,१९७	९०७	२,०४३	२,२४०	१,०९६	३८७	१५१	३९०
९	२०२०-२१	१,३४०	१,४५०	१,०८२	२,२३१	२,३९७	१,०७४	४०१	२०७	५१७

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (पुढे चालू)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

अन्नधान्ये

अ. क्र.	वर्ष	उडीद			इतर कडधान्ये			सर्व कडधान्ये		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३०)	(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
१	१९६०-६१	०	०	०	१,४१७	३८७	२७३	२,३४९	९८९	४२१
२	१९७०-७१	०	०	०	१,६२९	३१९	१९६	२,५६६	६७७	२६४
३	१९८०-८१	०	०	०	१,६६१	३६९	२२२	२,७१५	८२५	३०४
४	१९९०-९१	०	०	०	१,५८५	६६७	४२१	३,२५७	१,४४१	४४२
५	२०००-०१	५७४	२०५	३५७	४९७	१७७	३५६	३,५५७	१,६३७	४६०
६	२०१०-११	४८२	३२९	६८२	२६२	११९	४५५	४,०३८	३,०९६	७६७
७	२०१८-१९	३६७	१५५	४२१	१९९	९३	४६७	४,००२	२,६८३	६७०
८	२०१९-२०	३४१	१५१	४४४	२२६	११०	४८७	४,३१६	३,८४९	८९२
९	२०२०-२१	३५६	२२७	६३६	२६६	१६३	६१३	४,५९५	४,४४४	९६७

अ. क्र.	वर्ष	सर्व अन्नधान्ये			भूईमूग			सोयाबीन		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)
१	१९६०-६१	१२,९५५	७,७४४	५९८	१,०८३	८००	७३९	०	०	०
२	१९७०-७१	१२,८८६	५,४१४	४२०	९०४	५८६	६४९	०	०	०
३	१९८०-८१	१३,६९१	९,४७२	६९२	६९५	४५१	६४८	०	०	०
४	१९९०-९१	१४,३९३	१२,१८१	८४६	८६४	९७९	१,१३२	२०१	१९०	९४७
५	२०००-०१	१३,३८२	१०,१३३	७५७	४९०	४७०	९५८	१,१४२	१,२६६	१,१०९
६	२०१०-११	१३,०२३	१५,४१३	१,१८३	३९५	४७०	१,२९०	२,७२९	४,३१६	१,५८१
७	२०१८-१९	१०,४३०	१०,६३०	१,०१९	२४४	२३९	९७७	४,०७५	४,६११	१,१३२
८	२०१९-२०	११,२९२	१३,०६७	१,१५७	२९१	३०९	१,०६३	४,१२४	४,८२६	१,१७०
९	२०२०-२१	११,६७४	१६,६४६	१,४२६	३०९	४०७	१,३१८	४,२९०	६,२६४	१,४६०

अ. क्र.	वर्ष	करडई			इतर तेलबिया			सर्व तेलबिया		
		क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(४८)	(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)
१	१९६०-६१	३३१	०	०	४५४	०	०	१,८६८	०	०
२	१९७०-७१	४०६	१०२	२५२	४०८	६५	१५९	१,७१८	७५३	४३८
३	१९८०-८१	४८०	१७४	३६३	६०५	१०३	१७०	१,७८०	७२८	४२६
४	१९९०-९१	६३४	२५८	४०८	१,१२७	४५५	४०४	२,८२६	१,८८२	६६६
५	२०००-०१	२९६	१२२	४१२	६३१	२४१	३८२	२,५५९	२,०९९	८२०
६	२०१०-११	१७३	९४	५४४	३३१	१७६	५३२	३,६२८	५,०५६	१,३९४
७	२०१८-१९	२५	१२	४७५	११३	२३	३१२	४,४५८	४,८८५	१,०९६
८	२०१९-२०	२२	१५	६९१	९०	२८	३१२	४,५२६	५,१७८	१,१४४
९	२०२०-२१	२१	१२	५६९	१०५	३६	३४३	४,७२५	६,७१९	१,४२२

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ७.३ (समाप्त)

क्षेत्र '००० हेक्टर
उत्पादन '००० मे.टन
उत्पादकता प्रति हेक्टर किलो

नगदी पिके

अ. क्र.	वर्ष	ऊस			कापूस (रुई)			तंबाखू		
		तोडणी क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता (मे. टनांत)	क्षेत्र	उत्पादन (गासड्यात)	उत्पादकता	क्षेत्र	उत्पादन	उत्पादकता
(१)	(२)	(५७)	(५८)	(५९)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)
१	१९६०-६१	१५५	१०,४०४	६६.९२	२,५००	१,६७३	११४	२५	१२	४८०
२	१९७०-७१	१६७	१४,४३३	८६.५३	२,७५०	४८४	३०	१२	५	४४८
३	१९८०-८१	२५८	२३,७०६	९१.७४	२,५५०	१,२२४	८२	१२	८	६४८
४	१९९०-९१	४४२	३८,१५४	८६.४०	२,७२१	१,८७५	११७	८	८	१,०३९
५	२०००-०१	५९५	४९,५६९	८३.२७	३,०७७	१,८०३	१००	८	९	१,१४८
६	२०१०-११	९६५	८५,६९१	८८.८५	३,९४२	७,४७३	३२२	१	१	९९४
७	२०१८-१९	१,१६३	८९,७७१	७७.००	४,२१९	६,५९३	२६६	०.५	०.८	१,७४५
८	२०१९-२०	८२२	६९,३१३	८४.००	४,४९१	६,६३९	२५१	०.५	०.८	१,८१५
९	२०२०-२१	१,१४३	१,११,६४२	९८.००	४,५४५	१०,११०	३७८	०.६	१.२	२,०१५

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) कापसाचे उत्पादन १७० किलो/गासडी याप्रमाणे '००० गासड्यांमध्ये.

(२) ऊसाची उत्पादकता मेट्रीक टन / हेक्टर

(३) २०१९-२० ची माहिती अंतिम पुर्वानुमानावर आधारित आहे.

परिशिष्ट ७.४

राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया: १९७९-८२ = १००)

गट/पिके	भार	१९८२-८३	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. अन्नधान्ये									
(अ) तृणधान्ये									
(१) तांदुळ	९.४९	८७.४	१०६.१	८७.४	१२२.१	१२३.६	१४८.३	१३१.२	१४९.०
(२) गहू	५.९२	८०.६	९३.९	९७.९	२३७.७	१९४.७	१२९.०	१८५.३	२१४.०
(३) ज्वारी	२२.१६	९५.५	१२१.१	८१.४	७०.५	४८.८	२४.४	३८.१	४४.६
(४) बाजरी	३.०८	६४.२	१५४.३	१५०.५	१५५.५	९२.६	४६.०	७०.९	१२५.४
(५) बार्ली	०.०२	३७.७	१७.०	१३.२	१८८.७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(६) मका	०.४६	३६.९	१०५.२	२५३.८	२,१८०.५	२,६१८.९	१,४७९.५	१,६४२.५	३,००६
(७) नाचणी	०.८५	९२.०	९८.४	६०.८	५५.५	५०.२	४४.२	४१.३	४४.४
(८) कोद्रा	०.०५	७३.७	६६.६	४३.६	२३.६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(९) इतर तृणधान्ये	०.१९	७६.७	१५०.८	१६२.५	२६.१	५९.०	५१.९	१६०.२	१००.७
एकूण - तृणधान्ये	**४२.२२**	**८८.५**	**११५.७**	**९१.९**	**१३४.२**	**११७.३**	**८४.९**	**१००.१**	**१३०.२**
(ब) कडधान्ये									
(१) हरभरा	१.४७	७८.४	२१५.८	२१३.३	७९०.७	१,२४६.०	८४९.६	१,३६२.३	१,४५८.०
(२) तूर	५.४५	९६.१	१०५.२	१६६.०	२४५.३	३१४.३	२०९.७	३००.८	३६४.५
(३) इतर कडधान्ये	३.५२	११२.५	१६०.०	१५०.०	१९६.५	९२.३	१०८.१	९८.८	१४३.१
एकूण - कडधान्ये	**१०.४४**	**९९.२**	**१३९.२**	**१६७.३**	**३०५.६**	**३७०.६**	**२६५.६**	**३८२.२**	**४४४.०**
एकूण - अन्नधान्ये	**५२.६६**	**९०.६**	**१२०.४**	**१०६.८**	**१६८.२**	**१६७.४**	**१२०.७**	**१५६.०**	**१९२.४**
२. अन्नधान्येतर									
(अ) तेलबिया									
(१) भूईमूग	७.२३	७१.४	१५८.९	७६.२	७४.३	५५.९	३८.७	५०.२	६६.१
(२) तीळ	०.५७	९४.२	२२३.७	८८.९	५८.९	१९.७	१९.३	१५.३	१९.२
(३) मोहरी, राई आणि जवस	०.७८	७३.४	८६.५	३०.८	५.१	९.०	८.०	८.७	११.१
(४) एरंडी	०.०१	२५.०	१६६.७	३५८.३	३३३.३	३१६.७	३०३.९	२७०.७	३५९.०
(५) सूर्यफूल	०.५७	७६.८	६०९.८	३५२.३	२६७.३	४१.६	१४.५	२४.४	२४.५
एकूण - तेलबिया	**९.१६**	**७३.३**	**१८४.८**	**९०.६**	**७९.८**	**४९.०**	**३३.७**	**४३.१**	**५६.२**
(ब) तंतू पिके									
(१) कापूस	९.८९	११०.४	१२८.६	१२३.६	५१२.३	४१७.८	४५२.०	४५५.२	६९३.१
(२) अंबाडी	०.०४	४४.५	३८.०	३६.५	२६.४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण - तंतू पिके	**९.९३**	**११०.१**	**१२८.२**	**१२३.२**	**५१०.४**	**४१६.१**	**४५०.२**	**४५३.३**	**६९०.४**
(क) संकीर्ण									
(१) ऊस	२५.९७	११४.३	१५८.२	१८६.९	२९७.२	३१३.४	३३८.४	२६१.३	४२१.०
(२) तंबाखू	०.१४	६८.३	११७.३	१३८.१	३२.७	१०.२	११.९	१२.३	१७.७
(३) बटाटा	०.२२	८४.२	१२०.९	१२१.९	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
(४) मिरची	१.९२	१०७.१	१०२.२	८२.०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण - संकीर्ण	**२८.२५**	**११३.३**	**१५३.९**	**१७९.०**	**२७३.४**	**२८८.२**	**३११.२**	**२४०.३**	**३८७.०**
एकूण - अन्नधान्येतर	**४७.३४**	**१०४.९**	**१५४.५**	**१५०.२**	**२८५.६**	**२६८.८**	**२८६.७**	**२४६.८**	**३८६.६**
सर्व पिके	**१००.००**	**९७.४**	**१३६.५**	**१२७.४**	**२२३.८**	**२१५.४**	**१९९.३**	**१९९.०**	**२८४.३**

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - २०१७-१८ ते २०२०-२१ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

परिशिष्ट ७.५
राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्र

('००० हेक्टर)

अ. क्र.	वर्ष	सिंचित क्षेत्र				ओलिताखालील पिकांची सघनता	सिंचन विहिरींची संख्या (हजारात)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
		विहिरी	इतर साधने	निव्वळ क्षेत्र	एकूण क्षेत्र					
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१	१९६०-६१	५९५	४७७	१,०७२	१,२२०	११४	५४२	१.१०	१८,८२३	६.५
२	१९७०-७१	७६८	५७९	१,३४७	१,५७०	११७	६९४	१.११	१८,७३७	८.४
३	१९८०-८१	१,०५५	७८०	१,८३५	२,४१५	१३२	८२६	१.२८	१९,६४२	१२.३
४	१९९०-९१	१,६७२	९९९	२,६७१	३,३१९	१२४	१,०१७	१.६४	२१,८५९	१५.२
५	२०००-०१	२,२६२	९८७	३,२४९	३,८५२	११९	१,३१८	१.७२	२१,६१९	१७.८
६	२००१-०२	२,१४६	९९०	३,१३६	३,७२७	११९	१,३२२	१.५२	२०,९९१	१७.८
७	२००२-०३	२,१४५	१,०७१	३,२१६	३,८०६	११८	१,३३१	१.६१	२०,९१५	१८.२
८	२००३-०४	१,९१४	१,०३०	२,९४४	३,६३६	१२३	उ ना	उ ना	२२,१९०	१६.४
९	२००४-०५	१,९४२	१,००१	२,९९३	३,६६५	१२५	उ ना	उ ना	२२,३७६	१६.४
१०	२००५-०६	२,०७७	१,०७०	३,१४७	३,८१०	११८	उ ना	उ ना	२२,५५६	१६.९
११	२००६-०७	२,१०९	१,१३७	३,२४६	३,९५८	१२२	उ ना	उ ना	२२,५५७	१७.६
१२	२००७-०८	२,१५१	१,१६०	३,३११	४,०३७	१२२	उ ना	उ ना	२२,६५५	१७.८
१३	२००८-०९	२,११५	१,१४०	३,२५५	३,९७०	१२२	उ ना	उ ना	२२,४५४	१७.७
१४	२००९-१०	२,१५९	१,१६२	३,३२१	४,०५०	१२२	उ ना	उ ना	२२,६१२	१७.९
१५	२०१०-११	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१७५	उ ना
१६	२०११-१२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,१०६	उ ना
१७	२०१२-१३	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,११५	उ ना
१८	२०१३-१४	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,३८०	उ ना
१९	२०१४-१५	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२७३	उ ना
२०	२०१५-१६	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२२,८६३	उ ना
२१	२०१६-१७	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२२४	उ ना
२२	२०१७-१८	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२६८	उ ना
२३	२०१८-१९	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,२१२	उ ना
२४	२०१९-२०	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२३,५७०	उ ना

आधार - कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र. ७ मध्ये (स्तंभ क्र. ६ ÷ स्तंभ क्र. ५) x १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) २००३ -०४ ते २०१९-२० चे आकडे अस्थायी आहेत.

(४) जलसंपदा विभागाच्या, महाराष्ट्र शासन, दि.२६ ऑगस्ट २०१६ रोजीच्या शा.नि. अन्वये माहिती संकलनाच्या पद्धती बाबत सूचना निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

परिशिष्ट ७.६

सिंचन व बिगर सिंचन पाणीपट्टी आकारणी, वसुली व थकबाकी

(₹ कोटी)

वर्ष	पाणीपट्टी आकारणी			वसुली			वर्ष अखेर शिल्लक थकबाकी		
	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण	सिंचन	बिगर सिंचन	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
२०००-०१	७४.४८	३६२.६०	४३७.०८	४१.२३	१५३.९९	१९५.२२	२२३.३९	५७१.३०	७९४.६९
२००१-०२	८४.७२	३६८.८३	४५३.५५	४३.५७	२०८.१२	२५१.६९	२६४.५४	७३२.०१	९९६.५५
२००२-०३	८३.१७	३६०.६८	४४३.८५	४२.०२	३३५.५०	३७७.५२	३०३.७९	७५१.९९	१,०५५.७८
२००३-०४	९३.०३	३६०.२६	४५३.२९	४२.८९	३३५.२०	३७८.०९	३७६.६३	३५३.०६	७२९.६९
२००४-०५	७८.६९	४१८.४४	४९७.१३	४५.७८	४०२.५७	४४८.३५	४१५.५९	३७८.५९	७९४.१८
२००५-०६	६८.२५	३५०.२८	४१८.५३	६४.०३	३४९.४५	४१३.४८	४१०.१८	२८२.०९	६९२.२७
२००६-०७	९०.७०	४०८.७५	४९९.४५	७४.७२	४२०.२६	४९४.९८	४२७.०१	२४५.८२	६७२.८२
२००७-०८	११०.३५	५६३.८९	६७४.२४	७०.४७	५५६.५४	६२७.०१	४७३.७०	२७५.२०	७४८.९०
२००८-०९	११२.९५	६९५.३७	८०८.३२	७१.०५	६०२.११	६७३.१६	५३१.१०	४६६.३८	१,००४.६१
२००९-१०	९५.००	७१५.११	८१०.११	६९.९४	७३२.६९	८०२.६३	५६१.७७	४६६.३८	१,०२८.१५
२०१०-११	९६.२४	६७०.४६	७६६.७०	७९.०३	६६६.८७	७४५.९०	७४५.९०	४६८.६२	१,०४७.९०
२०११-१२	१०९.७३	५४१.०६	६५०.७९	७९.१३	५४१.१३	६२०.२६	६०८.८७	४६१.७४	१,०७०.६१
२०१२-१३	८२.९८	६७०.१२	७५३.१०	६३.१०	४४३.०५	५०६.१५	६१८.७८	६५६.५२	१,२७५.३०
२०१३-१४	७०.३७	५३६.६७	६०७.०४	५७.५७	४५७.२०	५१४.७७	६३१.४९	७२८.२४	१,३५९.७३
२०१४-१५	७८.१५	५९३.५९	६७१.७४	६१.९७	५७४.५३	६३६.५०	६४८.२९	६९५.८०	१,३४४.०९
२०१५-१६	८०.०४	६६०.१३	७४०.१६	४९.१६	५२३.४२	५७२.५९	६७९.०२	८३५.१३	१,५१४.१५
२०१६-१७	७३.०५	६९०.४७	७६३.५२	५९.४८	५१३.४३	५७२.८९	६९३.९९	१,०१०.२९	१,७०४.२८
२०१७-१८	९३.७२	७३५.०६	८२८.७८	७४.३०	६१३.८४	६८८.१४	७१४.००	१,१३५.१९	१,८४९.१९
२०१८-१९	१०५.७९	१,०३०.९५	१,१३६.७४	७८.२७	९६५.८७	१,०४४.१४	७४९.०७	१,१९८.५२	१,९४७.५९
२०१९-२०	११४.०३	१,१९५.६९	१,३०९.७२	५९.९७	९०८.३४	९६८.३१	८०९.४०	१,५९३.७१	२,४०३.११
२०२०-२१	१३०.५७	१,००४.०३	१,१३४..६०	९३.७१	९०१.४४	९९५.१५	८४६.६२	१,६९७.८९	२,५४४.५१*

आधार — जलसंपदा विभागाच्या अधिपत्याखालील मुख्य लेखा परिक्षक, जल व सिंचन, औरंगाबाद

* अस्थायी

परिशिष्ट ७.७

राज्यातील पशुधन आणि कुक्कुटादी पक्षी

('०००)

पशुधन गणना वर्ष	गाई-बैल	म्हशी -रेडे	मेंढ्या व शेळ्या	इतर पशुधन +	एकूण पशुधन	दर शंभर हेक्टर चराई व कुरण क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या)	दर लाख लोकसंख्ये मागे पशुधन	एकूण कुक्कुटादी पक्षी $
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१९६१	१५,३२८	३,०८७	७,२७३	३६०	२६,०४८	५१२	१४४	६६	१०,५७८
१९६६	१४,७२९	३,०४२	७,३२६	३५२	२५,४४९	५२२	१४०	५७	९,९०२
१९७२	१४,७०५	३,३०१	८,०३८	३१७	२६,३६१	४९१	१६४	५२	१२,२१७
१९७८	१५,२१८	३,८९९	१०,१९९	३२६	२९,६४२	६५०	१६२	५१	१८,७५१
१९८२	१६,१६२	३,९७२	१०,३७६	४०९	३०,९१९	६७३	१७५	४८	१९,८४५
१९८७	१६,९८३	४,७५५	१२,०६८	४४९	३४,२५५	९५०	१८९	४८	२४,८३०
१९९२	१७,४४१	५,४४७	१३,०१६	४८९	३६,३९३	९४०	२०२	४६	३२,१८७
१९९७	१८,०७१	६,०७३	१४,८०२	६९२	३९,६३८	१,१०४	२२३	५०	३५,३९२
२००३	१६,७३८	६,०८४	१३,६२४	६१२	३७,०५८	१,०१६	२१३	३६	३४,५९६
२००७	१६,१८४	६,०७३	१३,३०१	३९७	३५,९५५	१,०६४	२०६	३७	६४,७५६@
२०१२	१५,४८४	५,५९५	११,०१६	३९४	३२,४८९	८८५	१८७	२९	७७,७९५@
२०१९	१३,९९३	५,६०४	१३,२८५	१९८	३३,०८०	उ ना	उ ना	उ ना	७४,२९८

आधार - पशुधन गणना

उ ना उपलब्ध नाही.

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

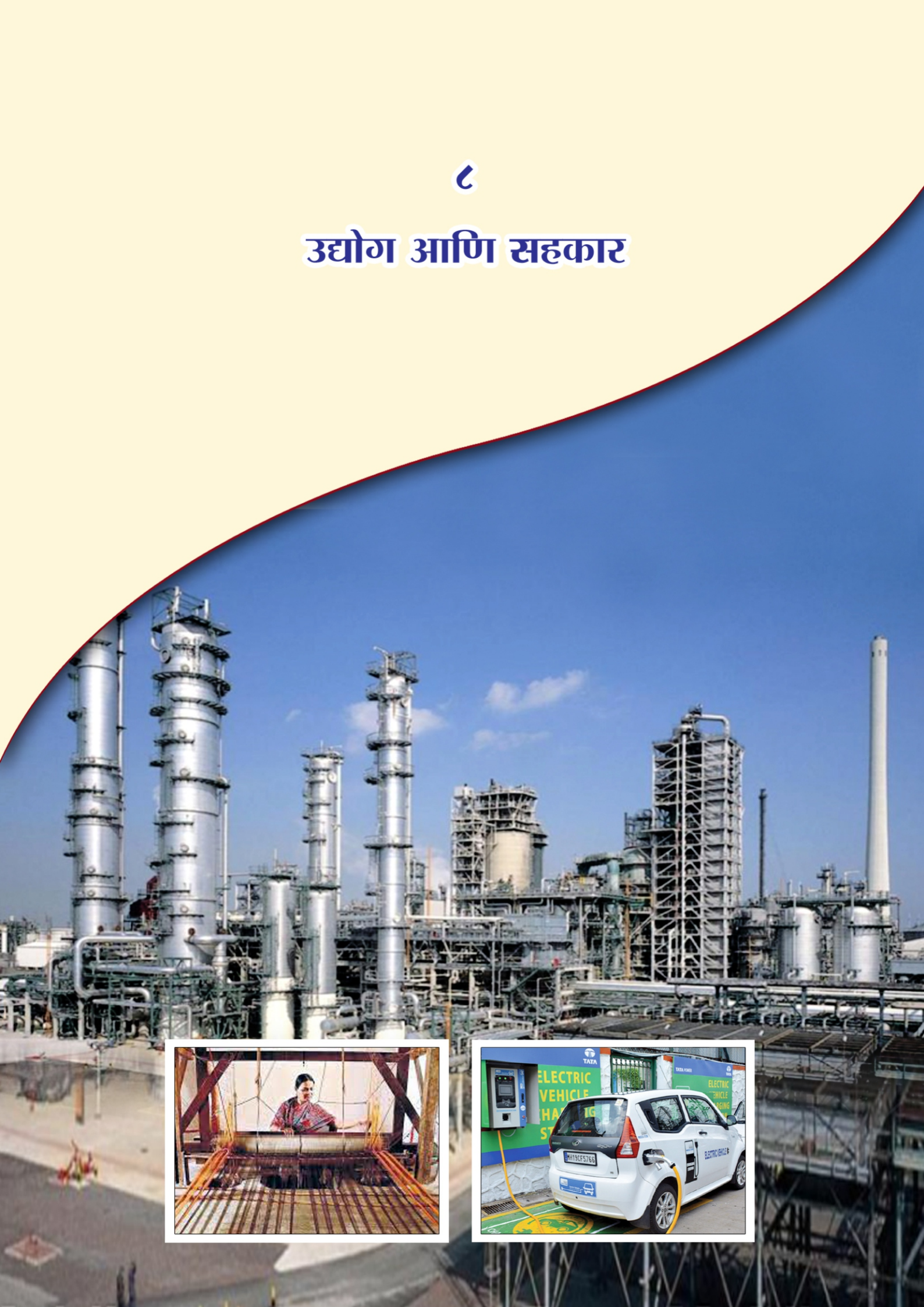
\+ इतर पशुधन यामध्ये डुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश.

$ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये टर्की, क्वेल व इतर कुक्कुटादी पक्षी.

@ एकूण कुक्कुटादी पक्ष्यांमध्ये पोल्ट्रीफार्म मधील पक्षी समाविष्ट आहे.

८

उद्योग आणि सहकार

८. उद्योग आणि सहकार

उद्योग

८.१ देशाच्या अर्थव्यवस्थेत भरीव योगदान असलेले **महाराष्ट्र अग्रगण्य** औद्योगिक केंद्र आहे. सुयोग्य धोरणांसह राज्यात सुविकसित औद्योगिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध असल्याने उद्योग व व्यवसाय उभारण्यासाठी ते पसंतीचे ठिकाण बनले आहे. राज्यामध्ये वाहने व वाहनांचे घटक, इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन, औषधे व रसायने, अभियांत्रिकी, वस्त्रोद्योग, रत्ने व आभूषणे, खाद्य प्रक्रिया, लॉजिस्टिक्स, सिमेंट व स्टील आणि माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा, इत्यादी विविध क्षेत्रातील उद्योग आहेत. व्यवसाय सुलभतेसाठी राज्याने अनेक सुधारणांचा अवलंब केला आहे. राज्यात औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी मॅग्नेटिक महाराष्ट्र सारख्या उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. सर्वाधिक थेट विदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याने आपले स्थान कायम राखले आहे.

औद्योगिक धोरण, २०१९

८.२ राज्य जागतिक गुंतवणूक, उत्पादन आणि तंत्रज्ञान हब होण्याच्या दृष्टीने दि. १ एप्रिल, २०१९ पासून औद्योगिक धोरण, २०१९ राबविण्यात येत आहे. व्यवसायाकरिता पोषक वातावरण निर्माण करून औद्योगिक गुंतवणूक आकर्षित करण्यात राज्याचे आघाडीचे स्थान अबाधित राखणे, प्रामुख्याने सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना प्रोत्साहन देऊन रोजगार निर्मितीची उच्च पातळी कायम ठेवणे आणि सर्वसमावेशक, प्रादेशिकदृष्ट्या संतुलित व पर्यावरणदृष्ट्या शाश्वत वाढीस प्रोत्साहन देणे ही या धोरणाची उद्दिष्टे आहेत. उच्च तंत्रज्ञानाधारित उदयोन्मुख क्षेत्रांमधील औद्योगिक विकासास चालना देण्यासाठी आणि रोजगार निर्मितीच्या उद्देशाने राज्याने प्राधान्य क्षेत्रे निश्चित केली आहेत. त्यापैकी काही प्राधान्य क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- इलेक्ट्रीक वाहने (उत्पादन, पायाभूत सुविधा व देखभाल)
- उद्योग ४.० (कृत्रिम बुध्दिमत्ता, त्रिमितीय छपाई, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज व यंत्रमानव विज्ञान, अतिसुक्ष्म तंत्रज्ञान)
- एकात्मिक डेटा सेंटर पार्क
- वस्त्रोद्योग यंत्रसामग्री उत्पादन
- कृषि व अन्न प्रक्रिया घटक
- माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा
- इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली संरचना व उत्पादन आणि सेमीकंडक्टर फॅब्रिकेशन

८.२.१ माहे फेब्रुवारी, २०१८ मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या 'महाराष्ट्राचे इलेक्ट्रीक व्हेईकल प्रोत्साहन धोरण, २०१८' अंतर्गत पाच इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन घटक आणि एका बॅटरी उत्पादन घटकाकडून ₹ ८,४२० कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीचे प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यामध्ये ९,५०० रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

८.२.२ राज्य शासनाने माहे जुलै, २०२१ मध्ये सुधारीत महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१ जाहीर केले आहे. इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादक कारखाने आणि अनुषंगिक संशोधन व विकास सुविधा उभारण्यासाठी प्रोत्साहने देऊन इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन आणि संशोधन व विकास परिसंस्था विकसित करण्यासाठी राज्यात गुंतवणूक आकर्षित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. तसेच राज्यामध्ये ॲडव्हान्स केमिस्ट्री सेल बॅटरीच्या निर्मितीसाठी सन २०२३ पर्यंत किमान एक गिगाफॅक्टरी आकर्षित करण्याचेही उद्दिष्ट आहे.

राज्यातील औद्योगिक गुंतवणूक

८.३ उदारिकरणाचे धोरण अंगिकारल्यापासून (ऑगस्ट, १९९१) माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंतच्या कालावधीत ₹ १५,०९,८११ कोटी गुंतवणुकीसह २१,२१६ औद्योगिक प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. सन २०२१ मध्ये माहे नोव्हेंबरपर्यंत ₹ ७४,३६८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीच्या २५८ प्रकल्पांची नोंदणी झाली.

८.३.१ देशातील मंजूर झालेले एकूण औद्योगिक प्रकल्प आणि त्यातील गुंतवणुकीमध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १८.० टक्के आणि १०.९ टक्के आहे. निवडक राज्यांमधील आवेदन पत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह मंजूर औद्योगिक प्रकल्पांची माहिती तक्ता ८.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१ निवडक राज्यांमधील मंजूर औद्योगिक प्रकल्प@

(ऑगस्ट, १९९१ ते नोव्हेंबर, २०२१)

तपशील	महाराष्ट्र	गुजरात	तामिळनाडू	आंध्र प्रदेश$	उत्तर प्रदेश	कर्नाटक	अखिल भारत
प्रकल्प	२१,२१६	१५,०९९	१०,०१४	९,३८५	८,८५५	६,१५९	१,१७,८९७
(संख्या)	(१८.०)	(१२.८)	(८.५)	(८.०)	(७.५)	(५.२)	(१००.०)
गुंतवणूक	१५,०९,८११	२०,४२,१८२	५,९८,६२०	१०,८८,२०२	४,३१,१२६	१५,६७,२७७	१,३८,४०,०२७
(₹ कोटी)	(१०.९)	(१४.८)	(४.३)	(७.९)	(३.१)	(११.३)	(१००.०)

@ आवेदन पत्र/इरादा पत्र/१०० टक्के निर्यातभिमुख प्रस्तावांसह $ तेलंगणासह

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार: उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.०

८.४ गुंतवणूक आकर्षित करणे आणि रोजगार निर्मितीच्या उद्देशाने राज्यात माहे जून, २०२० मध्ये मॅग्नेटिक महाराष्ट्र २.० उपक्रम आयोजित करण्यात आला. वर्ल्ड एक्स्पो दुबई २०२० परिषदेत राज्याने वाहने व वाहनांचे घटक, लॉजिस्टिक्स, इलेक्ट्रीक वाहने, वस्त्रोद्योग, डेटा सेंटर, औषधे, जैव-इंधन व ऊर्जा यासारख्या प्राधान्य क्षेत्रांतील ₹ १५,२६० कोटीच्या सुमारे ११,००० पेक्षा अधिक प्रस्तावित रोजगाराचे २५ सामंजस्य करार केले. या सामंजस्य करारांमध्ये औषधे व जीवविज्ञान क्षेत्रात सर्वाधिक (₹ २,१०० कोटी) गुंतवणूक होती आणि त्यामध्ये सुमारे २,६०० रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे. राज्याने आफ्रिका-इंडिया इकॉनॉमिक फाउंडेशनसोबत व्यापार आणि सहकार्यासाठी द्विपक्षीय सामंजस्य करार केला आहे.

८.४.१ राज्याने माहे डिसेंबर, २०२१ मध्ये अंतराळ व संरक्षण, माहिती तंत्रज्ञान, जैव-इंधन व ऊर्जा आणि वाहने व वाहनांचे घटक, इत्यादी क्षेत्रांमधील ९,००० हून अधिक प्रस्तावित रोजगारासह ₹ ५,०५१ कोटींचे १२ सामंजस्य करार केले.

८.४.२ राज्यात माहे जून, २०२० ते माहे डिसेंबर, २०२१ या कालावधीत ₹ १.८८ लाख कोटी गुंतवणुकीसह ३.३४ लाखांपेक्षा जास्त अपेक्षित रोजगार असलेले प्रस्ताव प्राप्त झाले आहेत. माहिती तंत्रज्ञान (२२ टक्के), डेटा सेंटर (१८ टक्के), सौर आणि नवीकरणीय ऊर्जा (१७ टक्के), स्टील उत्पादन (१५ टक्के), लॉजिस्टिक्स (११ टक्के) आणि वाहने व वाहनांचे घटक (५ टक्के) ही गुंतवणूक आकर्षित करणारी प्रमुख क्षेत्रे होती.

विशाल प्रकल्पांमधील गुंतवणूक

८.५ राज्यात सन २००५ पासून विशाल प्रकल्पांबाबतचे धोरण राबविण्यात येत आहे. राज्यामध्ये माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ६,०३,२१५ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीसह ६.७१ लाख अपेक्षित रोजगार निर्मितीच्या ७०२ विशाल प्रकल्पांना मंजुरी देण्यात आली. यापैकी सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ १,१३,०८९ कोटी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसह सुमारे १.६५ लाख रोजगार निर्मिती झालेल्या २४५ प्रकल्पांना पात्रता प्रमाणपत्र देण्यात आले.

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांमधील गुंतवणूक

८.६ माहे ऑक्टोबर, २०१५ पासून सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांना ऑनलाईन प्रक्रीयेने बारा अंकी एकमेव ओळख असणारा उद्योग आधार क्रमांक उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. माहे मार्च, २०२० पर्यंत, राज्यात एकूण १७.६७ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्योग आधार क्रमांकासाठी नोंदणी केली आहे. या सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांची राज्यात एकूण ₹ २,३८,५४३ कोटी गुंतवणूक होती त्याद्वारे ९१.०१ लाख रोजगार निर्माण झाला.

८.६.१ केंद्र शासनाने माहे जुलै, २०२० पासून सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या वर्गीकरणाचे निकष सुधारीत केले आहेत. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांकरिता नवीन वर्गीकरण निकष हा संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणुकीबरोबरच वार्षिक उलाढालीचा समावेश असलेला तसेच उत्पादन व सेवा क्षेत्रातील गुंतवणुकीसाठी समान मर्यादा असलेला संयुक्त निकष आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या वर्गीकरणाचे निकष खालीलप्रमाणे आहेत:

- सूक्ष्म उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ एक कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ पाच कोटींपर्यंत
- लघु उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ १० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ ५० कोटींपर्यंत
- मध्यम उपक्रम - संयंत्र व यंत्रसामग्री किंवा उपकरणांमधील गुंतवणूक ₹ ५० कोटींपर्यंत व उलाढाल ₹ २५० कोटींपर्यंत

८.६.२ केंद्र शासनाने दि.१ जुलै, २०२० पासून सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमांच्या नोंदणीकरिता उद्यम नोंदणी पोर्टल सुरू केले आहे. उद्यम नोंदणीमुळे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमास शासकीय लाभ घेण्यास सहाय्य होते. तसेच बँकांकडून प्राधान्य क्षेत्राअंतर्गत कर्ज मिळण्यास उपक्रम पात्र ठरतो. सद्यस्थितीतील सर्व नोंदणीकृत उद्योगांना या पोर्टलवर नोंदणी करणे आवश्यक आहे. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उपक्रमाच्या एक किंवा एकापेक्षा अधिक उपक्रमांकरिता या पोर्टलवर एकदाच नोंदणी करावयाची आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत, राज्यातील एकूण १०.३१ लाख सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रमांनी उद्यम नोंदणी पोर्टलवर नोंदणी केली असून त्यातील रोजगार ६१.८५ लाख होता. विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम तक्ता ८.२ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.२ विभागनिहाय उद्यम नोंदणी झालेले सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम

(नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत)

विभाग	सूक्ष्म उपक्रम		लघु उपक्रम		मध्यम उपक्रम	
	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)	संख्या	रोजगार (लाख)
कोकण (मुंबई वगळून)	२,१७,११३	१०.०१	८,०२८	२.४१	८२७	१.२३
मुंबई#	१,७४,८१६	९.११	१४,३१८	४.७२	२,८६३	४.९२
नाशिक	१,२५,८३०	४.८९	३,६८६	०.७९	३६८	०.३८
पुणे	२,००,७८५	८.५७	५,८८६	१.३१	५४५	०.६४
औरंगाबाद	१,२८,३१५	५.११	२,६००	०.४६	३३१	०.२४
अमरावती	५६,१२८	२.०७	१,३३३	०.१६	११९	०.०४
नागपूर	८३,३४३	३.७२	३,१०३	०.७३	३८०	०.३४
सर्व	**९,८६,३३०**	**४३.४८**	**३८,९५४**	**१०.५८**	**५,४३३**	**७.७९**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन # शहर व उपनगर यांसह

थेट विदेशी गुंतवणूक

८.७ थेट विदेशी गुंतवणकीने औद्योगिक घटकांमध्ये नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान आणले असून घटकांमधील स्पर्धात्मकता वाढविली आहे. तसेच राज्यातील स्थानिक बाजारपेठांमधील गुंतवणूक देखील वाढविली आहे. व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण, विविध धोरणे आणि कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता भारतातील थेट विदेशी गुंतवणकीमध्ये राज्यास आघाडीवर ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरले आहेत. निवडक राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक तक्ता ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.३ निवडक राज्यांमधील थेट विदेशी गुंतवणूक

(₹ कोटी)

राज्य	२०२०-२१	२०२१-२२+	संचित गुंतवणूक (एप्रिल, २००० - सप्टेंबर, २०२१)
तेलंगणा	८,६१८	७,५०६	१,३०,८१३$ (३.८)
गुजरात	१,६२,८३०	११,१४५	३,३४,१०० (९.८)
कर्नाटक	५६,८८४	१,०२,८६६	४,४८,४३७ (१३.२)
महाराष्ट्र	**१,१९,७३४**	**४८,६३३**	**९,५९,७४६# (२८.२)**
तामिळनाडू	१७,२०८	८,३६४	२,१६,०९२ (६.३)
अखिल भारत	**४,४२,५६९**	**२,२९,९२९**	**३४,०४,९४४**

$ आंध्र प्रदेश सह # सप्टेंबर,२०१९ पर्यंत दादरा व नगर हवेली आणि दमण व दिव सह + सप्टेंबरपर्यंत

टीप : कंसातील आकडे अखिल भारतातील एकूण थेट विदेशी गुंतवणुकीशी टक्केवारी दर्शवितात

आधार : उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग, केंद्र शासन

महाराष्ट्रातून निर्यात

८.८ राज्यातून निर्यात केलेली प्रमुख उत्पादने रत्ने व आभूषणे, पेट्रोकेमिकल्स, अभियांत्रिकी वस्तू, धातू व धातू उत्पादने, औषधी द्रव्ये व औषधी, कापड व तयार कपडे, शेतमालावर आधारीत उत्पादने आणि प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू ही आहेत. रस्ते, रेल्वे, हवाई आणि बंदरांच्या माध्यमातून राज्य उत्तम प्रकारे जोडले आहे. निर्यातीला चालना देण्यासाठी आणि निर्यातदारांनी केलेले प्रयत्न विचारात घेऊन राज्याने निर्यात कामगिरीकरिता पुरस्कार देणे यासारखे उपक्रम हाती घेतले आहेत. लघु उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनांमध्ये सहभागी होण्यासाठी जागा भाडे प्रोत्साहन अनुदानाव्दारे राज्य मदत करते. औद्योगिक धोरण, २०१९ नुसार, निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र निर्यात प्रचालन परिषद स्थापन केली आहे. महाराष्ट्रातील निर्यातदारांमध्ये सामूहिकरित्या उत्साह वाढविण्यासाठी दोन दिवसीय राज्यस्तरीय निर्यात परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. तसेच निर्यातीला चालना देण्यासाठी

राज्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात एक दिवसीय कार्यशाळा आणि प्रदर्शनांचे आयोजन करण्यात आले. महाराष्ट्र आणि अखिल भारतातून झालेली निर्यात तक्ता ८.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.४ महाराष्ट्र आणि अखिल भारतातून झालेली निर्यात

(₹ कोटी)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१९-२०	४,५९,६३७	२२,१९,८५४
२०२०-२१	४,३१,५३२	२१,५९,०४३
२०२१-२२+	३,४७,८४५	१९,७०,२५६

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

८.८.१ केंद्र शासनाने एक जिल्हा एक उत्पादन ही योजना सुरु केली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यातून निर्यातक्षम उत्पादने ओळखणे, या उत्पादनांच्या निर्यातीमधील अडथळे दूर करणे, उत्पादन वाढविण्यासाठी स्थानिक निर्यातदार/ उत्पादकांना मदत करणे आणि निर्यात, उत्पादन व सेवा उद्योगाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि जिल्ह्यात रोजगार निर्मिती करण्यासाठी भारताबाहेरील संभाव्य खरेदीदार शोधणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. प्रत्येक जिल्ह्याला उदयोन्मुख निर्यात केंद्र बनवण्यासाठी राज्य शासनाने जिल्हा निर्यात प्रचालन परिषदांची स्थापन केली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यासाठी स्थानिक सामर्थ्य आणि उपलब्ध संसाधनांशी संबंधित उत्पादनांचे भौगोलिक संकेतांकीकरण करण्याची कार्यवाही सुरु असून राज्यामध्ये एकूण ११३ निर्यातक्षम उत्पादने निश्चित केली आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान संकुले

८.९ राज्यात माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांच्या संतुलित वाढीस चालना देण्यासाठी शासनाने माहिती तंत्रज्ञान व माहिती तंत्रज्ञानाधारित सेवा धोरण लागू केले आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, सिडको व सॉफ्टवेअर टेक्नॉलॉजी पार्क ऑफ इंडिया यांनी विकसित केलेली ३७ सार्वजनिक माहिती तंत्रज्ञान संकुले सुमारे ₹ १८,००० कोटी गुंतवणूक व सुमारे २.६८ लाख रोजगारासह राज्यात कार्यान्वित आहेत.

८.९.१ माहिती तंत्रज्ञान उद्योगासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण व्हाव्यात यासाठी खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले आहे. एकूण ₹ १,०३,७९३ कोटी प्रस्तावित गुंतवणुकीसह ५६४ खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले मंजूर करण्यात आली असून, त्यापैकी माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ३७,७२७ कोटी गुंतवणुकीची व सुमारे ८.०६ लाख रोजगार असलेली २०५ माहिती तंत्रज्ञान संकुले कार्यान्वित आहेत. खाजगी माहिती तंत्रज्ञान संकुले पुणे (१९९), मुंबई शहर व मुंबई उपनगर (१७९), ठाणे (१७०), नागपूर (५), नाशिक (५), औरंगाबाद (४), वर्धा (१) आणि रायगड (१) या जिल्ह्यांमध्ये आहेत.

बल्क ड्रग पार्क

८.१० औषध निर्यातीत राज्याचा मोठा वाटा आहे. राज्याने केंद्र शासनाच्या मदतीने रायगड जिल्ह्यात बल्क ड्रग पार्क उभारण्यासाठी पुढाकार घेतला असून प्रस्तावित गुंतवणूक ₹ २,५०० कोटी आहे. यामुळे या क्षेत्रातील गुंतवणुकदारांना जागतिक दर्जाच्या सुविधा मिळण्यास तसेच त्यांची उत्पादने अधिक स्पर्धात्मक आणि निर्यातक्षम होण्यास मदत होईल.

दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका

८.११ दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका हा दिल्ली आणि मुंबई दरम्यान एक नियोजित औद्योगिक विकास प्रकल्प असून त्याचा उद्देश पायाभूत सुविधा क्षेत्रांमध्ये प्रगत तंत्रज्ञानाची सांगड घालून नवीन औद्योगिक शहरे 'स्मार्ट सिटी' म्हणून विकसित करणे हा आहे. दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेवर राज्यातील शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्र आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र या दोन ठिकाणांचा समावेश आहे. शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्राला विशाल औद्योगिक समूह (क्लस्टर) आणि दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्रास मुंबई बंदराला पूरक बंदर तसेच व्यापार व औद्योगिक केंद्र बनविणे अशी संकल्पना आहे.

८.११.१ कामावर चालत जाणे (वॉक-टू-वर्क) या संकल्पनेवर आधारित सुनियोजित आणि हरित स्मार्ट इंडस्ट्रीयल सिटी म्हणून राज्यातील ४,०३९ हेक्टर क्षेत्रात वसलेल्या औरंगाबाद औद्योगिक शहराचा (ऑरिक) दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेचा एक भाग म्हणून विकास केला जात आहे. यामध्ये स्वच्छ, पुनर्वापर व पुनर्निर्मिती पद्धतींवर भर देण्यात आलेल्या पायाभूत सुविधांसह अत्याधुनिक स्मार्ट तंत्रज्ञानाचा वापर केला आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२१ अखेर शेंद्रा येथील ८३९ हेक्टर आणि बिडकीन येथील १,००६ हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्यात येत आहे. केंद्र शासनाने शेंद्रा-बिडकीन औद्योगिक क्षेत्रात मूलभूत पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी ₹ ७,९४७ कोटी मंजूर केले आहेत. नोव्हेंबर, २०२१ अखेर ऑरिकमध्ये सुमारे ३३७ एकर क्षेत्राचे एकूण १२६ भूखंड गुंतवणुकदारांना वाटप करण्यात आले आहेत. ऑरिकमध्ये एकूण ₹ ५,५०० कोटी पेक्षा जास्त गुंतवणूक झाली असून सुमारे ५,९०९ रोजगार निर्मिती झाली आहे. ऑरिकमधून पुढील १५ वर्षांत तीन लाखांहून अधिक रोजगार निर्मिती अपेक्षित आहे.

८.११.२ राज्यात दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिकेवरील दिघी बंदर औद्योगिक क्षेत्र हे स्वयंपूर्ण, भविष्यकालीन गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून विकसित होत असलेले आणखी एक प्रमुख ठिकाण आहे. या औद्योगिक क्षेत्रातील ३,००० हेक्टर क्षेत्र विकसित करण्याचे प्रस्तावित आहे.

औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम

८.१२ सूक्ष्म व लघु उद्योग उपक्रमांच्या सर्वांगिण विकासाकरिता शासनाने औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम घोषित केला आहे. सूक्ष्म व लघु उपक्रमांची उत्पादकता व स्पर्धात्मकता वाढविणे आणि क्षमतावर्धन करणे हे या कार्यक्रमाचे मुख्य तत्व आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत तंत्रज्ञान, कौशल्य व दर्जात सुधार, क्षमता वर्धन, पणन सुविधा, भांडवल उपलब्धता, पायाभूत सुविधा निर्मिती/अद्ययावतीकरण करणे, सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी, इत्यादी बाबी हाताळण्यात येत आहेत. अनुदानाच्या स्वरूपात शासन ७० ते ९० टक्के वित्तीय सहाय्य देते.

८.१२.१ **सूक्ष्म, लघु उपक्रम- समूह विकास कार्यक्रम :** केंद्र शासनाने ३४ औद्योगिक समूह प्रकल्पांना मंजुरी दिली असून, एकूण ₹ १७४.५८ कोटी अनुदान वितरीत केले आहे. त्यापैकी १७ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उच्च-स्तरीय तंत्रज्ञानावर आधारित सामाईक सुविधा केंद्रांच्या सोयी या समुहामधील घटकांना उपलब्ध आहेत.

८.१२.२ **महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक समूह विकास कार्यक्रम :** या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील १८७ समूह प्रकल्प विकासासाठी हाती घेण्यात आले आहेत. त्यापैकी ७८ समूह प्रकल्पांना सामाईक सुविधा केंद्र उभारणीसाठी मंजुरी देण्यात आली असून एकूण ₹ १५८.१९ कोटी निधी वितरीत केला होता.

व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा

८.१३ केंद्र शासनाच्या उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभागाने व्यवसाय सुलभतेसाठी प्रसिद्ध केलेल्या व्यवसाय सुधारणा कृती आराखड्याअंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांची राज्य सातत्याने अंमलबजावणी करीत आहे. व्यवसाय सुधारणा कृती आराखडा, २०२१ अंतर्गत निश्चित करण्यात आलेल्या सुधारणांपैकी जवळपास सर्व सुधारणा राज्याने अंमलात आणल्या आहेत.

महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष

८.१४ राज्य शासनाने राज्यातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि व्यावसायिक भागीदारी सुलभ करण्यासाठी इंटरनेटला जोडलेले वन स्टॉप शॉप महाराष्ट्र उद्योग, व्यापार व गुंतवणूक सुविधा कक्ष (मैत्री) स्थापन केले आहे. मैत्री कक्ष अस्तित्वात असलेल्या आणि संभाव्य गुंतवणुकदारांना गुंतवणूक प्रक्रियेबद्दल सर्वसमावेशक माहिती मिळणेबाबत सेवा उपलब्ध करून देऊन गुंतवणुकीसंबंधी सर्व माहितीसाठी समाशोधन केंद्र म्हणून कार्य करते. गुंतवणुकदारांना वीज दर अनुदान, व्याज अनुदान, मुद्रांक शुल्क सवलत, वीज शुल्क सवलत, राज्य वस्तू व सेवा कराचा परतावा, इत्यादी स्वरूपात वित्तीय प्रोत्साहनांशी संबंधित सेवा मैत्री कक्षामार्फत पुरविल्या जातात. राज्याने थेट विदेशी गुंतवणुकीच्या सर्व प्रस्तावांसाठी आणि ₹ ५० कोटी किंवा त्याहून अधिक गुंतवणूक असलेल्या नवीन औद्योगिक घटकांसाठी मैत्री कक्षामार्फत महा परवाना ही एकल परवानगी प्रणाली सुरू केली आहे. मैत्री कक्षामार्फत १४ विभागांकडून देण्यात येणाऱ्या एकूण १०५ एकात्मिक सेवा उपलब्ध आहेत. मैत्री कक्षामार्फत माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण प्राप्त २.४५ लाख अर्जांपैकी २.३४ लाख अर्जांचा निपटारा करण्यात आला. मैत्री कक्षामार्फत माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ३,३२८ तक्रारी हाताळण्यात आल्या असून, ३,२७१ अडचणींचे निराकरण करण्यात आले.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

८.१५ औद्योगिकदृष्ट्या कमी विकसित भागात उद्योग स्थापन व्हावेत याकरिता नवीन किंवा विस्तारीत उद्योग घटकांसाठी राज्य शासन सामूहिक प्रोत्साहन योजना राबवित आहे. सन १९६४ मध्ये योजना सुरू झाल्यापासून सदर योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजना-२०१९ अंतर्गत पात्र असलेले खाजगी क्षेत्रातील, राज्य सार्वजनिक/ संयुक्त क्षेत्रातील आणि सहकारी क्षेत्रातील उद्योग घटक प्रोत्साहन देण्यासाठी विचारात घेतले आहेत. सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण तक्ता ८.५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ८.५ सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत वितरण

(₹ कोटी)

तपशील	वितरण		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
औद्योगिक प्रोत्साहन अनुदान			
विशाल प्रकल्प	२,७७०	१,०१४	२,१०७
मोठे उद्योग	१४१	६३८	५४९
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	२५८	४७७	२८६
इतर प्रोत्साहने			
मोठे उद्योग	६०	२१	४१
सूक्ष्म, लघु व मध्यम उपक्रम	१६१	९४	९७
इलेक्ट्रीक वाहन	-	६	६
एकूण	**३,३९०**	**२,२५०**	**३,०८६**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + नोव्हेंबरपर्यंत

मिशन ऑक्सिजन स्वावलंबन

८.१६ कोविड-१९ महामारीमुळे वैद्यकीय उपचारांसाठी आवश्यक असलेल्या द्रवरुप प्राणवायुचे उत्पादन व मागणीतील तफावत आणि कोविड-१९ महामारीच्या तिसऱ्या लाटेचा उद्रेक होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन द्रवरुप प्राणवायुची उपलब्धता आणि नियोजन सुनिश्चित करण्यासाठी राज्यात मिशन ऑक्सिजन स्वावलंबन राबविण्यात येत आहे. सध्या प्रतिदिन १,३०० मे.टन द्रवरुप प्राणवायुचे उत्पादन होत आहे आणि प्रतिदिन १,८०० मे.टन द्रवरुप प्राणवायुची निकड आहे. भविष्यात द्रवरुप प्राणवायुची निकड प्रतिदिन २,३०० मे.टन होण्याचा अंदाज आहे. या अभियानाअंतर्गत, द्रवरुप प्राणवायू निर्मितीचे नवीन व विस्तारीत आणि साठवणूक व सिलेंडर भरण्याच्या सुविधा असलेल्या प्रकल्पांना आकर्षित करण्याकरिता राज्याने विशेष प्रोत्साहन धोरण, २०२१ जाहीर केले आहे.

८.१६.१ योजनेअंतर्गत प्रकल्पांसाठी खालील प्रोत्साहने देण्यात आली आहेत

- महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील नवीन व विस्तारित द्रवरुप प्राणवायुचे उत्पादन व पुरवठा करणाऱ्या पात्र घटकांना गुंतवणूक आणि रोजगार निर्मितीवरील कोणत्याही अटीशिवाय सवलतीच्या दरात भूखंड वाटप
- विविध आवश्यक परवानग्या, यंत्रसामग्री मागविणे, वित्तीय संस्थांमार्फत आर्थिक सहाय्य यासाठी घटकांना सहाय्य करणे
- विशेष सामूहिक प्रोत्साहन योजनेअंतर्गत, पात्र घटकांना मुद्रांक शुल्क सवलत प्रमाणपत्र वितरीत

८.१६.२ दि.१० डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यात एकूण ११४ द्रवरुप प्राणवायू उत्पादन घटक प्रस्तावित असून त्यामध्ये २,९३१ प्रस्तावित रोजगारासह ₹ १,८७० कोटी गुंतवणूक प्रस्तावित आहे. यापैकी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने द्रवरुप प्राणवायुच्या उत्पादनासाठी ₹ ९९८ कोटी प्रस्तावित गुंतवणूक असलेल्या नवीन व विस्तारीत घटकांना ६४ भूखंड वाटप केले आहेत. राज्यातील विभागनिहाय प्रस्तावित द्रवरुप प्राणवायू उत्पादन घटक तक्ता ८.६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.६ राज्यातील विभागनिहाय प्रस्तावित द्रवरुप प्राणवायू उत्पादन घटक

(दि.१० डिसेंबर, २०२१ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	प्रस्तावित क्षमता (मे.टन प्रतिदिन)	प्रस्तावित	
			गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार
कोकण	१२	५०८	५५५	६८७
नाशिक	१८	१६७	२७२	६१३
पुणे	३१	२८०	३१४	८७३
औरंगाबाद	२३	२५७	३५३	३९१
अमरावती	१८	१२१	४२	१५५
नागपूर	१२	१४७	३३४	२१२
एकूण	**११४**	**१,४८०**	**१,८७०**	**२,९३१**

आधार : उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

८.१७ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ ही राज्य शासनाची प्रमुख औद्योगिक पायाभूत विकास संस्था आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने औद्योगिक क्षेत्रे, विशेष आर्थिक क्षेत्रे, सिल्वर झोन आणि माहिती तंत्रज्ञान, जैव-तंत्रज्ञान, वाईन (द्राक्ष प्रक्रिया) व रत्ने ही विशेष संकुले विकसित केली आहेत. दि.३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाने २८९ औद्योगिक क्षेत्रे निर्माण केली असून, त्यापैकी २५३ मोठी औद्योगिक क्षेत्रे, २५ लहान औद्योगिक क्षेत्रे व ११ ग्रोथ सेंटर्स आहेत.

८.१७.१ प्लग अँड प्ले पायाभूत सुविधा अंतर्गत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रांसाठी अनुरूप अशी प्रगत सुविधा आणि किफायतशीर किंमत रचनेसह परिपूर्ण असे कारखाना सुरू करण्यासाठी तयार वातावरण उपलब्ध करुन देत आहे. यासाठी मुंबई-ठाणे-रायगड (१५,००० एकर), पुणे-चाकण-तळेगाव-सातारा (८,००० एकर), नाशिक-मालेगाव-अहमदनगर (५,००० एकर), औरंगाबाद (ऑरिक, दिल्ली-मुंबई औद्योगिक मार्गिका)-जालना (८,००० एकर) आणि नागपूर-अमरावती (४,००० एकर) येथे विस्तारलेल्या एकूण ४०,००० एकर जागेचे वाटप महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ करीत आहे. या व्यतिरिक्त, उद्योगांची तातडीने स्थापना करण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ भाडेतत्वावर औद्योगिक शेडसाठी जागा देखील पुरवित आहे.

८.१७.२ दि.३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ३,१९,१९७ कोटी गुंतवणूक व १६.२९ लाख रोजगार क्षमता असलेले ५२,६२३ उद्योग घटक आहेत. एकूण ९८,४९८ विकसित भुखंडांपैकी ७१,७८३ भुखंडांचे उद्योजकांना वाटप करण्यात आले. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटकांची माहिती तक्ता ८.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.७ महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ क्षेत्रातील औद्योगिक घटक

(दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

विभाग	घटक (संख्या)	गुंतवणूक (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)	विकसित भूखंड (संख्या)
कोकण (मुंबई वगळून)	१४,११८	८१,२७१	४.५९	१३,४७८
मुंबई	१,०१२	२०,६८५	१.३९	९,१३१
नाशिक	८,७६९	१०,८८३	१.१९	९,८८५
पुणे	१३,९५१	१,१५,९१४	६.४१	२७,३६३
औरंगाबाद	८,११२	३१,०५२	०.९७	२०,०३८
अमरावती	२,७४९	१०,१६८	०.५३	८,९९८
नागपूर	३,९१२	४९,२२४	१.२१	९,६०५
एकूण	**५२,६२३**	**३,१९,१९७**	**१६.२९**	**९८,४९८**

आधार : महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

८.१८ महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ लघु उद्योगांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकांना सहाय्य करते आणि सल्लामसलत, समुपदेशन, पणन, प्रशिक्षण, आयात-निर्यात, उद्योजकता विकास कार्यक्रम यांसाठी पूरक सेवा देते. महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल तक्ता ८.८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.८ महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळाची उलाढाल

(₹ कोटी)

बाब	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
पणन सहाय्य	१४.२९	२१.०३	२.१९
इतर	२.१८	७.९०	०.१२
एकूण	**१६.४७**	**२८.९३**	**२.३१**

आधार: महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ +डिसेंबरपर्यंत

महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ

८.१९ राज्यामध्ये खादी व ग्रामोद्योग उपक्रमांचे संघटन, विकास व विस्तारासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. या मंडळामार्फत पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम, कारागीर रोजगार हमी योजना, विशेष घटक योजना अशा विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते, ज्यामध्ये कारागिरांना विविध ग्रामोद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. मधमाशी पालन करणाऱ्यांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी एकात्मिक मधमाशी पालन, मधमाशी पैदास आणि मध उत्पादन योजना यांची देखील अंमलबजावणी करण्यात येते.

८.१९.१ राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग घटकांना सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ३८.९३ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ ३१.३६ कोटी अनुदानाच्या स्वरुपात वितरीत करण्यात आले. खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती तक्ता ८.९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.९ खादी व ग्रामोद्योग घटकांची प्रगती

वर्ष	सहाय्यित घटक (लाख)	उत्पादन मूल्य (₹ कोटी)	रोजगार (लाख)
२०१९-२०	१.९५	१,८९०	२.८
२०२०-२१	१.७७	१,८२५	३.७
२०२१-२२+	१.८१	१,८२६	३.८

आधार: महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळ + डिसेंबरपर्यंत

महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्था

८.२० आर्थिक विकास आणि रोजगार निर्मिती करण्याच्या उद्देशाने जैव-तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, इंटरनेट ऑफ थिंग्स, स्वच्छ ऊर्जा, इत्यादी नवीन युगातील क्षेत्रांमध्ये उद्योजकांना नाविन्यपूर्ण उपाय आखण्यास प्रोत्साहित करणे व त्याचबरोबर पारंपरिक क्षेत्रांचा कायापालट करणे हा महाराष्ट्र राज्य स्टार्ट-अप धोरण, २०१८ चा हेतू आहे. व्यवसाय इनक्युबेटरचे जाळे तयार करणे, विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योजक विचारांची जोपासना करणे, संबंधित हितभागधारकांना एकत्रित करणे, नियामक वातावरण सुलभ करणे आणि धोरणात्मक

गुंतवणूक करणे हा एक समग्र दृष्टीकोन अवलंबला आहे. महाराष्ट्र राज्य स्टार्ट-अप धोरण, २०१८ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेची प्रमुख संस्था म्हणून नेमणूक केली आहे. माहे ऑक्टोबर, २०२१ अखेर राज्यातील स्टार्ट-अप्सची संख्या १०,७८५ आहे. महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता संस्थेने हाती घेतलेले काही उपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेतः

- महाराष्ट्र स्टार्ट-अप सप्ताह हा राज्यातील स्टार्ट अप्ससाठी प्रमुख कार्यक्रम असून तो जून, २०१८, जानेवारी, २०१९ आणि आभासी पद्धतीने ऑगस्ट, २०२० व ऑगस्ट, २०२१ मध्ये आयोजित, त्यामध्ये ५,८०० पेक्षा जास्त स्टार्ट-अप्सनी भाग घेतला आणि यातील ९६ स्टार्ट-अप्सना राज्यामधील पथदर्शी प्रकल्पांकरिता कार्यादेश वितरित करणे सुरु
- एकूण १६ इनक्युबेटर्सची कामास सुरूवात
- महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी महिला उद्योजकता कक्ष स्थापना
- महाराष्ट्र आभासी (व्हर्च्युअल) इनक्यूबेटर केंद्र, एक आभासी इनक्यूबेटर विकसित करण्याचे काम सुरू
- माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत देशांतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय पेटंट अर्जाकरिता २० स्टार्ट-अप्सना ₹ १६.६३ लाख रकमेची प्रतिपूर्ती
- माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत गुणवत्ता चाचणीच्या खर्चाचा भाग म्हणून २१ स्टार्ट-अप्सना ₹ १३.८५ लाख रकमेची प्रतिपूर्ती

खनिजे

८.२१ राज्यात सुमारे ५८ हजार चौ. किमी क्षेत्र (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या १९ टक्के) उत्पादनक्षम खनिज साठा असणारे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. विदर्भातील भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया व यवतमाळ जिल्ह्यांमध्ये, पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये, तसेच कोकणातील रायगड, रत्नागिरी व सिंधुदूर्ग या जिल्ह्यांमध्ये कोळसा, चुनखडी, कच्चे मँगनिज, बॉक्साईट, कच्चे लोखंड, कायनाईट, फ्लोराईट (ग्रेडेड), क्रोमाईट, इत्यादी प्रमुख खनिजांचे साठे आहेत.

८.२१.१ राज्यात दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी प्रमुख खनिजांच्या १९१ खाणी कार्यरत होत्या व त्यातील रोजगार ४९,०९२ होता. सन २०२०-२१ मध्ये उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ११,५३४ कोटी होते. सन २०२१-२२ मध्ये माहे सप्टेंबरपर्यंत उत्खनन केलेल्या खनिजांचे एकूण मूल्य ₹ ३,६८९ कोटी होते. सर्व खनिजांमध्ये कोळशाचे उत्पादन सर्वाधिक व त्या खालोखाल चुनखडीचे उत्पादन होते. सन २०२०-२१ मध्ये सुमारे ४७४.३५ लाख मेट्रीक टन कोळशाचे उत्खनन झाले असून त्याचे मूल्य ₹ ९,२२६ कोटी (उत्खनन केलेल्या खनिजांच्या एकूण मुल्याच्या ८०.० टक्के) होते. राज्यातील महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन व मूल्य परिशिष्ट ८.१ मध्ये दिले आहे.

वस्त्रोद्योग

८.२२ राज्यात कापूस व रेशीम यांचे विपुल प्रमाणात तर लोकरीचे चांगल्या प्रमाणात उत्पादन होते. त्या बरोबरच अपारंपरिक धाग्याचे चांगले स्रोत असलेल्या बांबू, केळी, घायपात, अंबाडी आणि काथ्या यांचे देखील मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होते. राज्यात उत्पादित होणाऱ्या सर्व कापसावर १०० टक्के प्रक्रिया करण्याचे उद्दिष्ट राज्याने निश्चित केले आहे. हे उद्दिष्ट लक्षात ठेवून तसेच 'फायबर टू फॅशन' ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने राज्याने जानेवारी, २०१२ मध्ये वस्त्रोद्योग धोरण, २०११-१७ जाहीर केले. वस्त्रोद्योग धोरण, २०१८-२३ वस्त्रोद्योगाच्या पुढील पुनरुज्जीवनावर लक्ष केंद्रीत करीत असून या धोरणाचे उद्दिष्ट राज्यातील उत्पादन व प्रक्रिया यांमधील तफावत कमी करणे हे आहे. यामधून ₹ ३६,००० कोटी गुंतवणूक होणे अपेक्षित असून १० लाख नवीन रोजगार निर्मिती होणे अपेक्षित आहे. या धोरणामुळे स्पर्धात्मक वीज दर अनुदान आणि अनुसूचित जाती, जमाती व अल्पसंख्याक वर्गास वाढीव भांडवली अनुदान यासह अनेक फायदे मिळतील.

८.२२.१ **कापड गिरण्या :** राज्यात ४८.८२ लाख चात्या आणि ४३,८६३ रोटर्स स्थापित क्षमता असलेल्या एकूण २२५ सूत गिरण्या व संयुक्त कापड गिरण्या आहेत. सन २०१९-२० मध्ये यामधून २८.८० कोटी किलो सुती धागा तयार करण्यात आला. पॉवरटेक्स इंडिया, या यंत्रमाग क्षेत्र विकासाच्या व्यापक योजनेअंतर्गत कापडाचे उत्पादन व गुणवत्ता सुधारण्यासाठी २६,२९१ साध्या यंत्रमागांचे रूपांतर निम-स्वयंचलित/ शटललेस यंत्रमागांमध्ये केले असून यासाठी सन २०१७-१८ मध्ये केंद्र शासनाकडून ₹ ३०.७१ कोटींचे वित्तीय सहाय्य देण्यात आले.

८.२२.२ **तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजना :** वस्त्रोद्योगास जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनविण्याकरिता नवीन व सुयोग्य तंत्रज्ञान प्राप्त होण्यासाठी आणि त्याचा भांडवली खर्च कमी व्हावा या करीता केंद्र शासनाने १९९९ मध्ये तंत्रज्ञान श्रेणीवाढ निधी योजना सुरू केली. वस्त्र उद्योगातील गुंतवणूक, उत्पादकता, गुणवत्ता, रोजगार, निर्यात आणि आयात वाढविण्यासाठी तसेच वस्त्रोद्योग यंत्रांच्या उत्पादनातील गुंतवणुकीस अप्रत्यक्षरित्या प्रोत्साहन देण्यासाठी या योजनेत बदल करण्यात आला आहे. राज्याच्या वस्त्रोद्योग धोरण २०१८-२३ अंतर्गत ३,०२६ वस्त्रोद्योग प्रकल्प दीर्घ मुदतीच्या कर्जावरील व्याज अनुदानासाठी तंत्रज्ञान श्रेणीवर्धन निधी योजनेत अंतर्भूत केले आहेत. या प्रकल्पांपैकी १,८८१ प्रकल्पांना सन २०१९-२० मध्ये ₹ ६१.२४ कोटी तर २७२ प्रकल्पांना सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ७९.७३ कोटी व्याज व भांडवली अनुदान देण्यात आले आहे.

८.२२.३ **वस्त्रोद्योग संकुले :** अनेक लघु व मध्यम उद्योगांना त्यांचा व्यवसाय वृद्धिंगत करण्यासाठी वस्त्रोद्योग संकुले हे माध्यम आहे. राज्यात एकूण १३ वस्त्रोद्योग संकुले असून ती हिंगणघाट (वर्धा), बसमत (हिंगोली), लातूर (लातूर), शिरपूर, धुळे व देगाव (धुळे), भिवंडी (ठाणे), बारामती (पुणे), इस्लामपूर (सांगली) आणि इचलकरंजी (कोल्हापूर) येथे आहेत. या वस्त्रोद्योग संकुलांमध्ये २५,५७६ रोजगारासह ६३१ घटक कार्यरत आहेत.

पर्यटन

८.२३ राज्यात वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रांपैकी पर्यटन हे क्षेत्र असून ते मोठ्या प्रमाणात परकीय चलन निर्माण करण्याबरोबरच महत्त्वपूर्ण रोजगार संधी देखील निर्माण करीत आहे. महाराष्ट्र देशातील पर्यटनासाठी लोकप्रिय असलेल्या राज्यांपैकी एक असून समुद्र किनारे, वन्यजीवन अभयारण्ये, थंड हवेची ठिकाणे, नैसर्गिक गुंफा, धबधबे, किल्ले, रंगीबेरंगी सण, प्राचीन तीर्थक्षेत्र मंदीरे, संग्रहालये व ऐतिहासिक स्मारके अशा वैविध्यपूर्ण पर्यटनाचा अनुभव देते. राज्याने नेहमीच विविध राज्यांमधील आणि देशांमधील पर्यटकांना आकर्षित केले आहे. 'दृष्टीक्षेपात भारत पर्यटन सांख्यिकी - २०२१' अहवालानुसार सन २०२० मध्ये राज्यात ३.९२ कोटी देशांतर्गत पर्यटकांनी आणि ०.१३ कोटी विदेशी पर्यटकांनी (भारतामध्ये सर्वात जास्त हिस्सा १७.६ टक्के) भेटी दिल्या, तर सन २०१९ मध्ये १४.९३ कोटी देशांतर्गत पर्यटकांनी आणि ०.५५ कोटी विदेशी पर्यटकांनी भेटी दिल्या.

८.२३.१ सन २०२५ पर्यंत राज्याला अग्रगण्य पर्यटनस्थळ बनविणे आणि या उद्योगात दहा लाख अतिरिक्त रोजगार निर्मितीसह ₹ ३०,००० कोटी गुंतवणूक आकर्षित करणे हे महाराष्ट्र पर्यटन धोरण, २०१६ चे ध्येय आहे. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात १,४७३ निवास व न्याहारी उद्योजक आणि १४१ महाभ्रमण उद्योजक होते. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २८४.५३ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीचे एकूण १० प्रस्ताव प्राप्त झाले असून त्यापैकी ₹ १६२.३५ कोटी अपेक्षित गुंतवणुकीच्या चार प्रस्तावांना मंजुरी देण्यात आली.

८.२३.२ राज्याने कृषी-पर्यटन धोरण सप्टेंबर, २०२० मध्ये जाहीर केले असून यामध्ये पर्यटक निसर्गाच्या सान्निध्यात राहून ग्रामीण परंपरा, संस्कृती, लोककला, इत्यादींचा आनंद घेऊ शकतील. कृषी-पर्यटनाद्वारे ग्रामीण विकास, शेती उत्पादनांना बाजारपेठ सुनिश्चित करणे, शेतीशी संबंधित व्यवसायांना प्रोत्साहन देणे, लोककला व परंपरा प्रदर्शित करणे, ग्रामीण महिला व तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि शहरी लोकांना शेतीविषयक कामांची माहिती व अनुभव प्रदान करणे ही या धोरणाची उद्दिष्टे आहेत. वैयक्तिक शेतकरी, कृषी सहकारी संस्था, कृषी संशोधन केंद्रे, कृषी महाविद्यालये व विद्यापीठे आणि शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेल्या कंपन्या/ भागीदारी संस्था कृषी-पर्यटन केंद्रे स्थापन करण्यास पात्र आहेत. हे उपक्रम कर्ज आणि इतर कर लाभासाठी पात्र आहेत. राज्यात ३० जिल्ह्यांमध्ये ३२८ कृषी-पर्यटन केंद्रे आहेत.

८.२३.३ ऑगस्ट, २०२० मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या बीच शॅक धोरणाच्या माध्यमातून कोकण किनारपट्टीवर पर्यावरणपुरक आणि सीआरझेडची पूर्तता करणारे तात्पुरते बीच शॅक, आरामखुर्च्या, छत्र्या आणि बिचवरील सार्वजनिक सुविधा केंद्रे सुरू करता येतात. या प्रकल्पासाठी पालघर मधील केळवे आणि बोर्डी, रायगड मधील दिवेआगर व वरसोली, रत्नागिरीतील आरे वारे व गुहागर आणि सिंधुदुर्गातील कुणकेश्वर व तारकर्ली या लोकप्रिय किनाऱ्यांची निवड करण्यात आली आहे.

८.२३.४ पर्यटन क्षेत्रातील आदरातिथ्य हा प्रमुख सेवा उद्योग आहे आणि कोविड-१९ महामारी कालावधीत हे क्षेत्र सर्वाधिक बाधित झाले आहे. या क्षेत्राला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी राज्याने या क्षेत्राला उद्योगाचा दर्जा दिला आहे. राज्यातील पर्यटनाला चालना देण्याचा

आणि पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न म्हणून राज्याने आदरातिथ्य या क्षेत्रासाठी व्यवसाय सुलभतेला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने परवाना मंजुरीसाठी एक खिडकी योजना सुरू केली आहे. आदरातिथ्य क्षेत्रात नवीन व्यवसाय सुरू करण्यासाठी यापूर्वी १२ विभागांकडून सुमारे ७० परवानग्या/ मान्यता/ परवान्यांची आवश्यकता होती. या क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणावरील रोजगार क्षमतेचा विचार करुन राज्य शासनाने या परवानग्या/ मान्यता/ परवान्यांची संख्या कमी करून १० वर आणली असून त्या सात विभागांकडून प्राप्त होऊ शकतात.

८.२३.५ राज्य शासनाने माहे मार्च, २०२१ मध्ये कॅरॅव्हॅन पर्यटन धोरण मंजूर केले असून हे धोरण हॉटेल आणि रिसॉर्ट सुविधांची संख्या अत्यंत कमी प्रमाणात असलेल्या अतिदुर्गम खेड्यांमध्ये, जेथे कायमस्वरूपी बांधकाम प्रतिबंधित आहे अशा राखीव ठिकाणी आणि समुद्र किनारे, ऐतिहासिक किल्ले, पर्वत रांगा, थंड हवेची ठिकाणे, नद्या, वनसंपदा, ऐतिहासिक वारसा स्थळे, गुंफा, धरणे यासारख्या काही विशिष्ट ठिकाणी पर्यटन विकसित करेल. या धोरणाचा उद्देश कॅरॅव्हॅन आणि कॅम्परव्हॅनच्या मदतीने पर्यटकांना सर्व आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी एक सुनियोजित व्यवस्था निर्माण करुन सुरक्षित प्रवास, सहल आयोजकांना प्रोत्साहने आणि रोजगाराच्या संधींस चालना देणे हा आहे.

८.२३.६ श्री एकवीरा देवी, कार्ला येथे फ्युनिक्युलर रेल्वे/रोपवे आणि पुणे जिल्ह्यातील राजगड किल्ला येथे रोपवे उभारणे याकरिता ₹ २०० कोटींचा सामंजस्य करार करण्यात आला. कृषी-पर्यटनाच्या विकासास चालना देण्याकरीता दुसरा सामंजस्य करार करण्यात आला.

८.२३.७ राज्याने माहे ऑगस्ट, २०२१ मध्ये नवीन साहसी पर्यटन उपक्रम धोरण मंजूर केले असून यामध्ये ट्रेकिंग, पॅराग्लायडिंग, वॉटर रॅपलिंग, रिव्हर राफ्टिंग, बाइकिंग, रॉक क्लाइंबिंग, स्कूबा डायव्हिंग इत्यादिंसारखे २५ पेक्षा जास्त साहसी उपक्रम समाविष्ट आहेत. या धोरणामध्ये साहसी उपक्रमांना प्रोत्साहन तसेच विविध साहसी कार्यक्रम आयोजक आणि साहसी प्रशिक्षण संस्थांची नोंदणी, नियमन, संनियंत्रण, नियोजन, प्रचार, प्रशिक्षण, इत्यादींचा समावेश आहे.

८.२३.८ मुंबई उच्च न्यायालय हे मुंबईतील वारसा संरचनांपैकी एक आहे. वारसा प्रशंसकांमध्ये या स्मारक संरचनेच्या समृद्ध वारसा, इतिहास आणि वास्तुकला यांविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी राज्याने मुंबई उच्च न्यायालय परिसरात हेरिटेज वॉकसाठी मुंबई उच्च न्यायालय आणि पर्यटक मार्गदर्शक संघटनेबरोबर माहे ऑक्टोबर, २०२१ मध्ये सामंजस्य करार केला.

८.२३.९ दुबई एक्स्पोमध्ये दि.१९ ते दि.२३ नोव्हेंबर, २०२१ दरम्यान राज्याने वैद्यकीय आणि आरोग्य पर्यटनाला चालना देण्यासाठी बांगलादेश आणि ओमान या देशांबरोबर सामंजस्य करार केले.

वार्षिक उद्योग पाहणी

८.२४ वार्षिक उद्योग पाहणी ही औद्योगिक सांख्यिकीचा प्रमुख स्रोत आहे. या पाहणीद्वारे नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निविष्ठी, स्थिर व खेळते भांडवल, रोजगार, उत्पादन, मूल्यवृद्धि, इत्यादींबाबतचे अंदाज उपलब्ध होतात. वार्षिक उद्योग पाहणीत कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग-दोन एम (i) आणि दोन एम (ii) खाली नोंदणी झालेल्या सर्व कारखान्यांचा आणि विडी व सिगारेट कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम, १९६६ खाली नोंदणी झालेल्या विडी व सिगारेट कारखान्यांचा समावेश आहे.

८.२४.१ वार्षिक उद्योग पाहणी २०१८-१९ च्या निष्कर्षानुसार देशाच्या स्थूल मूल्यवृद्धित १५.१ टक्के हिश्श्यासह राज्याने आपले सर्वोच्च स्थान अबाधित राखले आहे. कामगार वेतन या बाबतीत राज्य दुसऱ्या क्रमांकावर (१४.७ टक्के) असून तामिळनाडू पहिल्या क्रमांकावर (१४.८ टक्के) आहे. एकूण कामगार या बाबतीत राज्य तिसऱ्या क्रमांकावर (११.५ टक्के) असून तामिळनाडू पहिल्या क्रमांकावर (१६.५ टक्के), त्या खालोखाल गुजरात (११.६ टक्के) आहे.

८.२४.२ देशातील एकूण उत्पादन मूल्य, खेळते भांडवल व निव्वळ मूल्यवृद्धि मध्ये राज्याचा हिस्सा अनुक्रमे १४.३ टक्के, १६.८ टक्के व १५.४ टक्के होता. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये तक्ता ८.१० मध्ये दिली आहेत.

तक्ता ८.१० वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत उद्योगांची निवडक वैशिष्ट्ये

(₹ कोटी)

वैशिष्ट्ये	२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
उद्योग (संख्या)	२७,०१०	२,३४,८६५	२६,३९३	२,३७,६८४	२५,९७२	२,४२,३९५
	(११.५)		(११.१)		(१०.७)	
रोजगार (लाख)	१९.२६	१४९.१०	२०.०८	१५६.१५	२०.३५	१६२.८०
	(१२.९)		(१२.९)		(१२.५)	
स्थिर भांडवल	३,३७,९८२	३१,९०,३८६	३,५८,४४१	३२,८५,८८९	४,२३,८३१	३४,६६,०७०
	(१०.६)		(१०.९)		(१२.२)	
खेळते भांडवल	२,०२,५५७	६,६३,०८३	१,१७,१५२	६,४४,११९	१,३५,७८८	८,०८,६६५
	(३०.५)		(१८.२)		(१६.८)	
एकूण उत्पादन	१०,७४,९७०	७२,६५,५१४	११,९९,७१८	८०,७२,१७३	१३,३०,५६०	९२,८१,७९९
	(१४.८)		(१४.९)		(१४.३)	
एकूण निविष्ठी	८,३२,८१९	५८,९७,४६४	९,४१,०८७	६६,०५,२०२	१०,९८,१७६	७७,४३,७८०
	(१४.१)		(१४.२)		(१४.२)	
स्थूल मूल्यवृद्धि	२,४२,१५२	१३,६८,०५०	२,५८,६३१	१४,६६,९७०	२,३२,३८३	१५,३८,०१९
	(१७.७)		(१७.६)		(१५.१)	
निव्वळ मूल्यवृद्धि	२,०८,८००	११,४५,९१९	२,२३,७२४	१२,२९,६७४	१,९६,२१८	१२,७६,४६६
	(१८.२)		(१८.२)		(१५.४)	
नफा	१,१२,५७६	५,३९,३५३	१,१७,३८०	५,७६,२४२	८०,२५२	५,५६,५२३
	(२०.९)		(२०.४)		(१४.४)	

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

कंसातील आकडे अखिल भारताशी टक्केवारी दर्शवितात

८.२४.३ सन २०१८-१९ मध्ये एकूण उत्पादन मुल्यामध्ये खाद्य उत्पादने व पेये (१३.९ टक्के), रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (१३.५ टक्के), मुलभूत धातू (११.८ टक्के), मोटार वाहने, ट्रेलर्स (१०.४ टक्के), कोळसा व शुद्ध पेट्रोलियमची उत्पादने (९.० टक्के), आणि यंत्रे व यंत्रसामग्री, यंत्रे व यंत्रसामग्रींची दुरूस्ती व उभारणी (८.२ टक्के) हे प्रमुख उद्योग आहेत. सन २०१८-१९ मध्ये सर्व उद्योग गटांमध्ये या उद्योग गटांचे एकूण उत्पादन मुल्यामधील प्रमाण ६६.९ टक्के आहे, तर स्थिर भांडवलातील हे प्रमाण ५७.२ टक्के आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यातील उद्योगांबाबतची महत्वाची वैशिष्ट्ये परिशिष्ट ८.२ मध्ये दिली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत महत्वाचे निर्देशक तक्ता ८.११ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ८.११ वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत महत्त्वाचे निर्देशक

(₹ लाख)

निर्देशक	२०१६-१७		२०१७-१८		२०१८-१९	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
अ) प्रति कारखाना						
स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक	१,२५१	१,३५८	१,३५८	१,३८२	१,६३२	१,४३०
उत्पादित वस्तू व सेवा यांचे मूल्य	३,९८०	३,०९३	४,५४६	३,३९६	५,१२३	३,८२९
निव्वळ मूल्यवृद्धि	७७३	४८८	८४८	५१७	७५५	५२७
कामगार (संख्या)	५१	५०	५४	५१	५७	५३
ब) प्रति कामगार						
निव्वळ मूल्यवृद्धि	१५.३	९.८	१५.८	१०.१	१३.३	१०.०
वार्षिक वेतन	१.९	१.५	२.०	१.६	२.१	१.७

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

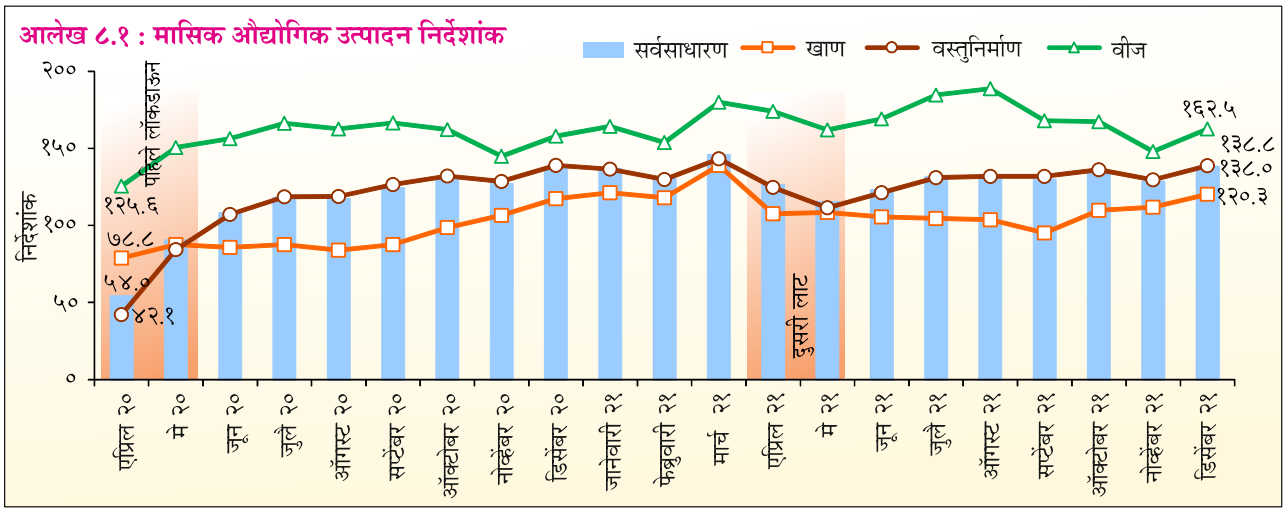
८.२५ औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक पायाभूत वर्षाच्या तुलनेत निश्चित केलेल्या कालावधीत औद्योगिक उत्पादन सुचीतील उत्पादनात अल्प कालावधीतील बदलाचे मापन आहे. यामध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रातील उत्पादन कार्यांचा मागोवा घेता येतो आणि म्हणूनच शासनाला धोरण निश्चितीसाठी तसेच विविध संस्थांना देखील हा निर्देशक अत्यंत उपयुक्त आहे. राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन अखिल भारतीय स्तरावर मासिक औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक परिगणित करुन जाहीर करते. अखिल भारतीय सरासरी सर्वसाधारण औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक (पायाभूत वर्ष २०११-१२) एप्रिल ते डिसेंबर, २०२० या कालावधीमधील १११.७ वरुन एप्रिल ते डिसेंबर, २०२१ या कालावधीमध्ये १२८.७ झाला. गटनिहाय व वापर-आधारीत वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक तक्ता ८.१२ मध्ये दिले आहेत. अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांकांची मालिका परिशिष्ट ८.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१२ गटनिहाय व वापर-आधारीत वर्गनिहाय अखिल भारतीय औद्योगिक निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

बाब	भार	सरासरी औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक (एप्रिल ते डिसेंबर)		
		२०२०-२१	२०२१-२२	टक्केवारी बदल
गटनिहाय				
सर्वसाधारण निर्देशांक	१००.००	१११.७	१२८.७	१५.२
खाणकाम	१४.३७	९२.६	१०७.४	१६.०
वस्तुनिर्माण	७७.६३	११०.८	१२८.५	१६.०
वीज	७.९९	१५४.८	१६९.३	९.४
वापर-आधारीत वर्ग				
प्राथमिक वस्तू	३४.०५	११२.६	१२५.९	११.८
भांडवली वस्तू	८.२२	६८.३	८४.८	२४.२
पुनर्निमाण वस्तू	१७.२२	११७.१	१४१.२	२०.६
पायाभूत/ बांधकाम वस्तू	१२.३४	११६.४	१४४.२	२३.९
टिकाऊ उपभोग्य वस्तू	१२.८४	९२.६	१११.५	२०.४
अल्पजीवी उपभोग्य वस्तू	१५.३३	१३९.०	१४६.५	५.४

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

राज्य औद्योगिक उत्पादन निर्देशांक

८.२६ राज्य शासनाच्या अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय आणि उद्योग विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यासाठी औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकासाठी आकडेवारी (आधारभूत वर्ष २०११-१२) संकलित करण्याची प्रक्रिया सुरू केली आहे. मैत्री पोर्टलवर निवडक कारखाने, भारतीय खनिकर्म कार्यालय आणि केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण यांच्याकडून उपलब्ध होणाऱ्या अनुक्रमे उत्पादन, खाणकाम आणि विद्युत क्षेत्रांमधील मासिक उत्पादनाच्या माहिती नोंदणीसाठी वेब पोर्टल कार्यान्वित करण्यात आले आहे.

सहकार

८.२७ महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीने ग्रामीण भागाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात लक्षणीय योगदान दिले आहे. सहकार चळवळीची सुरुवात कृषी कर्ज क्षेत्रात झाली आणि नंतर वित्त, कृषी प्रक्रिया, पणन, गृहनिर्माण आणि इतर क्षेत्रांमध्ये विस्तारली गेली.

८.२८ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात सुमारे २.१७ लाख सहकारी संस्था होत्या. त्यापैकी सुमारे ५३ टक्के या गृहनिर्माण सहकारी संस्था होत्या. सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.१३ मध्ये दिली आहे व महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थाचा तपशील परिशिष्ट ८.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ८.१३ सहकारी संस्थाची माहिती

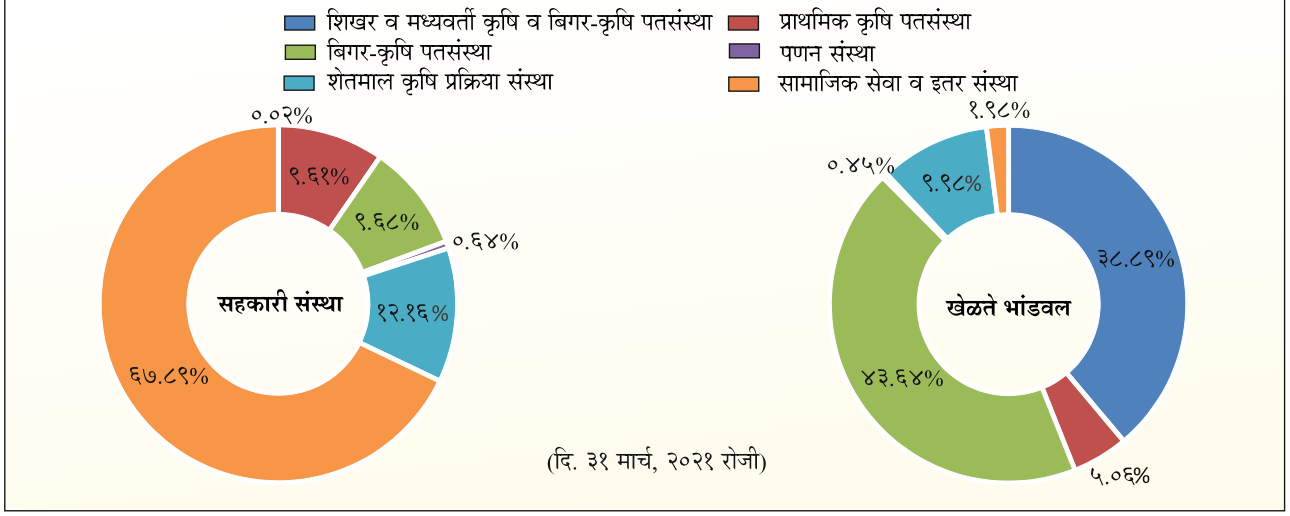
(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२० च्या तुलनेत २०२१ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२,०६,४१४	२,१२,९५१	२,१७,३५५	२.१
सभासद (लाख)	५६६	५७५	५७५	०.०
भरणा भाग भांडवल (₹ कोटी)	२३,५८३	२६,५६४	२४,२५३	(-)८.७
पैकी, राज्य शासनाचे (₹ कोटी)	३,९५४	३,९२९	३,८१०	(-)३.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	४,०७,४८१	४,२४,४०२	४,३०,९१६	१.५
ठेवी (₹ कोटी)	२,१०,९२३	२,२७,५०५	२,३२,५३८	२.२
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१,५७,३८५	१,६५,७४१	१,६२,२४७	(-)२.१
नफ्यातील संस्था				
संख्या	५५,९५१	५६,६५७	५८,२३३	२.८
नफा (₹ कोटी)	५,५६९	४,८०२	४,८७९	१.६
तोट्यातील संस्था				
संख्या	३८,९६१	३७,०१८	३८,५८३	४.२
तोटा (₹ कोटी)	१०,४६९	१२,४०६	६,५४१	(-)४७.३
येणे कर्जे (₹ कोटी)	१,५८,३१६	१,७०,३७८	१,७६,५६९	३.६

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

आलेख ८.२ : सहकारी संस्था व खेळते भांडवल

शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका

८.२९ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित ही राज्यातील शिखर सहकारी बँक आहे, तर जिल्हा स्तरावर ३१ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्यरत आहेत. शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती तक्ता ८.१४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१४ शिखर व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२०च्या तुलनेत २०२१ मधील शेकडा बदल
महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक मर्यादित				
सभासद (संख्या)	२,०००	२,०००	२,०००	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२७,९४९	३३,४५४	३४,७०४	३.७
ठेवी (₹ कोटी)	१५,८४०	२०,८४९	२०,३०८	(-)२.६
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	२१,६७७	२५,४८५	२१,२१९	(-)१६.७
येणे कर्ज (₹ कोटी)	१९,६००	२०,८१७	२३,२९५	११.९
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१,४१६	१,५६९	१,६७३	६.६
जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका (३१)				
सभासद (लाख)	२.०१	२.०१	२.००	(-)०.५
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,१३,३०६	१,१०,०८३	१,३२,७८३	२०.६
ठेवी (₹ कोटी)	८३,४५८	९१,५४१	९८,८७७	८.०
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	३७,१७६	३९,८६३	४१,९८८	५.३
येणे कर्ज (₹ कोटी)	५०,४४२	५७,५४९	६३,८१८	१०.९
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१३,५७४	१५,१११	१८,६४९	२३.४

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी बॅक मर्यादित * अस्थायी

प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था

८.३० प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था प्रामुख्याने हंगामी कृषी कार्यांसाठी अल्प मुदतीचा कृषी पतपुरवठा करतात. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी २०,८९७ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये २० कृषक सेवा संस्था व ८९३ आदिवासी सहकारी संस्थांचा समावेश असून त्यांची सभासद संख्या अनुक्रमे सुमारे ०.५९ लाख व सात लाख होती. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची माहिती तक्ता ८.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१५ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१*	२०२०च्या तुलनेत २०२१ मधील शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२०,७४७	२०,७४४	२०,८९७	०.७
सभासद (लाख)	१५१	१५३	१५१	(-)१.३
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२०,८३६	२३,८८६	२१,८०२	(-)८.७
स्वनिधी (₹ कोटी)	४,४५१	४,९८५	४,४१९	(-)११.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	२,९७७	३,४८५	२,९७३	(-)१४.७
पैकी, राज्य शासनाचे	७.९०	८.८०	७.८०	(-)११.४
कर्जदार सभासद (लाख)	२९.८९	३०.८३	३०.३६	(-)१.५
पैकी, १) अत्यल्प भूधारक (एक हेक्टर पर्यंत)	१०.५२	८.९५	८.७४	(-)२.४
२) अल्प भूधारक (एक ते दोन हेक्टर पर्यंत)	८.९७	७.८०	७.३९	(-)५.३
वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	१३,०९३	१३,८१६	१४,१८९	२.७
पैकी, अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेले	६,००६	६,०६८	६,०३७	(-)०.५
येणे कर्ज (₹ कोटी)	१३,८२३	१४,५१२	१३,८९०	(-)४.३
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	१०,६७०	११,१७९	१०,९७५	(-)१.८
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	६,१४३	५,८२४	६,०२१	३.४
नफ्यातील संस्था (संख्या)	८,७६०	१०,०७०	९,२७५	(-)७.९
तोट्यातील संस्था (संख्या)	११,६८५	१०,३८३	११,३२६	९.१

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था

८.३१ कृषी प्रक्रिया केंद्र स्थापन करण्यासाठी सहकारी संस्थांना राज्य शासन अर्थसहाय्य पुरविते. सहकारी साखर कारखाने, कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी, सूत गिरण्या, हातमाग व यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्य व्यवसाय, भात गिरणी, तेल गिरणी आणि इतर प्रक्रिया संस्था या कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये समाविष्ट आहेत. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २६,४३६ कृषी प्रक्रिया संस्था कार्यरत असून त्यांची सभासद संख्या अंदाजे ६५ लाख आहे.

८.३१.१ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात १७५ नोंदणीकृत सहकारी साखर कारखाने होते. सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती तक्ता ८.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१६ सहकारी साखर कारखान्यांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०१९	२०२०	२०२१	२०२०च्या तुलनेत २०२१ मधील शेकडा बदल
नोंदणीकृत सहकारी कारखाने (संख्या)	१७५	१७५	१७५	०.०
उत्पादन चालू असलेले कारखाने (संख्या)	१०२	७९	९५	२०.३
सभासद ('००)	२५,४७०	२७,०९३	२५,५७३*	(-)५.६
राज्य शासनाचे भाग भांडवल (₹ कोटी)	१,३०४.८८	१,३०४.८८	१,३१०.८५	०.५
प्रतिदिन सरासरी गाळप क्षमता # (लाख मे. टन)	४.०२	५.६५	७.९५	४०.७
गाळप झालेला ऊस (लाख मे. टन)	५५७.५५	५३२.९५	९६९.६०	८१.९
साखर उत्पादन (लाख मे. टन)	६४.०६	५९.८२	१०१.४६	६९.६
सरासरी उतारा (टक्के)	११.४९	११.२२	११.१६	(-)०.५
उसाची सरासरी किंमत (₹ प्रति मे. टन)				
अ) खरेदी (रास्त व किफायतशीर दर)	२,४७७	२,५६६	२,५८८	०.९
ब) कारखान्यांनी प्रत्यक्षात अदा केलेली	१,९७६	२,१६०	२,३५९	९.२
मळी (लाख मे. टन)	२२.३०	१३.४७	२२.५९	६७.७
कारखान्यांची संख्या				
अ) आसवनी प्रकल्प असलेल्या	६८	६८	६८	०.०
ब) सह-वीज निर्मिती प्रकल्प असलेल्या	६०	६०	६०	०.०
सह वीज निर्मिती क्षमता (मेगावॅट)	१,२३७.९०	१,२३७.९०	१,२३७.९०	०.०
नफ्यातील कारखाने				
संख्या	३०	३०	१२*	(-)६०.०
नफा (₹ कोटी)	३९९.६५	३१५.९८	८६.९७*	(-)७२.५
तोट्यातील कारखाने				
संख्या	५९	६५	२३*	(-)६४.६
तोटा (₹ कोटी)	२,४७४.७२	३,८२३.८५	१,०८४.८६*	(-)७१.६

आधार : साखर आयुक्त यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन # प्रतिदिन गाळप क्षमता * अस्थायी

८.३१.२ दि.३१ मार्च, २०२१ अखेर राज्यात १३,२३५ सहकारी दुग्ध संस्था व ७९ सहकारी दुग्ध संघ होते. सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती तक्ता ८.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१७ सहकारी दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांची माहिती

(दि. ३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी दुग्ध संस्था			सहकारी दुग्ध संघ		
	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१२,७८१	१३,२३५	३.६	७८	७९	१.३
सभासद (लाख)	११.९२	१२.४७	४.६	१.३२	१.३९	५.३
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२.६४	१३.२८	५.१	८२.०३	८२.३७	०.४
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२७.८२	२८.१५	१.२	८९.७५	९०.१८	०.५
दूध खरेदी (₹ कोटी)	३०७.४७	३१६.६७	३.०	९८३.१५	९८४.२७	०.१
दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री (₹ कोटी)	४५३.७८	४७१.३६	३.९	१,२४१.०१	१,२४५.३०	०.३
नफ्यातील संस्था						
संख्या	७,७२४	७,९११	२.४	६०	६२	३.३
नफा (₹ कोटी)	१६३.९९	१६९.४९	३.४	११०.५३	११५.४२	४.४
तोट्यातील संस्था						
संख्या	५,०५६	५,३२४	५.३	१८	१७	(-)५.६
तोटा (₹ कोटी)	६८.७२	६७.४१	(-)१.९	४८.८६	४६.७६	(-)४.३

आधार : आयुक्त, दुग्ध व्यवसाय विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३१.३ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात ७६ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्था होत्या. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.१८ मध्ये दिली आहे.

८.३१.४ दि. ३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २१० सहकारी सूत गिरण्या होत्या व त्यापैकी ७१ सूत गिरण्या कार्यरत होत्या. सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती तक्ता ८.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.१८ कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणी करणाऱ्या सहकारी संस्थांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	७८	७६	(-)२.६
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	७१	७०	(-)१.४
सभासद ('००)	१,००५	९६१	(-)४.४
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७.६८	७.३	(-)४.९
पैकी, राज्य शासनाचे	२.०१	१.८८	(-)६.५
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	७२.३८	६६.७१	(-)७.८
पिंजणी केलेला कापूस (मे. टन)	२६.५	२६.३८	(-)०.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)	५२	४५	(-)१३.५
तोटा	१.९६	१.८२	(-)७.१

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

तक्ता ८.१९ सहकारी सूत गिरण्यांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०*	२०२१*	शेकडा बदल
गिरण्यांची संख्या	२१०	२१०	०.०
पैकी, उत्पादन चालू असलेल्या	६९	७१	२.९
सभासद ('००)	५,००८	५,०२३	०.३
भाग भांडवल (₹ कोटी)	२,१९४.५८	२,१९७.८७	०.१
पैकी, राज्य शासनाचे	१,९७०.७०	१,८४१.४३	(-)६.६
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	९,१४०.०४	९,१४२.७८	नगण्य
चात्यांची संख्या (लाख)	१३.८७	१५.९५	१५.०
उत्पादित सूताचे मूल्य	२,२८९.९७	२,१२५.४५	(-)७.२
नफ्यातील गिरण्या (संख्या)	३	८	१६६.७
नफा (₹ कोटी)	२.१०	७.१५	२४०.५
तोट्यातील गिरण्या (संख्या)	६६	३९	(-)४०.९
तोटा (₹ कोटी)	२,१०१.१४	३०३.६०	(-)८५.६

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय , महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

८.३१.५ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात ६४४ सहकारी हातमाग व १,६८२ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थांची माहिती तक्ता ८.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२० सहकारी हातमाग व सहकारी यंत्रमाग संस्थांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	हातमाग			यंत्रमाग		
	२०२०*	२०२१*	शेकडा बदल	२०२०*	२०२१*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	६४४	६४४	०.०	१,६०६	१६८२	४.७
सभासद ('००)	५९६.६६	५९६.६०	नगण्य	७९९.५२	८१४.६३	१.९
भाग भांडवल (₹ कोटी)	८.१३	८.०५	(-)१.०	१७३.४८	१७६.१४	१.५
पैकी, राज्य शासनाचे	१.७२	१.६९	(-)१.७	५७.०९	५६.७४	(-)०.६
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	९.०७	९.०४	(-)०.३	१,२७९.९८	१,०५८.१७	(-)१७.३
मागांची संख्या ('०००)	३.८२	३.६८	(-)३.७	१४.४०	१४.२	(-)१.४
उत्पादन मूल्य	३८.२६	३०.२५	(-)२०.९	८६.९९	६९.२४	(-)२०.४
नफ्यातील संस्था						
संख्या	२३९	२१६	(-)९.६	१५०	१३४	(-)१०.७
नफा (₹ कोटी)	२.०८	१.८०	(-)१३.५	३.३१	३.०५	(-)७.९
तोट्यातील संस्था						
संख्या	४०५	४२८	५.७	१,४७६	१,४७५	(-)०.१
तोटा (₹ कोटी)	६.९५	७.१२	२.४	१९.११	२४.३६	२७.५

आधार : आयुक्त, वस्त्रोद्योग यांचे कार्यालय , महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

मच्छिमारी सहकारी संस्था

८.३२ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात ३,२०५ प्राथमिक मच्छिमारी सहकारी संस्था, ४० मच्छिमारी सहकारी संघ आणि एक सहकारी महासंघ कार्यरत होते. मच्छिमारी सहकारी संस्थांची माहिती तक्ता ८.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२१ मच्छिमारी सहकारी संस्थांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	३,२५५	३,२०५	(-)१.५
सभासद (लाख)	३.२८	३.२५	(-)०.९
भाग भांडवल (₹ कोटी)	७०.१३	६९.८०	(-)०.५
पैकी, राज्य शासनाचे	५५.६७	५५.६७	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२५२.३२	२५१.९०	(-)०.२
मासे व मत्स्य उत्पादन विक्री (₹ कोटी)	७३५.२२	७०८.११	(-)३.७
नफ्यातील संस्था			
संख्या	२,०५२	१,९८५	(-)३.३
नफा (₹ कोटी)	१५.६२	१४.३०	(-)८.५
तोट्यातील संस्था			
संख्या	१,२०३	१,२२०	१.४
तोटा (₹ कोटी)	५८.१३	६१.११	५.१

आधार : आयुक्त, मत्स्यव्यवसाय यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

सहकारी पणन संस्था

८.३३ सहकारी पणन संस्थांची संरचना त्रिस्तरीय आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ मर्यादित ही शिखर संस्था असून जिल्हास्तरावर जिल्हा सहकारी पणन संस्था तर ग्रामस्तरावर प्राथमिक सहकारी पणन संस्था कार्यरत आहेत. सहकारी पणन संस्थांची माहिती तक्ता ८.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२२ सहकारी पणन संस्थांची माहीती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	१,३४५	१,३८४	२.९
सभासद (लाख)	१०.२६	१०.३२	०.६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	९१.००	९४.००	३.३
पैकी, राज्य शासनाचे	२३.१३	२३.१३	०.०
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	१,६६२	१,९५२	१७.४
विक्री (₹ कोटी)			
(अ) शेतमाल	३,२२७	३,२८३	१.७
(ब) खते	७३९	७४५	०.८
(क) बियाणे	११२	११६	३.६
(ड) ग्राहकोपयोगी वस्तू	४०३	३७४	(-)७.२
नफ्यातील संस्था (संख्या)			
संख्या	६२८	६८८	९.६
नफा (₹ कोटी)	३४.७७	३४.९५	०.५
तोट्यातील संस्था (संख्या)			
संख्या	६१३	५७०	(-)७.०
तोटा (₹ कोटी)	१०२.२६	१२३.२९	२०.६

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

बिगर कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था

८.३४ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात २१,०४९ बिगर कृषी पतसंस्था असून त्यांपैकी १३,९०६ नागरी सहकारी पतसंस्था, ६,६५५ पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था व ४८८ नागरी सहकारी बँका होत्या. सुमारे १५ टक्के नागरी सहकारी बँका अवसायनात आहेत. बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती तक्ता ८.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२३ बिगर कृषी सहकारी पतसंस्थांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी

तपशील	२०२०	२०२१*	शेकडा बदल
संस्था (संख्या)	२०,८६३	२१,०४९	०.९
सभासद (लाख)	२८१.६६	२७८.१५	(-)१.२
ठेवी (₹ कोटी)	१,१२,८१९	१,११,११०	(-)१.५
स्वनिधी (₹ कोटी)	२७,७९०	२६,०६४	(-)६.२
भाग भांडवल (₹ कोटी)	१२,३६६	१०,९०१	(-)११.८
पैकी, राज्य शासनाचे	१.१३	१.१४	०.९
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	२,०४,००९	१,८८,०६७	(-)७.८
वितरीत कर्जे (₹ कोटी)	८३,२१९	८१,८२६	(-)१.७
येणे कर्ज (₹ कोटी)	७२,५४०	७१,२७३	(-)१.७
कर्जे वसुली (₹ कोटी)	१०,२२३	९,७८६	(-)४.३
थकीत कर्जे (₹ कोटी)	५८,८७७	५९,७६२	१.५
नफ्यातील संस्था			
संख्या	१५,३०७	१५,४४७	०.९
नफा (₹ कोटी)	२,५११	२,७५६	९.८
तोट्यातील संस्था			
संख्या	४,८३६	४,९७५	२.९
तोटा (₹ कोटी)	२,५२६	२,३०३	(-)८.८

आधार : सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

इतर सहकारी संस्था

८.३५ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात १,१५,१७२ सहकारी गृहनिर्माण संस्था असून त्यांची सभासद संख्या सुमारे ३३ लाख होती. तसेच १०,८६८ मजूर कंत्राट सहकारी संस्था असून सभासद संख्या सुमारे ५.४८ लाख होती. एकूण २५१ जंगल कामगार सहकारी संस्था असून त्यांची सभासद संख्या ५९,८३३ होती.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

८.३६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित ही राज्यातील गृहनिर्माण पतपुरवठा करणारी मध्यवर्ती संस्था आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित यांची माहिती तक्ता ८.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादितची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१	शेकडा बदल
सभासद (संख्या)	१०,२५१	१०,२४९	नगण्य
खेळते भांडवल (₹ कोटी)	८७.९१	९०.८५	३.३
स्थूल वितरीत कर्ज (₹ कोटी)	६४४	६४४	०.०
येणे कर्ज (₹ कोटी)	४६.४८	४५.५५	(-)२.०
कर्ज वसुली (₹ कोटी)	३.९०	५.४३	३९.२
थकीत कर्ज (₹ कोटी)	१८.५०	१८.६४	०.८

आधार : महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तीय महामंडळ मर्यादित

सहकारी ग्राहक संस्था

८.३७ महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ ही शिखर संस्था असून ती जिल्हास्तरावर कार्यरत असलेल्या घाऊक ग्राहक भांडारांच्या कार्यांवर नियंत्रण ठेवते. ही घाऊक ग्राहक भांडारे कार्यरत असणाऱ्या प्राथमिक ग्राहक भांडारांना माल वितरित करतात. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यात शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १३१ घाऊक ग्राहक भांडारे व १,६१० प्राथमिक ग्राहक भांडारे कार्यरत होती. ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती तक्ता ८.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२५ ग्राहक महासंघ, घाऊक व प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडारांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	सहकारी ग्राहक महासंघ		घाऊक सहकारी ग्राहक भांडार		प्राथमिक सहकारी ग्राहक भांडार	
	२०२०*	२०२१*	२०२०	२०२१*	२०२०	२०२१*
संख्या	१	१	१२७	१३१	१,६०१	१,६१०
सभासद ('००)	६.८५	६.८५	३,२२८	३,३५८	१२,६९९	१२,०६६
भाग भांडवल (₹ कोटी)	०.५१	०.५१	२०.९०	२०.३४	८०.९८	७४.३९
पैकी, राज्य शासनाचे	-	-	३.४४	३.५२	४.०८	३.८७
नफ्यातील ग्राहक भांडारे						
संख्या	९	८	६९	७६	९५३	९४५
नफा (₹ कोटी)	६.५८	१२.३५	१२.९४	१४.०१	४०.६१	४०.७३
तोट्यातील ग्राहक भांडारे						
संख्या	४	५	५०	५२	६३९	६५९
तोटा (₹ कोटी)	०.४८	०.३६	२.८७	२.८९	१७.९१	१३.६६

आधार: i) सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन
ii) महाराष्ट्र राज्य सहकारी ग्राहक संघ मर्या.

* अस्थायी

परवानाधारक सावकार

८.३८ कृषी व बिगर कृषी पतपुरवठा संस्थांव्यतिरिक्त परवानाधारक सावकारांना, वैयक्तिक कर्जाचे वाटप करण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. यासाठी सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालयामार्फत परवाने दिले जातात. परवानाधारक सावकारांची माहिती तक्ता ८.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ८.२६ परवानाधारक सावकारांची माहिती

(दि.३१ मार्च रोजी)

तपशील	२०२०	२०२१	शेकडा बदल
सावकार (संख्या)	१२,९९३	१२,००१	(-)७.६
कर्जदार (संख्या)	६,२३,४१८	७,८८,७०६	२६.५
वाटप केलेले कर्ज (₹ कोटी)	१,२३५.३८	१,७५५.२५	४२.१

आधार: सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

परिशिष्ट ८.१

राज्यातील खनिजांचे उत्पादन

(उत्पादन: '००० टनात)
(मूल्य: ₹ लाख)

अ. क्र.	खनिज पदार्थ	उत्पादन / मूल्य	१९६१[$]	१९७१[$]	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मीठ	उत्पादन	३८४	४७२	५४०	२२९	१४८	१८०	७०
२	कोळसा	उत्पादन	८५६	२,०८५	५,७७०	१६,८४८	२८,७५४	३६,९३२	४७,४३४
		मूल्य	१८६	७४५	६,६८१	४७,२४४	२,१०,१९२	५,०८,२४९	९,२२,५८०
३	क्रोमाईट	उत्पादन	१	३	२	--	०.६०	--	--
		मूल्य	१	५	५	--	८	--	--
४	कच्चे लोखंड	उत्पादन	३६२	६१३	१,४५६	६४५	२२	१,०१८	१,२३८
		मूल्य	५१	६९	६५७	३८४	३१	७,१५४	१७,१६७
५	चुनखडी	उत्पादन	५५	३६३	७१५	५,१३५	६,०६६	१०,४३१	१३,५८२
		मूल्य	२	३३	१६३	१,९६८	५,२६६	१५,६४७	५५,५४९
६	कच्चे मँगनीज	उत्पादन	१७९	२१८	२३२	२७६	३६३	५८९	१,०४२
		मूल्य	२०६	१४८	५५३	१,६१५	६,२८०	५४,१०९	१,५३,४६१
७	केओलिन (नैसर्गिक)	उत्पादन	२	३	५	३	०.२०	--	--
		मूल्य	०.१३	०.१६	१	१	०.२९	--	--
८	बॉक्साईट	उत्पादन	२७	३०२	३६५	५४३	१,०२७	२,४९२	४५३
		मूल्य	२	२१	१३७	४४३	१,७०५	४,५८५	३,३६७
९	डोलोमाईट	उत्पादन	६	५	२७	२८	६५	७९	--
		मूल्य	०.३८	१	८	२७	१४५	७१	--
१०	सिलिका सँड	उत्पादन	५	२७	८९	१९७	१६८	३२७	--
		मूल्य	०.३४	३	३	८७	२२८	९८२	--
११	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	उत्पादन	--	--	--	३	३	२८४	१
		मूल्य	--	--	--	--	२४	१२,४५७	९४
१२	लॅटेराईट	उत्पादन	--	--	--	८५	८३	४९	--
		मूल्य	--	--	--	७६	१०७	५८	--
१३	कायनाईट	उत्पादन	--	५	२२	१५	०.२०	३	१
		मूल्य	--	११	५३	८५	१	२४	३६
१४	इतर[$$]	उत्पादन	--	४	५४४	९१२	३०६	४,०३४	५०८
		मूल्य	--	०.३६	२७	१९६	४९	५,२५८	१,१२६

आधार - (१) भूविज्ञान आणि खनिकर्म संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, नागपूर

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

$ आकडे कॅलेन्डर वर्षाकरिता आहेत.

$$ सॅन्ड स्टोविंग व सिलीमानाईट हे इतर खनिजांमध्ये अंतर्भूत आहेत.

परिशिष्ट ८.२

राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
(वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारीत)

(₹ कोटी)

कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१) कापूस पिंजणी, सफाई	२०१७-१८	५६८	१,१५३	३,२६१	८२	१८,०७०	१३,६८३	१७,१९८	७७१
इत्यादी (०१)	२०१८-१९	५९५	१,४७३	३,०१२	९९	२०,८४९	१७,१२४	१९,७०१	१,०२१
(२) मीठ उत्पादन (०८)	२०१७-१८	३०	१	१	२	५	अल्प	३	२
	२०१८-१९	१३	१	अल्प	२	५	अल्प	१	३
(३) खाद्य उत्पादने व पेये (१०, ११)	२०१७-१८	२,७६२	४९,३६०	(-) २४५	२,८८३	१,६१,८०७	१,१०,५२९	१,३७,८०६	२०,६०७
	२०१८-१९	२,७९१	४७,५३०	६,५७१	३,०८३	१,८५,५६७	१,२७,६३४	१,५८,१३८	२४,०४१
(४) तंबाखू उत्पादने (१२)	२०१७-१८	८१	१,२३७	६६५	१८९	३,३५०	१,२३९	१,४३२	१,७९३
	२०१८-१९	८०	१,१९४	८३३	१७५	४,१६०	१,३३८	१,५१४	२,५२८
(५) वस्त्रे (१३)	२०१७-१८	१,७९२	१५,०१९	१,५३५	२,००७	३८,३१५	२०,६४८	३१,०६५	५,७१८
	२०१८-१९	१,७४५	१५,३३९	(-) ७३२	२,५६२	४०,३८०	२३,२४५	३२,५११	६,२७०
(६) वस्त्र प्रावरणे (१४)	२०१७-१८	१,०१७	२,१२९	२,१८६	६५७	१०,६४२	५,०५८	८,१३५	२,२८२
	२०१८-१९	१,००६	१,७३५	२,४७३	४८८	७,७७३	३,३२६	५,९१०	१,७०१
(७) चामडे व त्यासंबंधित	२०१७-१८	११८	१६२	२१८	५२	८९०	४६९	६५५	२१८
उत्पादने (१५)	२०१८-१९	१०९	२०२	२८९	७०	१,०९५	५५५	८२२	२४९
(८) लाकूड व लाकडाची उत्पादने	२०१७-१८	२२२	३८८	३०१	५५	१,६८३	१,१७२	१,३९६	२५८
आणि बूच (फर्निचर वगळून) (१६)	२०१८-१९	२२९	५०४	३३८	५५	१,६०७	१,०६२	१,३४१	२३५
(९) कागद व कागदाची उत्पादने (१७)	२०१७-१८	८८३	८,१७९	१,१६२	४२१	१७,५९३	१०,३४८	१३,०४४	३,९२८
	२०१८-१९	८१२	८,५४८	३,९०२	४२६	१८,०५०	११,५१८	१४,५४९	२,८६५
(१०) छपाई व मुद्रित माध्यमांचे	२०१७-१८	८३९	३,५११	३५७	४१०	९,६३४	४,१८०	६,७९३	२,३६६
पुनरुत्पादन (१८)	२०१८-१९	७८९	११,१२३	६४५	४३९	१०,७८५	४,६९१	७,३७०	३,०३१
(११) कोळसा, शुद्ध पेट्रोलियम	२०१७-१८	१६२	१६,३०४	३,५८३	६१०	१,३३,७१५	७८,६८१	८५,०६१	४७,४११
यांची उत्पादने (१९)	२०१८-१९	१०५	१७,७२५	३,६४७	६५०	१,१९,९६८	१,०४,३७६	१,१२,३१९	६,४३७
(१२) रसायने व रासायनिक उत्पादने,	२०१७-१८	२,५३४	५४,६२६	२९,१८३	३,५३६	१,५६,२१७	८२,८१८	१,१५,८०४	३५,५६८
औषध, वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने (२०,२१)	२०१८-१९	२,५३४	५३,२७३	२९,२१५	३,६२६	१,७९,७६१	९५,०३७	१,३८,८७५	३६,१७७
(१३) रबर आणि प्लास्टिक उत्पादने (२२)	२०१७-१८	१,७६२	१७,६१९	१५,०१५	१,४७२	४६,३३५	२७,४४१	३६,०११	८,३६५
	२०१८-१९	१,६९४	१८,८१०	१८,६६३	१,६९१	५४,४९३	३२,९१८	४४,५०१	८,००१
(१४) इतर अधातू खनिज उत्पादने (२३)	२०१७-१८	८९१	९,३४७	१,९७४	५१३	१७,४२८	७,४७१	१२,९२१	३,७७४
	२०१८-१९	८९६	२५,८७०	२,०१८	६३८	२७,४८४	१०,२१५	१९,५३०	६,७८०
(१५) मूलभूत धातू (२४)	२०१७-१८	१,३४५	४९,५७७	९६४	१,९३६	१,१६,१९१	७८,९२५	१,००,३९९	१२,३८३
	२०१८-१९	१,३११	५४,६५४	८,३१०	२,२६६	१,५७,०३६	९३,४४२	१,३८,५५८	१४,८६९

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.२ (समाप्त)

	कार्य (दोन अंकी राष्ट्रीय औद्योगिक वर्गीकरण २००८)	वर्ष	उद्योगांची संख्या	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल	कामगारांचे वेतन	एकूण उत्पादन	वापरलेला माल	एकूण निविष्ठी	निव्वळ मूल्यवृद्धि
	(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
(१६)	धातूच्या वस्तूंची उत्पादने	२०१७-१८	३,२३४	१५,४२०	५,७२८	१,८८७	५३,५८७	३२,३९८	४२,३४९	९,५४४
	यंत्रे व यंत्रसामग्री वगळून (२५)	२०१८-१९	३,१९७	१७,२६८	८,८४१	२,२३५	५३,८१०	३२,७२३	४२,२८३	९,६८९
(१७)	संगणक, विद्युत आणि	२०१७-१८	४३४	४,४७५	४,३३६	५३०	२०,३२१	१२,५७५	१६,२४७	३,५४६
	ऑप्टीकल उत्पादने (२६)	२०१८-१९	४७२	४,८२९	३,३२७	६०२	२८,८७४	१८,१००	२४,०३०	४,१२९
(१८)	विद्युत सामग्री (२७)	२०१७-१८	१,२५३	१०,३५८	७,५९८	१,३२५	४८,३६९	३०,६८६	३८,१९२	९,०२५
		२०१८-१९	१,२२९	१३,१११	३,६७०	१,५०८	५०,३५१	३३,१८५	४१,१६९	७,६५७
(१९)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (इतरत्र वर्गीकृत नसलेले), यंत्र व यंत्रसामग्रीची दुरुस्ती आणि उभारणी (२८,३३)	२०१७-१८	२,२६०	२६,२१०	१६,६८४	३,१४७	१,०२,१९४	५४,७३१	७४,९३०	२४,२४८
		२०१८-१९	२,२९७	२८,१०५	२०,१००	३,५८१	१,०९,३३३	६२,६२२	८३,२२२	२३,१९२
(२०)	मोटार वाहने, ट्रेलर्स व	२०१७-१८	१,३९६	४०,२९०	५,१४५	३,९०४	१,२२,८६३	८४,८९३	१,०२,४६२	१४,५०१
	निम ट्रेलर्स (२९)	२०१८-१९	१,३४०	४१,०९३	११,३५०	४,२७९	१,३८,४७४	९८,४४७	१,१५,८६९	१६,६९७
(२१)	इतर परिवहन सामग्री (३०)	२०१७-१८	३३८	७,९६५	१,२७६	९६८	४१,०३२	२७,८२७	३२,४६४	७,५२२
		२०१८-१९	३०६	८,८८१	२,४७५	१,१७१	५०,६०३	३४,३८२	३९,४९२	९,९९०
(२२)	फर्निचर उत्पादने व इतर	२०१७-१८	१,२००	४,५११	१६,७७०	१,०३२	४९,१५१	३१,४९९	४३,००३	५,६५७
	वस्तुनिर्माण (३१,३२)	२०१८-१९	१,१८८	४,८७५	६,३६१	१,०१६	३८,१९६	२८,११६	३२,७२६	४,९४७
(२३)	इतर (टाकाऊ वस्तुंचे संचयन, प्रक्रिया व विल्हेवाट संबंधी कार्य, वस्तुंचा पुनर्वापर, प्रकाशन कार्य, इतर उद्योग) (३८,५८, इतर)	२०१७-१८	१,२७२	२०,६०२	(-) ५४४	७४६	३०,३२६	७,४२८	२३,७१८	४,२३५
		२०१८-१९	१,२३४	४७,६८८	४८०	१,००३	३१,९०६	८,७२०	२३,७४७	५,७०७
	एकूण	**२०१७-१८**	**२६,३९३**	**३,५८,४४१**	**१,१७,१५२**	**२८,३६५**	**११,९९,७१८**	**७,२४,६९९**	**९,४१,०८७**	**२,२३,७२४**
		२०१८-१९	**२५,९७२**	**४,२३,८३१**	**१,३५,७८८**	**३१,६६६**	**१३,३०,५६०**	**८,४२,७७५**	**१०,९८,१७६**	**१,९६,२१८**

आधार - वार्षिक उद्योग पाहणी, राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

परिशिष्ट ८.३

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

(पायाभूत वर्ष २०११-१२=१००)

अ.क्र.	बाब	भार	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२++
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
I	**सर्वसाधारण निर्देशांक**	**१००.००**	**१२०.०**	**१२५.३**	**१३०.१**	**१२९.०**	**११८.१**	**१२८.७**
II	**खाणकाम**	**१४.३७**	**१०२.५**	**१०४.९**	**१०७.९**	**१०९.६**	**१०१.०**	**१०७.४**
III	**वस्तुनिर्माण**	**७७.६३**	**१२१.०**	**१२६.६**	**१३१.५**	**१२९.६**	**११७.२**	**१२८.५**
	उद्योग गट							
१	खाद्य उत्पादने	५.३०	९८.९	१०८.१	१२१.३	१२३.७	१२०.४	१२१.६
२	पेय	१.०४	१०६.३	१०५.४	१०९.२	१०६.४	७८.९	८४.१
३	तंबाखू उत्पादने	०.८०	११५.९	९५.१	९४.२	९५.४	८१.८	८५.८
४	कापड उत्पादने	३.२९	११७.४	११७.१	११८.७	११५.७	९१.१	११७.३
५	वस्त्रप्रावरणे	१.३२	१५१.७	१३७.५	१५४.२	१५४.६	१०८.४	१२७.०
६	चामडे व संबंधित उत्पादने	०.५०	१२२.३	१२३.९	१२५.०	१२२.७	१००.६	१००.५
७	लाकुड व लाकडाची उत्पादने आणि बूच (फर्निचर वगळता), काड्यापासून बनविलेल्या व मुलामा दिलेल्या वस्तु	०.१९	९३.१	९२.४	१०५.१	११३.८	९१.५	१०२.७
८	कागद आणि कागदाची उत्पादने	०.८७	११४.०	१०८.९	१०४.१	९०.८	६९.६	८१.७
९	छपाई व मुद्रित माध्यमांचे पुनरुत्पादन	०.६८	१०६.०	९९.७	९७.६	९०.७	६५.३	७०.२
१०	कोळसा आणि शुध्द पेट्रोलियम उत्पादने	११.७७	११९.१	१२३.५	१२६.७	१२६.७	१११.२	११८.१
११	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७.८७	११६.५	११६.१	११९.०	११८.५	११६.०	१२०.९
१२	औषध,वैद्यकीय रसायने व जैविक उत्पादने	४.९८	१७२.३	२१२.१	२१५.५	२१५.२	२१८.७	२२७.९
१३	रबर आणि प्लॅस्टिक उत्पादने	२.४२	१२०.५	११०.६	१०८.०	१००.०	९६.३	१०३.५
१४	इतर अधातू खनिज उत्पादने	४.०९	१०९.९	११३.९	१२३.६	१२१.३	१०५.७	१२१.५
१५	मूलभूत धातू	१२.८०	१३०.६	१३८.०	१४३.३	१५९.१	१४९.८	१७३.३
१६	धातूंच्या वस्तुंची उत्पादने (यंत्र व सामग्री वगळून)	२.६५	१०५.५	१०७.९	१०६.२	९०.६	७८.२	८४.३
१७	संगणक, विद्युत आणि ऑप्टिकल उत्पादने	१.५७	१२६.७	१४८.५	१६८.७	१५१.०	१३२.०	१३८.७
१८	विद्युत सामग्री	३.००	१२२.६	१०७.४	११०.१	१०५.२	९२.३	१०७.४
१९	यंत्रे व यंत्रसामग्री, इतरत्र वर्गीकृत नसलेले	४.७७	११४.१	१२०.५	१२३.४	१०७.७	९२.५	९९.८
२०	मोटार वाहने, ट्रेलर्स आणि निमट्रेलर्स	४.८६	१०१.७	११४.५	१२२.७	१००.२	८१.१	९१.६
२१	इतर परिवहन सामग्री	१.७८	११७.५	१३३.९	१४५.७	१३६.६	११२.०	११२.१
२२	फर्निचर	०.१३	१७६.२	१९६.६	२१२.६	१९७.३	१४२.२	१६३.२
२३	इतर वस्तुनिर्माण	०.९४	१२५.६	१०६.२	९२.८	८१.२	६२.९	९०.०
IV	**वीज**	**७.९९**	**१४१.६**	**१४९.२**	**१५६.९**	**१५८.४**	**१५७.६**	**१६९.३**

आधार - राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, केंद्र शासन

++ एप्रिल २०२१ ते डिसेंबर २०२१ ची सरासरी

परिशिष्ट ८.४

राज्यातील सहकारी संस्थांचा तपशील

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१. सहकारी संस्थांची संख्या								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	२९	३१	३४	३४	३४	३३	३३	३३
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२०,४२०$	१८,५७७	१९,५६५	२०,५५१	२१,४५१	२०,७४७	२०,७४४	२०,८९७
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,९६४	५,४७४	११,२९१	२२,०१४	२३,४३४	२०,६६३	२०,८६३	२१,०४९
(४) पणन संस्था	४१०	४२३	९३१	१,११५	१,७१९	१,२६४	१,३४५	१,३८४
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम@	६,८१०	१४,३२७	२८,९५४	३९,०७०	४८,८४८	२५,८०५	२६,६६१	२६,४३६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था@	११,९६४	२१,९१५	४३,८४५	७५,२३२	१,२८,७६०	१,३७,९०२	१,४३,३०५	१,४७,५५६
एकूण	**४२,५९७**	**६०,७४७**	**१,०४,६२०**	**१,५८,०१६**	**२,२४,३०६**	**२,०६,४१४**	**२,१२,९५१**	**२,१७,३५५**
२. सभासदांची संख्या ('०००)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था$$	७०	१,०१४	१,४८५	१,३७१	२४७	२१३	२१३	२१२
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३,७९४	५,४१६	७,९४२	१०,१२५	१५,००१	१५,०७७	१५,३१०	१५,०६३
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२,४३८	३,७५९	९,३०२	१८,४६७	२१,६१८	२७,६३२	२८,१६६	२७,८१५
(४) पणन संस्था	२८२	४७१	७४५	८४०	१,३३७	१,०१८	१,०२६	१,०३२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	९५९	२,१२४	३,९७४	६,३३९	८,०१०	६,२७०	६,०४३	६,४८६
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१,०३८	१,९९९	३,४५५	५,८८०	६,८०९	६,४१२	६,७३०	६,९१७
एकूण	**८,५८१**	**१४,७८३**	**२६,९०३**	**४३,०२२**	**५३,०२२**	**५६,६२४**	**५७,४८७**	**५७,५२६**
३. खेळते भांडवल (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	६१३	१,८३१	८,८०६	३९,२६७	८९,७१९	१,४१,३३८	१,४३,६२४	१,६७,५७८
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	३४३	५२७	१,८५१	६,९८८	१८,९८७	२०,८३६	२३,८८६	२१,८०२
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१६८	१,२०९	७,५०८	६६,८८७	१,०४,८१४	१,९३,४९१	२,०४,००९	१,८८,०६७
(४) पणन संस्था	३९	१८८	३४०	१,५१८	१,३००	१,५९०	१,६६२	१,९५२
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	२१९	१,०२९	४,५८८	१३,२८८	२८,७१७	४२,४५६	४३,३६८	४२,९८४
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	१०७	४२६	१,१९१	६,४९२	४,८९७	७,७७१	७,८५३	८,५३३
एकूण	**१,४८९**	**५,२१०**	**२४,२८४**	**१,३४,४४०**	**२,४८,४३४**	**४,०७,४८१**	**४,२४,४०२**	**४,३०,९१६**
४. स्थूल कर्ज (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	७५१	१,५२८	९,०८५	२८,७०९	४०,४३६	५९,४९७	६५,९९२	६३,८५१
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	१३३	२५०	८००	३,७३४	८,०६०	१३,०९३	१३,८१६	१४,१८९
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	२०४	१,१२९	५,१७८	३९,२६८	४९,९०७	८१,६६९	८३,२१९	८१,८२६
(४) पणन संस्था	३	३	८	१८	११	३	४	३
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	३	१२	१७	१०३	२,०५२	२,९२०	२,४९३	२,१६१
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	४	१२	६०	२३५	२१५	२०३	२१६	२१८
एकूण	**१,०९८**	**२,९३४**	**१५,१४८**	**७२,०६७**	**१,००,६८१**	**१,५७,३८५**	**१,६५,७४१**	**१,६२,२४७**

(पुढे चालू)

परिशिष्ट ८.४ (समाप्त)

बाब	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
५. येणे कर्जे (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	४७८	१,१३७	५,८८९	२३,१२०	४२,३८५	७०,०८९	७८,४१३	८७,१५८
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	२८४	३८४	१,३१०	५,३०८	१२,०२४	१३,८२३	१४,५१२	१३,८९०
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	१०५	७३१	४,५९४	३५,९०८	४७,८६३	६९,८५५	७२,५४०	७१,२७३
(४) पणन संस्था	२	४	९	१८२	५,०३२	२४	२६	२३
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	६	३०	६९	२३६	३,७२४	४,०६१	४,४०६	३,७३२
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	८	२५	१९१	२,८९९	८३४	४६४	४८१	४९३
एकूण	**८८३**	**२,३११**	**१२,०६२**	**६७,६५३**	**१,११,८६२**	**१,५८,३१६**	**१,७०,३७८**	**१,७६,५६९**
६. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (₹ कोटी)								
(१) शिखर व मध्यवर्ती कृषि व बिगर-कृषि पतसंस्था	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना	ला ना
(२) प्राथमिक कृषि पतसंस्था	५१	१४६	२३९	१,०१२	५९३	८०४	८३७	८१६
(३) बिगर-कृषि पतसंस्था	३	१०	--	३८	७६	--	ला ना	ला ना
(४) पणन संस्था	२१४	९७९	२,६०२	३,२०५	१,३६८	५,७६२	४,४८१	४,४८५
(५) शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम	१९४	१,०३१	३,४६७	७,४९६	४६,११२	२३,८९६	२०,५५३	२३,९१३
(६) सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था	६९	१८७	३३०	१,५८८	४,०७६	५,६१९	६,६६२	७,५९६
एकूण	**५३१**	**२,३५३**	**६,६३८**	**१३,३३९**	**५२,२२५**	**३६,०८१**	**३२,५३४**	**३६,८०९**

आधार - सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन *अस्थायी ला ना - लागू नाही

टीप - १९९०-९१ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेरपर्यंतची आहे.

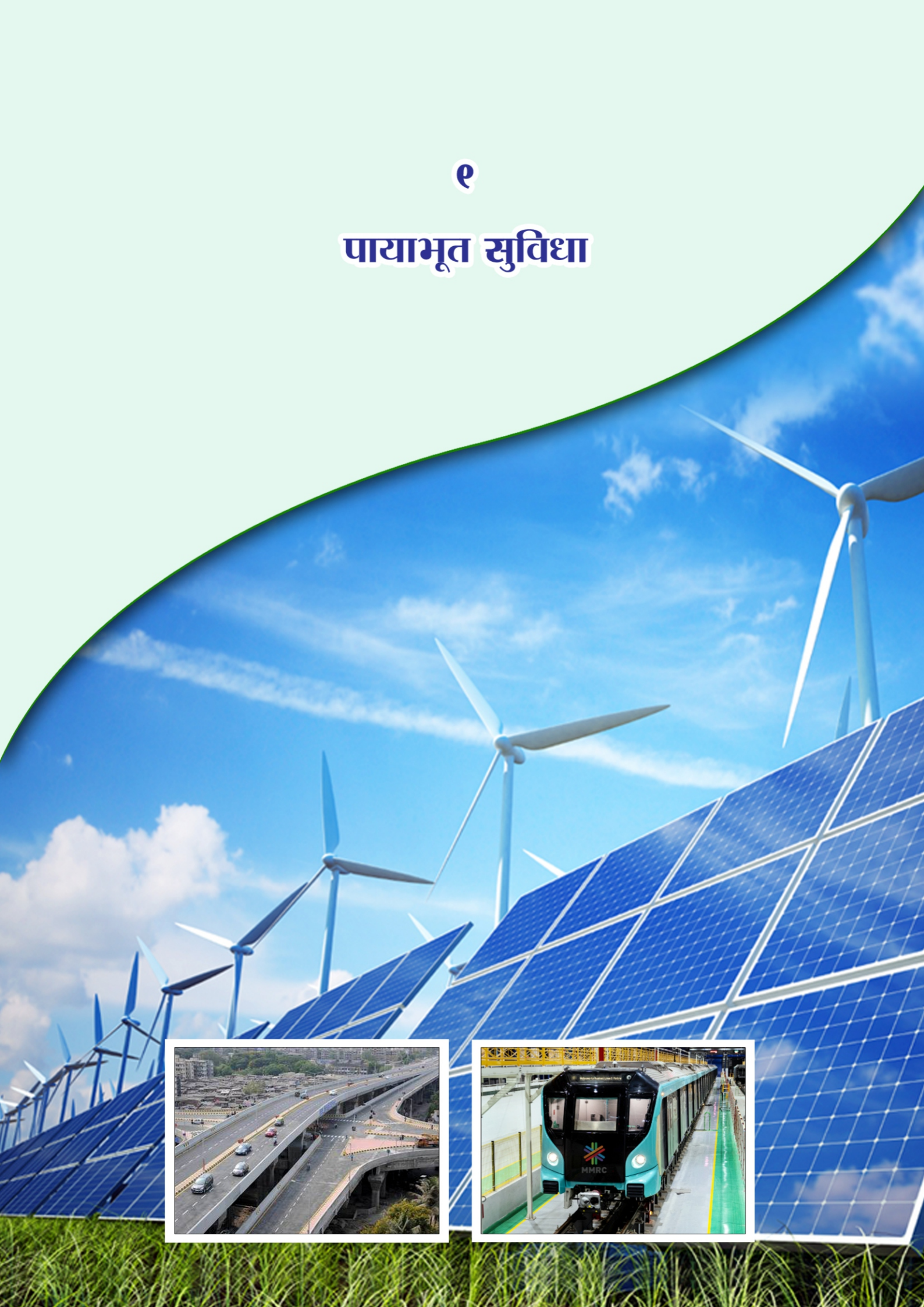
$ यात प्राथमिक कृषि पतसंस्था, प्राथमिक भू-विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.

$$ नाममात्र सभासद वगळून

@ २०००-०१ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश उत्पादक ऐवजी सामाजिक सेवा व इतर सहकारी संस्था या प्रकारात करण्यात आला आहे.

९

पायाभूत सुविधा

९. पायाभूत सुविधा

९.१ औद्योगिकीकरण व संपर्क जाळे यावर प्रभाव पाडणाऱ्या पर्यायाने जीवनमानाची गुणवत्ता सुधारण्याऱ्या पायाभूत सुविधा आर्थिक वाढीस चालना देतात. भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये प्रामुख्याने ऊर्जा, वाहतूक व दळणवळण यांचा समावेश होतो. वीजेची उपलब्धता व गुणवत्तापूर्ण पुरवठा यामध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या राज्यांपैकी महाराष्ट्र हे एक आहे. रस्ते, रेल्वे, जलमार्ग, हवाई मार्ग आणि उत्कृष्ट दूरसंचार प्रणाली यांनी राज्य उत्तमरित्या जोडलेले आहे.

ऊर्जा

९.२ औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि जास्त लोकसंख्या असलेल्या राज्यांपैकी एक राज्य असल्याने राज्यातील वीजेची मागणी सतत वाढत आहे. वाढत्या वीज मागणीची पुर्तता करण्यात राज्य यशस्वी ठरले आहे. 'सर्वांसाठी किफायतशीर, विश्वासार्ह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जा उपलब्ध करुन देणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. स्वच्छ ऊर्जेला चालना देण्यात राज्य अग्रेसर आहे. अधिक कार्यक्षमता प्राप्त करण्यासाठी राज्य डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अवलंब करत आहे.

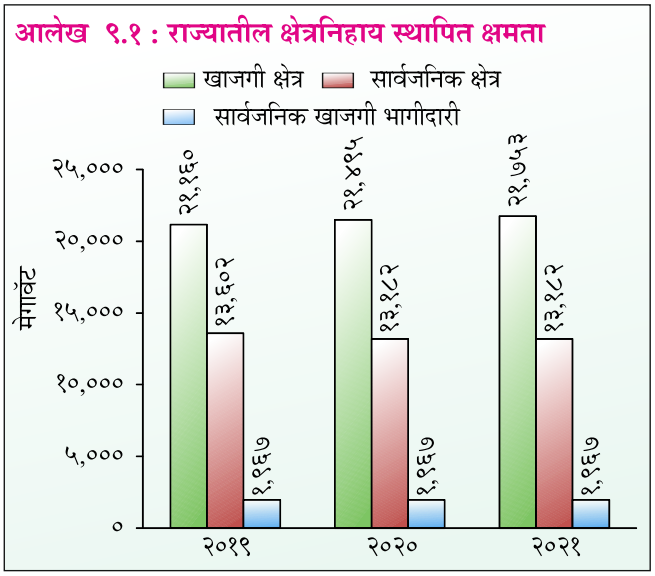
वीज

९.३ विजेची स्थापित क्षमता व वीज निर्मिती यामध्ये गेल्या काही दशकांत लक्षणीय वाढ झाली असून परिणामी राज्याचा सर्वांगीण विकास झाला आहे. पारंपरिक आणि नवीकरणीय स्त्रोतांद्वारे वीज निर्मिती केली जाते. कोळसा, लिग्नाइट, कच्चे तेल आणि नैसर्गिक वायू हे वीज निर्मितीचे पारंपरिक स्त्रोत आहेत.

स्थापित क्षमता

९.३.१ दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता ३६,९०२ मेगावॅट असून त्यात खाजगी क्षेत्राचा हिस्सा ५९.० टक्के, सार्वजनिक क्षेत्राचा ३५.७ टक्के आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाचा (रत्नागिरी गॅस पॉवर प्रोजेक्ट मर्यादित) ५.३ टक्के हिस्सा होता. खाजगी क्षेत्रातील विजेच्या स्थापित क्षमतेत नवीकरणीय ऊर्जेचा ४५.३ टक्के हिस्सा होता. वीज निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेमध्ये देशात राज्याचा सर्वाधिक (११.६ टक्के) हिस्सा आहे. स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता तक्ता ९.१ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.१ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय स्थापित क्षमता

तक्ता ९.१ स्त्रोतनिहाय स्थापित क्षमता

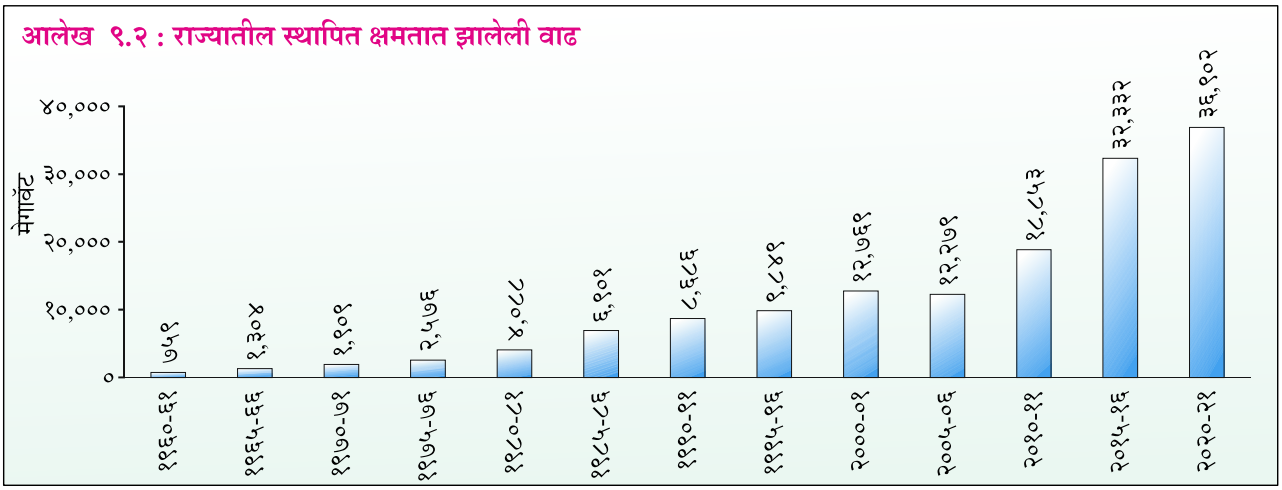
(मेगावॅट)

स्त्रोत	३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी	२०२१ मध्ये २०२० च्या तुलनेत शेकडा बदल
	२०१९	२०२०	२०२१		
राज्यात	**३६,७२९**	**३६,६४४**	**३६,९०२**	**३६,१६९**	**०.७**
औष्णिक	२२,०९६	२१,१७६	२१,१७६	२०,०६६	०.०
नवीकरणीय	८,७५३	९,५८८	९,८४६	१०,२२३	२.७
जलजन्य	३,०६१	३,०६१	३,०६१	३,०६१	०.०
नैसर्गिक वायुजन्य	२,८१९	२,८१९	२,८१९	२,८१९	०.०
केंद्रीय क्षेत्राकडून वाटप	**७,७५४**	**७,८३१**	**७,९४४**	**७,९४३**	**१.४**

आधार : महानिर्मिती, महाऊर्जा, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्यादित

९.३.२ राज्यातील वीज निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता सन १९६०-६१ मधील ७५९ मेगावॅट वरुन सन २०२०-२१ पर्यंत ३६,९०२ मेगावॅट इतकी झाली व चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर ६.७ टक्के होता. औष्णिक स्त्रोतापासून वीज निर्मितीची स्थापित क्षमता मागील काही दशकांमध्ये सर्वाधिक असून त्याचा एकूण स्थापित क्षमतेमध्ये सरासरी ६१.२ टक्के हिस्सा आहे. नवीकरणीय ऊर्जा स्त्रोतांपासून वीज निर्मितीच्या स्थापित क्षमतेमध्ये गेल्या दशकामध्ये ११.२ टक्के चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदराने लक्षणीय वाढ झाली असल्याचे निदर्शनास येते (सन २०१०-११ मध्ये ३,४०८ मेगावॅट ते सन २०२०-२१ मध्ये ९,८४६ मेगावॅट).

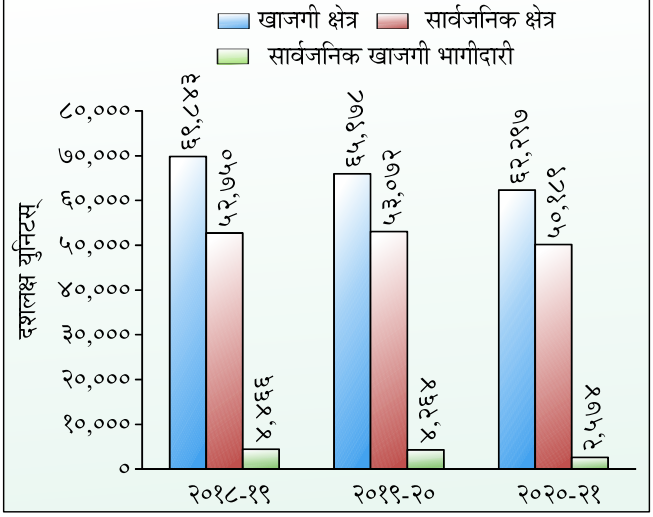
आलेख ९.२ : राज्यातील स्थापित क्षमतात झालेली वाढ

वीज निर्मिती

९.३.३ राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये १,१५,०६० दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली व केंद्रीय क्षेत्राकडून ३६,६११ दशलक्ष युनिटस् वीज उपलब्ध झाली. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत राज्यात ९५,४७० दशलक्ष युनिट वीज निर्मिती झाली. राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये झालेल्या वीज निर्मितीत खाजगी क्षेत्र, सार्वजनिक क्षेत्र आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी क्षेत्राचा हिस्सा अनुक्रमे ५४.२ टक्के, ४३.६ टक्के आणि २.२ टक्के होता. स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती तक्ता ९.२ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.३ : राज्यातील क्षेत्रनिहाय वीज निर्मिती

तक्ता ९.२ स्त्रोतनिहाय वीज निर्मिती

(दशलक्ष युनिट्स)

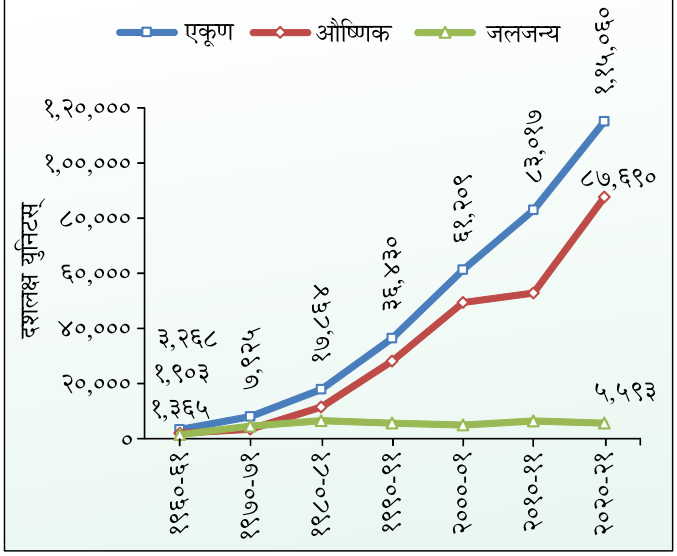
स्त्रोत	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१ मध्ये २०१९-२० च्या तुलनेत शेकडा बदल
राज्याअंतर्गत	**१,२७,०५९**	**१,२३,३१४**	**१,१५,०६०**	**९५,४७०**	**(-)६.७**
औष्णिक	९८,७२०	९५,४६०	८७,६९०	७२,२३७	(-)८.१
नैसर्गिक वायुजन्य	८,४५२	७,९९९	५,९६४	४,८६७	(-)२५.४
जलजन्य	५,३८७	६,१०४	५,५९३	४,४६०	(-)८.४
नवीकरणीय $	१४,५००	१३,७५१	१५,८१३	१३,९०६	१५.०
केंद्रीय क्षेत्राकडून प्राप्त	**३४,२३८**	**३४,९८८**	**३६,६११**	**२९,७३६**	**४.६**

टीप : १ युनिट = १ किलोवॅट तास $ बंदिस्त विजेसह + डिसेंबरपर्यंत

आधार : महानिर्मिती, महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

९.३.४ राज्यातील वीज निर्मिती सन १९६०-६१ मधील ३,२६८ दशलक्ष युनिटवरुन सन २०२०-२१ मध्ये १,१५,०६० दशलक्ष युनिट झाली व चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर ६.१ टक्के होता. औष्णिक स्त्रोतापासून वीज निर्मिती सन १९६०-६१ मध्ये १,९०३ दशलक्ष युनिट असून सन २०२०-२१ मध्ये ८७,६९० दशलक्ष युनिट झाली.

आलेख ९.४ : राज्यातील वीज निर्मितीमध्ये झालेली वाढ

वीज खरेदी

९.३.५ सन २०२०-२१ मध्ये महावितरणने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ४.६८ आणि बेस्टने खरेदी केलेल्या विजेचा सरासरी प्रती युनिट दर ₹ ५.८१ होता. महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेल्या विजेचा तपशील तक्ता ९.३ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.३ महावितरण आणि बेस्ट यांनी खरेदी केलेली वीज

वर्ष	महावितरण		बेस्ट	
	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)	खरेदी केलेली वीज (दशलक्ष युनिट)	एकूण किंमत (₹ कोटी)
२०१९-२०	१,३२,०२१	६६,७७५	४,७९१	२,४४५
२०२०-२१	१,३२,४१४	६२,००५	३,९२७	२,२८३
२०२१-२२+	१,०४,५०७	४८,२३५	२,९६५	१,८१९

आधार : महावितरण, बेस्ट

+ नोव्हेंबरपर्यंत

विजेचा वापर

९.३.६ राज्यात सन २०२०-२१ मध्ये विजेचा एकूण वापर १,२४,६९१ दशलक्ष युनिट होता. राज्यातील विजेचा सर्वाधिक वापर औद्योगिक क्षेत्रात (३५.४ टक्के) तर त्या खालोखाल कृषि क्षेत्रात (२७.२ टक्के) आणि घरगुती क्षेत्रात (२४.२ टक्के) होता. क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर तक्ता ९.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.४ क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर

(दशलक्ष युनिटस्)

क्षेत्र	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०२०-२१ मध्ये २०१९-२० च्या तुलनेत शेकडा बदल
औद्योगिक	४८,२४५	४६,५२४	४४,१०९	३४,३६५	(-)५.२
कृषि	३३,७२२	२९,११५	३३,९२४	२३,२१३	१६.५
घरगुती	२९,१७५	२९,२९१	३०,२२९	२१,६९८	३.२
वाणिज्यिक	१३,०१०	१२,९९१	९,४१५	७,३२९	(-)२७.५
सार्वजनिक सेवा@	६,६९५	६,४२८	६,०९०	१,२९८	(-)५.३
रेल्वे	१८१	१८५	१३५	११०	(-)२७.०
इतर	८२३	९०४	७८९	३,५५०	(-)१२.८
सर्व	**१,३१,८५१**	**१,२५,४३८**	**१,२४,६९१**	**९१,५६३**	**(-)०.६**

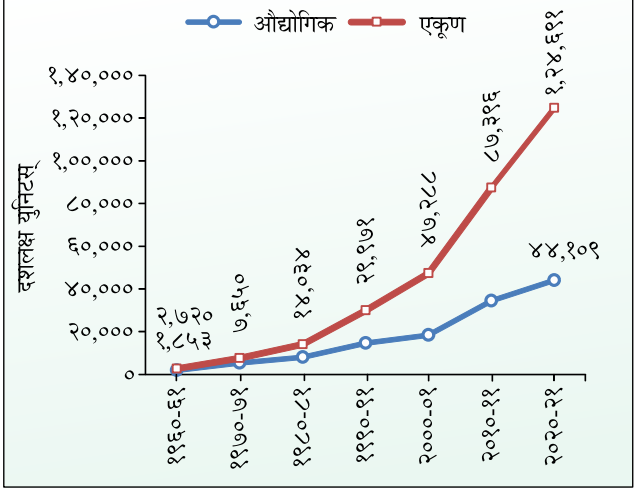
@ सार्वजनिक दिवाबत्ती व पाणी पुरवठा समाविष्ट

+ नोव्हेंबरपर्यंत

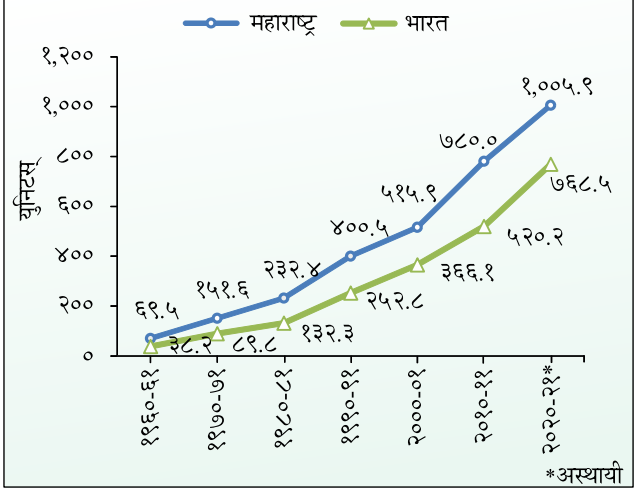
आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.

९.३.७ राज्यातील विजेचा वापर सन १९६०-६१ मधील २,७२० दशलक्ष युनिटवरुन सन २०२०-२१ मध्ये १,२४,६९१ दशलक्ष युनिट झाला व चक्रवाढ वार्षिक वृद्धिदर ६.६ टक्के होता. विजेच्या वापरामध्ये सन १९६०-६१ पासून (१५ दशलक्ष युनिट) सन २०२०-२१ पर्यंत (३३,९२४ दशलक्ष युनिट) सर्वाधिक वाढ कृषि क्षेत्रात झाली असल्याचे निदर्शनास येते.

आलेख ९.५ : राज्यातील वीज वापर

आलेख ९.६ : विजेचा दरडोई वापर

९.३.८ विजेचा राज्यातील आणि भारतातील दरडोई अंतिम वापर तक्ता ९.५ मध्ये दिला आहे. स्थापित क्षमता, वीज निर्मिती, क्षेत्रनिहाय विजेचा वापर आणि विजेचा दरडोई अंतिम वापर या संबंधीची मालिका परिशिष्ट ९.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.५ विजेचा दरडोई अंतिम वापर

(युनिटस्)

क्षेत्र	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१*	
	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत
सर्व	**१,०८३.६**	**७८४.२**	**१,०२१.३**	**७८३.७**	**१,००५.९**	**७६८.५**
वाणिज्यिक	१०६.९	७४.६	१०५.८	७७.६	७६.०	६५.२
औद्योगिक	३९६.५	२६१.१	३७८.८	२५५.५	३५५.८	२३४.२
कृषि	२७७.१	१६०.९	२३७.१	१५६.९	२७३.७	१६६.२
घरगुती	२३९.८	२१९.०	२३८.५	२२६.७	२४३.९	२३९.१

आधार : केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. * अस्थायी

विजेची मागणी व पुरवठा

९.३.९ क्षमता वाढ, पारेषण व वितरण जाळ्यातील सुधारणा आणि ऊर्जा संवर्धनाच्या बाबतीत राज्याने केलेल्या विविध उपाययोजनांमुळे वीज पुरवठ्यात सुधारणा झाली आहे. विजेच्या सरासरी कमाल मागणीच्या तुलनेत मागील पाच वर्षांत वीज पुरवठा अधिक उपलब्ध असल्याचे दिसून आले. सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा तक्ता ९.६ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.६ सरासरी कमाल मागणीच्या वेळी विजेचा पुरवठा

(मेगावॅट)

वर्ष	सरासरी कमाल मागणी	पुरवठा	अधिशेष
२०१८-१९	१८,४७८	१९,८१४	१,३३६
२०१९-२०	१९,१०३	२१,७७१	२,६६८
२०२०-२१	१९,२५०	२१,८८१	२,६३१
२०२१-२२+	१८,८४१	२०,२०६	१,३६५

आधार : महावितरण + नोव्हेंबरपर्यंत

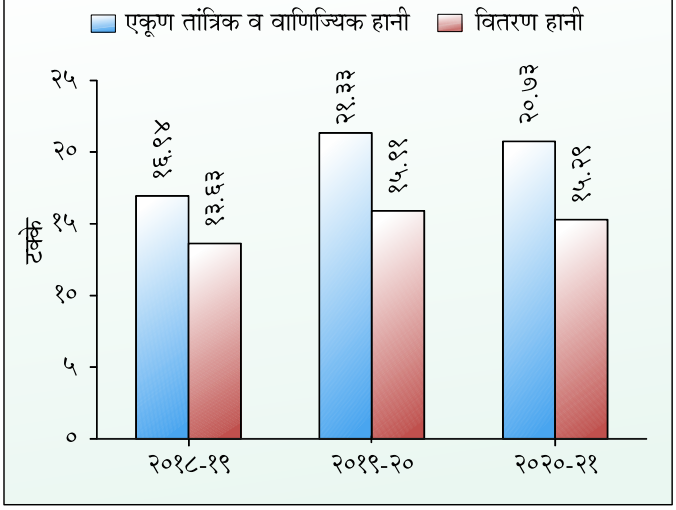
पारेषण व वितरणाचे पायाभूत जाळे

९.३.१० पारेषण व वितरणाच्या पायाभूत जाळ्यामध्ये सुधारणा ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून त्यात अति उच्च दाब उपकेंद्रांचे आधुनिकीकरण, सदोष मीटर बदलणे, अत्याधिक भार असलेल्या उच्च व कमी दाबाच्या वाहिन्यांवरील भार अतिरिक्त रोहित्रे पुरवून कमी करणे, नवीन उपकेंद्रे उभारणे व कार्यान्वित करणे यासह वीजचोरी विरुद्ध मोहिम अशा उपाययोजनांचा समावेश आहे.

९.३.११ अति उच्च दाब वाहिन्यांचे सर्वेक्षण आणि अति उच्च दाब उपकेंद्रांचे स्कॅनिंग याकरिता महापारेषण २४ ड्रोन वापरात आहेत. हे ड्रोन हाय रेझोल्यूशन, नॉर्मल व्हिजन व थर्मोव्हिजन कॅमेरा आणि जीपीएस यंत्रणेसह सुसज्ज आहेत. अति उच्च दाब वाहिनी, टॉवर ॲक्सेसरीज आणि हार्डवेअर फिटींगमधील सहजपणे दिसून न येणारे दोष प्रतिबंधात्मक देखभालीकरिता मोठ्या प्रमाणात वापरले जात आहेत. ड्रोन वापरामुळे अति उच्च दाबाच्या वाहिनी व उपकेंद्रांचे सर्वेक्षण किमान वेळेत कमाल अचूकतेने करता येते. यामुळे अति उच्च दाब वाहिनी आणि उपकेंद्रे कमीत कमी वेळेत पूर्वपदावर आणण्यास मदत होते.

९.३.१२ महापारेषणची ४९,१६६ सर्किट किमीचे जाळे व ६९४ उपकेंद्रे यांसह सन २०२०-२१ अखेर पारेषण क्षमता सुमारे १,३०,६४५ मेगा व्होल्ट ॲम्पिअर (एमव्हीए) होती. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर ४९,६०४ सर्किट किमी जाळे व ७०१ उपकेंद्रे यांसह पारेषण क्षमता वाढून १,३१,९८१ एमव्हीए झाली. महापारेषणची सन २०१९-२० व सन २०२०-२१ ची पारेषण हानी अनुक्रमे ३.१७ टक्के व २.९३ टक्के होती तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंतची पारेषण हानी ३.१८ टक्के होती.

आलेख ९.७ : महावितरणाची एकूण तांत्रिक व वाणिज्यिक हानी आणि वितरण हानी

९.३.१३ महावितरणच्या वितरण जाळ्याअंतर्गत सन २०२०-२१ अखेरीस ३,९२८ उपकेंद्रे, ११,०७,०९४ सर्किट किमी वाहिन्या व ७,४५,८१८ वितरण रोहित्रे होती. तर डिसेंबर, २०२१ अखेर ३,९५३ उपकेंद्रे, ११,१५,५४३ सर्किट किमी वाहिन्या व ७,६९,३३३ वितरण रोहित्रे होती.

९.३.१४ महावितरणाचे वितरण जाळे राज्यात सर्वत्र (मुंबई शहर वगळता) आहे. बेस्टचे वितरण जाळे मुंबई शहर आणि टाटा पॉवर व अदानी इलेक्ट्रीसिटीचे वितरण जाळे मुंबई उपनगरात आहे. सन २०२०-२१ मध्ये राज्यातील वीज वितरण यंत्रणेत महावितरणचा हिस्सा ८७.८ टक्के असून त्या पाठोपाठ अदानी इलेक्ट्रीसिटीचा (५.८ टक्के) टाटा पॉवरचा (३.३ टक्के) आणि बेस्टचा (३.१ टक्के) हिस्सा होता. वितरण हानी तक्ता ९.७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.७ वितरण हानी

(टक्के)

परवानाधारक	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
महावितरण	१३.६३	१५.९१	१५.२९	१३.३१
बेस्ट	४.१८	४.६२	४.८२	४.१६
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	७.८४	७.३७	७.८१	७.३१
टाटा पॉवर कं. मर्या.	०.२७	१.०२	१.०२	१.०७

आधार : महावितरण, बेस्ट, टाटा पॉवर कं. मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या. + नोव्हेंबरपर्यंत

९.३.१५ **मुंबई पारेषण प्रणाली सक्षमीकरण प्रकल्प:** मुंबईची वाढती वीज मागणी विचारात घेऊन महापारेषण, अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या. व टाटा पॉवर कं. मर्या. यांच्याकडून पारेषण प्रणालीच्या सक्षमीकरणासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. यासह मुंबईतील सध्याच्या उच्च तापमान कमी दबाव विद्युतवाहक असलेल्या प्रमुख अति उच्च दाब वाहिन्यांच्या पुन:उभारणीचे कामही हाती घेण्यात आले आहे.

९.३.१६ ***उज्वल डिस्कॉम ॲश्युरन्स योजना (उदय):*** केंद्र शासनाने सन २०१५ मध्ये राज्य वितरण यंत्रणांच्या कार्यान्वयन व वित्तीय कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने ही योजना सुरु केली. सदर योजनेअंतर्गत सन २०१६-१७ मध्ये महावितरणला ₹ ४,९५९.७५ कोटी हस्तांतरीत केले. मार्च, २०२१ अखेर राज्यात फिडर मीटरिंग, वीज जोडणी न झालेल्या घरांना वीज जोडणी, फिडर विलगीकरण, ग्रामीण फिडर परीक्षण आणि एलईडी दिवे वितरण ही कामे पूर्ण झाली आहेत तर ट्रान्सफॉर्मर मीटरिंगचे काम प्रगतीपथावर आहे.

९.३.१७ **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन प्रकाश योजना:** अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती प्रवर्गातील कुटुंबांना प्राधान्याने घरगुती वापरासाठी वीज जोडणी उपलब्ध करुन देणे या योजनेचा प्रमुख उद्देश आहे. दि. १४ एप्रिल ते दि.६ डिसेंबर, २०२१ कालावधीत ही योजना राबविण्यात आली. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत, एकूण १२,१०२ घरांना वीज जोडणी देण्यात आहे.

९.३.१८ **उच्च दाब वितरण प्रणाली योजना:** राज्य शासनाने कृषी पंपांना वीज पुरवठा करण्यासाठी उच्चदाब वितरण प्रणाली योजना राज्यात सुरु केली. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक रोहित्रावर एक किंवा दोन कृषीपंप जोडण्या देण्यात येत असल्याने लघुदाब वितरण हानीमध्ये घट होते .या योजनेअंतर्गत ३१ मार्च, २०१८ पर्यंत रक्कम भरुनही वीज जोडणी प्रलंबित असणाऱ्या कृषीपंप अर्जदारांना वीज जोडण्या देण्यात येत आहेत. सदर योजनेस मार्च, २०२३ पर्यंत मुदत वाढ दिली आहे. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण १.२७ लाख कृषी पंपांना वीज जोडण्या देण्यात आल्या आहेत.

९.३.१९ **औष्णिक ऊर्जेची क्षमता वाढ :** महानिर्मितीने विविध औष्णिक ऊर्जा निर्मिती केंद्रांमध्ये क्षमता वाढीसाठी प्रकल्पांची स्थापना व कार्यान्वयन करण्याच्या कृती आराखड्यास मान्यता दिली आहे. भुसावळ येथील केंद्रात ६६० मेगावॅट क्षमता वाढीच्या प्रकल्पाचे काम सुरू असून ते डिसेंबर, २०२२ पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित आहे. कोराडी येथील १,३२० मेगावॅट क्षमतेच्या प्रकल्पासाठी राज्य शासन आणि महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची तत्वत: मान्यता मिळाली आहे.

नियामक उपाययोजना व वीज दर

९.४ वीज दर निश्चिती, वीज खरेदी आणि पारेषण व वितरण यंत्रणांच्या प्रापण प्रक्रियांचे नियमन आणि वीज क्षेत्रामधे स्पर्धा व कार्यक्षमतेस प्रोत्साहन देणे यासाठी महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने एप्रिल, २०२० ते मार्च, २०२५ या कालावधीत प्रत्येक वर्षाकरिता वितरण परवानाधारकांसाठी प्रवर्गनिहाय दर निश्चित करण्याकरिता 'बहुवार्षिक दर नियमन, २०१९' अधिसूचित केले आहे. सन २०२१-२२ मधील सरासरी वीज दर तक्ता ९.८ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.८ सन २०२०-२१ मधील सरासरी वीज दर

(₹ प्रति युनिट)

ग्राहक गट	महावितरण	बेस्ट	अदानी इलेक्ट्रीसिटी	टाटा पॉवर
लघु दाब - घरगुती/निवासी				
दारिद्र्यरेषेखालील	३.७९	@	@	@
० ते १०० युनिट्स	५.९६	३.५७	४.९२	२.२७
१०१ ते ३०० युनिट्स	९.८०	६.५३	७.३४	५.४५
३०१ ते ५०० युनिट्स	१२.८३	८.९५	८.७८	९.०८
५०० युनिट्स पेक्षा अधिक	१३.५९	१०.३४	९.९४	९.९२
लघु दाब - व्यावसायिक/अनिवासी				
० ते २० किलोवॅट भार	१०.३५	७.९२	८.१९	६.६२
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक आणि ५० किलोवॅट पर्यंत भार	१४.०५	८.७८	९.१२	८.१४
५० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	१६.२१	८.८४	९.६३	८.२३
लघु दाब — उद्योग				
० ते २० किलोवॅट भार	६.९६	६.९८	७.३९	६.२३
२० किलोवॅट पेक्षा अधिक भार	८.७०	८.०८	८.६०	७.५२
लघु दाब — कृषि				
कृषि पंप (मीटर शिवाय)	४.५५	ला ना	ला ना	ला ना
कृषि पंप (मीटर सह)	३.७२	@	@	@
इतर (मीटर सह)	७.९५	@	@	@
लघु दाब - पथदिवे (सार्वजनिक दिवाबत्ती)				
ग्रामपंचायत आणि अ, ब व क वर्ग नगरपालिका	६.५४	ला ना	ला ना	ला ना
महानगरपालिका क्षेत्रे	८.०३	#	#	#
लघु दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	७.७२	६.६८	७.१५	६.६३
इतर	८.४७	६.७७	७.५३	७.७८
उच्च दाब - व्यावसायिक	१३.२७	७.९६	९.२१	८.३२
उच्च दाब - उद्योग	८.५०	७.०८	७.८०	७.०९
उच्च दाब — रेल्वे/मेट्रो/मोनोरेल	८.३८	७.४३	७.५५	७.५५
उच्च दाब - सार्वजनिक सेवा				
शासकीय शैक्षणिक संस्था व रुग्णालये	९.३३	६.९६	८.०७	८.००
इतर	१०.९०	७.५३	८.३१	७.७३
उच्च दाब - कृषि पंप	४.१३	ला ना	ला ना	ला ना

@ ग्राहकांची संख्या निरंक वा अत्यंत कमी असल्याने सरासरी दर दर्शविले नाहीत ला ना लागू नाही

लघु दाब पथदिवे, लघु दाब इतर सार्वजनिक सेवांमध्ये समाविष्ट

आधार: महाराष्ट्र वीज नियामक आयोग

नवीकरणीय ऊर्जा

९.५ नवीकरणीय ऊर्जा हे स्वच्छ आणि अक्षय ऊर्जेचे स्रोत आहेत. पवन, सौर, जैविक, बायोगॅस, सागरी लाटा, भू-औष्णिक, इत्यादी नवीकरणीय व स्वच्छ ऊर्जेचे स्रोत आहेत. ऊर्जा संवर्धन अधिनियम, २००१ मधील तरतुदींचे समन्वयन, नियमन व अंमलबजावणीसाठी महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (महाऊर्जा) या संस्थेस प्राधिकृत केले आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रचार व प्रसार आणि ऊर्जा संवर्धन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा सक्रीय आहे. नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रचार आणि वापर याकरिता शासन विविध धोरणे तयार करीत आहे आणि विविध योजना राबवित आहे.

अपारंपारिक ऊर्जा निर्मिती धोरण, २०२०

९.५.१ राज्य शासनाने नवीन व नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांपासून वीज निर्मितीच्या पारेषण संलग्न व पारेषण विरहित प्रकल्पांसाठी धोरण अंगिकारले आहे. सदर धोरण दि.३१ डिसेंबर, २०२० ते दि.३१ मार्च, २०२५ या कालावधीकरिता लागू आहे. या धोरणाअंतर्गत १७,३८५ मेगावॅट क्षमतेचे पर्यावरणपूरक वीज निर्मिती प्रकल्प स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- महावितरणकडून पारेषण संलग्न प्रकल्पांची तर महाऊर्जाकडून पारेषण विरहित प्रकल्पांची अंमलबजावणी
- प्रशासकीय परवानग्यांकरिता एक खिडकी वेब प्रणाली
- नोंदणीकृत कंपन्या, शासकीय संस्था, निमशासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, भागिदारी संस्था, व्यक्ती, सहकारी संस्था, शेतकरी गट यांना प्रकल्प स्थापित करण्यास परवानगी
- शासकीय जमिनीच्या उपलब्धतेबाबत निश्चित धोरण
- सर्व अपारंपरिक ऊर्जा प्रकल्पांना उत्पादन क्षमता वाढीसाठी प्रोत्साहन

पारेषण संलग्न प्रकल्प

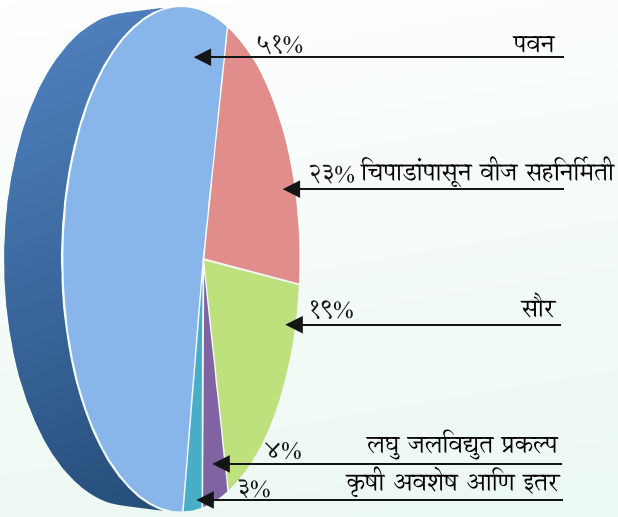
- सौर ऊर्जेवर आधारित १२,९३० मेगावॅट क्षमतेचे वीज निर्मिती प्रकल्प, २,५०० मेगावॅट क्षमतेचे पवन ऊर्जेवर आधारित प्रकल्प, १,३५० मेगावॅट क्षमतेचे उसाच्या चिपाडावर आधारित सहवीज निर्मिती प्रकल्प, ३८० मेगावॅट क्षमतेचे लघुजल निर्मिती प्रकल्प, २०० मेगावॅट क्षमतेचे शहरी घनकचऱ्यावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प व २५ मेगावॅट क्षमतेचे प्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित वीज निर्मिती प्रकल्प स्थापना

पारेषण विरहित प्रकल्प

- पाच लाख सौर कृषी पंप, पाणी पुरवठ्यासाठी १०,००० सौर पंपांची स्थापना, २६० मेगावॅट क्षमतेचे इमारतीचे छत व जमिनीवरील पारेषण विरहित/ हायब्रीड सौर वीज संच, सुमारे ५०,००० घरांचे विद्युतीकरण, १०० गावांसाठी विकेंद्रीत सूक्ष्म पारेषण प्रकल्प, दोन लाख चौ.मी. क्षेत्रावर सौर उष्णजल संयंत्र व स्वयंपाकासाठी सौर उर्जेवर आधारित संयंत्र व सौर ऊर्जेवर आधारित ४,००० शीतगृहे स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट

९.६.१ महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने सन २०२५ पर्यंत नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांपासून एकूण वीज निर्मितीच्या २५ टक्के वीज निर्मिती करण्याचे उद्दिष्ट नेमून दिले आहे. त्यानुसार राज्य शासनाने नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांद्वारे निर्मित वीज ग्रीड जोडणीमध्ये आणण्यासाठी धोरणे जाहीर केली आहेत. नवीकरणीय ऊर्जेच्या स्थापित क्षमतेनुसार कर्नाटक (१५,४६३ मेगावॅट), तामिळनाडू (१५,२२५ मेगावॅट), गुजरात (१३,१५३ मेगावॅट) आणि राजस्थान (१०,२०५ मेगावॅट) नंतर राज्य (९,८४६ मेगावॅट) देशात पाचव्या क्रमांकावर आहे. नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता तक्ता ९.९ मध्ये दिली आहे.

आलेख ९.८ : नवीकरणीय ऊर्जेची स्थापित क्षमता
(३१ मार्च २०२१ रोजी)

तक्ता ९.९ नवीकरणीय ऊर्जेची संभाव्य व स्थापित क्षमता

(मेगावॅट)

स्रोत	संभाव्य क्षमता	स्थापित क्षमता			
		३१ मार्च रोजी			३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी
		२०१९	२०२०	२०२१	
पवन	९,४००	४,७९२	४,९९८	४,९९८	५,०११
चिपाडांपासून वीज सहनिर्मिती	२,२००	२,२८४	२,३०१	२,३०१	२,३३९
सौर	७,५००	१,०५८	१,६६२	१,९१७	२,२४३
लघु जलविद्युत प्रकल्प#	७३२	३६६	३७०	३७०	३७०
कृषि अवशेष	७८१	२१५	२१५	२१५	२१५
औद्योगिक कचरा	३५०	३५	३८	४२	४२
शहरी घनकचरा	२८७	३	३	३	३
एकूण	**२१,२५०**	**८,७५३**	**९,५८७**	**९,८४६**	**१०,२२३**

आधार : महाऊर्जा

जलसंपदा विभागाने स्थापित केलेले २५ मेगावॅट पेक्षा कमी क्षमतेचे प्रकल्प

९.६.२ **ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व नवीकरणीय ऊर्जेसंबंधीच्या इतर उपाययोजना** : नवीकरणीय ऊर्जेची स्वतंत्रपणे कार्यरत असलेली उपकरणे मोठ्या प्रमाणात अनुदानित तत्वावर वितरीत करण्यात आली आहेत. ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य तक्ता ९.१० मध्ये दिले आहेत.

तक्ता ९.१० ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम व इतर उपाययोजना अंतर्गत साध्य

(संख्या)

तपशील	३१ मार्च, २०२१ पर्यंत
ऊर्जा अक्षय्यता कार्यक्रम	
अ) ऊर्जा लेखा परिक्षण	१,६२०
ब) सहज ऊर्जा लेखा परिक्षण	३,६०९
क) शासकीय/निमशासकीय कार्यालयांच्या इमारतींमध्ये ऊर्जा संवर्धन पथदर्शी प्रकल्प	११३
ड) नगरपालिकांमध्ये ऊर्जा संवर्धन संयंत्रे बसविणे	३९
पवन निरिक्षण केंद्रे	४०९
शासकीय इमारतीतील सौर ऊर्जा प्रकल्प	३६०
जैविक कांडी कोळसा (ब्रिक्वेटींग) प्रकल्प	१९१
प्रदर्शने	३२२

आधार : महाऊर्जा

९.६.३ **नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन ('आरपीओ') व नवीकरणीय ऊर्जा प्रमाणपत्रे ('आरईसी') पद्धती** : नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन हे महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाने नियमनाद्वारे बंधनकारक केले असून बांधील यंत्रणेद्वारे (वितरण परवानाधारक, ग्रीडला जोडलेले बंदिस्त वीज निर्मिती प्रकल्प व वितरण मुक्त प्रवेश असलेले ग्राहक) वापर केलेल्या एकूण विजेपैकी विनिर्दिष्ट मर्यादेत नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे बंधनकारक आहे.

९.६.४ नवीकरणीय ऊर्जेस चालना देण्यासाठी उपलब्ध असलेले नवीकरणीय ऊर्जा स्रोत व नवीकरणीय ऊर्जा खरेदीसाठी बांधील यंत्रणांना साध्य करावयाचे नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधन यांच्यात असलेली तफावत दूर करण्याकरिता 'आरईसी' हे बाजाराधारीत साधन आहे. 'आरपीओ', त्याचे अनुपालन व 'आरईसी' पद्धतीची अंमलबजावणी यासाठी महाऊर्जा ही राज्य यंत्रणा आहे. महाराष्ट्र वीज नियामक आयोगाच्या 'आरपीओ-आरईसी नियमन-२०१९' नुसार बांधील यंत्रणांना त्यांच्या एकूण पारंपरिक वीज वापराच्या विनिर्दिष्ट किमान मर्यादेपर्यंत (२०२०-२१ पर्यंत सौर ऊर्जेकरिता ४.५ टक्के व इतर नवीकरणीय ऊर्जेकरिता ११.५ टक्के) नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी करणे अनिवार्य आहे. नवीकरणीय ऊर्जा बंधन (आरपीओ) अंतर्गत झालेले साध्य तक्ता ९.११ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ९.११ नवीकरणीय ऊर्जा खरेदी बंधनअंतर्गत झालेले साध्य

(टक्के)

वितरण परवानाधारक	सौर ऊर्जा		इतर नवीकरणीय ऊर्जा	
	२०१९-२०	२०२०-२१*	२०१९-२०	२०२०-२१*
महावितरण	२.८३	४.५३	८.१९	८.४७
बेस्ट	०.७८	१.१७	११.५६	०.००
अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या.	०.७४	०.९३	२.३५	२.०६
टाटा पॉवर कं मर्या.	१.२२	२.८०	११.७९	९.६९

आधार : महाऊर्जा

* अस्थायी

ग्रामीण विद्युतीकरण, पारेषण व वितरण जाळयांची सुधारणा आणि ऊर्जा अक्षय्यता संबंधित योजना

९.७.१ **ग्रामीण विद्युतीकरण** : राज्यातील वस्ती असलेल्या एकूण ४१,९२८ गावांपैकी ४१,६१८ गावांचे पारंपारिक ऊर्जेद्वारे व ३०५ गावांचे अपारंपारिक नवीकरणीय ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण झाले. अमरावती जिल्ह्यातील पाच गावांचे पुनर्वसन झाले आहे.

९.७.२ **कृषि पंपांचे विद्युतीकरण** : राज्यात ३१ मार्च, २०२१, अखेर एकूण ४५.२० लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले आहे. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत १.११ लाख कृषि पंपांचे विद्युतीकरण झाले.

९.७.३ **कृषी पंप वीज जोडणी धोरण २०२०** : शासनाने दि. १ एप्रिल, २०१८ नंतर पैसे भरुन वीज जोडणी करिता प्रलंबित असणाऱ्या कृषी अर्जदारांकरिता 'कृषी पंप वीज जोडणी धोरण' जाहिर केले आहे. कृषीपंपांना विकेंद्रित सौर प्रकल्पाच्या माध्यमातून दिवसा आठ तास वीजपुरवठा करणे, वितरण हानी कमी करणे आणि उपलब्ध वितरण प्रणालीचा पुरेपूर वापर होण्याच्या दृष्टिने धारित्र बसविणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. या धोरणांतर्गत कृषी पंपांना उच्च दाब वितरण प्रणाली, सौर उर्जा व लघ दाब वितरण प्रणाली द्वारे वीज जोडणी देण्यात येणार आहे.

९.७.४ **मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना** : महावितरणच्या उप केंद्रांवर किंवा जवळपास विकेंद्रीकरण पद्धतीद्वारे सौर प्रकल्प स्थापित करुन शेतक-यांना दिवसा वीजपुरवठा करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेंतर्गत शेतक-यांना दिवसा वीजपुरवठा करण्याकरिता राज्यातील कृषी बहुल क्षेत्रातील कृषी फीडरचे सौर ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्यात येत आहे. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ३९६ मेगावॅट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आले असून १,४४० मेगावॅट वीज खरेदीसाठी करार करण्यात आला.

९.७.५ **प्रधान मंत्री किसान ऊर्जा व उत्थान महा-अभियान (पीएम कुसुम) :** केंद्र शासनाने शेतकऱ्यांसाठी सौर पंप आणि ग्रीड कनेक्टेड सौर आणि इतर नवीकरणीय ऊर्जा संयंत्र स्थापित करण्यासाठी सदर योजना देशात सुरु केली आहे. या योजनेंतर्गत ३ एचपी, ५ एचपी व ७.५ एचपी क्षमतेचे सौर पंप स्थापित करण्यात येत असून त्यामध्ये केंद्र शासनाचा ३० टक्के, राज्य शासनाचा ६० टक्के व लाभार्थ्याचा १० टक्के हिस्सा आहे. सदर योजना सन २०१९-२० पासून तीन वर्षाच्या कालावधीकरिता राज्यात राबविली जात आहे. केंद्र शासनाने राज्यात दरवर्षी १,००,००० सौर पंप स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत २,७५० सौर पंप स्थापित करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

९.७.६ **दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना** : केंद्र शासनाने २०१५ पासून ग्रामीण भागातील कुटुंबांना वीज जोडणी देण्यासाठी ही योजना सुरु केली असून या योजनेअंतर्गत १२.४८ लाख ग्रामीण कुटुंबांना (दारिद्र्य रेषेखालील ३.८६ लाख कुटुंबांसह) वीज जोडणी देण्याचे लक्ष्य निर्धारित केले आहे. दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेचा प्रगती तक्ता ९.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१२ दीनदयाळ उपाध्याय ग्राम ज्योती योजनेची प्रगती

(योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, २०२१ पर्यंत)

तपशील	परिमाण	लक्ष्य	साध्य
नवीन केंद्रे	संख्या	२१०	२१०
अस्तित्वातील ट्रान्सफॉर्मर अद्ययावतीकरण / जोडणी	संख्या	१४९	१४९
नवीन ट्रान्सफॉर्मर्स	संख्या	७,८८८	७,८८८
फिडर विलगीकरण	संख्या	६५८	६५८
फिडर विलगीकरण	कि मी	८,८९१	८,८९१
उच्च दाब वाहिनी	कि मी	५,१९३	५,१९३
लघु दाब वाहिनी	कि मी	४,३३१	४,३३१
सांसद आदर्श ग्राम योजनेतील गावे	संख्या	७९	७९
दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना वीज जोडणी	संख्या	३,८६,४३९	३,८६,४३९

आधार : महावितरण

९.७.७ **घरगुती कार्यक्षमता प्रकाश कार्यक्रम** : जानेवारी, २०१५ पासून केंद्र शासन घरगुती कार्यक्षमता प्रकाश कार्यक्रम राबवित आहे. या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश प्रकाशाच्या कार्यक्षम वापरास प्रोत्साहन देणे, वीज बिल कमी करणाऱ्या कार्यक्षम उपकरणांचा वापर करण्याबाबत जागरूकता वाढवणे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यात मदत करणे हा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत डिसेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यात सुमारे २.२० कोटी एलईडी दिवे, ५.३१ लाख एलईडी ट्युब्ज व १.८६ लाख पंचतारांकित मानक असलेले छत पंखे वितरित करण्यात आले.

९.७.८ **प्रधानमंत्री सहज बिजली हर घर (सौभाग्य) योजना** : केंद्र शासन ऑक्टोबर, २०१७ पासून सौभाग्य योजना राबवित आहे. सदर योजना दुर्गम भागातील कुटुंबांकरिता सौर संयंत्रांद्वारे पाच वर्षांच्या सर्वंकष देखभालीसह विद्युतीकरण करण्याच्या उद्देशाने लागू केली आहे. या योजनेंतर्गत ३०,५३८ घरांमध्ये सौर दिवे स्थापित करण्यात आले आहेत.

९.७.९ **ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम**: 'अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती धोरण २०२०' नुसार ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाची राज्यात अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. शासनाकडून दुर्गम खेड्यातील घरे जेथे पारंपरिक ऊर्जा स्त्रोतांद्वारे विद्युतीकरण करणे शक्य नाही आणि अशी गावे/ वाडी/ पाडे जेथे महावितरण मार्फत पुढील पाच वर्षांपर्यंत विद्युतीकरण करणे शक्य नाही अशा ठिकाणी ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमांतर्गत विद्युतीकरण करण्यात येत आहे. महाऊर्जाने प्रति वर्ष १०,००० घरांचे सौर ऊर्जेद्वारे विद्युतीकरण करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.

९.७.१० **अटल नवीकरण आणि शहरी परिवर्तन मिशन (अमृत अभियान)**: अमृत अभियानाअंतर्गत पाणीपुरवठा आणि सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी सौर ऊर्जा प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. या अभियानांतर्गत मंजूर १२ महानगरपालिका/ नगरपरिषदांमध्ये एकूण १८.४ मेगावॅट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प स्थापित करण्याचे काम प्रगती पथावर आहे.

९.७.११ **ऊर्जा बचत कार्यक्रम :** औद्योगिक, कृषि, घरगुती आणि व्यावसायिक क्षेत्रासाठीची ऊर्जा बचतीची संभाव्य क्षमता सुमारे ३० टक्के आहे. ऊर्जा लेखापरीक्षण करणे ही ऊर्जा बचतीची प्रथम पायरी आहे. ऊर्जा लेखापरीक्षणामध्ये ऊर्जेचा प्रामुख्याने वापर करणारे विभाग आणि उपकरणे यांतील ऊर्जा प्रवाह जाणून घेण्यासाठी व ऊर्जेचा कार्यक्षम वापर होण्याच्या दृष्टीने पद्धतशीर अभ्यास केला जातो. या कार्यक्रमांतर्गत पद्धतशीर ऊर्जा लेखापरीक्षण करण्यासाठी तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात येते. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण १,८५१ ऊर्जा लेखापरीक्षणे करण्यात आली.

९.७.११.१ **लघु व मध्यम उद्योगांकरिता सहज ऊर्जा लेखापरीक्षण योजना** : पात्र लघु व मध्यम उद्योगांना महाऊर्जाकडील नामिका सूचीतील ऊर्जा लेखापरीक्षण संस्थांद्वारे ऊर्जा लेखापरीक्षण करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करुन देणे हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. ऊर्जा लेखापरीक्षणाचा अहवाल सादर केल्यानंतर ऊर्जा लेखापरीक्षण संस्थेस महाऊर्जा कार्यालयातर्फे ₹ ३,००० अदा करण्यात येतात. डिसेंबर, २०२१ अखेर ३,८३९ लघु व मध्यम उद्योगांनी या योजनेत सहभागी झाले.

ऊर्जेचे इतर प्रकार

पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू

९.८.१ पाईपद्वारे नैसर्गिक वायू (पीएनजी) जोडणी व कॉम्प्रेस्ड नैसर्गिक वायू (सीएनजी) केंद्रे यासंदर्भात महानगर गॅस लि., महाराष्ट्र नॅचरल गॅस लि. आणि गॅस ॲथॉरीटी ऑफ इंडिया लि. (गेल) या राज्यातील कार्यरत यंत्रणा आहेत. पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती तक्ता ९.१३ मध्ये दिली आहेत

तक्ता ९.१३ पीएनजी जोडणी व सीएनजी स्टेशन यांची माहिती

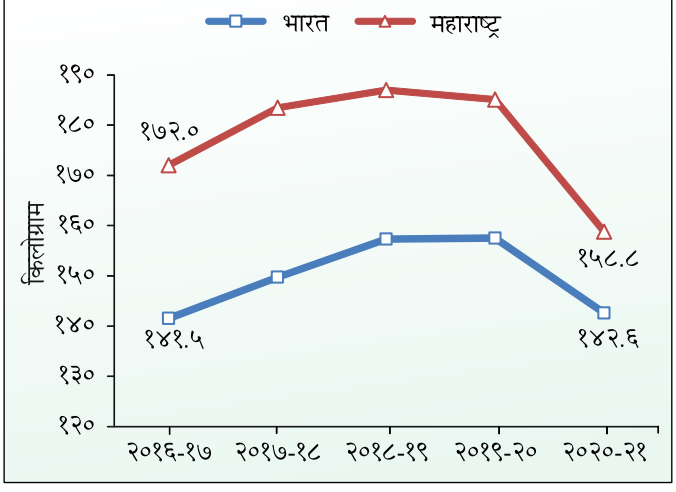
तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
सीएनजी स्टेशन (संख्या)	१,७३०	३१३	२,२०८	३७०	३,०९५	४५६
सीएनजी विक्री (टीएमटी)	३,०७५.७	७०१.८	३,२४७.३	७३८.२	२,५८९.१	५०३.८
पीएनजी जोडणी ('०००)	५,०७९.९	१,४५७.३	६,१०१.०	१,७६१.३	७,८६४.५	१,९७३.९
घरगुती	५,०४३.१	१,४५२.९	६,०६०.८	१,७५६.७	७,८२०.४	१,९६८.९
औद्योगिक	८.८	०.३	१०.३	०.३	११.८	०.४
वाणिज्यिक	२८.०	४.१	३०.६	४.३	३२.३	४.५

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार टीएमटी हजार मेट्रीक टन

पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

९.८.२ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापरात मागील वर्षीच्या तुलनेत सन २०२०-२१ मध्ये देशात ९.३ टक्के व महाराष्ट्रात १४.२ टक्के घट झाली. प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांच्या वापराचा तपशील तक्ता ९.१४ मध्ये दिला आहे.

आलेख ९.९ : पेट्रोलियम उत्पादनांचा दरडोई वापर

तक्ता ९.१४ प्रमुख पेट्रोलियम उत्पादनांचा वापर

('००० मे.टन)

पेट्रोलियम उत्पादने	२०१९-२०		२०२०-२१*	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
नाफ्था	१४,२६८	३४५	१४,१००	२९१
द्रवरुप पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी)	२६,३३०	३,१२४	२७,५५८	३,०८९
मोटर स्पिरीट/गॅसोलिन (एमएस)	२९,९७५	३,४६२	२७,९६९	३,०१४
उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ)	२,३९७	५४	१,७९८	२४
एव्हीएशन टर्बाईन इंधन (एटीएफ)	७,९९९	१,३९९	३,६९८	५५१
हाय स्पीड डिझेल (एचएसडी)	८२,६०२	९,५२९	७२,७१३	८,०३१
कमी प्रतीचे डिझेल (एलडीओ)	६२८	८१	८५५	१४०
फर्नेस ऑईल (एफओ)	५,९१२	७६६	५,२०८	६६७
हॉट हेवी स्टॉक (एचएचएस)/ लो सल्फर हेवी स्टॉक (एलएसएचएस)	३९०	६	३७८	१४
लुब्रीकंट /वंगण	३,८३३	३०३	४,०९७	३३०
डांबर	६,७२०	६५३	७,५२४	६६३
इतर	३३,०७३	१,०७४	२८,३९६	१,०३५
एकूण	**२,१४,१२७**	**२०,७९७**	**१,९४,२९४**	**१७,८४९**

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार * अस्थायी

९.८.३ उच्च दर्जाचे केरोसिन (एसकेओ) / कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल (एलडीओ) वितरक आणि एसकेओ/ एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे यांचा तपशील तक्ता ९.१५ मध्ये दिला आहे.

तक्ता ९.१५ उच्च दर्जाचे केरोसिन / कमी प्रतीचे डीझेल ऑईल वितरक आणि किरकोळ विक्री केंद्रे

तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१*	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
एसकेओ /एलडीओ वितरक (संख्या)	६,५२८	७६७	६,५२१	७६६	६,४३९	७५२
एसकेओ /एलडीओ किरकोळ विक्री केंद्रे (संख्या)	६४,६२७	६,१५९	६९,०९३	६,४५८	७७,०९४	७,०४८
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी उच्च दर्जाचे केरोसीनचे (एसकेओ) वाटप ('००० मे. टन)	४,४३३	२८७	३,१२१	१०७	२,३१५	४७
सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेसाठी उच्च दर्जाच्या केरोसीनची (एसकेओ) उचल ('००० मे. टन)	४,१५२	२४२	२,७९३	५३	२,०३९	२२

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार * अस्थायी

९.८.४ एलपीजी प्रोफाइल तक्ता ९.१६ मध्ये दिले आहे.

तक्ता ९.१६ एलपीजी प्रोफाइल

तपशील	२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१	
	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र	भारत	महाराष्ट्र
एलपीजी सक्रिय घरगुती ग्राहक (लाख)	२,६५४	२६९	२,७८७	२७६	२,८९५	२८८
एलपीजी वितरक (संख्या)	२३,७३७	२,१३४	२४,६७०	२,१८४	२५,०८३	२,२०६
स्वयं एलपीजी वितरण केंद्रे (संख्या)	६६१	६५	६५७	६४	६५१	६५
बॉटलिंग प्लांट्स (संख्या)	१९२	२०	१९६	२०	२००	२०
बॉटलिंग क्षमता (टीएमटीपीए)	१८,३३८	२,०४०	२०,२९२	२,३७०	२१,२४९	२,३७०
प्रधान मंत्री उज्वला योजना लाभार्थी (लाख)	७१९	४१	८०२	४४	८००	४४

आधार : पेट्रोलियम व नैसर्गिक वायू मंत्रालय, भारत सरकार टीएमटीपीए : प्रति वार्षिक हजार मे. टन

९.८.५ **प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना**: दि.१० ऑगस्ट, २०२१ रोजी केंद्र शासनाने प्रधान मंत्री उज्ज्वला योजना २.० घोषित केली आहे. या योजनेच्या आधीच्या टप्प्यात समाविष्ट होऊ न शकलेल्या कमी उत्पन्न कुटुंबांना ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी देण्याचे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. उज्ज्वला २.० अंतर्गत ठेव मुक्त एलपीजी जोडणी सोबतच लाभार्थींना पहिले सिलिंडर व गॅस शेगडी मोफत देण्यात येते. या योजनेंतर्गत स्थलांतरित झालेल्यांना रेशन कार्ड अथवा राहत्या पत्त्याचा पुरावा देण्याची आवश्यकता नसून याकरिता कुटुंबाची माहिती व राहत्या पत्त्याचा पुरावा या दोन्हीकरिता स्वयं घोषणा पत्र पुरेसे आहे. उज्ज्वला २.० योजना एलपीजीचा सार्वत्रिक वापराचे उद्दिष्ट साध्य करण्यास सहाय्यभूत आहे.

वाहतूक व दळणवळण

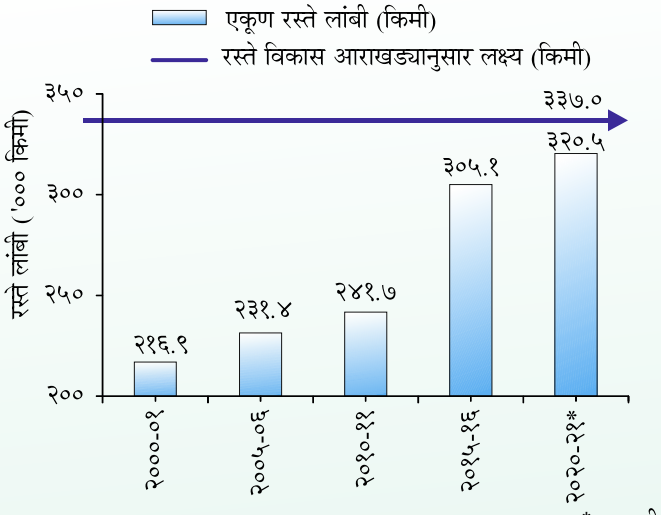
९.९ सुविकसीत वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासाची सुनिश्चिती करते. यामुळे प्रादेशिक अंतर कमी होणे, जनसंपर्क वृद्धिंगत होणे, रोजगार संधी उपलब्धता, उत्पादकता वाढ, माहिती व ज्ञानाचे आदान-प्रदान सुलभ होते. वाहतूक व्यवस्थेमध्ये रस्ते, रेल्वे, जलमार्ग आणि हवाई वाहतूक यांचा समावेश होतो तर टपाल सेवा, दूरध्वनी, इंटरनेट सेवा, भ्रमणध्वनी इत्यादी दळणवळण यंत्रणेचे विविध घटक आहेत.

भूपृष्ठ वाहतूक

रस्त्यांचे जाळे

९.१० रस्त्यांच्या जाळ्यामध्ये महामार्ग, जिल्हा रस्ते, ग्रामीण रस्ते व शहरांतर्गत रस्ते यांचा समावेश आहे. रस्ते विकास आराखडा २००१-२०२१ ची अंमलबजावणी केली जात असून राज्यात ३.३७ लाख किमी लांबीच्या रस्त्यांच्या विकासाचे लक्ष्य निर्धारीत केले आहे. माहे मार्च, २०२१ अखेर सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची एकत्रित लांबी (इतर यंत्रणांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी वगळता) ३.२१ लाख किमी होती. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१७ मध्ये दिली आहे. राज्यातील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी परिशिष्ट ९.२ आणि जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण परिशिष्ट ९.३ मध्ये दिले आहे.

आलेख ९.१० : रस्ते विकास आराखड्यानुसार (२००१-२०२१) साध्य

तक्ता ९.१७ सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखभालीखालील रस्त्यांची लांबी

(दि.३१ मार्च रोजी)

वर्ष	रस्ते (किमी)						
	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा रस्ते	इतर जिल्हा रस्ते	ग्रामीण रस्ते	एकूण
२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
२०१८-१९	१०,३००	२,९६७	२८,४६६	६०,५३१	४९,२०६	१,५७,१२७	३,०८,५९७
२०१९-२०	१७,७२६	२,९६७	२९,०३०	६३,८८६	४७,३९८	१,४८,३३५	३,०९,३४२
२०२०-२१*	१८,०८९	२,९००	२९,०७६	६६,२००	४६,४०७	१,५७,८६१	३,२०,५३५

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही *अस्थायी

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

केंद्रीय रस्ते निधी योजना

९.११ राष्ट्रीय महामार्ग, ग्रामीण रस्ते, राज्य रस्ते (आंतरराज्य जोडणारे व आर्थिक दृष्ट्या महत्वाचे) यांचा विकास व देखभाल दुरुस्ती करणे तसेच रेल्वे रुळ ओलांडण्यासाठी रेल्वे रुळावरील उड्डाण पूल व भुयारी मार्ग बांधणे आणि कर्मचारी नसलेल्या रेल्वे क्रॉसिंगच्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा यंत्रणा उभारणे यासाठी केंद्र शासनाने सन २००१-०२ मध्ये केंद्रीय रस्ते निधी योजना सुरु केली आहे. केंद्रीय रस्ते निधी योजने अंतर्गत राज्यातील कामांची प्रगती तक्ता ९.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१८ केंद्रीय रस्ते निधी योजनेअंतर्गत राज्यातील कामांची प्रगती

वर्ष	मंजूर कामे (संख्या)	मंजूर लांबी (किमी)	कामे (संख्या)		पूर्ण झालेल्या रस्त्यांची लांबी (किमी)	खर्च (₹ कोटी)
			प्रगतिपथावर	पूर्ण		
२००१-०२ ते २०१७-१८	१,००७	१०,४७६.७२	३६	९४७	१०,१०५.८७	४,५८८.१६
२०१८-१९	५२	६०६.१५	४७	४	१९.३९	९२८.००
२०१९-२०	०	०.००	०	०	०.००	८००.००
२०२०-२१*	२७६	१,५९७.०४	२७५	०	०.००	६१६.००
एकूण	**१,३३५**	**१२,६७९.९१**	**३५८**	**९५१**	**१०,१२५.२६**	**६,९३२.१६**

टीप : २६ कामे रद्द करण्यात आली आहेत * अस्थायी

आधार : सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

९.१२ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना राज्यात सन २००० पासून राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात ५०० व अधिक (आदिवासी भागात २५० व अधिक) लोकसंख्या असलेल्या तसेच रस्त्याने न जोडलेल्या वस्त्यांना बारमाही रस्त्यांनी जोडणे हा प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-१ चा उद्देश आहे. ग्रामीण व्यापारी केंद्रे यांच्या आर्थिक विकासाला कारणीभूत ठरु शकतील अशा निवडक आर्थिकदृष्ट्या महत्वाच्या ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे या उद्देशाने सन २०१३ मध्ये केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना-२ कार्यक्रम सुरू केला. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि बाजार समिती केंद्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांचा प्राथम्याने विकास करणे या उद्देशाने केंद्र शासनाने सन २०१९ मध्ये प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना-३ सुरू केली. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत नवीन व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी तक्ता ९.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.१९ प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत नवीन व दर्जोन्नती केलेल्या रस्त्यांची लांबी

डिसेंबर, २०२१ अखेर

तपशील	मंजूर रस्त्याची लांबी (किमी)	रस्ते पूर्ण (किमी)
प्रमंग्रासयो-१	२४,७८२.८४	२४,००९.७४
प्रमंग्रासयो-२	२,६१८.९२	२,५८५.४२
प्रमंग्रासयो-३	२,९२६.००	निरंक

प्रमंग्रासयो प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना

आधार : ग्रामविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

९.१३ प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या, रस्त्यांनी न जोडलेल्या वस्त्यांना जोडणे व अस्तित्वात असलेल्या ग्रामीण रस्त्यांची दर्जोन्नती करणे याकरिता सन २०१५-१६ पासून राज्यात मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर ३०,३७१ किमी लांबीच्या मंजूर रस्त्यांपैकी १७,४९५ किमी लांबीचे रस्ते पूर्ण झाले असून ₹ ९,७६९.०९ कोटी खर्च झाला.

भारतमाला परियोजना

९.१४ भारतमाला परियोजना हा पायाभूत सुविधांविषयक केंद्र शासनाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे. यासाठी आर्थिक कॉरिडॉर, आंतरराज्यीय जोडमार्ग, फीडर मार्ग, राष्ट्रीय जोडमार्ग, सीमा व आंतरराष्ट्रीय जोडरस्ते, सागरतट व बंदरे जोडरस्ते, हरितक्षेत्र महामार्ग यांच्या विकासातून अस्तित्वात असलेल्या पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी दूर करून देशातील प्रवासी आणि मालवाहतुकीची कार्यक्षमता वाढविणे हे भारतमाला परियोजनेचे उद्दिष्ट आहे. राज्यामध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत ₹ २५,२२८ कोटी किंमतीच्या ३२ प्रकल्पांचे काम सुरू असून राष्ट्रीय महामार्ग एन एच ९६५ वरील जाणाऱ्या संत तुकाराम पालखी मार्ग आणि संत ज्ञानेश्वर पालखी मार्ग प्रकल्पांचा समावेश आहे. भारतमाला परियोजनेतील दिल्ली-मुंबई जलदगती महामार्गाचा भाग असलेला वडोदरा-मुंबई जलदगती महामार्ग हा देखील या कार्यक्रमाअंतर्गत बांधण्यात येत आहे. जवाहरलाल नेहरू पोर्ट आणि मुंबई-पुणे जलदगती महामार्ग जोडणे देखील प्रस्तावित आहे.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाचे प्रकल्प

९.१५ प्रामुख्याने खाजगी सहभागाद्वारे राज्यातील रस्ते व संलग्न पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे. नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत अंशत: पूर्ण व पूर्ण झालेल्या प्रकल्पांवरील एकूण ₹ ५७,८७१ कोटी खर्चाच्या तुलनेत एकूण टोल वसुलीची रक्कम ₹ १८,६०९ कोटी होती. महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२० महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाच्या सुरु असलेल्या प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च+ (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
वर्सोवा - वांद्रे सागरी सेतू प्रकल्प	२००७-०८	११,३३२.८२	४६०.९७	२०२३-२४
सीमा तपासणी नाक्यांचे आधुनिकीकरण	२००८-०९	१,५००.००	५२.६६	उना
मुंबई - पुणे द्रुतगती महामार्गाचे आवर्धन	२००९-१०	६,६९५.३७	१,७३८.५९	२०२२-२३
हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग	२०१६-१७	५५,३३५.३२	३९,१४५.२१	२०२१-२२
पुणे चक्राकार वळण रस्ता	२०१६-१७	२६,८३१.२४	१७.१२	२०२४-२५
ठाणे -घोडबंदर उन्नत मार्ग	२०१६-१७	३०००.००	२.०५	उना
भिवंडी-कल्याण- शिळफाटा उन्नत मार्ग (टप्पा १ व २)	२०१६-१७	२६००.००	५.६२	२०२१-२२
ठाणे खाडी पूल- टप्पा तीन	२०१६-१७	७७५.५८	३६.९३	२०२३-२४
रस्ते व वाहतूक मंत्रालय (ठेवी तत्वावरील प्रकल्प)	२०१६-१७	९,६३०.००	७,१०८.५५	उना
विरार-अलिबाग बहुउद्देशीय वाहतूक मार्ग	२०२१-२२	३९,८४१.१३	७.०९	उना
रेवस- रेडी किनारी रस्ता	२०२१-२२	९,५७२.७५	३.५३	उना
कोकण हरित महामार्ग	२०२१-२२	७१,२९८.००	४.५०	उना
जालना- नांदेड महामार्ग	२०२१-२२	६,६१२.००	१.६४	उना
वर्सोवा- विरार सागरी सेतू प्रकल्प	२०२१-२२	३२,२१२.००	५.११	उना

आधार : महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ उना उपलब्ध नाही डिसेंबर, २०२१ अखेर

हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग

९.१६ हिंदू हृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र समृध्दी महामार्ग हा (७०१ किमी लांब व १२० मी रुंद) मुंबई आणि नागपूरला जोडणारा आठ पदरी द्रुतगती महामार्ग प्रस्तावित असून प्रवाशांना हे अंतर आठ तासांत गाठता येईल. हा महामार्ग १० जिल्हे, २६ तालुके व ३९२ गावांमधून जाणार आहे व त्यामुळे २४ जिल्हे जोडले जातील. राज्य व राष्ट्रीय महामार्ग एकत्र येणाऱ्या ठिकाणी २४ कृषी समृध्दी केंद्रांचा विकास करण्याचे प्रस्तावित आहे. हा महामार्ग औद्योगिक ठिकाणांना (बुटीबोरी, वर्धा, अमरावती, जालना, चिकलठाणा, शेंद्रा, वाळूज व सिन्नर) तसेच पर्यटन स्थळे व तीर्थक्षेत्रे (सेवाग्राम, कारंजा(लाड), लोणार, सिंदखेडराजा, वेरुळ व शिर्डी) यांना जोडेल. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत या महामार्गाचे सुमारे ७५ टक्के काम पुर्ण झाले असून ₹ ३९,१४५ कोटी खर्च झाला.

मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाचे प्रकल्प

९.१७ मुंबई महानगर प्रदेशात मुंबई शहर व मुंबई उपनगर संपूर्ण जिल्हे आणि ठाणे, रायगड व पालघर जिल्ह्यांचा काही भाग समाविष्ट आहे. या महानगर प्रदेशात नऊ महानगरपालिका, आठ नगरपरिषदा, ३५ गणना शहरे, आणि सुमारे १,४६९ गावे अशा एकूण ६,३२८ चौ. किमी क्षेत्राचा समावेश आहे. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाने मुंबई महानगर प्रदेशात विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्प हाती घेतले आहेत. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणा मार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२१ मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणामार्फत सुरु असलेल्या वाहतूक प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(₹ कोटी)

प्रकल्पाचे नाव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च+	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती
विस्तारित मुंबई नागरी पायाभूत सुविधा प्रकल्प :					
टप्पा - एक, दोन व तीन : रस्ते व उड्डाणपूल	२००७	६,२३५.१२	५,१८९.१२	२०२२	काम प्रगतीपथावर
बाह्य रस्ते विकास योजना	२०१४	१२५९.६५	५८१.८७	२०२२	काम प्रगतीपथावर
सांताक्रूज-चेंबूर लिंक रोड कुर्ला ते वाकोला टप्पा एक	२०१६	६४५.००	३८२.४८	२०२२	काम प्रगतीपथावर
भारत डायमंड बोर्स -वाकोला जंक्शन टप्पा दोन (सांताक्रूज चेंबूर लिंक रोड विस्तारांतर्गत)	२०१७	१९६.००	१२७.४९	२०२२	काम प्रगतीपथावर
मुंबई ट्रान्स - हार्बर लिंक : शिवडी ते न्हावा सागरी सेतू बांधकाम (२२ किमी)	२०१७	१७,८४३.००	१०,२३९.७५	२०२३	काम प्रगतीपथावर
पूर्व द्रुतगती महामार्गावरील छेडानगर जंक्शन, घाटकोपर (पूर्व) येथे वाहतूक सुधार	२०१८	२२३.८५	१०५.९५	२०२२	काम प्रगतीपथावर
ठाणे शहरातील टिकुजीनी वाडी ते संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान, बोरीवली सहापदरी बोगदा	२०२०	११,२७०.८८	-	२०२६	काम प्रगतीपथावर
कलानगर वांद्रे(पु) उन्नत मार्ग बांधणे	२०१७	१०३.००	९७.००	२०२१	काम प्रगतीपथावर

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण + ऑक्टोबर, २०२१ पर्यंत

मुंबई किनारी रस्ता प्रकल्प (दक्षिण)

९.१८ बृहन्मुंबई महानगरपालिकेकडून प्रिन्सेस स्ट्रीट उड्डाणपुल ते वांद्रे वरळी सी लिंकचे वरळी टोक असा तीन वळणमार्ग असलेला १०.५८ किमी लांबीचा आठ पदरी किनारी रस्ता प्रकल्प हाती घेण्यात आला आहे. या प्रकल्पात नवीन तंत्रज्ञानाने सुसज्ज प्रत्येकी ३.४५ किमी लांबीच्या दुहेरी बोगद्याचा समावेश आहे. समुद्रात भराव टाकून तयार केलेले सुमारे ७० हेक्टर क्षेत्र हरीत पट्टा आणि मनोरंजन सुविधांसाठी असेल. या प्रकल्पात बस रॅपिड ट्रान्झिट सिस्टम (बीआरटीएस) साठी डेपोसह बीआरटीएससाठी समर्पित मार्गिकेद्वारे सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधांचा आणि सुमारे १,८०० मोटारींच्या एकत्रित क्षमतेसह चार भूमिगत पार्किंग क्षेत्रांचा समावेश आहे. प्रकल्पाचे काम ऑक्टोबर, २०१८ पासून सुरू झाले असून डिसेंबर, २०२३ पर्यंत पूर्ण करण्याचे नियोजन आहे. प्रकल्पाची एकूण अंदाजित किंमत ₹ १२,७२१ कोटी आहे. माहे सप्टेंबर, २०२१ पर्यंत सुमारे ४० टक्के काम पूर्ण झाले असून खर्च ₹ ३,४०१.०३ कोटी झाला.

मोटार वाहने

९.१९ राज्यात दि.१ जानेवारी, २०२२ रोजी मोटार वाहनांची एकूण संख्या ४.०९ कोटी होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत सुमारे ५.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील एकूण नोंदणीकृत वाहनांपैकी १०.३ टक्के वाहने बृहन्मुंबईत होती. राज्यातील रस्त्यांवरील (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखभाली खालील) वाहनांची प्रति किमी सरासरी संख्या १२८ होती. मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या तक्ता ९.२२ मध्ये आणि त्याची मालिका परिशिष्ट ९.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२२ मोटार वाहनांची प्रकारनिहाय संख्या

('०००)

वाहन प्रकार	दि.१ जानेवारी रोजी					
	महाराष्ट्र			बृहन्मुंबई		
	२०२१*	२०२२*	शेकडा बदल	२०२१*	२०२२*	शेकडा बदल
दुचाकी (मोटार सायकली, स्कूटर्स, मोपेड्स)	२८,३४०.४१	२९,९४६.०७	५.७	२,३८६.६१	२,५०२.६१	४.९
ऑटो रिक्षा	१,०६०.६२	१,०७३.८७	१.२	२३१.५९	२३२.४४	०.४
हलकी मोटार वाहने (कार, जीप्स, स्टेशन वॅगन्स व टॅक्सी)	५,७६१.७१	६,१८२.१०	७.३	१,३१२.६२	१,३५८.८४	३.५
बसेस (स्टेज कॅरेजेस, कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस, शालेय बसेस व सार्वजनिक सेवा वाहने)	१५८.४२	१५७.४३	(-)०.६	१८.७७	१२.८४	(-)३१.६
माल मोटारी [आर्टीक्युलेटेड/मल्टी एक्सल वाहने, ट्रक्स व लॉरीज, टँकर्स, डिलीव्हरी व्हॅन्स (तीन व चार चाकी), इत्यादी]	१,९०७.४१	२,००८.९७	५.३	९३.८५	९९.४७	६.०
ट्रॅक्टर्स	८६८.७५	९७९.७८	१२.७	०.२१	०.२३	५.१
ट्रेलर्स	४३२.४१	४५३.३९	४.९	०.१४	०.१५	७.१
रूग्णवाहिका	१७.३६	२०.४१	१७.५	१.७१	१.९४	१३.४
इतर	८९.१६	९४.५०	६.०	३.४४	४.४१	२८.३
एकूण	**३८,६३६.२५**	**४०,९१६.४९**	**५.९**	**४०४८.९३**	**४,२१२.९२**	**४.१**

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

९.१९.१ वाहन चालक अनुज्ञप्ती आणि वाहन नोंदणी प्रमाणपत्र स्मार्ट कार्डच्या स्वरुपात अनुक्रमे सारथी व वाहन प्रणालीद्वारे दिले जातात. माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यात मोटार वाहने चालविण्याच्या वैध अनुज्ञप्तींची संख्या ३७५.३४ लाख होती व ती मागील वर्षाच्या तुलनेत तीन टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यात माहे डिसेंबर,२०२१ अखेर ३२.८८ लाख शिकाऊ अनुज्ञप्ती देण्यात आल्या.

सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सुविधा

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२० महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ (मरामापम) हे तालूका आणि महत्वाच्या वाहतूक केंद्राच्या ठिकाणी असलेल्या बस आगाराच्या आणि बस स्थानकांच्या माध्यमातून राज्यातील तसेच लगतच्या इतर राज्यातील जनतेस प्रवासी सेवा पुरविते. मरामापम तर्फे बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता ९.२३ मध्ये दिली आहे तर मरामापमची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२३ मरामापम तर्फे बस सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची आणि लोकसंख्येची टक्केवारी

बस सेवा	सेवा पुरविण्यात आलेल्या गावांची टक्केवारी		सेवा पुरविण्यात आलेल्या लोकसंख्येची टक्केवारी	
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
थेट	७८.२	७६.८	९३.०	९२.४
३ किमी पर्यंत	१४.२	१५.१	४.६	५.३
३ ते ५ किमी पर्यंत	४.४	४.७	१.४	१.४
५ किमी पेक्षा अधिक	३.२	३.४	०.९	०.९

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

तक्ता ९.२४ मरामापमची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	परिमाण	२०१९-२०	२०२०-२१*#	२०२१-२२+
ताब्यात असलेली एकूण वाहने	संख्या	१८,२७२	१७,३५८	१७,१७९
मार्गस्थ बसगाड्यांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	संख्या	१५,५०५	७,९६०	८,६६५
एकूण कर्मचारी (दि.३१ मार्च रोजी)	संख्या	१,००,१७१	९५,२२९	९२,१६४
प्रतिदिन सरासरी सार्थ किमी	लाख	५३.२९	२३.६१	२५.२७
वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची प्रतिदिन सरासरी संख्या	लाख	६०.०७	१५.०४	१५.०३
वाहन उत्पादकता	किमी	२९१.६४	१३६.०१	१४७.०८
चालक-वाहक उत्पादकता	किमी	२१७.१५	२१३.१४	२०५.३६
प्रति वाहन कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण (मार्गस्थ वाहनांच्या आधारे)	-	६.५४	११.९६	१०.६३
सरासरी आसन क्षमता	संख्या	४३.०६	४२.७९	४२.६७
भारमान (सवलतींच्या रकमा वगळून)	टक्के	५१.३	४५.८	३२.६
भारमान (सवलतींच्या रकमेसह)	टक्के	६८.४	५३.८	३१.८

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ # मरामापम ची वाहतूक सेवा कोविड -१९ लॉकडाऊन काळात निर्बंधित * अस्थायी + सप्टेंबरपर्यंत

९.२०.१ नियमित वाहतुकी शिवाय मरामापम यात्रा व नैमित्तिक करार तत्वावर विशेष वाहतूक सेवा पुरविते. मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक कराराची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२५ मरामापम ची यात्रा व नैमित्तिक करारांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

विवरण	यात्रा		नैमित्तिक करार					
			२०१९-२०			२०२०-२१		
	२०१९-२०	२०२०-२१	सवलतीत	सवलती शिवाय	सर्व	सवलतीत	सवलती शिवाय	सर्व
सार्थ किमी (लाख)	१६९.४५	०.००	११९.४६	१०१.१८	२२०.६४	२०९.१८	०.०५	२०९.२३
उत्पन्न (₹ कोटी)	६८.५६	०.००	३५.२९	७९.७७	११५.०६	१३१.५२	०.०१	१३१.५३
प्रति किमी उत्पन्न (₹)	४०.४६	०.००	२९.५४	७८.८४	५२.१५	६२.८७	३०.४३	६२.८७

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही .

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

९.२०.२ विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५ वर्षांवरील वयाचे), कर्क रुग्ण, स्वातंत्र्यसैनिक, इत्यादी प्रवाशांना मरामापम बस भाड्यात विविध सवलती देते. सवलतीच्या रकमेची प्रतिपूर्ती राज्य शासनाकडून केली जाते. सन २०२०-२१ मध्ये सवलतीची रक्कम ₹ ३७७.७३ कोटी होती.

९.२०.३ मरामापम ने सन २०१९-२० व सन २०२०-२१ मध्ये अनुक्रमे ₹ १२८.२९ कोटी व ₹ ६७.६५ कोटी टोल रक्कम अदा केली.

९.२०.४ अपघातांची संख्या व मरामापमने दिलेली भरपाई तक्ता ९.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२६ अपघातांची संख्या व मरामापम ने दिलेली भरपाई

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१
अपघात (संख्या)	३,३३७	१,४४४
मृत व्यक्ती (संख्या)	४७४	१६६
जखमी व्यक्ती (संख्या)	४,७०३	१,२९१
दर लाख किमी मागे अपघात दर	०.१७	०.१७
अपघातस्थळी अदा केलेली रक्कम (₹ कोटी)	०.२९	०.१२@
अंतिम भरपाई (₹ कोटी)	५०.५२	३०.९४@

उना उपलब्ध नाही @ अलेखापरिक्षीत

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

मरामापम तर्फे मालवाहतूक

९.२१ मरामापमने माहे मे, २०२० पासून मालवाहतूक सेवेचा प्रारंभ केला. यासाठी प्रवासी वाहनांच्या अंतर्गत रचनेत बदल करून १,१३० वाहने मालवाहतुकीस उपलब्ध करुन दिली. माहे सप्टेंबर, २०२१ अखेर मरामापम ने सुमारे १,२५४ लाख टन मालवाहतूक केली आहे.

शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक

९.२२ सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक व्यवस्था हे शहरातील प्रवासी वाहतुकीच्या प्रमुख साधनांपैकी एक साधन आहे. राज्यातील २२ शहरात ही सुविधा उपलब्ध आहे. यापैकी सात शहरात मरामापम, बृहन्मुंबई मध्ये बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम (बेस्ट), पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्रात पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित आणि उर्वरित १२ शहरात संबंधित महानगरपालिका / नगरपरिषद प्रवासी वाहतूक सेवा पुरवितात. शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२७ शहरी सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा विषयक सांख्यिकी

(दि.३१ मार्च रोजी)

वाहतूक सेवा पुरविणारी यंत्रणा	मार्गस्थ वाहनांची प्रतिदिन सरासरी संख्या		प्रतिदिन सरासरी प्रवासी वाहतूक (लाख)		प्रतिदिन सरासरी सार्थ वाहतूक (लाख किमी)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
मरामापम (शहर वाहतूक)	२८३	२९३	१.१८	०.१२	०.४४	०.०८
बेस्ट	२,८३९	३,१४३	२५.०८	१२.७३	४.४१	५.५०
पुणे महानगर परिवहन महामंडळ मर्यादित	१,३८३	७१४	१०.४७	२.७८	२.८९	१.५३
नवी मुंबई मनपा परिवहन	३२६	२८२	१.८३	०.९२	०.८०	०.६६
नागपूर मनपा परिवहन	३२१	१५७	०.७१	०.४०	०.६६	०.३१
ठाणे मनपा परिवहन	२७४	१५६	१.५८	०.५३	०.५०	०.२९
वसई-विरार मनपा परिवहन	१३०	४२	१.००	०.२०	०.२५	०.०७
कोल्हापूर मनपा परिवहन	९४	३३	०.७१	०.१७	०.२१	०.०७
सोलापूर मनपा परिवहन	२८	१२	०.१४	०.०२	०.०५	०.०३
कल्याण-डोंबिवली मनपा परिवहन	६५	३३	०.३४	०.०८	०.१०	०.०४
मिरा-भाईंदर मनपा परिवहन	४४	२१	०.३५	०.१३	०.११	०.०६
अमरावती मनपा परिवहन	२५	निरंक	०.२७	निरंक	०.०३	निरंक
अकोला मनपा परिवहन	१६	निरंक	निरंक	निरंक	निरंक	निरंक
खोपोली नगरपरिषद परिवहन	१६	निरंक	०.०४	निरंक	०.०२	निरंक
लातूर मनपा परिवहन	१५	१३	०.०५	०.०५	०.०२	०.०३
अहमदनगर मनपा परिवहन	१२	१५	०.०५	०.०७	०.०२	०.०३

मरामापम महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बेस्ट बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम

टीप : कोविड -१९ लॉकडाऊन काळात सार्वजनिक प्रवासी रस्ते वाहतूक सेवा निर्बंधित

आधार : महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ, बृहन्मुंबई विद्युत पुरवठा आणि परिवहन उपक्रम, पुणे महानगर परिवहन महामंडळ व संबधित महानगरपालिका / नगरपरिषद

रस्ते सुरक्षा

९.२३ राज्यामध्ये दरवर्षी रस्ते सुरक्षा या संकल्पनेवर आधारित पथनाट्ये आणि व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. सन २०२१ मध्ये राज्यात प्रति दहा हजार वाहनांमागे झालेल्या अपघातांची संख्या सात होती. रस्ते अपघात सांख्यिकी तक्ता ९.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२८ रस्ते अपघात सांख्यिकी

(संख्या)

वर्ष	अपघात		मृत व्यक्ती		जखमी व्यक्ती	
	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई	राज्य	बृहन्मुंबई
२०१९	३२,९२५	२,८७२	१२,७८८	४४७	२८,६२८	२,९२५
२०२०	२४,९७१	१,८१२	११,५६९	३४९	१९,९१४	१,७४०
२०२१*	२९,४९३	२,२३०	१३,५२८	३८७	२३,०७७	१,९४२

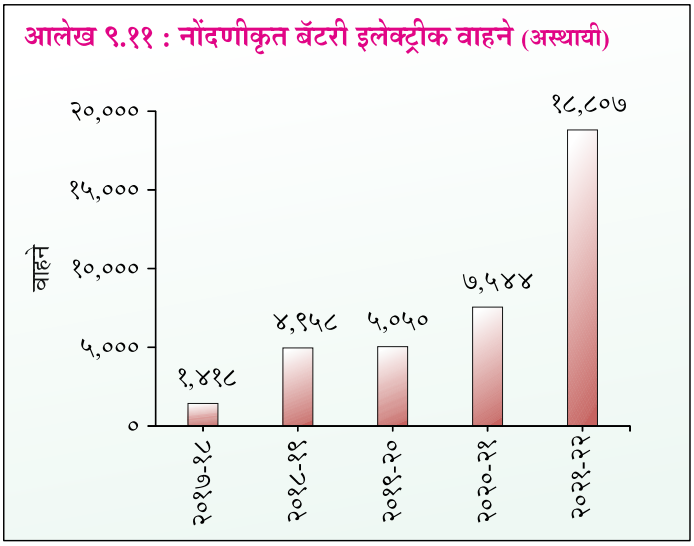
आधार : अतिरिक्त पोलिस महासंचालक यांचे कार्यालय (वाहतूक), गृहविभाग, महाराष्ट्र शासन, * अस्थायी

महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१

९.२४ राज्याने जुलै, २०२१ मध्ये महाराष्ट्र इलेक्ट्रीक वाहन धोरण, २०२१ जाहीर केले. धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- सन २०२५ पर्यंत नवीन वाहन नोंदणीत १० टक्के हिस्सा बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांचा असेल अशा रीतीने इलेक्ट्रीक वाहनांचा वापर वाढविणे
- सन २०२५ पर्यंत राज्यातील मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती या सहा नागरी समूहांमध्ये सार्वजनिक वाहतूकीतील २५ टक्के वाहने बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन प्रकारातील असतील
- सन २०२५ पर्यंत राज्यातील मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, औरंगाबाद, अमरावती या सहा प्रदूषित शहर समूहांमधील ताफा परिचालक (फ्लीट ऑपरेटर्स) ताफा समूहक (फ्लीट एग्रीगेटर्स) आणि ग्राहक वितरण मालवाहतूक यांची किमान २५ टक्के वाहने बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन प्रकारातील असतील

आलेख ९.११ : नोंदणीकृत बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहने (अस्थायी)

- सन २०२५ पर्यंत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या बस ताफ्यातील किमान १५ टक्के वाहने ही बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहन प्रकारातील असतील
- महाराष्ट्राला देशातील इलेक्ट्रीक वाहन उत्पादन क्षमतेच्या बाबतीत सर्वोच्च उत्पादक राज्य करणे

डिसेंबर,२०२१ अखेर राज्यात ४६,०४० बॅटरी इलेक्ट्रीक वाहनांची नोंदणी झाली आहे.

रेल्वे

९.२५ रेल्वे ही प्रमुख सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था आहे. प्रवासी व मालवाहतूक हे रेल्वे वाहतुकीचे दोन प्रमुख विभाग आहेत. दि.३१ मार्च, २०२१ रोजी राज्यातील लोहमार्गाची कोकण रेल्वेसह एकूण लांबी ६,२०३.९३ किमी होती व ती भारतातील एकूण (६८,१०२.७९ किमी) लांबीच्या ९.१ टक्के आहे. राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.२९ राज्यात सुरु असलेल्या रेल्वे कामांची सद्य:स्थिती

(दि.३० नोव्हेंबर,२०२१ रोजी)

मार्गाचे नाव	मार्गाची लांबी (किमी)	प्रकल्पाची एकूण किंमत (₹ कोटी)	भौतिक प्रगती (टक्के)
पुणे-मिरज लोंढा (दुपदरीकरण)	४६६	४,६७०.००	२५
वर्धा - नांदेड, यवतमाळ - पुसद मार्गे (नवीन मार्ग)	२८४	३,४४५.४८	२७
इटारसी - नागपूर तिसरा मार्ग	२८०	२,४४९.९१	१६
अहमदनगर - नारायणडोह - बीड - परळी - वैजनाथ (नवीन मार्ग)	२६१	४,७९४.६०	६५
दौंड - मनमाड	२४८	२,०८१.२७	३१
मनमाड - जळगांव तिसरा मार्ग	१६०	१,०३५.१६	२५
वर्धा - बल्लारशहा तिसरा मार्ग	१३२	१,२८३.४९	२९
वर्धा - नागपूर चौथा मार्ग	७६	६३७.९५	३६
वर्धा - सेवाग्राम-नागपूर तिसरा मार्ग	७६	५४०.०२	४२
कल्याण - कसारा तिसरा मार्ग	६८	१,३८७.५२	२७
बारामती - लोणंद (नवीन मार्ग)	६४	७३६.४४	५०$
बेलापूर - सीवूड- उरण (नवीन मार्ग)	५४	२,९८०.४१	७१$$
भुसावळ - जळगांव तिसरा मार्ग	२४	३२५.००	१००
जळगांव - भुसावळ चौथा मार्ग	२४	२६१.३७	५५

आधार : मध्य रेल्वे $ फलटण ते लोणंद मार्ग कार्यान्वित $$ बेलापूर ते खारकोपर मार्ग कार्यान्वित

मुंबई उपनगर रेल्वे

९.२६ उपनगरीय रेल्वे हे मुंबईमधील सार्वजनिक वाहतूकीचे प्रमुख साधन आहे. मुंबईची उपनगरीय रेल्वे यंत्रणा पश्चिम रेल्वे आणि मध्य रेल्वे या दोन विभागीय रेल्वे द्वारे चालविली जाते. हार्बर व ट्रान्स हार्बर मार्ग हे मध्य रेल्वेचे भाग आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये दररोज एकूण २२८ लोकल गाड्यांच्या तापाने ३,०३७ फेऱ्यांद्वारे सरासरी १४.२ लाख प्रवाशांची वाहतूक केली.

९.२७ मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्पातील रेल्वे मार्गाची कामे मुंबई रेल्वे विकास महामंडळ मर्यादित करीत आहे. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा एक मधील कामे पूर्ण झाली आहेत. मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३० मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३० मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प टप्पा दोन, तीन व तीन अ मधील प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(दि.३१ जानेवारी, २०२२ रोजी)

प्रकल्पाचे नाव	मार्गिकेची लांबी (मार्ग किमी)	अंदाजित किंमत (₹ कोटी)	खर्च (₹ कोटी)	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - २				
ठाणे-दिवा (अतिरिक्त पाचवी व सहावी मार्गिका)	९.४४	५०२.३६	६१८.३९	फेब्रुवारी,२०२२@
मुंबई सेंट्रल-बोरीवली (अतिरिक्त सहावी मार्गिका)	२९.५०	९१८.५३	५०८.५८	मार्च, २०२४
सीएसएमटी-कुर्ला (अतिरिक्त पाचवी व सहावी मार्गिका)	१५.३९	१,३६७.००	३७५.२०	मार्च, २०२४
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प - ३				
मध्य रेल्वे अंतर्गत पनवेल - कर्जत मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरीडॉर	२८	२,७८२.००	४२३.२०	डिसेंबर, २०२४
मध्य रेल्वे अंतर्गत ऐरोली - कळवा (उन्नत) मार्गावरील नवीन उपनगरीय कॉरीडॉर	४	४७६.००	१४९.०१	डिसेंबर, २०२४
पश्चिम रेल्वे अंतर्गत विरार - डहाणू रोड रेल्वे मार्गाचे चौपदरीकरण	६३	३,५७८.००	३२२.१३	मार्च, २०२५
मध्य व पश्चिम रेल्वेवरील मध्य मार्गावर बेकायदा प्रवेश नियंत्रण	-	५५१.००	२०३.०५	मार्च, २०२४
मुंबई नागरी वाहतूक प्रकल्प ३ अ				
कल्याण-बदलापूर (तिसरी व चौथी मार्गिका)	१४.०५	१,५१०.००	२.९५	मार्च, २०२५
रेल्वे स्थानक सुधारणा	-	९४७.००	०.००	मार्च, २०२५
बोरीवली - विरार (पाचवी व सहावी मार्गिका)	२६	२,१८४.००	१.६६	मार्च, २०२६
कल्याण -आसनगांव (चौथी मार्गिका)	३२.२२	१,७५९.००	१.१०	मार्च, २०२५
गोरेगाव-बोरीवली मधील हार्बर मार्गाचा विस्तार	७.०८	८२५.५८	०.००	मार्च, २०२६

आधार : मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन @ काम पूर्ण सीएसएमटी छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

९.२८ दुर्घटना टाळण्यासाठी उपनगरीय रेल्वे आगमन तसेच सुरक्षेविषयीच्या जागरुकते घोषणांव्यतिरिक्त पादचारी पूलाचे बांधकाम, भुयारी मार्ग नागरीकांच्या उपनगरीय रेल्वे ट्रॅकवरील बेकायदा प्रवेशावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भिंतींचे बांधकाम, बेकायदा प्रवेश ठिकाणांवर बंदी, विद्युत खांबांचे स्थलांतरण करणे, इत्यादी उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत. मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या तक्ता ९.३१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३१ मुंबई उपनगरीय रेल्वे मार्गावरील अपघाती मृत्यू व जखमींची संख्या

अपघाताचे कारण	२०१९		२०२०		२०२१	
	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी	मृत्यू	जखमी
रुळ ओलांडतांना	१,४५५	२७६	७३०	१२९	१,११४	१७६
रेल्वे व फलाट दरम्यान पडून	४	७	१	१	२	३
रेल्वेमधून पडून	६११	१,४०६	१७७	३६१	२७७	४४२
रेल्वेच्या खांबाचा धक्का लागून	९	५५	२	१२	६	१७
अन्य $	६१२	१,४५०	२०६	३७५	३५३	४६८
एकूण	**२,६९१**	**३,१९४**	**१,११६**	**८७८**	**१,७५२**	**१,१०६**

$ विजेचा धक्का लागून, आत्महत्या, नैसर्गिक मृत्यू, रासायनिक विश्लेषणासाठी संदर्भित केलेली प्रकरणे, इत्यादी

आधार : मुंबई लोहमार्ग पोलिस आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

मेट्रो रेल्वे प्रकल्प

९.२९ महानगर क्षेत्रासाठी सुरक्षित, विश्वसनीय, कार्यक्षम, किफायतशीर, प्रवाशांकरिता सुलभ आणि पर्यावरण दृष्ट्या शाश्वत अशा शीघ्र सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेसाठी मुंबई, नवी मुंबई, पुणे आणि नागपूर या शहरात मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हाती घेण्यात आले आहेत.

९.२९.१ **मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** शीघ्र वाहतूक व्यवस्थेवर आधारीत मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प हा सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी तत्वावर राबविण्यात येत आहे. मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती तक्ता ९.३२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३२ मुंबई महानगर प्रदेशात सुरु असलेल्या मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांची सद्य:स्थिती

(₹ कोटी)

मेट्रो लाईन / प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्प सुरु झाल्याचे वर्ष	प्रकल्पाची किंमत	खर्च +	काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित वर्ष	सद्य:स्थिती+
२ ए - दहिसर - डी. एन. नगर (१८.६ किमी)	२०१६	६,४१०.००	३,८१६.४४	मार्च, २०२२	स्थापत्य व प्रणालीची कामे डीएमआरसी मार्फत अंतिम टप्प्यात
२ बी -डी. एन. नगर-मंडाळे (२३.६ किमी)	२०१८	१०,९८६.००	१,५६५.८१	जून, २०२४	१. १४.२ स्थापत्य कामे पूर्ण २. पॅकेज १ साठी फेरनिविदा प्रक्रिया सुरू आहे
३ कुलाबा - वांद्रे - सीप्झ (३३.५ किमी)	२०१६	३३,४०६.००	१९,९६७.९२++	२०२२-२३	७१.५ टक्के कामे पूर्ण
४ वडाळा - घाटकोपर - ठाणे - कासारवडवली (३२ किमी)	२०१८	१४,५४९.००	१,३२९.८५	फेब्रुवारी, २०२४	३३.८ टक्के स्थापत्य कामे पूर्ण
४ अ कासारवडवली - गायमुख (२.७ किमी)	२०१९	९४९.००	१२२.६५	फेब्रुवारी, २०२४	२४ टक्के स्थापत्य कामे पूर्ण
५ ठाणे -भिवंडी - कल्याण (२३.५ किमी)	२०१९	८,४१७.००	४४२.५९	ऑक्टोबर, २०२४	१.भाग १ करिता (ठाणे-भिवंडी) स्थापत्य कामे प्रगतीपथावर २.४३.८ टक्के स्थापत्य कामे पूर्ण
६ स्वामी समर्थ नगर - विक्रोळी (१४.५ किमी)	२०१८	६,७१६.००	१,०६६.८६	फेब्रुवारी, २०२४	४०.५ टक्के स्थापत्य कामे डीएमआरसी मार्फत पूर्ण
७ अंधेरी (पू.) - दहिसर (पू.) (१६.५ किमी)	२०१६	६,२०८.००	३,०१७.५५	मार्च, २०२२	स्थापत्य व प्रणालीची कामे अंतिम टप्प्यात
८ दहिसर (पु) ते मिरा भाईंदर आणि अंधेरी ते छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळ (१३.५ किमी)	२०१९	६,६०७.००	५८६.४८	ऑक्टोबर,२०२४	२३.२ टक्के स्थापत्य कामे पूर्ण
९ गायमुख –शिवाजी चौक (मिरा रोड)	-	४,४७६.००	०.८३	ऑक्टोबर,२०२४	सल्लागाराची नियुक्ती करण्याचे काम प्रगतीपथावर

आधार : मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, मुंबई मेट्रो रेल्वे महामंडळ +डिसेंबर,२०२१ पर्यंत ++ जानेवारी, २०२२ पर्यंत

९.२९.२ **नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** महाराष्ट्र शासन सिडको मार्फत नवी मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची टप्प्या-टप्प्याने अंमलबजावणी करीत आहे. पहिल्या टप्प्यात सीबीडी बेलापूर - पेंधर हा ११ उन्नत स्थानके असलेला ११.१० किमीचा उन्नत मार्ग सिडकोमार्फत विकसित करण्यात येत असून प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ३,०६३.६३ कोटी आहे. या प्रकल्पा अंतर्गत डिसेंबर, २०२१ अखेर ₹ २,२७० कोटी खर्च झाला.

९.२९.३ **नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** नागपूर मेट्रो रेल्वे प्रकल्प ३८.२२ किमी लांबीचा असून यामध्ये ३८ स्थानकांचा समावेश आहे. या प्रकल्पाचा संपूर्ण विस्तार उत्तर-दक्षिण मार्ग (१९.८१ किमी लांबी व १८ स्थानके) व पूर्व-पश्चिम मार्ग (१८.४१ किमी लांबी व २० स्थानके) या दोन मार्गामध्ये विभागला आहे. माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत प्रकल्पाचे ९८.१ टक्के काम पुर्ण झाले असून त्यावर ₹ ८,४६२.३२ कोटी खर्च झाला. या प्रकल्पामधील उत्तर दक्षिण मार्गावरील खापरी ते कस्तूरचंद पार्क (१५.२ किमी) आणि पूर्व पश्चिम मार्गावरील लोकमान्य नगर ते सीताबर्डी (११ किमी) हे मार्ग जनतेसाठी खुले करण्यात आले.

९.२९.४ **पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्प:** पुणे मेट्रो रेल्वे प्रकल्पाची लांबी ३३.२८ किमी असून यामध्ये दोन मार्गांचा समावेश आहे. पिंपरी चिंचवड ते स्वारगेट मार्ग (परपल लाईन) १७.५३ किमी (११.४५ किमी उन्नत मार्ग व ६.०८ किमी भुयारी मार्ग) लांबीचा असून उन्नत मार्गावर नऊ व भुयारी मार्गावर पाच स्थानके आहेत. वनाज ते रामवाडी (ॲक्वा लाईन) हा १५.७५ किमी लांबीचा संपूर्णपणे उन्नत मार्ग असून १६ स्थानके आहेत. या प्रकल्पाची अंदाजित किंमत ₹ ११,४२० कोटी आहे. या प्रकल्पाचे माहे जानेवारी, २०२२ अखेर ६९ टक्के काम पूर्ण झाले व ₹ ७,७६४.१२ कोटी खर्च झाला.

जलवाहतूक

९.३० जलवाहतूक ही वाहतूकीच्या अन्य पर्यायांच्या तुलनेत किफायतशीर आणि पर्यावरणस्नेही आहे. बंदरे क्षेत्रास चालना देण्यासाठी पायाभूत सुविधा विस्तारीत करुन त्याद्वारे औद्योगिक विकास साधण्याकरिता राज्य शासन महाराष्ट्र बंदर विकास धोरण-२०१६ राबवित आहे. या धोरणाअंतर्गत हरितक्षेत्र बंदरे व संपर्क व्यवस्था, जेट्टी, किनारी मालवाहतूक आणि आंतरदेशीय जलमार्ग, शिपयार्ड, किनारी आर्थिक क्षेत्रे व सागरी प्रकल्प सुविधा, इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश आहे. बंदर प्रकल्पांना विद्युत शुल्क, बिगर-शेती उपकर, मुद्रांक शुल्क, बंदर शुल्क यामध्ये सवलती आणि स्वामित्व हक्क रकमेत सूट देण्यात येत आहे.

मोठी बंदरे

९.३०.१ मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ही दोन मोठी बंदरे राज्यात स्थित आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये मुंबई पोर्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट यांनी अनुक्रमे ५३३.२४ लाख मे. टन व ६४८.०९ लाख मे. टन मालाची वाहतूक केली. मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३३ मोठ्या बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब	मुंबई पोर्ट		जवाहरलाल नेहरू पोर्ट	
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०१९-२०	२०२०-२१
एकूण माल वाहतूक क्षमता (लाख मे.टन)	**७७८.५०**	**८२८.५०**	**१,१८८.३०**	**१,१८८.३०**
माल वाहतूक (लाख मे.टन)	**६०६.९५**	**५३३.२४**	**६८४.४९**	**६४८.०९**
पैकी अ) आयात	४१८.६३	३५९.३८	४०८.५१	३५२.४९
ब) निर्यात	१८८.३२	१७३.८६	२७५.९८	२९५.६०
प्रवासी वाहतूक (हजार)	१७५.१०	निरंक#	निरंक	निरंक
बंदरात आलेल्या बोटी (संख्या)	६,१६२	५,१४०	२,४९८	२,४९०

आधार : मुंबई पोर्ट ट्रस्ट व जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट

कोवीड लॉकडाउन कालावधीत प्रवासी वाहतूक करण्यात आली नाही.

लहान बंदरे

९.३०.२ राज्यातील ४८ लहान बंदरांच्या परिसरात अनेक बंदिस्त व बहुउद्देशीय जेट्टी असून त्या ठिकाणाहून देखील मालाची वाहतूक केली जाते. लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३४ लहान बंदरांची वाहतूक विषयक सांख्यिकी

बाब		२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
माल वाहतूक (लाख मे. टन)		**४३६.६१**	**२२५.२६**	**३५५.४८**
पैकी	अ) आयात	३६९.०४	१९१.७९	२८४.७३
	ब) निर्यात	६७.५७	३३.४७	७०.७५
प्रवासी वाहतूक (लाख)		**१५९.०७**	**३२.५८**	**९४.९७**
पैकी	अ) यांत्रिक बोटीतून	१५७.३०	३२.२६	९४.७४
	ब) बिगर यांत्रिक बोटीतून	१.७७	०.३२	०.२३

आधार: महाराष्ट्र सागरी मंडळ + डिसेंबरपर्यंत

सागरमाला कार्यक्रम

९.३०.३ बंदरामुळे होणाऱ्या विकासास चालना देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. किमान पायाभूत गुंतवणुकीमधून आयात निर्यात तसेच अंतर्गत व्यापाराच्या वाहतूकी वरील खर्च कमी करणे या दृष्टीने हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सागरमाला कार्यक्रमाअंतर्गत बंदराचे आधुनिकीकरण, नवीन बंदरे विकास, बंदर जोडणी, बंदर विकासाअंतर्गत औद्योगिकीकरण व सामाजिक विकास या प्रमुख बाबी आहेत. केंद्र शासनाने राज्यातील बंदरांवर पायाभूत सुविधा विकसीत करण्यासाठी ₹ ८७९.०६ कोटी अंदाजित किंमतीच्या ३२ प्रकल्पांना मंजुरी दिली आहे. त्यापैकी एकूण ₹ २००.८८ कोटी किंमतीचे आठ प्रकल्प पूर्ण झाले आहे आणि ₹ २५८.७९ कोटी अंदाजित किंमतीचे १३ प्रकल्प प्रगतीपथावर आहे.

९.३०.४ नवीन भाऊचा धक्का (मुंबई) ते मांडवा बंदर (रायगड) येथे आणि रायगड जिल्ह्यातील आगरदांडा ते दिघी येथे रो-रो सेवा सुरु करण्यात आली आहे. बेलापूर (नवी मुंबई), येथे पर्यटन जेट्टी बांधण्याचे काम पूर्ण झाले आहे. गोराई-बोरीवली, मार्वे-मनोरी, भाईंदर-वसई आणि नारिंगी - खारवाडेश्री, भाऊचा धक्का-काशीद आणि करंजा-रेवस या जलमार्गांवर रो-रो सेवा सुरु करण्यासाठी रो रो जेट्टींची कामे प्रगतीपथावर आहेत. मीरा भाईंदर, कोलशेत, काल्हेर व डोंबिवली येथे जेट्टींची कामे सुरू झालेली आहेत.

मरीना

९.३०.५ अनधिकृत व असंघटीत नांगरवाड्यांमुळे जलक्षेत्रामध्ये झालेली दाटी कमी होण्यास मरीनामुळे मदत होईल. या प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्यात ३० बोटी नांगरण्याकरिता पनवेल जवळील बेलापूर खाडी येथे पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात येणार आहे. गेट वे ऑफ इंडिया नजिकच्या समुद्रात नांगरुन ठेवलेल्या नौका व स्पीड बोटी मरीनामध्ये सुरक्षित ठेवता येतील.

हवाई वाहतूक

९.३१ राज्यात १३ विमानतळे कार्यान्वित आहेत. निवडक विमानतळ निहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी तक्ता ९.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३५ निवडक विमानतळ निहाय वाहतूक विषयक सांख्यिकी

(दि. ३१ मार्च रोजी)

विमानतळ	प्रवासी वाहतूक (लाख)		माल वाहतूक (मे टन)	
	२०२०	२०२१	२०२०	२०२१
अ) देशांतर्गत	**४५८.४९**	**१३३.९६**	**३,३०,१७०**	**१,८६,५३७**
मुंबई	३३५.१८	९८.३६	२,८२,५०६	१,५२,३८२
पुणे	७९.२७	२१.३३	३७,६४५	२६,४१९
नागपूर	२९.४६	९.४८	८,६६९	६,७१४
औरंगाबाद	३.४६	१.४५	९८१	७७६
जुहू (मुंबई)	१.५८	०.६०	३६२	१४५
जळगाव	०.१५	०.०६	०	०
कोल्हापूर	१.३१	०.७१	०	०
नांदेड	१.३७	०.२८	०	०
शिर्डी	५.६९	०.८६	०	०
ओझर नाशिक (एचएएल)	१.०२	०.८३	७	१०१
ब) आंतरराष्ट्रीय	**१२५.२१**	**१२.२३**	**५,८२,५३४**	**४,४०,५९६**
मुंबई	१२२.४९	१२.१८	५,८१,२७६	४,४०,५८४
पुणे	१.५५	०.०५	३४१	०
नागपूर	१.१५	नगण्य	९१७	१२
औरंगाबाद	०.०२	०	०	०
एकूण (अ + ब)	**५८३.७०**	**१४६.१९**	**९,१२,७०४**	**६,२७,१३३**

आधार: भारतीय विमानतळ प्राधिकरण एचएएल हिंदुस्थान ऐरोनॉटीक्स लिमिटेड

९.३१.१ छत्रपती शिवाजी महाराज आंतरराष्ट्रीय विमानतळावरील हवाई वाहतुकीची कोंडी कमी करण्यासाठी नवी मुंबई येथे अतिरिक्त विमानतळाचे काम सार्वजनिक खाजगी भागीदारी तत्वावर चार टप्प्यात प्रस्तावित असून प्रकल्पाच्या पहिल्या टप्प्याची अंदाजित मूलभूत किंमत ₹ १४,१७९ कोटी आहे. वार्षिक सहा कोटी प्रवासी व १५ लाख मे.टन माल वाहतूक क्षमतेचे नियोजन असणारे हे विमानतळ सर्वात मोठ्या हरितक्षेत्र विमानतळांपैकी एक असेल.

दळणवळण

९.३२ टपाल, दूरध्वनी, दृकश्राव्य व माहिती दूरसंचार हे दळणवळण व्यवस्थेचे प्रमुख घटक आहेत. राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी तक्ता ९.३६ मध्ये दिली आहे.

९.३३ राज्यात माहे सप्टेंबर, २०२१ अखेर इंटरनेट ग्राहकांची संख्या १०.२२ कोटी होती.

९.३४ माहे डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यात एकूण दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या ४४.७१ लाख होती. प्रति लाख लोकसंख्येमागे दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची संख्या अनुक्रमे ३,५७६ व १,०१,२६६ होती.

तक्ता ९.३६ राज्यातील टपाल सेवेबाबतची सांख्यिकी

(संख्या)

तपशील	क्षेत्र	२०१९-२०	२०२०-२१
टपाल कार्यालये	ग्रामीण	११,५०१	११,५०४
	नागरी	१,२४४	१,२४०
	एकूण	**१२,७४५**	**१२,७४४**
टपाल पेट्या	ग्रामीण	३१,६५६	३१,९३६
	नागरी	६,४४९	६,३५१
	एकूण	**३८,१०५**	**३८,२८७**
डिलिव्हरी पोस्टमन (टपाल सेवकांसह)	ग्रामीण	२,५२७	२,८४२
	नागरी	४,६१५	४,७९७
	एकूण	**७,१४२**	**७,६३९**

आधार : जीपीओ, मुंबई

दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्यांची आकडेवारी तक्ता ९.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता ९.३७ दूरध्वनी व भ्रमणध्वनी जोडण्या

(लाख)

सेवा पुरवठादार	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी	दूरध्वनी	भ्रमणध्वनी
एमटीएनएल	१६.९८	११.७८	१५.८४	११.३५	१४.६३	११.०४
बीएसएनएल	८.७८	७०.५१	७.३७	६८.२४	७.३६	६६.२७
भारती	५.१२	२६०.२१$	५.६३	२९१.८८$	७.०२	२९४.९२$
टाटा	७.९७	-	७.१४	-	६.९४	-
वोडाफोन आयडीया	१.१६	५०८.३९	१.४७	४३५.६२	१.३३	४०२.५३
रिलायन्स/जिओ	२.५१	४५५.३३	४.९६	५१८.५१	६.७९	४९१.११
रिलायन्स कॉम	१.७४	०.०३	०.७६	०.०२	०.६४	०.०१
एकूण	**४४.२६**	**१,३०६.२७**	**४३.१७**	**१,३२५.६२**	**४४.७१**	**१,२६५.८८**

$ भारती व टाटा टेली सर्व्हीसेस एकत्रित + डिसेंबरपर्यंत

आधार : भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण

* * * * *

परिशिष्ट ९.१

राज्यातील विजेचा पुरवठा व वापर

बाब	१९६०-६१	१९७०-७१	१९८०-८१	१९९०-९१	२०००-०१	२०१०-११	२०२०-२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)							
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता-							
(१) औष्णिक	४७७$	१,०६५$	२,७७१	६,४६२	८,०७५	९,६६५	२१,१७६
(२) नवीकरणीय ऊर्जा	--	--	--	--	--	३,४०८	९,८४६
(३) जलजन्य	२८२	८४४	१,३१७	१,५५२	२,८७४	३,०६६	३,०६१
(४) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	६७२	१,८२०	२,७१४	२,८१९
एकूण (अ-१)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१२,७६९**	**१८,८५३**	**३६,९०२**
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा हिस्सा							
(१) राष्ट्रीय औष्णि ऊर्जा महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	२,०४८@	४,६८६	७,२५४
(२) अणुशक्ती महामंडळ	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	१३७	६९०	६९०
एकूण (अ-२)	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**उ ना**	**२,१८५**	**५,३७६**	**७,९४४**
एकूण (अ-१ + अ-२)	**७५९**	**१,९०९**	**४,०८८**	**८,६८६**	**१४,९५४**	**२४,२२९**	**४४,८४६**
ब. निर्मिती (दशलक्ष युनिट)							
(१) औष्णिक	१,९०३$	३,३९२	११,४१६	२८,०८५	४९,३७७	५२,७९६	८७,६९०
(२) नैसर्गिक वायुजन्य	--	--	--	२,७३०	६,९४३	१८,७२९	५,९६४
(३) जलजन्य	१,३६५	४,५३३	६,४४८	५,६१५	४,८८९	६,३७४	५,५९३
(४) नवीकरणीय ऊर्जा #	--	--	--	--	--	५,११८	१५,८१३
एकूण	**३,२६८**	**७,९२५**	**१७,८६४**	**३६,४३०**	**६१,२०९#**	**८३,०१७**	**१,१५,०६०**
क. वापर (दशलक्ष युनिट)							
(१) औद्योगिक	१,८५३	५,३१२	८,१३०	१४,७०६	१८,३६३	३४,४१६	४४,१०९
(२) घरगुती	२६०	७३२	१,७७९	५,०६५	११,१७२	१९,५४६	३०,२२९
(३)कृषि	१५	३५६	१,७२३	६,६०४	९,९४०	१६,२५७	३३,९२४
(४) वाणिज्यिक	१९८	५४७	९४९	२,०६८	४,१०५	११,५२७	९,४१५
(५) रेल्वे	३३९	४२१	७६६	९७०	१,५८१	२,१८८	१३५
(६) सार्वजनिक पाणी पुरवठा	३५	१४६	३३०	उ ना	१,१९९	१,९८३	६,०९०
(७) सार्वजनिक दिवाबत्ती	२०	७४	१५९	२९१	५५१	८४६	
(८) संकीर्ण	--	६२	१९८	२६७	३७८	६३३	७८९
एकूण	**२,७२०**	**७,६५०**	**१४,०३४**	**२९,९७१**	**४७,२८९**	**८७,३९६**	**१,२४,६९१**
ड. दरडोई विजेचा अंतिम वापर (युनिट)							
(१) औद्योगिक	४६.८	१०५.४	१२९.५	१९५.४	१९१.२	३०७.२	३५५.८
(२) वाणिज्यिक	५.०	१०.९	१५.१	२७.५	४२.७	१०२.९	७६.०

आधार - (१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण (४) बेस्ट उ ना उपलब्ध नाही
(२) महानिर्मिती (५) टाटा पॉवर कं. मर्या.
(३) महावितरण (६) अदानी इलेक्ट्रिसिटी मुंबई मर्या.

टीप - (१) उपलब्ध आकडेवारी केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेची आहे.
(२) @ यात राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ व अणुशक्ती महामंडळाकडील वाटप न झालेला तसेच गोवा राज्याचा शिलकी ३२३ मेगावॅटचा अतिरिक्त हिस्सा समाविष्ट आहे.
(३) # यात बंदिस्त वीज व नवीकरणीय ऊर्जेची (महावितरणला विकलेली) आकडेवारी समाविष्ट आहे.
(४) $ यात तेलजन्य ऊर्जेची आकडेवारी औष्णिक ऊर्जेत समाविष्ट आहे.
(५) टाटा पॉवर व अदानी इलेक्ट्रिसिटी वगळून इतर खाजगी कंपन्यांची स्थापित क्षमता व निर्मिती सीइएच्या वेबसाईट अहवालानुसार दिली आहे.
(६) १ युनिट = एक किलो वॅट तास

परिशिष्ट ९.२

राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी
(सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.क्र.	वर्ष	राष्ट्रीय महामार्ग	प्रमुख राज्य महामार्ग	राज्य महामार्ग	प्रमुख जिल्हा	इतर जिल्हा	ग्रामीण	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
१	१९६५-६६	२,३६४	--	१०,५२८	१२,६२८	८,७४४	१७,५२४	५१,७८८
२	१९७०-७१	२,४४५	--	१४,२०३	१७,६८४	११,०१२	२०,०२०	६५,३६४
३	१९८०-८१	२,९४५	--	१८,९४९	२५,२३३	२५,४०४	६८,६००	१,४१,१३१
४	१९९०-९१	२,९५९	--	३०,९७५	३८,९३६	३८,५७३	६१,५२२	१,७२,९६५
५	२०००-०१	३,६८८	--	३३,२१२	४६,७५१	४३,६९६	८९,५९९	२,१६,९४६
६	२००५-०६	४,३६७	--	३३,५७१	४८,९८७	४५,२२६	९९,२७९	२,३१,४३०
७	२००६-०७	४,३६७	--	३३,६७५	४९,१४७	४५,६७४	१,००,८०१	२,३३,६६४
८	२००७-०८	४,३६७	--	३३,८००	४९,३९३	४५,८८६	१,०२,१४९	२,३५,५९५
९	२००८-०९	४,३६७	--	३३,९३३	४९,६२१	४६,१४३	१,०३,६०४	२,३७,६६८
१०	२००९-१०	४,३७६	--	३४,१०२	४९,९०१	४६,८१७	१,०४,८४४	२,४०,०४०
११	२०१०-११	४,३७६	--	३४,१०३	४९,९३६	४६,८९७	१,०६,४००	२,४१,७१२
१२	२०११-१२	४,३७६	--	३४,१५७	५०,२५६	४७,५२९	१,०६,६०१	२,४२,९१९
१३	२०१२-१३	४,३७६	६,६९४	२७,५२८	५०,२५६	४७,५७३	१,०६,७४५	२,४३,१७२
१४	२०१३-१४	५,८५८	६,३३७	३३,९६३	५०,२३२	५२,७६१	१,१४,५५७	२,६३,७०८
१५	२०१४-१५	४,७६६	६,१६३	३३,८६०	५०,५८५	५८,११५	१,४५,८७९	२,९९,३६८
१६	२०१५-१६	४,९०१	५,२४९	३३,६९५	५२,२७५	५६,५६४	१,५३,४३५	३,०५,११९
१७	२०१६-१७	७,६८२	३,९७१	३०,७७६	५१,६२७	५६,३३६	१,५३,९४६	३,०४,३३६
१८	२०१७-१८	१०,१९५	३,२७२	२९,१५१	५५,०३०	५३,९२४	१,५२,२७२	३,०३,८४३
१९	२०१८-१९	१०,३००	२,९६७	२८,४६६	६०,५३१	४९,२०६	१,५७,१२७	३,०८,५९७
२०	२०१९-२०	१७,७२६	२,९६७	२९,०३०	६३,८८६	४७,३९८	१,४८,३३५	३,०९,३४२
२१	२०२०-२१*	१८,०८९	२,९००	२९,०७६	६६,२००	४६,४०७	१,५७,८६२	३,२०,५३५

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी

टीप - (१) १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे .

(२) सन १९६५-६६ ते २०११-१२ करिता राज्य महामार्गात प्रमुख राज्य महामार्गाचा समावेश आहे.

(३) सन २०१२-१३ पासून रस्ते लांबीची विभागणी २००१-२१ रस्ते विकास योजनेनुसार आहे.

परिशिष्ट ९.३

जिल्हानिहाय रस्त्यांच्या लांबीचे रुंदीनुसार वर्गीकरण
(सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखभालीखालील)

(किमी)

अ.	जिल्हा	साध्य लांबी २०१९-२०					साध्य लांबी २०२०-२१*				
क्र.	रूंदी (मीटर)	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण	७.००	५.५	३.७५	इतर	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	बृहन्मुंबई	४९	०	०	०	४९	४९	०	०	०	४९
२	ठाणे	३९८	२५३	१,२२१	२,४६६	४,३३८	४९३	२८४	१,१३२	२,४८९	४,३९८
३	पालघर	५५०	४९२	१,६५५	४,३५०	७,०४६	५७३	५१६	१,६५१	४,३२३	७,०६३
४	रायगड	८६२	१,५९२	९०५	२,४७०	५,८२९	७७३	१,५७०	९१२	२,४७०	५,७२६
५	रत्नागिरी	५३३	८५९	८,३६०	२२७	९,९७९	४८८	९०१	८,३३२	२११	९,९३२
६	सिंधुदुर्ग	१९७	९६१	३,४७५	३,४३३	८,०६६	२००	८२२	३,५८१	३,४३३	८,०३६
	कोकण विभाग	**२,५८८**	**४,१५७**	**१५,६१५**	**१२,९४७**	**३५,३०७**	**२,५७७**	**४,०९३**	**१५,६०८**	**१२,९२७**	**३५,२०४**
७	अहमदनगर	१,६००	१,३९२	९,२७९	३,३७९	१५,६५०	१,५२२	१,२८७	१०,५४९	७,५८१	२०,९३९
८	नाशिक	१,५२५	१,७४८	९,७२८	६,६८२	१९,६८३	१,४७३	१,८१६	१०,८१३	५,३६५	१९,४६७
९	धुळे	९४७	५१९	४,२२१	७७	५,७६५	९५५	४७३	५,३८१	१५७	६,९६६
१०	नंदुरबार	३६६	५१४	४,४९७	७८	५,४५५	३४४	४८०	६,२१८	५७	७,०९९
११	जळगाव	९४१	१,२८३	४,९६८	२,७६०	९,९५३	१,०४७	१,२३७	५,३०५	५,७१९	१३,३०९
	नाशिक विभाग	**५,३७९**	**५,४५७**	**३२,६९४**	**१२,९७६**	**५६,५०६**	**५,३४१**	**५,२९२**	**३८,२६६**	**१८,८७९**	**६७,७७९**
१२	पुणे	१,९२९	१,२४५	१६,३६७	१३०	१९,६७०	१,६१४	१,४४५	१६,२२७	५९	१९,३४५
१३	सातारा	९९०	१,०९६	८,६६८	३,३१४	१४,०६९	७२५	१,०५८	८,६०६	३,३१६	१३,७०५
१४	सांगली	८६५	१,०७०	४,२५३	६,१३८	१२,३२६	१,५००	९९८	४,२२५	६,१४५	१२,८६९
१५	कोल्हापुर	८६४	१,०४४	३,८५३	३,१४६	८,९०७	७७८	१,०५३	३,७९१	३,१०८	८,७३०
१६	सोलापूर	१,६१३	९८९	१०,२२५	४,९६४	१७,७९०	१,७९०	८३८	५,३८४	९,५६७	१७,५७९
	पुणे विभाग	**६,२६२**	**५,४४३**	**४३,३६६**	**१७,६९१**	**७२,७६२**	**६,४०८**	**५,३९२**	**३८,२३२**	**२२,१९५**	**७२,२२८**
१७	औरंगाबाद	८५८	८३३	६,७२१	१,८८८	१०,३००	८८०	८१३	६,७२१	१,८८८	१०,३०२
१८	जालना	७०२	३९४	४,८२४	१,५७९	७,४९९	८४४	३७५	४,९४९	१,३२३	७,४९१
१९	परभणी	४३८	१८४	३,८९८	८९८	५,४१८	४२४	१८६	३,८७०	९२९	५,४०९
२०	हिंगोली	१७२	२२०	३,३९८	६९	३,८५९	२५८	१७०	३,४९६	६९	३,९९३
२१	नांदेड	१,०८८	६६७	७,८०५	२,१३७	११,६९७	१,१२३	७१९	७,८४०	२,३३०	१२,०१२
२२	बीड	१,०८९	४३५	८,२५२	२,५८९	१२,३६५	१,१५३	४३५	८,२५२	२,५९४	१२,४३४
२३	उस्मानाबाद	५१५	९०८	४,५८४	१,४४७	७,४५४	६१२	९०५	४,८८३	१,१३१	७,५३१
२४	लातूर	६९४	७६७	५,३५८	९९७	७,८१६	६७९	८०१	५,४१४	१,०२०	७,९१४
	औरंगाबाद विभाग	**५,५५५**	**४,४०८**	**४४,८४०**	**११,६०४**	**६६,४०७**	**५,९७३**	**४,४०४**	**४५,४२५**	**११,२८४**	**६७,०८६**
२५	बुलढाणा	४३०	७१३	२,८५१	१,४७०	५,४६५	१,००९	३२३	२,८७५	१,४७१	५,६७८
२६	अकोला	६२६	५१०	१,३७८	१,१०१	३,६१५	५०४	४२०	१,३७८	१,१०१	३,४०३
२७	वाशिम	३५४	४०३	१,१४१	१,१६२	३,०६०	४८१	३२६	१,१६३	१,१२२	३,०९२
२८	अमरावती	६४९	९२७	१,८५६	४,६८२	८,११४	८४२	८२९	१,७६९	४,६८२	८,१२२
२९	यवतमाळ	७२७	९२८	३,५३९	३,४९४	८,६८८	८२४	८६३	३,५३९	३,४९४	८,७२०
	अमरावती विभाग	**२,७८६**	**३,४८१**	**१०,७६५**	**११,९०९**	**२८,९४२**	**३,६६०**	**२,७६१**	**१०,७२४**	**११,८७०**	**२९,०१५**
३०	वर्धा	४४४	५१८	१,८०३	२,५३४	५,२९९	३०८	३१३	३,५८७	३,२२४	७,४३२
३१	नागपूर	१,०८२	६४५	६,३५४	६,५८४	१४,६६६	५५८	४१८	१,८०३	२,५३३	५,३१३
३२	भंडारा	३४८	२४६	२,८५९	२,७६९	६,२२१	१,०५७	६४२	६,३९५	६,४९५	१४,५८९
३३	गोंदिया	२१८	३१७	३,६७५	३,२२७	७,४३८	२३६	२४५	२,८९३	२,७३४	६,१०९
३४	चंद्रपुर	३१२	६१२	५,९४२	२,६१८	९,४८४	७१२	४८२	५,९४२	२,६१८	९,७५४
३५	गडचिरोली	४२२	७४६	४,६२२	५२०	६,३१०	५०२	४९८	४,४५५	५६९	६,०२५
	नागपूर विभाग	**२,८२६**	**३,०८४**	**२५,२५५**	**१८,२५३**	**४९,४१८**	**३,३७३**	**२,५९८**	**२५,०७६**	**१८,१७५**	**४९,२२३**
महाराष्ट्र राज्य		**२५,३९६**	**२६,०३०**	**१,७२,५३६**	**८५,३७९**	**३,०९,३४२**	**२७,३३२**	**२४,५४१**	**१,७३,३३१**	**९५,३३१**	**३,२०,५३५**

आधार - सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन

* अस्थायी

परिशिष्ट ९.४

राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

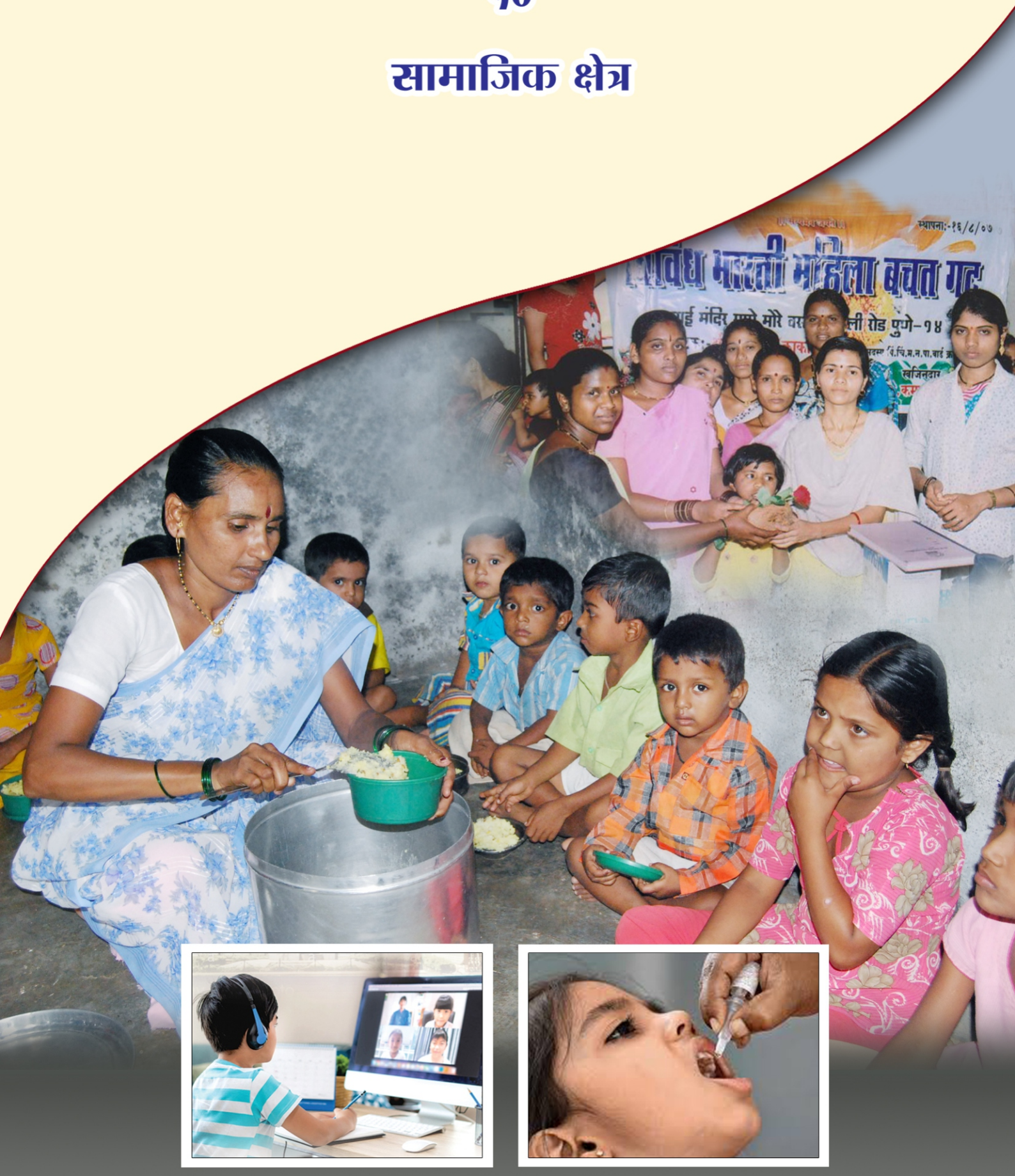
(१ जानेवारी रोजी)

अ.क्र.	वाहनांचा प्रकार	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०२०	२०२१	२०२२*
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	मोटार सायकली, स्कूटर व मोपेड	८३,९३०	३,४६,८२६	१६,९६,१५७	४४,०९,९०६	१,२०,६०,९९०	२,७७,११,४३०	२,८३,४०,४०८	२,९९,४६,०६५
२	मोटार गाड्या, जीप आणि स्टेशन वॅगन्स	१,२२,५०८	२,२४,७५२	४,२३,५०५	९,०१,२७८	२३,८२,७८९	५२,३६,३७७	५३,८८,४७५	५८,१८,०४२
३	टॅक्सी कॅब्ज	१७,८०६	३१,३०२	४३,१६८	८६,४३८	१,८२,६७६	३,७१,४२९	३,७३,२३७	३,६४,०६१
४	स्वयंचलित रिक्शा	३,०४९	२९,४७४	१,२६,०४९	४,०७,६६०	६,४४,०३७	१०,५२,२२८	१०,६०,६१६	१०,७३,८६५
५	स्टेज कॅरेजेस	१०,२५०	१३,७८९	१८,२०३	२७,२८६	३४,०६१	४०,३३५	४०,४८२	४१,९०८
६	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेजेस	--	१,४९८	३,९८०	१३,९७५	३१,४५९	७१,६५६	७२,२७३	६९,२४६
७	मालमोटारी -						१८,७७,३१३	१९,०७,४०८	
	(१) डिझेल इंजिन	३४,९८७	८७,०७९	१,८०,८८३	३,४१,३४४	८,७८,२३९	--	--	१९,०७,४४५
	(२) पेट्रोल इंजिन	२१,७९१	१८,००५	१३,७७४	५७,३१७	७७,१८९	--	--	१५,८०६
	(३) इतर (सीएनजी, एलपीजी, इ.)	--	--	--	उ ना	उ ना	--	--	८५,१५६
	(४) विद्युत	--	--	--	--	--	--	--	५६१
८	रुग्णवाहिका	४४१	९२५	२,२३३	४,०२५	९,६००	१६,७७३	१७,३६२	२०,४०५
९	शाळेच्या बसेस	४९१	५९४	१,०२५	१,७१४	६,११७	३२,५३०	३२,६२८	३३,०२४
१०	खाजगी प्रवासी वाहने	८१०	२,१७१	४,६२२	५,८१५	९,४२१	१२,८९७	१३,०३७	१३,२५१
११	जोड वाहने (ट्रेलर)	७,०७५	२३,१७३	६०,८५८	१,६७,८५६	२,८४,६९६	४,२५,२५९	४,३२,४१२	४,५३,३८५
१२	ट्रॅक्टर्स	७,८२१	२४,०७९	६१,०८८	१,७२,५७८	३,५८,५५६	८,२७,५८१	८,६८,७५०	९,७९,७७७
१३	इतर	८१०	१,३१९	५,०४०	९,८७२	२९,८२९	८५,७८५	८९,१५९	९४,५०१
	एकूण	**३,११,७६९**	**८,०४,९८६**	**२६,४०,५८५**	**६६,०७,०६४**	**१,६९,८९,६५९**	**३,७७,६१,५९३**	**३,८६,३६,२४७**	**४,०९,१६,४९८**
	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	६१८	१,३०९	३,३५३	७,१८६	१५,११९	३०,७४६	३१,१६८	३२,७३२
	सार्वजनिक बांधकाम व जिल्हा परिषद यांच्या देखभालीखालील असलेल्या दर किमी रस्तेलांबीमागे मोटार वाहनांची संख्या	५	६	१५	३१	७१	१२२	१२५	१२८
	दर लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	०.९	१.५	२.८	४.४	८.५	१४	१४	१६

आधार - परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन * अस्थायी उ ना उपलब्ध नाही.

१०

सामाजिक क्षेत्र

१०. सामाजिक क्षेत्र

१०.१ समाजातील सर्व घटकांसाठी समानतेने संधीं निर्मिती व लाभांच्या समन्यायी वाटपाची सुनिश्चिती हे सामाजिक क्षेत्र विकासाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणाच्या अधिक चांगल्या संधी, चांगल्या आरोग्य सुविधा उपलब्ध असलेला, महिला व बालके तसेच सर्व सामाजिक गटांच्या कल्याणावर लक्ष केंद्रित करणारा, गरिबी आणि उपासमारीच्या समस्येवर मात करणारा, मूलभूत सुविधांसह उत्तम निवास व्यवस्था उपलब्ध असलेला, पर्यावरण संवर्धन करणारा समाज शाश्वत विकासाकडे वाटचाल करतो. सुशासन आणि लोकसहभागातून गुणवत्तापूर्ण सेवा सामाजिक क्षेत्रात अपेक्षित विकास साधण्यास सहायभूत ठरतात.

शिक्षण

१०.२ आर्थिक विकास, सामाजिक परिवर्तन, समावेशकता आणि समानता यासाठी शिक्षण हे साधन आहे. 'सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तावूर्ण समन्यायी शिक्षणाची सुनिश्चिती आणि सर्वांसाठी आजीवन शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक आहे. हे साध्य करण्यासाठी, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२० मध्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्जनशील क्षमतेच्या विकासावर भर देण्यात आला आहे. समन्यायी आणि सर्वसमावेशक गुणवत्तावूर्ण शिक्षणासाठी शासन विविध योजना राबवत आहे.

प्राथमिक शिक्षण

१०.३ प्राथमिक शिक्षणासाठी विविध शैक्षणिक कार्यक्रम मार्फत राज्यात राबविले जातात. प्राथमिक (इयत्ता पहिली ते पाचवी) व उच्च प्राथमिक (इयत्ता सहावी ते आठवी) शिक्षणाचे काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.१ मध्ये देण्यात आले आहेत तर विभागनिहाय आकडेवारी परिशिष्ट १०.१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१ प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
प्राथमिक शाळांची संख्या (माहिती नोंदणी करणाऱ्या)		१,०६,२३७	१,०६,४९१	१,०६,३३८
ग्रामीण भागातील शाळांची टक्केवारी		७७.२	७७.२	७७.१
दर १० चौ. किमी मागील शाळांची/तुकड्यांची घनता	प्राथमिक	३.२	३.२	३.२
	उच्च प्राथमिक	१.८	१.७	१.७
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (६ ते ११ वर्षे वय) प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या		१०.०	१०.१	१०.१
दर हजार मुलांच्या लोकसंख्येमागे (११ ते १४ वर्षे वय) उच्च प्राथमिक शाळा/तुकड्यांची संख्या		९.४	९.३	९.३
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		२१.५	२१.६	२१.६
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)		१५७.४	१५६.९	१५३.९
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४६.९	४७.०	४७.१
एकूण पटसंख्या प्रमाण	प्राथमिक	९९.२	९८.५	१०४.८
	उच्च प्राथमिक	५८.३	५८.७	९९.६
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		३०	२९	२६
शिक्षकांची संख्या (लाख)		५.२	५.३	५.१
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण		३०:१	२९:१	३०:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९८.८	९९.३	९९.४
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९५.९	९२.९	९६.५
संरक्षक भिंत		८२.६	८३.७	८४.६
संगणक		५८.९	६३.३	६६.७
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		८९.५	९०.०	९२.२
खेळाचे मैदान		८५.१	८५.१	८६.८
ग्रंथालय		८१.२	८३.९	८७.५
विद्युत जोडणी		९४.३	९३.५	९५.३
गळतीचे प्रमाण	प्राथमिक	१.०९	०.०४	१.००
	उच्च प्राथमिक	२.१५	१.१७	१.५३
मुली मुले असमानता निर्देशांक	प्राथमिक	०.८९	०.८९	०.८९
	उच्च प्राथमिक	०.८८	०.८८	०.८८

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद (जिल्हा माहिती प्रणाली U-DISE+)

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९

१०.४ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ ची अंमलबजावणी राज्यात एप्रिल, २०१० पासून सुरू आहे. या अधिनियमा अंतर्गत बालकांना नजिकच्या शाळेत मोफत व सक्तीचे पूर्ण प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही बालकाला प्राथमिक शिक्षण घेण्यास व पूर्ण करण्यास प्रतिबंध होईल असे कोणत्याही प्रकारचे शुल्क, आकार किंवा खर्च अदा करण्याची जबाबदारी नसेल अशी या अधिनयिमाद्वारे हमी देण्यात आली आहे. सदर अधिनियमा अंतर्गत स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळेतील (अल्पसंख्याक शाळा वगळून) एकूण प्रवेश क्षमतेच्या २५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात येतात आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व वंचित घटकांतील विद्यार्थ्यांना प्रवेश तसेच पूर्व प्राथमिक ते आठवी पर्यंतचे शिक्षण मोफत देण्यात येते. अधिनियमाच्या अंमलबजावणीच्या सुरूवातीपासून जून, २०२१ पर्यंत एकूण ५.७६ लाख विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये प्रवेश देण्यात आला. सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर अखेर ७०,९७० विद्यार्थ्यांना या अधिनियमा अंतर्गत प्रवेश प्राप्त झाला.

१०.४.१ बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ अंतर्गत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील प्रत्येक शाळाबाह्य मुलास/मुलीस शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये २६,४५३ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व त्यापैकी १३,७८४ मुलांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात आले. सन २०२१-२२ मध्ये २०,८८६ शाळाबाह्य मुलांना मुख्य प्रवाहात आणण्यात आले व त्यापैकी १२,३४४ मुलांना विशेष प्रशिक्षण देण्याचे प्रस्तावित आहे.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण

१०.५ माध्यमिक (इयत्ता नववी ते १० वी) व उच्च माध्यमिक (इयत्ता ११ वी ते १२ वी) शिक्षणाचे काही महत्वाचे निर्देशक तक्ता १०.२ मध्ये देण्यात आले आहेत.

तक्ता १०.२ माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षणाबाबतचे काही महत्वाचे निर्देशक

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण देणाऱ्या नोंदविलेल्या शाळांची संख्या		२७,४४६	२८,०९३	२८,५०५
ग्रामीण भागातील शाळांचे प्रमाण		६२.४	६१.९	६१.८
दर १० चौ. किमी मागील शाळांची/तुकड्यांची घनता	(अ) माध्यमिक	०.८	१.८	०.८
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.३	०.४	०.४
स्वअर्थसहाय्यित खाजगी शाळांची एकूण शाळांशी टक्केवारी		३३.३	३४.७	२६.७
शाळेतील पटसंख्या (लाखात)		६६.१	६४.८	६५.२
पटसंख्येतील मुलींची टक्केवारी		४६.०	४६.५	४७.०
एकूण पटसंख्येचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	९१.५	९१.०	९२.६
	(ब) उच्च माध्यमिक	७१.४	६८.७	६८.२
सरासरी विद्यार्थी-वर्गखोली प्रमाण (सर्व शाळा)		४७	४४	४४
शिक्षकांची संख्या (लाखात)		२.४३	२.५१	२.४८
विद्यार्थी -शिक्षक प्रमाण		२७:१	२६:१	२६:१
सुविधा असलेल्या शाळांची टक्केवारी				
पिण्याचे पाणी		९९.७	९९.८	९९.९
मुलींकरिता कार्यरत शौचालय		९७.७	९८.६	९८.७
संरक्षक भिंत		९३.१	९३.७	९४.३
दिव्यांगांसाठी उतरता रस्ता		८२.५	८६.८	८७.५
खेळाचे मैदान		९४.७	९५.१	९५.३
ग्रंथालय		९०.२	९३.०	९४.४
विद्युत जोडणी		९८.४	९८.८	९८.३
संगणक		८०.०	८६.२	८८.४
संगणक व इंटरनेट		७०.८	७०.४	७३.०
गळतीचे प्रमाण	(अ) माध्यमिक	८.८	६.४	४.६
	(ब) उच्च माध्यमिक	४.८	४.४	१.४
मुली मुले असमानता निर्देशांक	(अ) माध्यमिक	१.००	०.८६	०.८६
	(ब) उच्च माध्यमिक	०.९६	०.८७	०.८७

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद (जिल्हा माहिती प्रणाली UDISE+)

स्वअर्थसहाय्यित शाळा

१०.६ महाराष्ट्र स्वअर्थसहाय्यित शाळा (स्थापना व नियमन), अधिनियम २०१२ ची अंमलबजावणी राज्यात जानेवारी, २०१३ पासून सुरू आहे. स्वअर्थसहाय्यित शाळांची मंडळ निहाय व माध्यम निहाय संख्या तक्ता १०.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३ स्वअर्थसहाय्यित तत्वावर मान्यता प्राप्त शाळांची मंडळ निहाय व माध्यम निहाय संख्या

वर्ष	मंडळ					माध्यम		
	राज्य मंडळ	सीबीएसई	राज्य मंडळ व सीबीएसई	आयसीएसई/आयजीसीएसई/ आयबी/ इतर	एकूण	मराठी	इंग्रजी	उर्दू/हिंदी
२०१८-१९	४,३००	७८५	२६	३२७	५,४३८	७०५	४,६३५	९८
२०१९-२०	४,८०१	८७९	२०	३७२	६,०७२	७८२	५,१८४	१०६
२०२०-२१	५,०३०	९९५	१८	३८१	६,४२४	८१९	५,४९२	११३

सीबीएसई सेंट्रल बोर्ड ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयसीएसई इंडियन सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयजीसीएसई इंटरनॅशनल जनरल सर्टिफिकेट ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन
आयबी इंटरनॅशनल बॅचलरेट
आधार : १) शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र शासन
२) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

समग्र शिक्षा

१०.७ समग्र शिक्षा हा व्यापक कार्यक्रम राज्यात सन २०१८-१९ पासून राबविण्यात येत आहे. शाश्वत विकास ध्येया मध्ये अंतर्भूत केल्याप्रमाणे पूर्व-शालेय स्तरापासून उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत सर्वसमावेशक व समन्यायी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची सुनिश्चिती करण्यासाठी सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान व शिक्षक शिक्षण या तीन योजना या कार्यक्रमा अंतर्गत समायोजित करण्यात आल्या आहेत. या कार्यक्रमा अंतर्गत शैक्षणिक सुविधांच्या किमान मानकांची पूर्तता करण्याची खात्री देण्यात आली आहे. तसेच, शालेय शिक्षणातील सामाजिक व मुला-मुलींमधील भेद कमी करण्याचे निर्धारित केले आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत व्यावसायाभिमुख शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन फलनिष्पत्तीमध्ये वाढ होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते. सन २०२०-२१ मध्ये समग्र शिक्षा अंतर्गत ₹ १,२३९.३० कोटी खर्च झालाअसून सन २०२१-२२ मध्ये सप्टेंबर अखेर ₹ ३१०.७६ कोटी खर्च झाला.

दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रम

१०.८ विशेष गरजा असलेल्या मुलांना सर्वसाधारण व्यवस्थेत सर्वसाधारण मुलांसोबत दर्जेदार शिक्षण मिळून त्यांची भावनिक उन्नती होण्यासाठी तसेच त्यांना सामाजात सामावून घेण्यासाठी राज्यात 'दिव्यांग समावेशक शिक्षण' कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमात विशेष गरजा असलेली मुले ओळखून त्यांची वैद्यकीय तपासणी करून गरजेनुसार *ब्रेल*लिपीतील पुस्तके, चष्मे, श्रवणयंत्रे व उपकरणे, वाचा प्रशिक्षक, इत्यादी शिक्षण विषयक आणि पुनर्वसनाकरिता सहाय्यभूत सेवा पुरवणे यांचा समावेश आहे. दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.४ दिव्यांग समावेशक शिक्षण कार्यक्रमाची प्रगती

शैक्षणिक स्तर	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)	२.५२	३१.६५	२.५१	२२.९६	२.५१	२२.१९
माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)	०.५५	१.९७	०.५६	१२.७७	०.५६	६.१३

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद
+ सप्टेंबरपर्यंत

शालेय पोषण आहार योजना

१०.९ प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची पट नोंदणी व उपस्थिती वाढविणे आणि याबरोबरच त्यांचे पोषण मूल्य स्तर सुधारणे या उद्देशाने राज्यात शालेय पोषण आहार योजना राबविण्यात येत आहे. या योजने अंतर्गत विद्यार्थ्यांना तयार भोजन पुरविण्यात येते. कोविड-१९ महामारीच्या लॉकडाऊन कालावधीत पात्र विद्यार्थ्यांना शाळेत अथवा घरोघरी जाऊन तांदूळ, मूगडाळ, हरभरा, इत्यादी धान्याचे वाटप शासनामार्फत करण्यात आले. सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना धान्याचे वाटप घरपोच करण्यात आले. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती तक्ता १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५ शालेय पोषण आहार योजनेची प्रगती

इयत्ता	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ५ वी	५१.४७	८०८	६०.७०	७७६	४६.१२	२८२
६ वी ते ८ वी	३२.५६	६६१	३९.२०	६३५	३०.७६	२३०

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

शैक्षणिक स्थिती विषयक वार्षिक अहवाल (ग्रामीण) सन २०२१

१०.१० 'प्रथम' संस्थेमार्फत देशातील ५८१ जिल्ह्यांमधील १७,१८४ गावांमध्ये कुटुंबांची शिक्षणाची वार्षिक स्थिती दर्शक अहवाल (असर) २०२१ ही पाहणी घेण्यात आली. या पाहणीमध्ये महाराष्ट्रातील ३३ जिल्ह्यांमधील ९९० गावांचा समावेश होता. पाहणी दरम्यान ११,२८१ कुटुंबे व ५ ते १६ वर्षे वयोगटातील ४,०२३ मुलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला. कोविड-१९ महामारीचा शाळा व मुलांच्या शिक्षणावरील परिणामाचा अभ्यास करणे हा या पाहणीचा उद्देश होता. असर २०२१ चे राज्यासाठीचे प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे

- सरकारी शाळांमध्ये ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सन २०१८ मधील मुलांची पटसंख्या ६०.५ टक्के होती त्यामध्ये वाढ होऊन २०२१ मध्ये ६९.७ टक्के झाली.
- सन २०१८ च्या तुलनेत स्मार्टफोन असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या (४२.३ टक्के) वाढून सन २०२१ मध्ये (८५.५ टक्के) जवळपास दुप्पट झाली
- घरामध्ये किमान एक स्मार्टफोन उपलब्ध आहे अशा मुलांपैकी १०.३ टक्के मुले अभ्यासासाठी त्याचा वापर करू शकले नाहीत तर ६२.७ टक्के मुलांना स्मार्टफोन काही वेळ उपलब्ध होता. फक्त २७ टक्के मुलांना पूर्ण वेळ स्मार्टफोन उपलब्ध होता

शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.११ मुलांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणे व पालकांवरील आर्थिक भार कमी करणे यासाठी राज्य शासन विविध योजनांद्वारे विद्यार्थ्यांना सवलती देत आहे. शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६ शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१@		२०२१-२२+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अपेक्षित खर्च (₹ कोटी)
१ ली ते ४ थी इयत्तेतील गरीब मुलांना मोफत गणवेश व लेखन साहित्य पुरविणे	२.५७	२.१२	-	-	२.८७	२.१०
शासकीय अनुदानित व विनाअनुदानित शाळांमध्ये शिकणाऱ्या १ ली ते १० वी च्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्कात सवलत	१५.७१	२.३८	-	-	१९३.९८	४०.००
आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील ११ वी व १२ वीत शिकणाऱ्या मुलांना मोफत शिक्षण	०.११	०.५४	-	-	१.३६	१.२५
आदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन	०.०१	०.०२	-	-	०.०१	०.१०

@ कोविड-१९ महामारीच्या प्रादुर्भावामुळे सन २०२०-२१ मध्ये योजना राबविण्यात आली नाही. + नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजना

१०.१२ शासन मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी उपस्थिती भत्ता योजना, अहिल्याबाई होळकर योजना (राज्य परिवहन सेवेच्या बसमधून मोफत प्रवास), ११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण, कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय, इत्यादी विविध योजना राबवित आहे. मुलींच्या शिक्षणाच्या निवडक योजनांची प्रगती तक्ता १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७ मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या निवडक योजनांची प्रगती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी (लाख)	अपेक्षित खर्च (₹ कोटी)
उपस्थिती भत्ता योजना	१.४७	१.७८	-@	-@	०.००	०.००
अहिल्याबाई होळकर योजना	२४.७६	१४१.५९	७.९१	४१.७२	६.५२	३६.४०
११ वी आणि १२ वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींना मोफत शिक्षण	२.९८	१.२४	-@	-@	१२.९९	२.००
कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय	०.०४	२०.०७	०.०४	९.९१	०.०४	४.१५

@ कोविड-१९ महामारीच्या प्रादुर्भावामुळे सन २०२०-२१ मध्ये योजना राबविण्यात आली नाही. + नोव्हेंबरपर्यंत

आधार : १) प्राथमिक शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन २) महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद

सैनिकी शाळा

१०.१३ राज्यात ३८ अनुदानित सैनिकी शाळा असून त्यापैकी चार शाळा केवळ मुलींकरिता आणि ३४ शाळा केवळ मुलांसाठी आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये एकूण ९,६६४ विद्यार्थ्यांची पटनोंदणी झाली आहे.

क्रीडा शिक्षण

१०.१४ खेळांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व खेळाडूंचे नैपुण्य विकसित करण्यासाठी राज्य शासनाने पुणे येथे शिवछत्रपती क्रीडापीठ स्थापन केले आहे. राज्यस्तरावर मानांकित किंवा राष्ट्रीय स्तरावर अधिकृत स्पर्धेत सहभागी खेळाडूंना या क्रीडापीठामध्ये थेट प्रवेश दिला जातो. राज्यस्तरावर सहभागी होणाऱ्या निवडक खेळाडूंसाठी कौशल्य चाचणी द्वारे प्रवेश दिला जातो. निवडलेल्या खेळाडूंना १४ खेळ प्रकारांमध्ये आठते १० वर्षे प्रशिक्षण दिले जाते. या क्रीडापीठास नऊ क्रीडा प्रबोधिनी संलग्न आहेत. आतापर्यंत या क्रीडा प्रबोधिनीतील ३० खेळाडूंना राज्याचा शिवछत्रपती क्रीडा पुरस्कार प्राप्त झाला तसेच, आंतरराष्ट्रीय क्रीडास्पर्धांमध्ये ८१ खेळाडूंनी देशाचे प्रतिनिधीत्व केले. क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेल्या पदकांचा तक्ता १०.८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८ क्रीडा प्रबोधिनीच्या विद्यार्थ्यांनी मिळविलेली पदके

वर्ष	एकूण प्रशिक्षणार्थी	आंतरराष्ट्रीय स्तर पदके				राष्ट्रीय स्तर पदके				राज्य स्तर पदके			
		सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण	सुवर्ण	रजत	कांस्य	एकूण
२०१७-१८	५६१	२	२	१	५	३३	३३	३१	९७	१४२	१०९	६३	३१४
२०१८-१९	५४५	१	३	३	७	३८	३८	३२	१०८	१४८	१०३	८२	३३३
२०१९-२०	५४५	२	१	१	४	२२	२५	३३	८०	१५२	८३	६९	३०४
२०२०-२१	४०८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२०२१-२२	४१०	०	०	०	०	३	६	७	१६	५२	१९	२५	९६

टीप : कोविड-१९ महामारीच्या प्रादुर्भावामुळेमुळे सन २०२०-२१ मध्ये राज्यस्तरीय व राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धा आयोजित करण्यात आल्या नाहीत.

आधार : क्रीडा व युवक सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

उच्च व तंत्र शिक्षण

१०.१५ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल, २०१९-२० नुसार राज्यात ३५ राज्य विद्यापीठे (२३ सार्वजनिक, ११ खाजगी व एक मुक्त), २१ अभिमत विद्यापीठे (१२ खाजगी, नऊ शासकीय), आठ राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था आणि एक केंद्रीय विद्यापीठ आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षणाच्या पाहणीवर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी तक्ता १०.९ मध्ये दिली आहे. सन २०२१-२२ च्या अभ्यासक्रमाकरिता प्रथम वर्षातील प्रवेशानुसार संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेश क्षमता आणि विद्यार्थ्यांची संख्या परिशिष्ट १०.२ ते परिशिष्ट १०.५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९ अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवालावर आधारित राज्यातील उच्च शिक्षणाची सांख्यिकी

(३० सप्टेंबर रोजी)

निर्देशक		२०१८-१९	२०१९-२०
विद्यापीठे	संख्या	६२	६५
महाविद्यालये	संख्या	४,३४०	४,४९४
स्वायत्त संस्था	संख्या	२,२६०	२,३९३
उच्च शिक्षणातील पटसंख्या (लाख)	एकूण	४२.३०	४२.६५
	स्त्रियांची टक्केवारी	४५.१	४५.८
विद्यापीठातील व इतर संस्थांतील पटसंख्या	एकूण	९.४३	९.६६
	स्त्रियांची टक्केवारी	३९.४	३९.४
एकूण पटसंख्या प्रमाण (१८ ते २३ वर्ष)	सर्व प्रवर्ग	३२.०	३२.३
	अनुसूचित जाती	३१.२	३०.७
	अनुसूचित जमाती	१५.२	१५.४
स्त्री पुरुष असमानता निर्देशांक (१८ ते २३ वर्ष)	सर्व प्रवर्ग	०.९०	०.९३
	अनुसूचित जाती	०.९५	१.००
	अनुसूचित जमाती	०.७५	०.७८
शिक्षकांची संख्या (लाख)	एकूण	१.५८	१.६३
विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण	सर्व संस्था	२७	२६

आधार : अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल २०१९-२०, केंद्र शासन

स्व-वित्त सहाय्यित विद्यापीठे

१०.१६ केंद्रशासनाने हाती घेतलेल्या आर्थिक सुधारणांमुळे उच्च शिक्षणासंबंधित धोरणांमध्ये बदल करण्यात आले आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाकरिता खाजगी क्षेत्रास सहभागी करून घेण्यात आले. त्यानुसार, उच्च दर्जाच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करून उच्च शिक्षणामधील प्रवेश, उच्चतम गुणवत्ता, सर्वसमावेशकता आणि संशोधन वाढविण्यासाठी राज्य शासनाने खाजगी सहभागास प्रोत्साहन दिले आहे. अखिल भारतीय उच्च शिक्षण पाहणी अहवाल, २०१९-२० नुसार राज्यातील ११ कार्यरत स्व-वित्त सहाय्यित विद्यापीठांमधील एकूण पटसंख्या ३१,९६६ इतकी असून त्यापैकी १०,८६० विद्यार्थिनी आहेत.

राष्ट्रीय उच्चत्तर शिक्षा अभियान

१०.१७ अधिक संधी उपलब्धता, समानता आणि उच्चतम गुणवत्ता साध्य करण्यासाठी उच्च शिक्षण प्रणाली मध्ये अधिक कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व व प्रतिसाद या उद्देशाने राष्ट्रीय उच्चत्तर शिक्षा अभियान सन २०१३ पासून राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ पर्यंत विद्यापीठे / महाविद्यालये / संस्थांना एकूण ₹ ३७५.९५ कोटी अनुदान वितरीत केले आणि ₹ २९८.१६ कोटी खर्च झाला. गुणवत्ता सुधार आणि सर्वोत्कृष्टता या घटका अंतर्गत सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठास ₹ १०० कोटी अनुदान तर राज्यातील २५ स्वायत्त महाविद्यालयांना प्रत्येकी ₹ पाच कोटी अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे. संशोधन व नाविन्यता या घटका अंतर्गत सहा राज्य विद्यापीठांमध्ये विकास व तंत्रज्ञान हस्तांतरण केंद्रे स्थापन करण्यात आली. अभियाना अंतर्गत मुंबई येथे डॉ. होमी भाभा राज्य विद्यापीठ व हैद्राबाद (सिंध) राष्ट्रीय महाविद्यालयीन विद्यापीठ आणि सातारा येथे डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील क्लस्टर विद्यापीठ ही विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली आहेत. वाशिम व नंदूरबार जिल्हयांमध्ये आदर्श पदवी महाविद्यालये स्थापन करण्यात येत आहेत.

तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम

१०.१८ देशातील तंत्रशिक्षण प्रणालीमध्ये परिवर्तन घडविण्याकरीता वर्ष २००३ मध्ये 'तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रम' हा दीर्घ कालावधीचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तंत्रशिक्षणाचा दर्जावाढ व गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करणे आणि तंत्रशिक्षण संस्थांच्या सध्याच्या क्षमतेमध्ये वाढ करणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दीष्ट आहे. सदर कार्यक्रम जागतिक बँकेच्या सहाय्याने राबविण्यात येत आहे. कार्यक्रमाची माहिती तक्ता क्र. १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१० तंत्रशिक्षण गुणवत्ता सुधार कार्यक्रमाची माहिती

तपशील	TEQIP-I	TEQIP-II	TEQIP-III
कालावधी	२००३-२००९	२०११-२०१७	२०१७-२०२१
भाग घेतलेल्या एकूण संस्थांची संख्या	१७	१७	१२
शासकीय / शासकीय अनुदानित	१२	१८#	१२
खाजगी	५	४	०
एकूण वितरित निधी (₹ कोटी)	१६१.९४	२२९.७८	९९.०३

आधार: तंत्र शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

पाच उत्कृष्टता केंद्रे समाविष्ट

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजना

१०.१९ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजने अंतर्गत राज्यातील आर्थिकदृष्टया मागास प्रवर्गातील (कुटुंबाची वार्षिक उत्पन्न मर्यादा ₹ ८ लाख) पात्र विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत राज्यातील विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील सुमारे ६०५ व्यावसायिक व बिगर व्यावसायिक अभ्यासक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या योजनेची प्रगती तक्ता १०.११ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.११ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज शिक्षण शुल्क शिष्यवृत्ती योजनेची प्रगती

माध्यम	वर्ष	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च (₹ कोटी)
उच्च शिक्षण	२०१९-२०	१,७४,४९६	६९.२८
	२०२०-२१	९७,४८१	२८.०६
	२०२१-२२	१,२२,३०२	४५.००
तंत्र शिक्षण	२०१९-२०	१,८१,९२०	६२२.८८
	२०२०-२१	२,१०,४१७	७४८.२५
	२०२१-२२@	-	-
वैद्यकिय शिक्षण व संशोधन	२०१९-२०	१२,८९४	११८.२९
	२०२०-२१	८,६९४	४८.६१
	२०२१-२२@	-	-
कृषि	२०१९-२०	११,३०३	१४.९७
	२०२०-२१	१०,३२९	१३.३४
	२०२१-२२	११,४४२	२०.९९
पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय	२०१९-२०	३७१	०.६४
	२०२०-२१	३४८	०.७५
	२०२१-२२@	-	-

@ कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे प्रवेश प्रक्रिया अपूर्ण आहे

आधार: १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
२) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन
३) वैद्यकीय शिक्षण आणि संशोधन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
४) महाराष्ट्र कृषी शिक्षण व संशोधन परिषद
५) महाराष्ट्र पशु व मत्स्य व्यवसाय विज्ञान विद्यापीठ

सार्वजनिक आरोग्य

१०.२० 'सर्व वयोगटातील सर्वांसाठी उत्तम आरोग्याची सुनिश्चिती आणि चांगल्या जीवनमानास चालना' हे शाश्वत विकासाचे एक ध्येय आहे. माता व बालकांच्या आरोग्यात सुधार यावर लक्ष केंद्रित करण्यासह जनतेस विश्वासार्ह व किफायतशीर प्राथमिक आरोग्य सेवा पुरविणे हा सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उद्देश आहे. राज्यात मुलभूत ते प्रगत आरोग्य सुविधा उपलब्ध आहेत. आरोग्य सेवासुविधांच्या एकात्मिक व्यवस्थापनामुळे कोविड-१९ महामारीची गंभीर परिस्थिती हाताळण्याकरिता शासनास मदत झाली आहे.

आरोग्य सुविधा

१०.२१ सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा पुरविण्यासाठी राज्यात त्रिस्तरीय पायाभूत आरोग्य सुविधा आहेत. उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व सामुहिक आरोग्य केंद्रे यांचा प्राथमिक स्तरामध्ये समावेश होतो. द्वितीय स्तरावर उपजिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालये यांचा समावेश होतो तर तृतीय स्तरावर वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न असलेली सुसज्ज रुग्णालये व सुपर स्पेशालिटी रुग्णालयांचा समावेश होतो. राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा तक्ता १०.१२ मध्ये तर त्यांची तपशीलवार मालिका परिशिष्ट १०.६ मध्ये दिली आहे.

१०.१२ राज्य शासनाच्या आरोग्य सुविधा

(दि. ३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी)

संस्थेचा प्रकार	संख्या
उपकेंद्र (आरोग्यवर्धिनी केंद्रांसह)	१०,६७३
प्राथमिक आरोग्य केंद्र (आरोग्यवर्धिनी केंद्रांसह)	१,८३९
सामुहिक आरोग्य केंद्र	३६२
प्राथमिक आरोग्य पथक	१०८
फिरती वैद्यकीय पथक	५४
उपजिल्हा रुग्णालय	९३
जिल्हा रुग्णालय	२३
वैद्यकीय महाविद्यालयाशी संलग्न रुग्णालय	२०
सामान्य रुग्णालय	८
स्त्री रुग्णालय	१७
मनोरुग्णालय	४
कुष्ठरोग रुग्णालय	४
क्षयरोग रुग्णालय	४
इतर रुग्णालय (अस्थिव्यंग)	१
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय	२

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.२२ उपकेंद्र स्तरावर आरोग्यसुविधा देण्याबरोबरच माता व बाल आरोग्यनिगा, कुटुंब कल्याण, पोषण, लसीकरण, अतिसार आणि संसर्गजन्य आजार नियंत्रण याबाबत समुपदेशन केले जाते. प्राथमिक आरोग्य केंद्रात बाह्यरुग्ण विभाग, सहा खाटांचा आंतररुग्ण विभाग, आपत्कालीन सेवा, शस्त्रक्रिया, प्रयोगशाळा व औषधे या सुविधा उपलब्ध असून कुटुंबनियोजन सेवा व उपकेंद्राने संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार केले जातात. सामुहिक आरोग्य केंद्रे, उप जिल्हा रुग्णालये आणि जिल्हा रुग्णालयांमार्फत अहोरात्र आपत्कालीन आरोग्य सेवा पुरविण्यात येतात.

१०.२३ आदिवासी क्षेत्रामध्ये ३,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र तर बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रामध्ये ५,००० लोकसंख्येसाठी एक उपकेंद्र आणि २०,००० लोकसंख्या असलेल्या आदिवासी क्षेत्रामध्ये एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र तर ३०,००० लोकसंख्या असलेल्या बिगर आदिवासी ग्रामीण क्षेत्रामध्ये एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापित करावे असे शासकीय निकष आहेत. त्याचप्रमाणे साधारणत: ८०,००० ते १.२० लाख लोकसंख्येचा समावेश असलेल्या चार ते पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रांसाठी संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून एक सामुहिक आरोग्य केंद्र स्थापित केले जाते. राज्यातील आदिवासी भागात २,०७१ उपकेंद्रे, ३१७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ७० सामुहिक आरोग्य केंद्रे कार्यरत आहेत.

१०.२४ 'आयुष्मान भारत' योजनेअंतर्गत उपकेंद्रे व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे रुपांतर आरोग्यवर्धिनी केंद्रात केले जात आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ६,५२४ उपकेंद्रे, १,८२७ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ४६० नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे हे आरोग्यवर्धिनी केंद्रे म्हणून कार्यरत आहेत. त्यापैकी राज्यातील आदिवासी भागात ४२० उपकेंद्रे-आरोग्यवर्धिनी केंद्रे व १२६ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे-आरोग्यवर्धिनी केंद्रे कार्यरत आहेत. सन २०२२ पर्यंत टप्प्याटप्प्याने सर्व उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे रूपांतर आरोग्यवर्धिनी केंद्रात करण्यास राज्य कटीबध्द आहे.

१०.२५ पदवी प्राप्त केल्यानंतर राज्यातील ॲलोपॅथी वैद्यकीय व्यावसायिकांना (डॉक्टर) महाराष्ट्र वैद्यकीय परिषद, मुंबई यांचेकडे नोंदणी व दर पाच वर्षांनी परवाना नूतनीकरण करावे लागते. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण १,७०,६७३ (त्यापैकी ७९,६२० पदव्युत्तर) ॲलोपॅथी डॉक्टरांनी नोंदणी केली होती तर मागील पाच वर्षात ७७,८८० डॉक्टरांनी त्यांच्या परवान्याचे नूतनीकरण केले आहे. आरोग्य पायाभूत सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी आणि ग्रामीण तसेच निम-शहरी भागात डॉक्टरांची कमतरता दूर करण्यासाठी, राज्य शासनाने सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी तत्त्वावर अति विशेषोपचार सुविधांसह नवीन वैद्यकीय महाविद्यालये स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

१०.२६ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान यांचा समावेश असलेल्या राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाचा उद्देश आरोग्य यंत्रणांचे तसेच संस्था व मानवी संसाधन क्षमतेचे सक्षमीकरण करून सर्वसमावेशक आरोग्यसेवा उपलब्ध करुन देणे हा आहे. ग्रामीण व नागरी भागातील आरोग्य सुविधांचे बळकटीकरण करणे, संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण करणे आणि प्रजनन, माता, नवजात शिशु , बालके व किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम राबविणे हे या अभियानाचे प्रमुख घटक आहेत. स्वच्छता व आरोग्यनिगा, पोषण आणि सुरक्षित पेयजल यासारख्या आरोग्याशी निगडीत सेवांच्या परिणामकारक एकत्रिकरणावर राष्ट्रीय आरोग्य अभियानात भर दिला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान

१०.२६.१ ग्रामीण जनतेस विशेषत: गरीब व वंचित घटकांना किफायतशीर व दर्जेदार आरोग्यसेवा सुलभतेने उपलब्ध करुन देण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान एप्रिल, २००५ मध्ये सुरु करण्यात आले. प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम, हिवताप, अंधत्व, आयोडिन कमतरता, हत्तीरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग व एकात्मिक रोग नियंत्रण हे सर्व आरोग्य व कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानामध्ये समाविष्ट आहेत.

१०.२६.१.१ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत राज्यातील दुर्गम व अतिदुर्गम भागातील जनतेसाठी ४० फिरत्या वैद्यकीय पथकांद्वारे आरोग्यविषयक सुविधा पुरविण्यात येतात. दैनंदिन आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता ही पथके स्वयंसेवी संस्था / रुग्ण कल्याण समिती या बाह्यस्थ संस्थांकडे हस्तांतरित करण्यात आली आहेत. या फिरत्या वैद्यकीय पथकात एक डॉक्टर, परिचारिका, रेडीओलॉजिस्ट, प्रयोगशाळा सहायक, फार्मासिस्ट, मदतनीस व चालक यांचा समावेश असतो. टेलिमेडीसीन सुविधा २३ जिल्हा रुग्णालये, ३९ उपजिल्हा रुग्णालये / सामुहिक आरोग्य केंद्रे व सहा वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये उपलब्ध आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एकूण १०,६७२ (७,१८७ नियमित संवर्गावरील व ३,४८५ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत कंत्राटी) विशेषज्ञांसह वैद्यकीय अधिकारी ४३,९४३ गावातील सुमारे ६.१५ कोटी जनतेला आरोग्य सुविधा पुरवित आहेत. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ६०,९६७ आशा स्वयंसेविकांची नियुक्ती केली आहे. सिकल सेल रोगाचा प्रादुर्भाव असलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये सिकल सेल रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

१०.२६.१.२ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २,४९३.७५ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १,३८९.७२ कोटी खर्च झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाची भौतिक प्रगती तक्ता १०.१३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१३ राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत भौतिक प्रगती

(संख्या)

घटक	तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
आयुष	उपचार घेतलेले रुग्ण			
	बाह्यरुग्ण विभाग	५१,१२,१०२	२३,६०,५६९	१७,५५,७९५
	आंतररुग्ण विभाग	१,०९,२६२	१,११,८३२	७२,०८९
फिरते वैद्यकीय पथक	उपचार घेतलेले रुग्ण	१६,९३,०१९	१४,५७,७६६	१५,१७,२००
	प्रजनन, माता, नवजात शिशु , बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम	२,२३,०२०	२,१४,०६३	२,६८,०३८
	प्रयोगशाळा तपासणी	९,०३,७८०	७,७२,४५३	८,०४,६९८
	भेटी दिलेली गावे	२०,५७८	१९,६५१	२२,८५८
टेलिमेडीसीन	संदर्भित केलेले व तज्ञ सल्ला मिळालेले रुग्ण	३१,०७९	६५,६५२	४,४७,४०९
सिकल सेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम	एकूण तपासण्या	१०,५०,२२५	७,४८,४११	७,०५,९२२
	बाधित रुग्ण	१,५१७	३४४	६११
	वाहक	१०,४१३	६,८१५	६,७३९
उपशमन निगा (पॅलिॲटिव्ह केअर)	उपचार घेतलेले रुग्ण	९,७७६	३,९४७	७,३०३
संदर्भ सेवा सुविधा (वाहतूक)	गर्भवती महिला			
	रुग्णालयीन प्रसुती	५,१९,५६२	८,५७,४८८	८,००,०२८
	निवासस्थान ते रुग्णालय	४,६३,११२	४,३९,७८०	३,२३,३२१
	रुग्णालय ते रुग्णालय	१,८६,२४४	१,७१,५४३	१,१६,३३९
	रुग्णालय ते निवासस्थान	५,०३,५२०	४,६६,५६९	३,५१,६५३
	आजारी नवजात शिशु			
	निवासस्थान ते रुग्णालय	५५,०६१	६७,३७९	५५,५३९
	रुग्णालय ते रुग्णालय	२५,८८३	३०,०५९	२२,३२५
	रुग्णालय ते निवासस्थान	७०,६३३	८०,१६५	६८,९७२
सार्वजनिक खाजगी भागिदारी				
अ) आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र	एकूण कॉल्स	३,४७,४१८	५,२६,४६८	१,४५,९९१
ब) अपस्मार (इपिलेप्सी) कार्यक्रम	आयोजित शिबिरे	९	१	४
	उपचार घेतलेले रुग्ण	२,१०८	८८	५०६
	शिबिरे (ई. ई. जी. सुविधा असलेली)	३१८	२५	१२०
	ऑक्युपेशन थेरपी/ फिजीओथेरपी /स्पिच थेरपी घेतलेले	५७४	२३	२५४
क) वैद्यकीय व दंत शिबिरे	आयोजित शिबिरे	४८	३१	८
	उपचार केलेले रुग्ण	५९,२७७	३२,५८२	१०,५०८
	केलेल्या शस्त्रक्रिया	२,५८९	२,१५९	६२२
ड) माहेरघर	लाभार्थी माता	२,५२५	१,४६१	१,५७९

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन ई.ई.जी. इलेक्ट्रो इन्सेफेलो ग्राम + डिसेंबरपर्यंत

प्रजनन, माता, नवजात शिशु, बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम

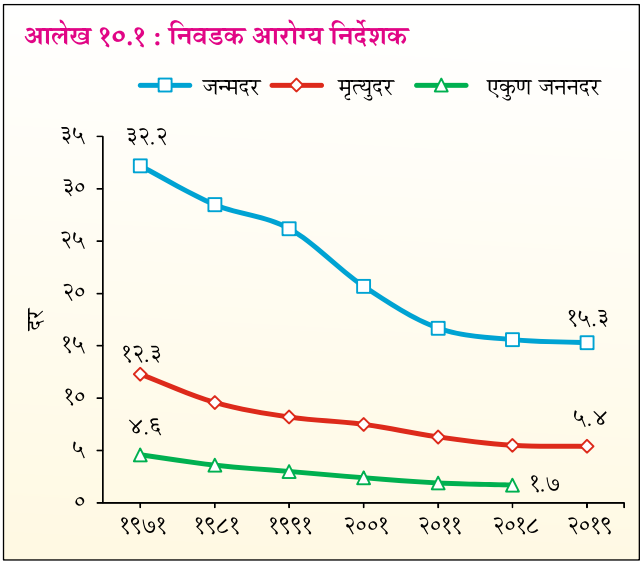
१०.२६.२ प्रजनन, माता, नवजात शिशु , बालके आणि किशोरवयातील मुलामुलींचे आरोग्य कार्यक्रम हा बालकांच्या आरोग्याचा दर्जा उंचावून व लोकसंख्या स्थिर ठेवून त्याद्वारे माता मृत्यूप्रमाण, अर्भक मृत्यूदर व एकूण जननदर कमी करण्यासाठी राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २९३.८५ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ७८.२४ कोटी खर्च झाला. निवडक आरोग्य निर्देशक तक्ता १०.१४ मध्ये व त्यांची मालिका परिशिष्ट १०.७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१४ निवडक आरोग्य निर्देशक

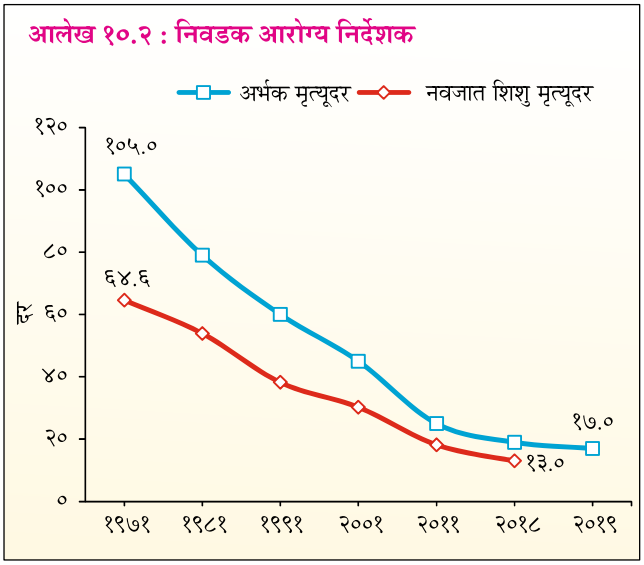
निर्देशक	२०१६	२०१७	२०१९
जन्मदर	१५.९	१५.७	१५.३
मृत्यूदर	५.९	५.७	५.४
अर्भक मृत्यूदर	१९	१९	१७
नवजात शिशु मृत्यूदर	१३	१३	१३#
पाच वर्षा खालील बालकांचा मृत्यूदर	२१	२१	२२#
एकूण जननदर	१.८	१.७	१.७#
	(२०१४-१६)	(२०१५-१७)	(२०१६-१८)
माता मृत्यूप्रमाण	६१	५५	४६

आधार : नमुना नोंदणी पद्धती, भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय # २०१८

आलेख १०.१ : निवडक आरोग्य निर्देशक

आलेख १०.२ : निवडक आरोग्य निर्देशक

जननी सुरक्षा योजना

१०.२६.३ संस्थात्मक प्रसुतीस चालना देऊन दारिद्र्य रेषेखालील, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबातील बालमृत्यू व माता मृत्यू कमी करण्याकरीता जननी सुरक्षा योजना राबविण्यात येत आहे. सर्व प्रसुती कुशल प्रसुती सेवकांमार्फत करुन त्याद्वारे माता मृत्यू कमी करणे हे या योजनेचे ध्येय आहे. संस्थेमध्ये प्रसुती झाल्यानंतर सात दिवसांच्या आत ग्रामीण भागात ₹ ७०० व नागरी भागात ₹ ६०० लाभार्थ्याला दिले जातात. कुशल प्रसुती सेवकांच्या मदतीने घरी प्रसुत होणाऱ्या ग्रामीण व नागरी भागातील लाभार्थ्यास ₹ ५०० दिले जातात. सिझेरियन शस्त्रक्रियेद्वारे प्रसुती झालेल्या लाभार्थ्यास झालेल्या खर्चाच्या प्रतिपूर्तीपोटी ₹ १,५०० पर्यंत रक्कम दिली जाते. जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती तक्ता १०.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१५ जननी सुरक्षा योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	२.७१	४७.५५
२०२०-२१	२.५१	४३.११
२०२१-२२+	१.३७	११.७३

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

१०.२६.४ गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्याच्या ठराविक दिवशी खात्रीशीर आणि गुणवत्तापूर्ण प्रसुतीपूर्व सेवा मिळावी या उद्देशाने केंद्र शासनाने प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची सुरुवात केली. रोगनिदान चाचण्या, सोनोग्राफी तपासणी, प्रसुतीतज्ञाकडून शारीरिक आणि उदर तपासणी, अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे वेळेवर निदान, तत्पर संदर्भसेवा हे या अभियानाचे महत्वाचे घटक आहेत. दर महिन्याच्या नऊ तारखेला या सेवा आरोग्यसुविधा केंद्रात लाभार्थ्यांना मोफत दिल्या जातात. नऊ तारखेला रविवार किंवा सार्वजनिक सुट्टी असेल तर पुढील कामकाजाच्या दिवशी या सेवा पुरविल्या जातात. नियमित प्रसुतीपूर्व सेवांव्यतिरिक्त या सेवा दिल्या जातात. प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती तक्ता १०.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१६ प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाची प्रगती

वर्ष	प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीत पहिल्यांदा प्रसुतीपूर्व सेवा मिळालेल्या गर्भवती महिलांची संख्या (लाख)	अति जोखमीच्या गरोदरपणाचे निदान झालेल्या महिलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ लाख)
२०१९-२०	३.०१	१.४७	०.३२	२२.७४
२०२०-२१	०.७२	०.३१	०.०९	११.९७
२०२१-२२+	०.४८	०.२२	०.०५	४.१९

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

१०.२६.५ केंद्रशासनाने प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना या मातृत्व लाभ कार्यक्रमाची सन २०१७ पासून सुरवात केली. या योजनेअंतर्गत शासकीय रुग्णालयात नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेस तिच्या पहिल्या जिवीत अपत्याकरीता ₹ ५,००० लाभाची रक्कम तीन हप्त्यात बँक खात्यामध्ये थेट जमा केली जाते. पगारी प्रसुतीरजा उपभोगणाऱ्या महिला हा लाभ घेण्यास पात्र नाहीत. प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती तक्ता १०.१७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१७ प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	७.१९	३८१.८८
२०२०-२१	५.३०	२६३.६८
२०२१-२२+	४.१८	१८६.०७

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

नवसंजीवनी योजना

१०.२६.६ माता मृत्यूप्रमाण व अर्भक मृत्यूदर कमी व्हावेत या उद्देशाने १६ जिल्ह्यांतील आदिवासी भागातील ८,४१९ गावांमध्ये नवसंजीवनी योजना राबविण्यात येत आहे. नवसंजीवनी योजनेअंतर्गत मातृत्व अनुदान योजना, दाई बैठका, मान्सूनपूर्व उपाययोजना, तीव्र व अतितीव्र कुपोषित बालकांना आहार पुरविणे व पालकांना बुडीत मजुरी भरपाई, इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. या योजनेअंतर्गत २८१ फिरती वैद्यकीय पथके स्थापन करण्यात आली असून प्रत्येक पथकात एका वैद्यकीय अधिकाऱ्यासह सहाय्यकारी कर्मचारी व वाहन यांचा समावेश आहे. ही पथके प्रत्येक गावाला व वस्तीला भेट देऊन कुपोषित व आजारी बालके यांना घरपोच आरोग्य सेवा पुरवतात व आवश्यकतेनुसार जवळच्या आरोग्य केंद्रात दाखल करतात.

मातृत्व अनुदान योजना

१०.२६.६.१ मातृत्व अनुदान योजना ही नवसंजीवनी योजनेअंतर्गत राबविण्यात येत असून यामध्ये आदिवासी भागातील गर्भवती महिलांची प्रसुतीपूर्व नोंदणी, नियमित आरोग्य तपासणी व आवश्यक औषधे पुरविणे यासारख्या आरोग्य सेवा पुरविल्या जातात. या योजनेअंतर्गत प्रसुतीपूर्व तपासणीकरीता वैद्यकीय केंद्रात जाण्यासाठी ₹ ४०० रोख देण्यात येतात व ₹ ४०० ची औषधे मोफत पुरविण्यात येतात. मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती तक्ता १०.१८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१८ मातृत्व अनुदान योजनेची प्रगती

वर्ष	लाभार्थी संख्या	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	४६,३९३	२.४८
२०२०-२१	५५,३२१	३.१२
२०२१-२२+	२२,९०३	१.७५

आधार: राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

१०.२६.७ क्षयरोग, घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात, पोलिओ, हिमोफिलस इन्फ्लुएंझा टाईप बी, काविळ-बी, गोवर, इत्यादी आजारांमुळे गर्भवती महिला, अर्भके व विविध वयोगटातील बालके यांच्या मृत्यूचे, रोगग्रस्ततेचे व अपंगत्वाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी लसीकरण सेवा पुरविण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनामार्फत राज्यामध्ये सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमअंतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या तक्ता १०.१९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.१९ सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या

(लाखात)

लस	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य	लक्ष्य	साध्य
बीसीजी	१९.३२	२०.०८	१९.३२	१८.४५	१९.३२	१५.१४
पोलिओ III	१९.३२	१९.१९	१९.३२	१८.९९	१९.३२	१३.७१
काविळ बी - 0	१९.३२	१०.३३	१९.३२	११.५०	१९.३२	९.५०
गोवर व रुबेला	१९.३२	१९.३३	१९.३२	१८.७६	१९.३२	१४.०६
घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डीपीटी) - बुस्टर	१९.३२	१८.३४	१८.९४	१७.७६	१८.९४	१३.२८
पोलिओ (बुस्टर)	१९.३२	१८.४४	१८.९४	१७.७४	१८.९४	१०.२७
डीपीटी (पाच वर्षे)	१८.९६	१४.९०	१८.९४	१३.६०	१८.९४	१०.९५
धनुर्वात (१० वर्षे)	२६.०८	१७.२०	२६.०८	१२.१४	२६.०८	१०.१६
धनुर्वात (१६ वर्षे)	२३.५९	१६.५९	२३.५९	११.८८	२३.५९	९.८३
धनुर्वात (गर्भवती महिला)	२१.२६	१९.३७	२१.२६	१९.१७	२१.२६	१५.३८
पेंटावॅलेन्ट ३	१९.३२	१९.२३	१९.३२	१९.०२	१९.३२	१३.६७
रोटा व्हायरस ३	१९.३२	८.६२	१९.३२	१८.५४	१९.३२	१२.५९
मेंदुज्वर	२.९९	२.७७	२.९९	२.६३	२.९९	२.०४

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

पल्स पोलिओ कार्यक्रम

१०.२६.८ पाच वर्षाखालील मुलांना पूर्वी कितीही वेळा पोलिओ डोस दिला असला तरी राष्ट्रीय लसीकरणाच्या दिवशी पोलिओ डोस देण्यात येतो. राज्याने पोलिओ विषाणूचा प्रसार नियंत्रणात ठेवण्यात चांगली प्रगती केली आहे. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२० पल्स पोलिओ कार्यक्रमाची प्रगती

वर्ष	लसीकरण केलेल्या मुलांची संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	१६९.२८	१७.४१
२०२०-२१	१५७.०२	१२.१७
२०२१-२२+	४६.८०	२.८७

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

१०.२६.९ जन्माच्या वेळी उद्भवणारे दोष, मुलांचे आजार, न्युनता आणि अपंगत्व व विलंबाने होणारी वाढ या दोषांचे लवकर निदान करून त्यावर उपचार करणे हा राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. अंगणवाडीच्या माध्यमातून सहा वर्षापर्यंतच्या शालापूर्व बालकांची नियमितपणे वर्षातून दोनदा आरोग्य तपासणी करणे हा या कार्यक्रमाचा आवश्यक घटक आहे. तसेच सहा ते १८ वर्षे वयोगटातील शासकीय तसेच शासन अनुदानित शाळेत शिकणाऱ्या मुलांची नियमित आरोग्य तपासणी केली जाते. या तपासणीत आजाराचे निदान झालेल्या बालकांना संदर्भसेवा व शस्त्रक्रियेसह वैद्यकीय उपचार मोफत दिले जातात. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२१ राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची प्रगती

(संख्या)

वर्ष	शाळा/ अंगणवाडी	संख्या	विद्यार्थी (लाख)			केलेल्या शस्त्रक्रिया	
			आरोग्य तपासणी केलेले	उपचार केलेले	संदर्भित केलेले	हृदया संबंधीत	इतर
२०१९-२०	शाळा	८५,३८६	११३.९६	१०.३२	३.६०		
	अंगणवाडी टप्पा १#	१,०३,२१६	६९.८८	४.९९	१.०१	२,३४०	२३,८३२
	अंगणवाडी टप्पा २##	१,०३,३०३	७१.०८	६.४१	१.८२		
२०२०-२१	शाळा	१८,६८५	२४.१२	१.७५	०.५८		
	अंगणवाडी टप्पा १#	०	०	०	०	५४९	२,९५५
	अंगणवाडी टप्पा २##	६,५२५	३.३४	०.३१	०.०९		
२०२१-२२+	शाळा	२६,९६८	३३.९५	२.७८	०.७७		
	अंगणवाडी टप्पा १#	३८,८३९	२०.२०	१.६७	०.४५	१,०३९	४,८८४
	अंगणवाडी टप्पा २##	३३,२२४	१९.२८	१.५६	०.५३		

एप्रिल ते सप्टेंबर ## ऑक्टोबर ते मार्च + डिसेंबरपर्यंत

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१० किटकजन्य रोगांमुळे होणारे मृत्यू कमी करण्यासाठी व या रोगांचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी राज्यात राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या तक्ता १०.२२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२२ किटकजन्य रोगनिहाय नोंदणी झालेले रुग्ण व मृत्यू संख्या

(संख्या)

किटकजन्य रोग	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू	रुग्ण	नोंदणी झालेले मृत्यू
हिवताप	९,४९१	६	१३,४४२	१३	१७,३६५	१२
हत्तीरोग	१,१८७	०	४५०	०	५८१	०
डेंग्यू	१५,३६३	४९	२,७६४	४	१२,७२०	४२
मेंदुज्वर	३५	१०	२	१	०	०
चिकुनगुनिया	१,७८०	०	६९०	०	२,५२६	०
एईएस/चंडीपुरा	११४	११	०	०	०	०

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन एईएस : ॲक्यूट एन्सेफॅलिटीस सिंड्रोम + डिसेंबरपर्यंत

आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी

१०.२६.११ आयुर्वेद, योग व निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी (आयुष) या उपचार पद्धती निश्चित वैद्यकीय तत्वज्ञानावर आधारित असून रोगप्रतिबंध व आरोग्य संवर्धनाच्या स्थापित संकल्पनांसह निरामय जीवनाचे प्रतिनिधीक मार्ग दर्शवतात. योग उपचार पद्धतीस आता जागतिक स्तरावर आरोग्याचे प्रतीक मानले जात असून अनेक देशांनी त्यांच्या आरोग्यसेवेत याचा अंतर्भाव केला आहे. असंसर्गजन्य रोगांच्या औषधोपचार पद्धती समोरील वाढती आव्हाने, ढासळलेली जीवनशैली, जुनाट आजार, इत्यादींवर आयुष उपचार पद्धतीच्या संकल्पना व सेवा कशा उपयुक्त ठरतील याबाबत मोठया प्रमाणात उत्सुकता दिसून येत आहे. सध्याच्या वैद्यकीय सुविधांमध्ये वाढ करण्याच्या दृष्टीने शासनाकडून आयुष उपचार पद्धतीचा समावेश मुख्य आरोग्यसेवा यंत्रणेत करण्यात येत आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानअंतर्गत आयुष उपचार पद्धतीच्या सुविधा प्राथमिक आरोग्य केंद्रात तसेच सामुहिक आरोग्य केंद्रात पुरविल्या जात असून प्रशिक्षित आयुष तज्ञ नियुक्त करण्यात येत आहेत. डिसेंबर, २०२१ अखेर राज्यात ७६ आयुर्वेदिक रुग्णालये, ४६२ आयुर्वेदिक दवाखाने, सात युनानी रुग्णालये, २४ युनानी दवाखाने आणि ५५ होमिओपॅथी रुग्णालये आहेत. डिसेंबर, २०२१ अखेर ९१,९२० आयुर्वेदिक डॉक्टरांनी (त्यापैकी ४,५९४ पदव्युत्तर) आणि ८,२१८ युनानी डॉक्टरांनी (त्यापैकी १४७ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ इंडियन मेडिसिन यांचेकडे नोंदणी केली तर ७७,४१८ होमिओपॅथी डॉक्टरांनी (त्यापैकी २,७२७ पदव्युत्तर) महाराष्ट्र कौन्सिल ऑफ होमिओपॅथीकडे नोंदणी केली आहे.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान

१०.२६.१२ नागरी भागातील जनतेच्या आरोग्य विषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सन २०१३ पासून राज्यात राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानाअंतर्गत प्रामुख्याने ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणारी शहरे/नगरे यातील झोपडपट्टया व इतर सीमांतीक घटकांवर लक्ष्य केंद्रीत केले आहे. झोपडपट्टीतील अस्वच्छ वातावरण आणि लोकसंख्येच्या दाट घनतेमुळे तेथील लोक दमा, क्षयरोग, इत्यादीसारख्या फुफ्फुसाच्या रोगांमुळे बाधित होतात. तसेच झोपडपट्टयांमध्ये किटकजन्य आजाराचे प्रमाणही जास्त असते. राज्यातील ९५ शहरांतील झोपडपट्टीत राहणारी सुमारे २.०१ कोटी लोकसंख्या या अभियानाअंतर्गत समाविष्ट आहे.

१०.२६.१३ राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियानाअंतर्गत डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ६५१ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व १० फिरती वैद्यकीय पथके कार्यरत असून ७,९६३ आशा स्वयंसेविकांची नेमणूक केली आहे. सुमारे १०,००० लोकसंख्या असलेल्या व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे नसलेल्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या लोकांना आरोग्य सुविधा पुरविण्यासाठी १० महानगरपालिका क्षेत्रात १०० चिकित्सालये 'आपला दवाखाना' नावाने मंजूर केली आहेत. या अभियानाअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २०१.६८ कोटी खर्च झाले तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ १४२.१४ कोटी खर्च झाले.

महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा

१०.२६.१४ महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेद्वारे रुग्णांना नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारार्थ दाखल करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्यसेवेसह जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज रुग्णवाहिका उपलब्ध करण्यात येतात. ही आपत्कालीन सेवा १०८ या मोफत दूरध्वनी क्रमांकावर निरंतर उपलब्ध आहे. एकूण ९३७ रुग्णवाहिका कार्यरत असून त्यापैकी २३३ रुग्णवाहिका प्रगत जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आणि ७०४ रुग्णवाहिका प्राथमिक जीवरक्षक प्रणालीने सुसज्ज आहेत. आपत्कालीन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या तक्ता १०.२३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२३ आपत्कालीन सेवा पुरविलेल्या रुग्णांची संख्या

(संख्या)

आपत्कालीन स्थिती	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
प्रसुती	३,८४७	१,६४४	८४४
गरोदरपणा	१,७५,१२४	१,०६,६४३	८३,७८०
वैद्यकीय	५,९५,८५६	५,५९,९१४	६,३२,८४६
अपघात (वाहनांमुळे)	५१,९८३	४०,२८३	३१,७३०
प्राणघातक हल्ला	८,८०४	५,९७७	४,३३२
भाजणे	२,०६८	१,१३०	७५१
हृदयविकार	१,०९५	४७७	१,४५५
पडून अपघात	२१,९९४	९,३९६	६,५३८
विषप्राशन/ विषबाधा	२५,८९९	१५,१०७	११,७४९
मोठी दुर्घटना	२,१०७	१,४८०	६८४
बहु आघात	४६९	१५२	२,९२४
इतर	५२,०५३	३,१७,४३३@	१,१०,३९५@
एकूण	**९,४१,२९९**	**१०,५९,६३६**	**८,८८,०२८**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र @ कोविड-१९ बाधित रुग्ण समाविष्ट + डिसेंबरपर्यंत

सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१५ क्षयरोग हा संसर्गजन्य रोग असल्याने 'क्षयरोग मुक्त भारत' बनविणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. लागण झालेल्या क्षयरोग रुग्णांची डायरेक्टली ऑब्झवर्ड ट्रिटमेंट शॉर्ट कोर्स (डॉट्स) अंतर्गत तपासणी केली जाते व ते पूर्ण बरे होईपर्यंत प्रभावीपणे उपचार करण्यात येतात. यामध्ये संपूर्ण उपचार कालावधीसाठी औषधांचा खात्रीशीर पुरवठा व औषधोपचाराला रुग्णांचा प्रतिसाद यावर नियमितपणे देखरेख केली जाते. सन २०२० मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या ६८२ होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८४ टक्के होते तर सन २०२१ मध्ये दर लाख लोकसंख्येमागे संशयित क्षयरोग रुग्णांची संख्या ७५० होती व रोग मुक्ततेचे प्रमाण ८४ टक्के होते. या कार्यक्रमावर सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १९०.०४ कोटी तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ८३.२२ कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२६.१६ मोतीबिंदूच्या शस्त्रक्रिया करणे आणि शाळेत जाणाऱ्या मुलांची तपासणी करून दृष्टीदोष आढळणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चष्मा पुरविणे या उद्देशाने राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये मोतीबिंदू शस्त्रक्रियांच्या निर्धारित ७.५० लाख लक्ष्यापैकी २.२९ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ ३.९९ कोटी खर्च झाले तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत तेवढ्याच लक्ष्यापैकी ३.३४ लाख शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या व ₹ १.७० कोटी खर्च झाले.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम

१०.२६.१७ कुष्ठरोगाचे निर्मूलन करणे (सर्व जिल्ह्यांमध्ये दर १०,००० लोकसंख्येमागे एक पेक्षाही कमी कुष्ठरोगी आढळणे), कुष्ठरोग बाधित रुग्णाचे अपंगत्व प्रतिबंध व वैद्यकीय पुनर्वसन तसेच कुष्ठरोगाबाबतची कलंक भावना कमी करणे हे राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. सन २०२०-२१ मध्ये नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे १२,४३८ व १०,४१७ होती आणि कुष्ठरोगाचे प्रमाण प्रति १० हजार लोकसंख्येमागे ०.८० होते. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत नव्याने कुष्ठरोगाची लागण झालेल्या व कुष्ठरोगग्रस्त रुग्णांची संख्या अनुक्रमे ८,३५८ व ८,८०० होती.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

१०.२६.१८ लोकसंख्या स्थिर ठेवणे हे कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. नसबंदी आणि दोन अपत्यांच्या जन्मात अंतर राखणे हे या कार्यक्रमाचे महत्वाचे पैलू आहेत. मुखावाटे घ्यावयाच्या गोळ्या, तांबी, प्रसुतीपश्चात तांबी, पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने याबरोबरच काही नवीन गर्भनिरोधनाच्या पद्धतींचा म्हणजेच इंजेक्टेबल एमपीए, आठवडी सेंटक्रोमॅन गोळ्या, इत्यादी पद्धतींच्या प्रचार व प्रसारावर जास्त भर दिला जातो. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची प्रगती तक्ता १०.२४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२४ कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची प्रगती

('०००)

वर्ष	नसबंदी				तांबी		खर्च (₹ कोटी)
	लक्ष्य	साध्य			लक्ष्य	साध्य	
		पुरुष	स्त्री	एकूण			
२०१९-२०	५६५	८.९	३६२.७	३७१.७ (६५.८)	४९०	३९६.६ (८१.०)	२९.१८
२०२०-२१	५६५	५.२	२०६.५	२११.८ (३७.३)	४९०	३६२.० (७४.०)	१९.४८
२०२१-२२+	५६५	४.९	१७०.६	१७५.५ (३१.१)	४९०	२८७.३ (५८.६)	४.५६

आधार : राज्य कुटुंब कल्याण केंद्र, महाराष्ट्र शासन टीप : कंसातील आकडे साध्याची लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवितात + डिसेंबरपर्यंत

एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

१०.२७ पूर्वीची राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना, महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना या नावाने रोख रक्कम विरहीत उपचारांकरिता राज्यात राबविण्यात येत आहे. द्वितीय व तृतीय स्तरावरील रुग्णालयात दाखल होवून उपचार घेण्यासाठी प्रतिवर्ष प्रति कुटुंब ₹ पाच लाख पर्यंत आरोग्य विमा संरक्षण असलेली आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना केंद्र शासनाने दि.२३ सप्टेंबर, २०१८ रोजी सुरू केली. सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना-२०११ नुसार ग्रामीण व नागरी भागाकरीता अनुक्रमे वंचितता व व्यवसाय या निकषांवर आधारित कुटुंबांचा समावेश या योजनेअंतर्गत केला आहे. राज्यात ही योजना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसोबत एकत्रित केली आहे.

१०.२७.१ महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत निवडक उपचारांसाठी सूचीबद्ध रुग्णालयात रोख रक्कम विरहीत वैद्यकीय सुविधा मिळण्यासाठी पिवळी शिधापत्रिका धारक (दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे, अन्नपूर्णा व अंत्योदय योजनेचे लाभार्थी), दारिद्र्य रेषेवरील केशरी शिधापत्रिका धारक आणि शेतकरी आत्महत्याग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, यवतमाळ व वर्धा) शुभ्र शिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे तसेच महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाकडे नोंदणीकृत व ओळखपत्र असलेले बांधकाम कामगार पात्र आहेत. या योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबास रुग्णालयात दाखल झाल्यावर होणाऱ्या खर्चाची पुर्तता करण्यासाठी ₹ १.५० लाख पर्यंत व मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ₹ २.५० लाख पर्यंत प्रतिवर्ष प्रतिकुटुंब आरोग्य विमा संरक्षण देण्यात येते.

१०.२७.२ सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना-२०११ नुसार निश्चित झालेली ८३.६३ लाख ई-कार्ड धारक कुटुंबे प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत सुचीबद्ध रुग्णालयांत लाभ मिळण्यास पात्र आहेत. डिसेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ७३.७७ लाख ई-कार्ड वितरीत करण्यात आले आहेत. ही योजना संपूर्णत: कागद विरहीत असून वर नमूद वैध ओळखपत्र व फोटो ओळखपत्राच्या आधारे कुठल्याही राज्यातील रुग्ण कुठल्याही राज्यातील सुचीबद्ध रुग्णालयात जावून उपचारांचा लाभ घेऊ शकतात. एकात्मिक योजनेअंतर्गत ₹ १.५० लाखापर्यंतचे विमा संरक्षण विमा कंपनीकडून तर ₹ १.५० लाखावरील व ₹ पाच लाखांपर्यंत विमा संरक्षण हमी तत्वावर राज्य आरोग्य हमी सोसायटीकडून देण्यात येत आहे.

१०.२७.३ महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ३४ निवडक विशेष सेवा अंतर्गत ९९६ प्रकारचे गंभीर व अधिक खर्चिक शस्त्रक्रिया/ उपचार व १२१ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा लाभ लाभार्थी घेऊ शकतात. एकात्मिक योजना किंवा प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेत समाविष्ट असलेले लाभार्थी १,२०९ वैद्यकीय उपचार व शस्त्रक्रिया आणि १८३ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा लाभ मिळण्यास पात्र आहेत. एकात्मिक योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये एकूण ६.७२ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून ₹ १,०९५.५७ कोटी खर्च झाला. सन २०२१-२२ मध्ये जानेवारी पर्यंत एकूण ७.१६ लाख शस्त्रक्रिया व उपचार करण्यात आले असून ₹ १,३६०.६१ कोटी खर्च झाला. कोविड-१९ महामारीच्या काळात राज्यातील सर्व नागरिकांना आरोग्य हमी आणि आर्थिक दिलासा देण्यासाठी राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने यापूर्वी योजनेअंतर्गत समाविष्ट नसलेल्या शुभ्र शिधापत्रिकाधारकांना आणि राज्यात राहणाऱ्या व कोणत्याही प्रकारचे रेशन कार्ड नसलेल्या नागरिकांना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत ₹ १.५० लाखांपर्यंतचे रोख रक्कम विरहीत उपचार उपलब्ध करुन दिले. सन २०२०-२१ मध्ये एकूण ७१,२३७ लाभार्थ्यांना रोख रक्कम विरहीत उपचार पुरविण्यात आले असून ₹ २२.२० कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये जानेवारी पर्यंत ५८,०९१ लाभार्थ्यांना रोख रक्कम विरहीत उपचार पुरविण्यात आले असून ₹ १०८.९३ कोटी खर्च झाला. तसेच म्युकरमायकोसीस रोगासाठी मोफत उपचारांना महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत राज्य शासनाने मान्यता दिली आहे. एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या मोठ्या शस्त्रक्रिया व दिलेल्या उपचारांची आकडेवारी तक्ता १०.२५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२५ एकात्मिक महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या मोठ्या शस्त्रक्रिया व दिलेल्या उपचारांची आकडेवारी

विशेष उपचार	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)	शस्त्रक्रिया/ उपचारांची संख्या	अदा दावे रक्कम (₹ कोटी)
कर्करोगावरील वैद्यकीय उपचार	१,५९,७६९	८४.७५	१,६५,००९	८२.०१	१,६४,७३५	८९.९६
मूत्रपिंड उपचार	९३,५८८	८६.७४	८१,३३६	८७.५६	६६,५४३	९४.९३
हृदयविकार	७९,३६८	३१५.८७	६८,१५९	२४१.७५	७०,८२३	२५९.९२
फुफ्फुसांच्या आजारावरील उपचार	५,३०६	११.९५	६३,२५८	५७.०१	८६,३०७	१४०.५१
स्त्री रोग व प्रसुती	४,३३९	८.४१	४३,९८०	१९.०१	४९,४९५	१४.४६
बहु आघात	४०,१६४	६१.२४	३६,८३४	६४.०५	३७,९५९	७४.६६
प्रजनन संस्थेविषयी उपचार	४६,१९८	९२.६८	३५,९३६	६२.७६	३७,७०२	७६.०८
कर्करोगावरील रेडिएशन थेरेपी	२३,९९७	११९.३४	२३,१९२	१०५.०७	२२,०४१	११२.३७
बालरोगावरील उपचार	२३,४८८	४७.९०	२२,०१५	४८.३७	३२,७८३	६८.३१
कर्करोगावरील शस्त्रक्रिया	१७,६४०	५२.४६	१७,३६३	४३.१६	१८,८२४	५१.६५
एकूण	**४,९३,८५७**	**८८१.३४**	**५,५७,०८२**	**८१०.७५**	**५,८७,२१२**	**९८२.८५**

आधार : राज्य आरोग्य हमी सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

\+ जानेवारीपर्यंत

राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम

१०.२८ राष्ट्रीय एड्स नियंत्रण कार्यक्रम राज्यात प्रभावीपणे राबविण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण सोसायटीची स्थापना करण्यात आली आहे. जनजागृती मोहीम राबवून मार्गदर्शन करणे आणि विशिष्ट गटातील लोकांचे प्रबोधन व देखरेख यावर या कार्यक्रमाचा भर आहे. यामध्ये लैंगिक संसर्गजन्य रोग चिकित्सालयातील रुग्णांच्या व प्रसुतीपूर्व तपासणीसाठी आलेल्या गर्भवती महिलांच्या रक्ताच्या नमुन्याची तपासणी करुन संनिरिक्षण केले जाते. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ११६.२७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ₹ ८६.४५ कोटी खर्च झाला. एचआयव्ही/ एड्सग्रस्त रुग्णांची माहिती तक्ता १०.२६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२६ एचआयव्ही / एड्स रुग्णांची संख्या

('०००)

बाब	२०१९	२०२०	२०२१
जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्ती	७,००४	५,१६६	४,८५७
तीन चाचणी पद्धतीवरुन एचआयव्ही बाधित	२३	१३	१५
एचआयव्ही बाधितांचे प्रमाण (टक्के)@	०.३	०.३	०.३
एड्स रुग्ण	११.५०	८.२०	१०.६९
एड्सने मृत्यू	३.५२	२.२०	२.३६

@ जोखीम गटातील तपासणी केलेल्या व्यक्तींशी

आधार : महाराष्ट्र राज्य एड्स नियंत्रण संस्था

राज्य रक्त संक्रमण परिषद

१०.२९ सुरक्षित रक्ताचा व रक्तघटकांचा पुरेसा पुरवठा वाजवी दरात करणे हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. सन २००० पासून सिकलसेल ग्रस्त बालके तसेच थॅलेसीमिया व हिमोफिलियाने पीडित रूग्णांना मोफत रक्तपुरवठा केला जातो. रक्त संकलनाबाबतची माहिती तक्ता १०.२७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२७ रक्त संकलनाबाबतची माहिती

वर्ष	रक्तपेढ्या (संख्या)	एकूण संकलन (लाख युनिट)	पैकी, स्वेच्छेने रक्तदान केलेले (लाख युनिट)	कार्ड वितरीत केलेल्या रुग्णांची संख्या		
				सिकलसेल	थॅलेसीमिया	हिमोफिलिया
२०१९	३४१	१७.२३	१७.०७	१,१६९	६८२	३२१
२०२०	३४५	१५.४६	१५.३१	५९७	४६५	९९
२०२१	३५४	१६.७३	१६.५८	४६१	७२५	१२६

आधार : राज्य रक्त संक्रमण परिषद, महाराष्ट्र शासन

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१०.३० कॉलरा, गॅस्ट्रो, अतिसार, इत्यादी जलजन्य आजार यांचा उद्रेक झाल्यास व अधुनमधुन होणारा उद्भव यांचे संनियंत्रण साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमाअंतर्गत केले जाते. या आजारांमुळे होणारी लागण व मृत्यू कमी करण्याकरीता प्रतिबंधात्मक उपाययोजना केल्या जातात. सदर जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या तक्ता १०.२८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२८ जलजन्य आजारांमुळे लागण झालेल्या व्यक्तींची व मृत्यूंची संख्या

(संख्या)

आजार	२०१९		२०२०		२०२१+	
	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू	लागण झालेले	मृत्यू
कॉलरा	२४५	३	७१	०	२८१	०
गॅस्ट्रो	५५,०९७	०	२३,२३६	०	२३,९८६	०
अतिसार	७,३८,४८०	०	४,४२,२९५	०	४,०२,६०९	३
संसर्गजन्य कावीळ	४,२८०	०	१,३०९	०	२,९३६	०
विषमज्वर	७२,८७६	०	२५,५४८	०	३२,४२५	०
लेप्टोस्पायरोसिस	६८४	१५	५०२	१६	३४७	१०
एकूण	**८,७१,६६२**	**१८**	**४,९२,९६१**	**१६**	**४,६२,५८४**	**१३**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

+ डिसेंबरपर्यंत

मानवी अवयव प्रत्यारोपण

१०.३१ मानवी उपचारांकरिता मानवी अवयव काढणे, जतन करणे, प्रत्यारोपण करणे तसेच मानवी अवयवांचे व्यापारीकरण रोखणे याबाबत नियमन करण्याकरिता केंद्र शासनाने मानवी अवयव प्रत्यारोपण अधिनियम, १९९४ लागू केला आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२१ पर्यंत २३१ नोंदणीकृत अवयव प्रत्यारोपण केंद्रे असून त्यापैकी एका प्रकारच्या अवयव प्रत्यारोपणासाठी १२० केंद्रे व एकापेक्षा जास्त अवयवांच्या प्रत्यारोपणासाठी १११ केंद्रे आहेत. या व्यतिरिक्त नेत्रदान, नेत्रपेढी व बुब्बुळ प्रत्यारोपणासाठी एकुण २८९ केंद्रे आहेत. तसेच ६९ केंद्रांची प्रत्यारोपणाशिवाय अवयव काढण्याचे केंद्र (नॉन ट्रान्सप्लांट ऑर्गन रिट्रायव्हल सेंटर) म्हणून नोंदणी झाली आहे. प्रत्यारोपणांची संख्या तक्ता १०.२९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.२९ प्रत्यारोपणांची संख्या

(संख्या)

प्रत्यारोपण	२०१९	२०२०	२०२१
जीवित			
अ) मूत्रपिंड	५९३	१५०	५४१
ब) यकृत	१२३	१२५	२०९
मृतवत			
अ) मूत्रपिंड	२४२	३५	२६
ब) यकृत	१४२	३५	२०
क) हृदय	३९	७	६
ड) फुफ्फुस	८	०	८
ई) बुब्बुळ	३,०५९	८४७	१,३६९

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

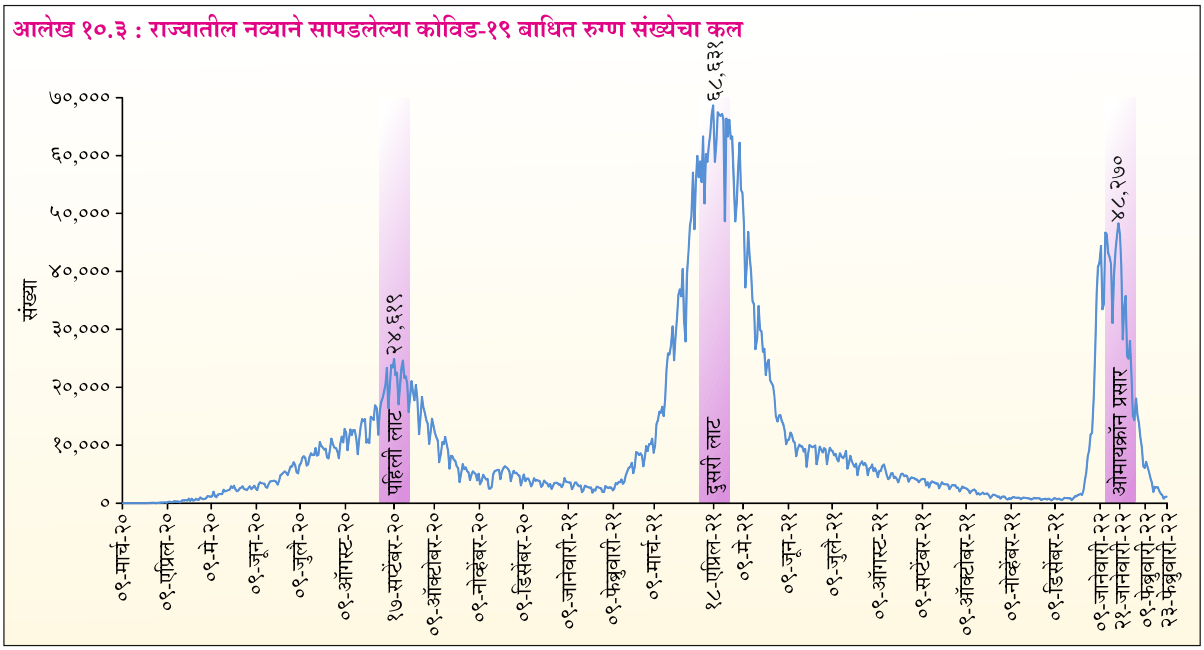
स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना

१०.३२ रस्ते अपघातग्रस्त रुग्णांना तत्पर वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना दि. १४ ऑक्टोबर, २०२० रोजी राज्यात जाहीर केली आहे. या योजनेमध्ये रस्ते अपघातातील रुग्णाची स्थिती स्थिर करण्यासाठी पहिल्या ७२ तासांसाठी लागणाऱ्या वैद्यकीय सेवा नजीकच्या सुचीबध्द रुग्णालयामधून देण्यात येणार आहेत. प्रति रुग्ण प्रति अपघात ₹ ३० हजार पर्यंतचा खर्च या योजनेअंतर्गत सुचीबध्द रुग्णालयास अदा करण्यात येईल. योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत शासनस्तरावर आवश्यक कार्यवाही करण्यात येत आहे.

कोविड-१९ महामारी

१०.३३ राज्यात कोविड- १९ आजाराचा पहिला रुग्ण दि. ९ मार्च, २०२० रोजी आढळून आला. विषाणूचा प्रसार रोखण्यासाठी इतर देशातून प्रवास व प्रवेशबंदी, तपासणी, संक्रमित व्यक्तींना वेगळे करणे, संचारबंदी, लॉकडाऊन, इत्यादी खबरदारीचे उपाय योजण्यात आले. माहे मे, २०२० पासून कोविड-१९ बाधित रुग्णसंख्या उत्तरोत्तर वाढू लागली आणि दि. १७ सप्टेंबर, २०२० रोजी २४,६१९ इतक्या दैनंदिन बाधित रुग्णसंख्येने उच्चांक गाठला. त्यानंतर रुग्णसंख्या घसरण्यास सुरुवात झाली आणि माहे मार्च, २०२१ मध्ये रुग्णसंख्या पुन्हा वाढू लागली. दि. १८ एप्रिल, २०२१ रोजी ६८,६३१ दैनंदिन बाधित रुग्णसंख्येसह दुसऱ्या लाटेतील उच्चांक मागील उच्चांकाच्या तुलनेत दुप्पटीपेक्षा जास्त होता. माहे डिसेंबर, २०२१ पासून ओमायक्रॉन हा नवीन प्रकार इतर प्रकारांच्या तुलनेत खूप वेगाने पसरला. कोविड-१९ रुग्णांची माहीती तक्ता १०.३० मध्ये दिली आहे.

आलेख १०.३ : राज्यातील नव्याने सापडलेल्या कोविड-१९ बाधित रुग्ण संख्येचा कल

तक्ता १०.३० कोविड-१९ रुग्णांची माहीती

(दि.१५ जानेवारी, २०२२ पर्यंत)

बाब	एकक	महाराष्ट्र	भारत
एकूण बाधित रूग्ण	संख्या	७१,७०,४८३	३,६८,५२,४१६
बरे झालेले रूग्ण	संख्या	६७,६०,५१४	३,४९,४७,३९०
एकूण मृत्यू	संख्या	१,४१,७७९	४,८५,८०७
रूग्ण बरे होण्याचा दर	टक्के	९४.३	९४.८
रूग्ण मृत्यूदर	टक्के	२.०	१.४

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.३४ दि. १५ जानेवारी, २०२२ रोजी रुग्णालयात दाखल एकूण उपचाराधीन २०,१५४ रुग्णांपैकी ३,८७४ रुग्ण अतिदक्षता विभागाबाहेर ऑक्सीजनसह सुसज्ज खाटांवर होते. एकूण २,३२९ रुग्ण अतिदक्षता विभागात होते त्यापैकी ८१९ रुग्ण व्हेंटिलेटरवर होते. दि. १५ जानेवारी, २०२२ रोजी विविध रुग्णालयात दाखल कोविड-१९ बाधित रुग्णांचा तपशील तक्ता १०.३१ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३१ विविध रुग्णालयात दाखल कोविड-१९ रूग्णांचा तपशील

(दि.१५ जानेवारी, २०२२ रोजी) (संख्या)

रुग्णालये	साथीच्या सुरवातीपासून एकूण दाखल रूग्ण	दाखल रूग्ण	अतिदक्षता विभागात		अतिदक्षता विभागाबाहेर ऑक्सिजन वर
			व्हेंटिलेटरवर	ऑक्सिजनवर	
केंद्र शासन	६,५८६	९०	०	०	५०
सार्वजनिक आरोग्य विभाग	२६,६०,०४०	२,०४२	१२	४५	११८
वैद्यकीय महाविद्यालयांशी संलग्न	७८,४०५	७९९	४६	१०९	३२०
महानगरपालिका	२८,८२,८८५	८,००८	२९७	१३७	७११
रेल्वे	३,८०५	४७	३	२	२
संरक्षण	१६,१३२	१०	०	०	०
पोर्ट ट्रस्ट रुग्णालये	१,९३७	३१	४	०	३
महात्मा जोतिराव फुले जन आरोग्य योजनेअंतर्गत सुचीबध्द खाजगी खाजगी	११,५२,२८६	८,५६४	४२७	१,०८५	२,४९६
एकूण	**६८,८२,२६०**	**२०,१५४**	**८१९**	**१,५१०**	**३,८७४**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कोविड-१९ प्रतिबंध आणि नियंत्रणाकरीता केलेल्या उपाययोजना

१०.३५ कोविड-१९ बाधित रूग्णांच्या उपचारासाठी व कोविड-१९ च्या प्रसारावर नियंत्रणाकरीता राज्य शासनाने खालील उपाययोजना केल्या आहेत.

१. त्रिस्तरीय उपचार यंत्रणा

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्यात त्रिस्तरीय उपचार व निगा यंत्रणा स्थापन करण्यात आली. दि. १५ जानेवारी, २०२२ रोजी राज्यात कोविड-१९ उपचारांसाठी उपलब्ध आरोग्य सुविधा तक्ता १०.३२ मध्ये दिल्या आहेत.

तक्ता १०.३२ कोविड-१९ उपचारांसाठी उपलब्ध आरोग्य सुविधा

(दि. १५ जानेवारी, २०२२ रोजी) (संख्या)

प्रकार	सुविधा संख्या	एकूण विलगीकरण खाटा (अतिदक्षता विभागातील खाटा वगळून)	कोविड-१९ बाधित रूग्णांसाठी विलगीकरण खाटा	संशयित रूग्णांसाठी विलगीकरण खाटा	ऑक्सिजनसह सुसज्ज खाटा	अतिदक्षता विभागातील एकूण खाटा	व्हेंटिलेटरची संख्या
कोविडसाठी राखीव रूग्णालये	१,१७७	७६,५२७	६४,७४०	११,७१८	५५,५६०	२२,२६५	१०,४२९
कोविडसाठी राखीव आरोग्य केंद्रे	३,११५	१,१८,६०६	९९,८०१	१८,९३८	७५,२९५	१६,७९७	५,१०४
कोविडसाठी राखीव केंद्रे	२,०९५	२,४१,२४०	१,८१,२४४	५९,८६७	३,८७६	०	०
इतर अवर्गीकृत	८८	२,७८८	१,५९०	१,१९८	०	२८१	५९
एकूण	**६,४७५**	**४,३९,१६१**	**३,४७,३७५**	**९१,७२१**	**१,३४,७३१**	**३९,३४३**	**१५,५९२**

आधार : आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२. ऑक्सिजन व्यवस्थापन यंत्रणा

- कोविड-१९ रूग्णांच्या उपचारासाठी ऑक्सिजन व्यवस्थापन सुविधा अत्यंत महत्वाची आहे. राज्यातील वैद्यकीय ऑक्सिजनची वाढती गरज पूर्ण करण्यासाठी, राज्य शासनाने इतर राज्यांकडून ऑक्सिजन खरेदी करुन रेल्वे आणि रस्तेवाहतुकीद्वारे प्राप्त करुन घेतला.
- कोविडसाठी राखीव रूग्णालयांत व कोविडसाठी राखीव आरोग्य केंद्रात पाईपद्वारे ऑक्सिजन पुरवठा यंत्रणा स्थापित केली.
- 'मिशन ऑक्सिजन स्वावलंबन' अंतर्गत ३०० हून अधिक प्रेशर स्विंग ॲडसॉर्प्शन ऑक्सिजन प्लांट स्थापित करुन कार्यरत केले.
- विविध सार्वजनिक आरोग्य सुविधांमध्ये १५० हून अधिक लिक्विड मेडिकल ऑक्सिजन (एलएमओ) क्रायो टँक स्थापित केले आहेत. राज्यात भारत कोविड-१९ आपत्कालीन प्रतिसाद सुसज्जता पॅकेज -टप्पा-II मधून १४२ एलएमओ टँक आणि राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी मधून २०० एलएमओ टँक स्थापित करण्याची प्रक्रिया सुरू आहे.

३. भारत कोविड-१९ आपत्कालीन प्रतिसाद सुसज्जता पॅकेज अंतर्गत पायाभूत सुविधा

कोविड-१९ ची साथ सुरु असल्याने, केंद्र शासनाकडून साथीच्या आजाराचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि भविष्यात अशा परिस्थितींना तोंड देण्यासाठी भक्कम आणि संवेदनक्षम सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणा विकसित करण्यासाठी अतिरिक्त निधी देण्यात येत आहे. या पॅकेजअंतर्गत खालील खबरदारीच्या उपाययोजना करण्यात आल्या आहेत.

- जिल्हा रूग्णालय स्तरावर २१ सुविधांमध्ये ३२ खाटांचे बालरोग युनिट आणि ३६ सुविधांमध्ये ४२ खाटांचे बालरोग युनिट स्थापन केले.
- प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्तरावर २५ सुविधांमध्ये ६ खाटांच्या प्रीफॅब स्ट्रक्चरची आणि सामुहिक आरोग्य केंद्र स्तरावर ३८ सुविधांमध्ये २० खाटांच्या प्रीफॅब स्ट्रक्चरची स्थापना करण्यात आली.
- जिल्हा रूग्णालय स्तरावर ३० सुविधांमध्ये, उप जिल्हा रूग्णालय स्तरावर ३२ सुविधांमध्ये आणि सामुहिक आरोग्य केंद्र स्तरावर २० सुविधांमध्ये अतिदक्षता विभागातील खाटांची स्थापना करण्यात आली.
- १४ सुविधांमध्ये १०० खाटांची क्षेत्रिय रुग्णालये आणि १८ सुविधांमध्ये ५० खाटांची क्षेत्रिय रुग्णालये स्थापन करण्यात आली.
- १७५ सुविधांमध्ये एलएमओ टाक्यांची स्थापना केली.

४. म्युकरमायकोसिस रुग्ण

- दि. ३ जानेवारी, २०२२ पर्यंत राज्यात म्युकरमायकोसिस या बुरशीजन्य आजाराचे १०,४७२ रूग्ण आढळून आले, त्यापैकी ८,६१० रूग्ण बरे झाले. म्युकरमायकोसिसमुळे २२७ मृत्यूंची नोंद झाली आहे.

५. कोविड -१९ लसीकरण

- दि. १६ जानेवारी, २०२१ पासून देशव्यापी कोविड-१९ लसीकरण मोहीमेची सुरुवात झाली. सुरुवातीला आरोग्य कर्मचारी व फ्रंटलाइन कर्मचारी यांचेसाठी, त्यानंतर ज्येष्ठ नागरीक आणि ४५ वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या सहआजार असलेल्या व्यक्तींसाठी लसीकरण सुरू झाले. दि. १ मार्च, २०२१ पासून ४५ वर्षांवरील वयाच्या सर्व व्यक्तींसाठी लसीकरण सुरू करण्यात आले व दि. १ मे, २०२१ पासून १८-४४ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींसाठी लसीकरण सुरू करण्यात आले. दि. ३ जानेवारी, २०२२ पासून १५-१८ वर्षे वयोगटातील मुलांचे कोविड-१९ लसीकरण सुरू करण्यात आले. दि. १० जानेवारी, २०२२ पासून ज्या व्यक्तींचे दुसऱ्या डोस पासून ९ महिने पूर्ण झाले आहेत त्यांना प्रिकॉशन डोस देण्यात येत आहे.
- राज्यात दि. १७ फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत, १८ वर्षे व त्यावरील वयोगटाच्या एकूण ६.४८ कोटी व्यक्तींचे, १५ ते १८ वर्षे वयोगटातील ०.४५ कोटी मुलांचे लसीकरण पूर्ण करण्यात आले आहे आणि ०.१४ कोटी व्यक्तींना प्रिकॉशन डोस देण्यात आला आहे.

६. कोविड-१९ विरुद्ध लढणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज विमा योजना

- दि.३० मार्च, २०२० रोजी कोविड-१९ विरुद्ध लढणाऱ्या आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पॅकेज विमा योजना सुरू करण्यात आली. कोविड-१९ बाधित रूग्णांची सेवा करणारे आणि कोविड-१९ रूग्णांच्या थेट संपर्कात येणारे व त्यामुळे बाधित होण्याचा धोका असलेले आरोग्य कर्मचारी तसेच सामुहिक आरोग्य कर्मचारी व शासनाने घोषित केलेले खाजगी आरोग्य कर्मचारी यांसह सर्व आरोग्य सेवा प्रदात्यांना ₹ ५० लाखांचे सर्वसमावेशक वैयक्तिक अपघात संरक्षण देण्यासाठी ही योजना लागू केली. ही योजना न्यू इंडिया अॅश्युरन्स कंपनीच्या विमा पॉलिसीद्वारे राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत राज्यात एकूण २६२ दावे प्राप्त झाले असून त्यापैकी १८७ दावे माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत निकाली काढण्यात आले आहेत.

७. कोविड-१९ मृतांच्या जवळच्या नातेवाईकांना सानुग्रह सहाय्य

- राज्य शासनाने कोविड-१९ मृतांच्या जवळच्या नातेवाईकांना सानुग्रह सहाय्य म्हणून राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमधून ₹ ५०,००० मंजूर केले आहेत. माहे फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत, एकूण २.३५ लाख अर्ज प्राप्त झाले असून त्यापैकी १.४७ लाख अर्ज मंजूर झाले आहेत आणि ₹ ७३५ कोटी खर्च झाला.

महिला व बाल विकास

१०.३६ सक्षम महिला आणि सुदृढ बालके हे सामाजिक व आर्थिक विकासाचे महत्वाचे पैलू आहेत. महिला आणि बालकांचे जीवन, सुरक्षा, विकास आणि कल्याण यावर राज्याने लक्ष केंद्रीत केले आहे.

महिला विकास

१०.३७ 'स्त्री पुरुष समानता साध्य करणे आणि सर्व महिला व मुलींचे सक्षमीकरण करणे' हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक ध्येय आहे. महिला धोरण तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय सक्षमीकरणासाठी शासनाकडून विविध उपक्रम राबविण्यात येत आहेत.

१०.३८ राज्यात महिला विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. निवडक महिला विकास योजनांची प्रगती तक्ता १०.३३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३३ महिला विकासाच्या निवडक योजनांची प्रगती

(₹ कोटी)

योजना	२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च	लाभार्थ्यांची संख्या	खर्च
शासकीय महिला वसतिगृहे/ महिला आधार गृहे/ संरक्षण गृहे/ राज्य गृहे	९,५०९	१२.१०	३,६४२	६.१०
महिला समुपदेशन केंद्रे	१८,४८५	३.८७	११,३४५	२.३७
शुभ मंगल सामूहिक विवाह योजना	७२	०.०८	४	नगण्य
मनोधैर्य योजना	६५०	६.१९	०	०.००
कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण	५,७५६	२२.६६	२,८३६	११.४२

आधार : महिला व बालविकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + सप्टेंबरपर्यंत

१०.३९ राज्यात महिलांसाठी विविध केंद्र पुरस्कृत योजना राबविण्यात येत आहेत.

१०.३९.१ **नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह:** नोकरी करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या मुलांसाठी दिवसा संगोपन केंद्र सुविधेसह सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थानाची उपलब्धता करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत, महानगरांसाठी ₹ ५०,००० व इतर ठिकाणांसाठी ₹ ३५,००० पेक्षा कमी मासिक उत्पन्न असलेल्या नोकरी करणाऱ्या अविवाहित, विधवा, घटस्फोटित, विभक्त, विवाहित परंतु ज्यांचे पती किंवा जवळचे कुटुंबीय त्याच भागात राहत नसणाऱ्या आणि नोकरीसाठी प्रशिक्षण सुरु असलेल्या महिलांसाठी वसतिगृह इमारत बांधण्यासाठी किंवा भाड्याने घेतलेल्या जागेत वसतिगृह चालविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक सहाय्य दिले जाते. वसतिगृहातील महिलांना त्यांच्या निवासासाठी भाडे आकारले जाते. राज्यात अशी ८१ वसतिगृहे कार्यरत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये १,६०१ महिलांनी तर २०२१-२२ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत २,४८६ महिलांनी या सुविधेचा लाभ घेतला. राज्यातील नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृहांची मागणी लक्षात घेता प्रति वसतीगृह कमाल १०० क्षमतेची एकूण ५० वसतिगृहे (मुंबई उपनगर-६, मुंबई शहर-४, ठाणे-४, पुणे-४ आणि उर्वरित ३२ जिल्ह्यांसाठी प्रत्येकी एक वसतिगृहे) भाडेतत्वावर उपलब्ध करुन देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे.

१०.३९.२ **स्वाधार:** या योजनेअंतर्गत निराधार, बेघर, विधवा, परितक्त्या, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी असलेल्या, नैसर्गिक आपत्तीमध्ये बेघर झालेल्या महिला, तुरुंगातून सुटका झालेल्या परंतु कुटुंबांचा आधार नसलेल्या महिला कैदी, कुंटणखान्यांतून सुटका केलेल्या महिला, इत्यादी बिकट परिस्थितीतील महिलांचे संरक्षण, निवारा, संगोपन, शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण पुरवून पुनर्वसन करण्यात येते. राज्यात नोव्हेंबर, २०२१ अखेर आठ स्वाधारगृहे कार्यरत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये २३० महिला तर २०२१-२२ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत १३१ महिला लाभार्थी होत्या.

१०.३९.३ **उज्ज्वला:** महिलांची लैंगिक शोषणासाठी केली जाणारी तस्करी रोखणे, पीडित महिलांना सुटकेसाठी मदत करणे, त्यांना समाजामध्ये पुन्हा सामावून घेणे आणि संरक्षण, सुरक्षित निवारा, वैद्यकीय मदत, कायदे विषयक मदत, शिक्षण व व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांचे पुनर्वसन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात सप्टेंबर, २०२१ अखेर पाच संस्था कार्यरत होत्या. सन २०२०-२१ मध्ये ८४ महिला तर २०२१-२२ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत ९६ महिला लाभार्थी होत्या.

१०.३९.४ **सखी वन स्टॉप सेंटर:** खाजगी आणि सार्वजनिक ठिकाणी हिंसाचाराने पीडित महिलांना एकात्मिक आधार व मदत करणे, एकाच केंद्रात वैदयकिय, कायदेशीर, मनोवैज्ञानिक आणि समुपदेशन सहाय्यासह कोणत्याही हिसांचाराविरूध्द लढा देण्यासाठी महिलांना आपत्कालीन व सर्वसाधारण स्थितीत देखील तातडीची मदत करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. राज्यात ३७ सखी केंद्रे आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ३,९८२ महिलांना आवश्यक मदत पुरविण्यात आली.

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

१०.४० महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एक-तृतीयांश आरक्षण देण्याचे केंद्र शासनाचे निर्देश असले तरी राज्य शासनाने हे आरक्षण ५० टक्क्यांपर्यंत वाढविले आहे. राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागांची माहिती तक्ता १०.३४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३४ राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीच्या राखीव जागांची माहिती

(३१ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत)

स्थानिक स्वराज्य संस्था (संख्या)	एकूण जागा (संख्या)	महिलांसाठी राखीव जागा (संख्या)
महानगरपालिका (२७)	२,७३६	१,३७४
नगरपरिषद (२४४)	५,५१५	२,८३५
नगरपंचायत (१३९)	२,३४६	१,१७३
जिल्हा परिषद (३४)	२,०००	१,००८
पंचायत समिती (३५१)	४,०००	२,०००
ग्रामपंचायत (२७,८३२)	२,४०,२५०	१,३३,६०४
एकूण	**२,५६,८४७**	**१,४१,९९४**

आधार : राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र शासन

१०.४०.१ सतराव्या लोकसभेत (२०१९-२०२४) महाराष्ट्रातील ४८ विद्यमान खासदारांपैकी आठ महिला खासदार आहेत. महाराष्ट्रातील १९ विद्यमान राज्यसभा खासदारांपैकी चार महिला खासदार आहेत. चौदाव्या महाराष्ट्र विधानसभेत (२०१९-२०२४) दि. १० नोव्हेंबर, २०२१ रोजी २८८ विद्यमान आमदारांपैकी २४ महिला आमदार आहेत. महाराष्ट्र विधान परिषदेत दि. ६ जानेवारी, २०२२ रोजी ६३ विद्यमान आमदारांपैकी तीन महिला आमदार आहेत.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ

१०.४१ केंद्र व राज्य पुरस्कृत विविध विकास योजना राबविण्याकरिता, राज्य शासनाने महिला आर्थिक विकास महामंडळास (माविम) शिखर संस्था म्हणून घोषित केले आहे. स्वयंसहाय्य गट, वित्तिय संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि शासनाचे संबंधित विभाग यांमधील समन्वय संस्था म्हणून माविम कार्य करते. माविमला विविध योजनांसाठी शासनाकडून सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १५.०० कोटी निधी प्राप्त झाला असून त्यापैकी ₹ सहा कोटी खर्च झाला.

१०.४१.१ महिला उत्थान आणि कल्याणासाठी स्वयंसहाय्य गट महत्वपूर्ण भुमिका बजावतात. सर्व महिलांना प्रशिक्षण आणि विकासासाठी कोणत्याही स्वयंसहाय्य गटात सामील होण्याची संधी दिली जाते, त्यामुळे महिलांना भावी उद्योजक वा कुशल कामगार होण्यासाठी मदत मिळते. महिलांना उद्योजक होण्यासाठी पुरेशी संसाधने उपलब्ध नसलेल्या महिलांसाठी शासनाने स्वयंसहाय्य गटांना प्रोत्साहन दिले आहे. स्वयंसहाय्य गट महिलांना विशिष्ट प्रकारचे कार्य करण्यासाठी प्रशिक्षण सुविधांची व्यवस्था करतात. स्वयंसहाय्य गट बँक जोडणी कार्यक्रम अंतर्गत जोडणी केलेल्या स्वयंसहाय्य गटांना उत्पादन, व्यापार आणि विपणन याकरिता बँका आर्थिक सहाय्य पुरवितात. शासन स्वयंसहाय्य गटाने उत्पादित केलेला मालास बाजारपेठ मिळवून देणे, महिलांमधील नेतृत्व गुण व प्रशासकीय क्षमता वृध्दींगत करण्यासाठी प्रशिक्षण आयोजीत करते. सन २०२१-२२ मध्ये सप्टेंबरपर्यंत स्वयंसहाय्य गटांची एकूण संचित बचत ₹ ९५८.२१ कोटी होती तसेच स्वयंसहाय्य गटांना विविध वित्तीय संस्थांकडून एकूण ₹ ४,५४३.१६ कोटी कर्ज प्राप्त झाले आणि त्यांनी एकूण ₹ ४,९५६.६९ कोटी अंतर्गत कर्ज वितरीत केले. महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती तक्ता १०.३५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३५ महिला स्वयंसहाय्य गटांची माहिती

(संख्या)

विभाग	क्षेत्र	गावे/शहरे	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
			स्वयंसहाय्य गट	सदस्य	स्वयंसहाय्य गट	सदस्य	स्वयंसहाय्य गट	सदस्य
कोकण	ग्रामीण	९६८	१०,७५५	१,३१,५४७	१०,८४८	१,३२,५२९	१०,९१४	१,३५,५७०
	नागरी	३६	५,८२२	६३,३९८	६,९००	६४,३६०	८,३६८	८१,४३७
	एकूण	-	१६,५७७	१,९४,९४५	१७,७४८	१,९६,८८९	१९,२८२	२,१७,००७
नाशिक	ग्रामीण	१,६००	९,३४६	१,०९,७३०	९,५३०	१,११,६१८	९,५७३	१,१२,०६९
	नागरी	४३	६,५३९	६७,३०३	७,९१९	७५,०९८	१०,०२६	९७,६०३
	एकूण	-	१५,८८५	१,७७,०३३	१७,४४९	१,८६,७१६	१९,५९९	२,०९,६७२
पुणे	ग्रामीण	१,०३९	१४,९२९	१,९२,७२९	१५,६६७	२,०१,४१५	१६,५१२	२,११,१३७
	नागरी	४८	६,२९०	७६,७९६	७,६६६	९१,२४४	१०,०४२	१,२५,७२७
	एकूण	-	२१,२१९	२,६९,५२५	२३,३३३	२,९२,६५९	२६,५५४	३,३६,८६४
औरंगाबाद	ग्रामीण	२,५१०	१४,७९४	१,७७,८३४	१५,०८६	१,८१,२४०	१५,५४५	१,८६,५८५
	नागरी	५७	८,०४१	८८,५३७	९,४७७	९६,९६४	११,९६२	१,२७,६७९
	एकूण	-	२२,८३५	२,६६,३७१	२४,५६३	२,७८,२०४	२७,५०७	३,१४,२६४
अमरावती	ग्रामीण	१,९४२	१६,९९६	१,८७,८६२	१७,०८३	१,८८,८९२	१७,२३१	१,९०,३३६
	नागरी	४२	४,७४४	४७,३७१	५,९४४	६१,५८५	७,६१७	७८,५८७
	एकूण	-	२१,७४०	२,३५,२३३	२३,०२७	२,५०,४७७	२४,८४८	२,६८,९२३
नागपूर	ग्रामीण	२,४३६	१६,००४	२,००,७८६	१६,२३९	२,०३,१३५	१६,४१७	२,०४,७५२
	नागरी	३३	४,२४३	४४,६९४	५,०३८	४६,२२०	६,३६८	६८,४९३
	एकूण	-	२०,२४७	२,४५,४८०	२१,२७७	२,४९,३५५	२२,७८५	२,७३,२४५
प्रादेशिक स्वयंसेवी संस्था	ग्रामीण	-	१३,६२१	१,६९,७८१	१३,६२१	१,६९,७८१	१३,६२१	१,७६,५७६
	ग्रामीण	**१०,४९५**	**९६,४४५**	**११,७०,२६९**	**९८,०७४**	**११,८८,६१०**	**९९,८१३**	**१२,१७,०२५**
	नागरी	**२५९**	**३५,६७९**	**३,८८,०९९**	**४२,९४४**	**४,३५,४७१**	**५४,३८३**	**५,७९,५२६**
	एकूण	-	**१,३२,१२४**	**१५,५८,३६८**	**१,४१,०१८**	**१६,२४,०८१**	**१,५४,१९६**	**१७,९६,५५१**

आधार : महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र शासन

\+ नोव्हेंबरपर्यंत

१०.४१.२ **लोकसंचलित संसाधन केंद्र**: लोकसंचलित संसाधन केंद्र हा सोसायटी अधिनियम, १८६० अंतर्गत नोंदणीकृत असलेला गट म्हणजे २५ किमीच्या परिघात येणाऱ्या सुमारे २० गावांतील १५० ते २०० स्वयंसहाय्य गटांचा समूह आहे. लोकसंचलित संसाधन केंद्रांचे स्वयंसहाय्य गटांना महिला सक्षमीकरणाच्या उद्देशाने उदरनिर्वाहासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षण, बँक जोडणी, उत्पादित वस्तूंना बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे यांसारख्या प्राथमिक सेवा पुरविणे हे कार्य आहे. राज्यात डिसेंबर, २०२१ अखेर ३६१ लोकसंचलित संसाधन केंद्रे कार्यरत आहेत.

१०.४१.३ **तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस योजना**: अति गरीब व कर्जबाजारी महिलांना कर्जमुक्त करण्यासाठी स्वयंसहाय्य गटांमार्फत तेजश्री फायनान्शिअल सर्व्हिसेस ही योजना सन २०१८-१९ पासून पाच वर्षाच्या कालावधीकरीता राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत :

- एक लाख महिलांना ₹ १०,००० रक्कमेपर्यंत वैयक्तिक कर्ज
- दहा हजार कर्जबाजारी महिलांना कर्ज परतफेड करण्यासाठी ₹ २०,००० पर्यंतचे वित्तीय सहाय्य
- ३०० महिलांना सामाजिक उपक्रमांसाठी ₹ २,००,००० पर्यंत खेळते भांडवल

या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत एकूण ₹ ३४.०७ कोटी रक्कमेची कर्जे वितरित करण्यात आली.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग

१०.४२ महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारींवर नियमितपणे सुनावण्या/ सार्वजनिक सुनावण्या घेते, मोफत कायदे विषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. पीडित महिलांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व नि:संकोचपणे संवाद साधण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करुन देणे या प्रमुख उद्दिष्टांसह विभागवार व जिल्हावार सार्वजनिक सुनावण्यांचे आयोजन करुन 'महिला आयोग आपल्या दारी' नावाचा एक अभिनव उपक्रम व्यापकपणे राबविण्यात आला आहे. स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरूष समानतेविषयी जागरुकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) अधिनियम, २०१३ यांची अंमलबजावणी, ॲसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणा घरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, इत्यादी महिलांशी निगडीत विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व चर्चासत्रे या आयोगामार्फत आयोजित करण्यात येतात. या उपक्रमांवर सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ३.६३ कोटी तर २०२१-२२ मध्ये जानेवारीपर्यंत ₹ ३.९२ कोटी खर्च झाला.

महिलांवरील अत्याचार

१०.४३ महिलांवर शारीरिक किंवा मानसिकरित्या केल्या जाणाऱ्या प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष क्रूर कृत्यांना 'महिलांवरील अत्याचार' असे संबोधले जाते. महिलांवरील अत्याचारांचे राज्यात नोंदवलेले गुन्हे तक्ता १०.३६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.३६ महिलांवरील अत्याचारांचे राज्यात नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शिर्ष	२०१९	२०२०	२०२१+
बलात्कार	५,४१६	४,८४६	४,२२७
अपहरण व पळवून नेणे	६,९०६	५,२५४	४,८८७
हुंडाबळी	१९६	१९७	१५८
पती व नातेवाईकांकडून झालेली क्रूर कृत्ये	८,४३०	६,७२९	८,०२४
विनयभंग	१३,६३२	१२,६६४	१०,१४८
लैंगिक अत्याचार	१,०७४	१,०१७	८२३
अनैतिक व्यापार	१५२	८५	१०४
इतर	१,३०६	१,१६२	१,७५४
एकूण	**३७,११२**	**३१,९५४**	**३०,१२५**

+ ऑक्टोबरपर्यंत

आधार : १.गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन
२. विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

बाल विकास

१०.४४ सामाजिक स्थितीमुळे बालकांवरील असमानता, भेदभाव व अन्याय दूर करण्यासाठी योग्य, सुधारणात्मक व ठोस उपाययोजना करणे तसेच प्रत्येक बालकास कुटुंबात किंवा कुटुंबासारख्या वातावरणात प्रेम व निगा, संरक्षण, सहकार्य व बालसंगोपनाचा अधिकार देणे ही राज्य बाल धोरणाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. बाल विकासाच्या विविध योजना राज्यात राबविण्यात येत आहेत.

एकात्मिक बाल विकास सेवा

१०.४५ ग्रामीण, आदिवासी व झोपडपट्टी भागातील शालेयपूर्व बालकांची योग्य वाढ व विकास साधण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने सेवा पुरविणे हे एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्दिष्ट आहे. हा कार्यक्रम ९७,४७५ अंगणवाड्या व १३,०११ मिनी अंगणवाड्या आणि ५५३ बाल विकास प्रकल्पांमार्फत राबविला जातो.

पोषण कार्यक्रम

१०.४५.१ पूरक पोषण कार्यक्रम हा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेअंतर्गत बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांच्या किमान पौष्टिक गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राबविला जातो. समाजातील वंचित घटकातील सहा वर्षांपेक्षा कमी वयाची बालके, गर्भवती महिला आणि स्तन्यदा माता यांना पौष्टिक आहार देणे व त्यांचे आरोग्य सुधारणे हे पूरक पोषण कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. दुर्गम व संवेदनशील भागातील अर्भक मृत्यू कमी करण्यासाठी कुपोषण नियंत्रित करणे हे सुध्दा या योजनेचे एक उद्दिष्ट आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ७२.८६ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,७२२.९६ कोटी खर्च झाला तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ७८.०३ लाख लाभार्थ्यांवर ₹ १,४२१.८७ कोटी खर्च झाला. कोविड-१९ लॉकडाऊनच्या काळात ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील सर्व बालकांना शिजवलेल्या अन्नाऐवजी अन्नधान्ये व किराणा मालाचा पुरवठा करण्यात आला. याशिवाय ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील स्थलांतरीत बालकांना सुध्दा या योजनेअंतर्गत लाभ देण्यात आला. राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी तक्ता १०.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.३७ राज्यातील ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांची पोषण श्रेणी निहाय टक्केवारी

वर्ष	क्षेत्र	वजन केलेली बालके (संख्या)	बालकांची टक्केवारी		
			सर्वसाधारण वजनाची बालके	मध्यम कमी वजनाची बालके	तीव्र कमी वजनाची बालके
२०१९-२०	ग्रामीण	३८,९६,२५०	९१.६	७.१	१.३
	आदिवासी	८,५०,९६३	७९.०	१६.८	४.२
	नागरी	१०,२४,४४२	८३.१	१४.६	२.३
	एकूण	**५७,७१,६५५**	**८८.२**	**९.९**	**१.९**
२०२०-२१	ग्रामीण	४०,७१,४२८	९३.१	५.९	१.०
	आदिवासी	८,७७,४६७	८०.२	१६.०	३.८
	नागरी	११,३३,३०५	८६.५	१२.२	१.३
	एकूण	**६०,८२,२००**	**९०.०**	**८.६**	**१.४**
२०२१-२२+	ग्रामीण	४०,६६,१२८	९३.४	५.७	०.९
	आदिवासी	८,९१,९८२	७९.८	१६.१	४.१
	नागरी	११,५२,५१९	८८.३	१०.६	१.१
	एकूण	**६१,१०,६२९**	**९०.५**	**८.१**	**१.४**

आधार : एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + जूनपर्यंत

१०.४५.२ **ग्राम बाल विकास केंद्र**: एकात्मिक बाल विकास सेवा कार्यक्रमा अंतर्गत कुपोषणास आळा घालण्यासाठी गाव/ अंगणवाडी स्तरावर ग्राम बाल विकास केंद्रे सुरू करण्यात आली आहेत. अतितीव्र कुपोषित बालकांना महिनाभर अंगणवाडीत ठेवले जाते. अतितीव्र कुपोषित बालकांतील कुपोषण निर्मूलनासाठी खास तयार केलेल्या उर्जायुक्त पौष्टीक आहारासह वैद्यकीय सल्ला दिला जातो. अंगणवाडीत तीन नियमित आहारा सोबत मुलांना दिवसातून तीन वेळा अतिरिक्त आहार दिला जातो तसेच सर्व वैद्यकीय सुविधा पुरविल्या जातात. या योजनेअंतर्गत, सन २०२०-२१ मध्ये ८,०३७ अतितीव्र कुपोषित बालकांवर ₹ ७.३७ कोटी खर्च झाला तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत १८,९१४ अतितीव्र कुपोषित बालकांवर ₹ ४.९९ कोटी खर्च झाला.

१०.४५.३ **पोषण अभियान**: एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेअंतर्गत राष्ट्रीय पोषण अभियानाची सर्व जिल्ह्यांमध्ये अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या अभियानाची प्रमुख उद्दिष्टे (i) कुपोषणाचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी (प्रति वर्षी सुमारे दोन टक्के याप्रमाणे) कमी करणे, (ii) लहान बालके, किशोर वयीन मुली व महिलांमधील रक्तक्षयाचे चे प्रमाण नऊ टक्क्यांनी (प्रति वर्षी सुमारे तीन टक्के याप्रमाणे) कमी करणे व (iii) कमी वजनाच्या बालकांचे प्रमाण सहा टक्क्यांनी (प्रति वर्षी सुमारे दोन टक्के याप्रमाणे) कमी करणे ही आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १०७.२९ कोटी खर्च झाला तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर अखेर ₹ ३८.१६ कोटी खर्च झाला. सामुदायिक गतीशिलता आणि लोकसहभागाला चालना देण्यासाठी, दरवर्षी सप्टेंबर महिना राज्यात 'पोषण माह' म्हणून साजरा केला जातो.

१०.४५.४ **पूर्व बाल्यावस्थेतील संगोपन व शिक्षण:** महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने मुलाच्या शैक्षणिक विकासाच्या अवस्थांवर आधारित तीन ते सहा वर्षे वयोगटासाठी 'बालशिक्षणक्रम' अभ्यासक्रम विकसित केला असून या अभ्यासक्रमास 'आकार' असे नाव देण्यात आले. कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीत ९,०९,४३२ पालकांच्या २,४०,७५० व्हॉटसॲप गटांच्या माध्यमातून 'आकार' बालशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे ऑनलाईन पद्धतीने सर्व अंगणवाड्यांमधील विद्यार्थ्यांचे शालेयपूर्व उपक्रम पूर्ण करण्यात आले.

१०.४५.५ **बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना:** मुलींच्या जीविताची, सुरक्षिततेची व शिक्षणाची हमी किंवा खात्री देणे आणि लिंग भेदावर आधारीत लिंग निवड प्रथेचे निर्मूलन करणे ही या योजनेची उद्दिष्टे आहेत. या योजनेअंतर्गत, जन-जागरण मोहिमेद्वारे मुलींच्या जन्माचे प्रमाण वाढविणे, गर्भवती महिलांची नोंदणी, मुलींचा जन्म साजरा करणे, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, मुलींच्या शिक्षणाविषयी मार्गदर्शन करणे, गुड्डा- गुड्डी फलक लावणे, मुले व मुली यांच्या जन्माची संख्या असलेले फलक सार्वजनिक ठिकाणी लावणे व जिल्हास्तरीय विविध स्पर्धा राबविणे असे अनेक उपक्रम राबविण्यात येतात.

१०.४५.६ **माझी कन्या भाग्यश्री योजना:** मुलींच्या जन्मदरात वाढ करणे, गर्भलिंग चाचणी रोखणे, मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन व हमी देणे आणि मुलींच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारणे ही या योजनेची उद्दिष्टे असून सदर योजना समाजाच्या सर्व घटकांतील मुलगी असलेल्या व वार्षिक उत्पन्न ₹ ७.५० लाख पर्यंत असलेल्या कुटुंबाना लागू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत एका मुलीच्या जन्मानंतर मातेने / पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर मुलीच्या नावे ₹ ५०,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते. दोन मुलींच्या जन्मानंतर मातेने / पित्याने कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यानंतर प्रत्येक मुलीच्या नावे ₹ २५,००० रक्कम बँकेत मुदत ठेव म्हणून गुंतविण्यात येते. मुलीच्या वयाच्या सहाव्या व बाराव्या वर्षी केवळ सदर रकमेवरील व्याज काढता येते आणि मुलीच्या वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर पूर्ण रक्कम (मुद्दल व व्याज) देय होते. या योजनेअंतर्गत, सन २०२०-२१ मध्ये ३,५३८ लाभार्थ्यांवर ₹ ५.५० कोटी खर्च झाला.

१०.४५.७ **एकात्मिक बाल संरक्षण योजना:** शासन व नागरी समाज यांच्या भागीदारीद्वारे कठीण परिस्थितीतील तसेच इतर असुरक्षित बालकांसाठी संरक्षणात्मक वातावरण तयार करणे हा एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेचा उद्देश आहे. एकात्मिक बाल संरक्षण या एकाच योजनेअंतर्गत खुले निवारा गृहे, विशेष दत्तक स्रोत संस्था, बाल कल्याण समित्या, बाल न्याय मंडळ, जिल्हा बाल संरक्षण संस्था, राज्य बाल संरक्षण संस्था, शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांची बालगृहे, निरीक्षण गृहे, अनुरक्षण गृहे, इत्यादी कार्यक्रम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च तक्ता १०.३८ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.३८ एकात्मिक बाल संरक्षण योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांवर झालेला घटकनिहाय खर्च

(₹ लाख)

घटक	संस्थांची संख्या	२०२०-२१		२०२१-२२+	
		लाभार्थी संख्या	खर्च	लाभार्थी संख्या	खर्च
खुले निवारा गृहे	८	७०५	६९.९२	२८३	०.००
दत्तक संस्था	१८	१६२	२०५.१६	१५०	०.००
शासकीय बालगृहे	२५	८९४	१,३७५.३७	३८७	१,२३०.७०
शासकीय निरीक्षण गृहे	१२	२०९	५८९.६१	९१	५२७.४२
शासकीय अनुरक्षण गृहे	६	१८३	३६०.९५	१४२	२५१.८६
स्वयंसेवी संस्थांची निरीक्षण गृहे	४०	९७४	१,२५६.८४	८१९	४१०.३२
स्वयंसेवी बाल गृहे	३२३	४,५४७	३,८००.८१	४,२७४	०.००
एकूण	**४३२**	**७,६७४**	**७,६५८.६६**	**६,१४६**	**२,४२०.३०**

आधार : महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

+ नोव्हेंबरपर्यंत

१०.४५.८ **निरीक्षण गृहे**: विधी संघर्षग्रस्त आणि न्यायिक चौकशीसाठी पोलिसांनी ताब्यात घेतलेली मुले बाल न्याय मंडळांच्या आदेशानुसार निरीक्षण गृहात दाखल केली जातात. निरीक्षण गृहात दाखल झालेल्या मुलांना निवासी, वैद्यकीय, शैक्षणिक, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येतात. शासनाकडून प्रति निवासी दरमहा ₹ २,१६० सहायक अनुदान दिले जाते.

१०.४५.९ **बालगृहे:** संगोपन आणि संरक्षणाची गरज असलेल्या १८ वर्षे वयापर्यंतच्या अनाथ, सोडलेल्या, हरवलेल्या, विशेष काळजीची गरज असलेल्या एच.आय.व्ही. / एड्सबाधित, संकटग्रस्त आणि अत्याचारित मुला/ मुलींना बालगृहांत प्रवेश दिला जातो. त्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय मदत, समुपदेशन, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि मनोरंजन यांसारख्या सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन केले जाते. शासनाकडून प्रति निवासी दरमहा ₹ २,१६० याप्रमाणे या बालगृहांना सहायक अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ५,४४१ निवासी बालकांवर ₹ ५१.७६ कोटी तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ४,६६१ निवासी बालकांवर ₹ १२.३० कोटी खर्च झाला.

१०.४५.१० **अनुरक्षण गृहे:** वयाची १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर बालगृहातील मुलांना बालगृह सोडावे लागते. तथापि, प्रशिक्षण किंवा शिक्षण अपूर्ण राहिल्याने त्यांच्यापैकी काही मुलांचे पूर्णत: पुनर्वसन झालेले नसल्यामुळे त्यांना अन्न, वस्त्र व निवाऱ्याची आवश्यकता असते. अशा मुलांचे अनुरक्षणगृहांत पुनर्वसन केले जाते. शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत किंवा रोजगार मिळेपर्यंत प्रवेशितांना अनुरक्षण गृहांत निवारा, अन्न, वस्त्र, शिक्षण, वैद्यकिय उपचार, समुपदेशन, व्यवसाय मार्गदर्शन, इत्यादी सुविधा पुरविण्यात येतात. राज्य शासनाकडून प्रति निवासी दरमहा ₹ २,००० सहायक अनुदान या अनुरक्षण गृहांना देण्यात येते.

१०.४५.११ **बाल संगोपन योजना:** अनाथ, निराधार, गरजू व बेघर बालकांना कौटुंबिक जीवन प्रदान करण्यासाठी स्वंयसेवी संस्थांमार्फत ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. प्रत्येक बालकाला कौटुंबिक वातावरणात संगोपन मिळण्याचा हक्क आणि गरज असल्याने, बाल संगोपन योजना हा असा कार्यक्रम असून याअंतर्गत कमी किंवा वाढीव कालावधीसाठी बालकाला कुटुंब उपलब्ध करुन देण्यात येते. बालकांच्या मूलभूत खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी शासनाकडून स्वयंसेवी संस्थांद्वारे बाल संगोपन करणाऱ्या पालकांना दरमहा प्रति बालक ₹ १,१०० अनुदान दिले जाते. या योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेला गृहभेटी देणे यासह इतर प्रशासकीय खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी दरमहा प्रति बालक ₹ १२५ सहाय्यक अनुदान दिले जाते. कोविड-१९ महामारीमुळे एक पालक गमावलेल्या बालकांना या योजनेअंतर्गत लाभ देण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये १७,३२६ तर २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ३८,६४१ बालकांचे संगोपन करण्यात आले. नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत कोविड-१९ महामारीमुळे एक पालक गमावलेली एकूण १४,८२१ नोंदणीकृत लाभार्थी बालके आहेत.

१०.४५.१२ **चाचा नेहरू बाल महोत्सव:** पुनर्वसनासाठी शासकीय / स्वयंसेवी संस्थांमध्ये दाखल झालेल्या सर्व मुलांच्या सुप्त गुणांना प्राधान्याने वाव देऊन त्यांच्यात बंधुत्व व संघभावना निर्माण व्हावी यासाठी चाचा नेहरू बाल महोत्सव राज्यातल्या प्रत्येक जिल्ह्यांत व प्रादेशिक विभागांत दरवर्षी नोव्हेंबर महिन्याच्या दुसऱ्या आठवड्यात आयोजित करण्यात येतो. क्रीडा, खेळ, वक्तृत्व, इत्यादी स्पर्धा आयोजित केल्या जातात आणि विजेत्यांना बक्षीसे दिली जातात. दरवर्षी प्रत्येक जिल्हयासाठी ₹ पाच लाख तर प्रत्येक विभागासाठी ₹ ५.८२ लाख निधी मंजूर करण्यात येतो. परंतु कोविड-१९ महामारीमुळे सदर महोत्सव आयोजित होऊ शकला नाही.

१०.४५.१३ **कोविड-१९ महामारीमुळे दोन्ही पालक गमावलेल्या बालकांना अर्थसहाय्य:** या योजनेचा उद्देश कोविड-१९ महामारीमुळे राज्यातील अनाथ झालेल्या ० ते १८ वर्षवयोगटातील बालकांचे पुनर्वसन करणे आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासाकरीता सहाय्य करणे हा आहे. पात्र बालकांच्या नावे एकरकमी ₹ पाच लाख मुदत ठेवीच्या स्वरुपात लाभ देण्यात येतो. सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ३९७ लाभार्थी बालके आहेत.

१०.४५.१४ **बेबी केअर किट:** प्राथमिक आरोग्य केंद्र अथवा शासकीय रूग्णालयात प्रसुती होणाऱ्या मातांना प्रसुतीच्या वेळी नवजात बालकांसाठी २,००० रक्कमेपर्यंतच्या बेबी केअर किट बॅग उपलब्ध करून देण्यात येतात. सदर योजना कुटुंबातील पहिल्या बालकासाठी लागू आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ४.०१ लाख बेबी केअर किट बॅग तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ३.८० लाख बेबी केअर किट बॅग देण्यात आल्या.

१०.४५.१५ **किशोरवयीन मुलींसाठी योजना:** वय वर्षे ११ ते १४ या वयोगटातील शाळा सोडलेल्या किशोरवयीन मुलींना पुन्हा शाळेत जाण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने फेब्रुवारी, २०१९ पासून राज्यातील ५५३ एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पात किशोरवयीन मुलींसाठी योजना राबविण्यात येत आहे. किशोरवयीन मुलींना आत्मनिर्भर व जागरूक नागरीक होण्यासाठी सहाय्य करणे, शिक्षण देणे व सक्षम करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. सर्व किशोरवयीन मुलींना सुक्ष्म पोषक घटकयुक्त अन्न, घरपोच धान्य, लोह व फॉलिक ॲसिड गोळ्या, जंतनाशक गोळ्या, नियमित आरोग्य तपासणी आणि संदर्भ सेवा अंगणवाड्यांमध्ये पुरविल्या जातात. सन २०२०-२१ मध्ये ४०,८२२ तर २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत ५९,१०१ लाभार्थी होते.

तक्ता १०.३९ बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे

(संख्या)

गुन्हे शिर्ष	२०१९	२०२०	२०२१+
खून	१४१	१४९	६७
या पैकी,			
गर्भातील जीव	९	१०	१६
इतर	११	१२	५
बालकांवरील बलात्कार	३,२५४	२,७८५	१,८८४
अपहरण व पळवून नेणे	१०,९०३	७,३९२	६,५९७
परित्याग	१११	११९	५५
इतर	३,०८८	३,९०४	२,२२८
एकूण	**१७,५१७**	**१४,३७१**	**१०,८५२**

+ सप्टेंबरपर्यंत

आधार : विशेष पोलीस महानिरिक्षक, (महिला व बाल अपराध प्रतिबंध विभाग) यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

बालकांवरील अत्याचार

१०.४६ बालकांवरील अत्याचाराचे जे गुन्हे घडतात किंवा ज्या गुन्ह्यात बालके पीडित असतात असे गुन्हे 'बालकांवरील अत्याचाराचे गुन्हे' म्हणून संबोधले जातात. बालकांवरील अत्याचारांचे राज्यातील नोंदविलेले गुन्हे तक्ता १०.३९ मध्ये दिले आहेत.

रोजगार व दारिद्र्य

१०.४७ रोजगाराचा पातळी, त्याची संरचना आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये होणारी वाढ यामधून अर्थव्यवस्थेचा विकास दर्शविला जातो. रोजगार निर्मितीसाठी शासन विविध योजना राबवित आहे तसेच राज्यातील युवकांना सक्षम करण्यासाठी विविध कौशल्य विकास कार्यक्रमांना चालना देत आहे. दारिद्र्य निर्मूलन हे नेहमीच मोठे आव्हान राहिले आहे. दारिद्र्याची समस्या बहुआयामी असून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासन विविध कार्यक्रम राबवित आहे.

रोजगार

१०.४८ रोजगाराबाबतची स्थिती दर्शविणाऱ्या आकडेवारीचे जनगणना, नियतकालिक श्रमबल पाहणी, आर्थिक गणना आणि राष्ट्रीय नमुना पाहणी हे मुख्य स्रोत आहेत. कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत नोंदणीकृत कारखान्यांकडून वैधानिक विवरणपत्रांद्वारे रोजगार विषयक माहिती उपलब्ध होते. सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांमधील रोजगार विषयक माहिती रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम मधून उपलब्ध होते.

जनगणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१०.४९ जनगणना २०११ नुसार, राज्यात ४.९४ कोटी कामगार होते, त्यापैकी ४.३८ कोटी मुख्य कामगार व ०.५७ कोटी सिमांतिक कामगार होते. मुख्य कामगारांमध्ये स्त्रियांची टक्केवारी ३१.५ तर सिमांतिक कामगारांमध्ये ५३.६ होती. उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४० मध्ये व व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी तक्ता १०.४१ मध्ये दिली आहे. जनगणना २०११ नुसार कामगारांचे आर्थिक कार्यानुसार वर्गीकरण परिशिष्ट १०.८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४० उद्योग प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

उद्योग प्रकार	जनगणना २०११		जनगणना २००१	
	मुख्य	सीमांतिक	मुख्य	सीमांतिक
कृषी व संलग्न कार्ये	५२.१	६२.८	५३.५	७७.२
खाणकाम व दगडकाम	०.३	०.२	०.४	०.२
वस्तूनिर्माण	११.८	७.६	१३.१	८.६
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०.४	०.१	०.५	०.१
बांधकाम	४.६	५.३	४.१	३.७
व्यापार, दुरूस्ती, वाहतूक व साठवण, दळणवळण	१३.७	६.१	१४.८	५.२
वित्तीय सेवा आणि स्थावर मालमत्ता	१.९	०.६	३.८	१.५
लोक प्रशासन आणि संरक्षण	५.३	१.८	९.८+	३.५+
इतर	९.९	१५.५		
एकूण कामगार	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

+ विभक्त माहिती उपलब्ध नाही

तक्ता १०.४१ व्यवसाय प्रकारानुसार राज्यातील कामगारांची टक्केवारी

(टक्के)

व्यवसाय प्रकार	जनगणना २०११			जनगणना २००१		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
लोक प्रतिनिधी, वरिष्ठ अधिकारी आणि व्यवस्थापक	९.०	४.२	८.०	४.३	१.७	३.८
व्यावसायिक	६.०	७.३	६.३	५.१	६.३	५.३
तंत्रज्ञ आणि सहयोगी व्यावसायिक	६.६	१३.४	८.१	६.०	१२.१	७.१
लिपिक	६.४	६.८	६.५	५.९	६.५	६.०
सेवा कामगार आणि दुकाने व बाजारपेठेतील विक्रेते	१३.४	८.३	१२.३	२०.२	१२.२	१८.८
कुशल शेतकी आणि मत्स्य व्यवसाय कामगार	१.५	१.६	१.५	२.७	५.९	३.३
कला क्षेत्र आणि संबंधित व्यवसायामधील कामगार	१७.५	१०.७	१६.०	२२.३	१८.९	२१.७
संयंत्र, यंत्रचालक आणि यंत्रांची जुळवणी करणारे	१२.१	२.७	१०.०	१३.७	३.०	११.८
प्राथमिक व्यवसाय करणारे	१७.८	१८.८	१८.१	१६.३	२४.०	१७.७
व्यावसायिक प्रकारानुसार वर्गीकृत नसलेले कामगार	९.६	२६.१	१३.२	३.४	९.४	४.५

आधार: भारताचे महानिबंधक यांचे कार्यालय

नियतकालिक श्रमबल पाहणी नुसार रोजगाराची स्थिती

१०.५० नियमित आवश्यक असणारी श्रमबल माहिती उपलब्ध व्हावी यासाठी राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने एप्रिल, २०१७ पासून नियतकालिक श्रमबल पाहणी सुरू केली. राष्ट्रीय तसेच राज्य स्तरावर रोजगार व बेरोजगारीच्या स्थितीवरील माहितीचा नियतकालिक श्रमबल पाहणी हा प्राथमिक स्त्रोत आहे. या पाहणीच्या माध्यमातून कामगार लोकसंख्या प्रमाण, कामगार शक्ती सहभाग दर, बेरोजगारी दर यासारखे महत्वाचे त्रैमासिक निर्देशक प्राप्त होतात.

१०.५०.१ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंची टक्केवारी तक्ता १०.४२ मध्ये देण्यात आली आहे.

१०.५०.२ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंची क्षेत्र निहाय त्रैमासिक वर्गीकरणाची टक्केवारी तक्ता १०.४३ मध्ये देण्यात आली आहे.

१०.५०.३ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार राज्यातील नागरी भागाकरिता वयोगटनिहाय कामगार लोकसंख्या प्रमाण तक्ता १०.४४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.४२ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंची क्षेत्र निहाय टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०१८-१९		२०१९-२०	
	महाराष्ट्र	अखिल भारत	महाराष्ट्र	अखिल भारत
कृषी व संलग्न कार्ये	३.४	५.१	३.५	५.४
उद्योग	३०.२	३३.५	२८.८	३२.५
सेवा	६६.४	६१.४	६७.७	६२.१

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

तक्ता १०.४३ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार १५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील नागरी भागातील काम करणाऱ्या व्यक्तिंची टक्केवारी

(टक्के)

क्षेत्र	२०१९-२०				२०२०-२१			
	एप्रिल-जून	जुलै-सप्टेंबर	ऑक्टोबर-डिसेंबर	जानेवारी-मार्च	एप्रिल-जून	जुलै-सप्टेंबर	ऑक्टोबर-डिसेंबर	जानेवारी-मार्च
महाराष्ट्र								
कृषी व संलग्न कार्ये	३.१	२.९	२.७	३.०	४.८	४.३	४.६	४.१
उद्योग	३०.१	३०.१	३०.९	२९.८	२५.१	२८.५	२९.४	३०.५
सेवा	६६.७	६७.१	६६.४	६७.२	७०.१	६७.२	६६.०	६५.४
अखिल भारत								
कृषी व संलग्न कार्ये	४.९	५.१५	५.१	५.१	५.८	५.८	६.१	५.९
उद्योग	३३.२	३२.८	३३.२	३२.५	२९.७	३२.५	३२.२	३२.७
सेवा	६१.९	६२.०	६१.७	६२.४	६४.५	६१.७	६१.७	६१.४

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

तक्ता १०.४४ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार नागरी भागाकरिता कामगार लोकसंख्या प्रमाण

(टक्के)

कालावधी	पुरूष		स्त्री		व्यक्ति	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील
एप्रिल-जून, २०२०	२७.१	४५.५	१०.९	१३.७	१९.५	२९.८
जुलै-सप्टेंबर, २०२०	३८.५	५८.३	१३.५	१६.०	२६.४	३७.२
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०२०	२३.२	५२.२	८.१	२२.२	१५.६	३६.९
जानेवारी-मार्च, २०२१	४४.२	६४.७	१५.७	१९.१	३०.४	४२.०

आधार : राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१०.५०.४ राज्यातील नागरी भागासाठी चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार वयोगटानिहाय बेरोजगारीचा दर तक्ता १०.४५ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.४५ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार नागरी भागासाठी बेरोजगारी दर

(टक्के)

कालावधी	पुरूष		स्त्री		व्यक्ति	
	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील	१५ ते २९ वर्षे	१५ वर्षे व वरील
एप्रिल-जून, २०२०	४६.७	३५.०	४५.३	३७.२	४६.३	३५.५
जुलै-सप्टेंबर, २०२०	३२.६	२०.३	४०.८	२९.९	३४.८	२२.६
ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०२०	२५.२	१२.०	३५.९	१८.६	२८.०	१३.६
जानेवारी-मार्च, २०२१	२४.५	११.३	२६.८	१६.२	२५.१	१२.४

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

१०.५०.५ निवडक राज्यांकरिता चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार बेरोजगारी दर तक्ता १०.४६ मध्ये दिले आहेत.

तक्ता १०.४६ चालू आठवड्याच्या स्थितीनुसार निवडक राज्यातील बेरोजगारी दर

(टक्के)

राज्य	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०	
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
आंध्र प्रदेश	८.३	८.७	९.४	९.४	९.४	१३.४
गुजरात	५.६	४.६	३.६	३.६	२.२	४.३
कर्नाटक	५.५	७.३	५.२	६.०	४.१	८.३
केरळ	१३.४	१६.७	११.६	१२.१	१६.५	१६.९
मध्य प्रदेश	७.६	१०.६	८.२	१०.५	८.७	१४.४
महाराष्ट्र	६.८	९.१	९.२	९.२	६.४	११.९
राजस्थान	९.४	९.३	८.३	११.६	६.८	१२.८
तेलंगणा	७.२	१०.९	९.३	१२.२	६.९	१२.७
उत्तर प्रदेश	९.४	१२.१	७.९	१२.७	७.६	११.४
अखिल भारत	**८.५**	**९.६**	**८.४**	**९.५**	**७.९**	**११.०**

आधार: राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय, भारत सरकार

आर्थिक गणनेनुसार रोजगाराची स्थिती

१०.५१ सहाव्या आर्थिक गणनेत (२०१३) पीक उत्पादन व लागवड, लोक प्रशासन, संरक्षण, अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा, घरगुती कामगाराचे मालक म्हणून कुटुंबांचे कार्य, विदेशी संघटना व संस्थाचे कार्य तसेच अनधिकृत कार्ये वगळता सर्व आस्थापनांचा समावेश करण्यात आला होता. पाचव्या आणि सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार तक्ता १०.४७ मध्ये दिली आहे. सातव्या आर्थिक गणनेचे (२०१९) क्षेत्रिय काम पूर्ण झाले असून माहिती वैधतीकरणाचे काम प्रगतीपथावर आहे.

तक्ता १०.४७ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेनुसार राज्यातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार

(लाख)

तपशिल	पाचवी आर्थिक गणना-२००५@	सहावी आर्थिक गणना-२०१३
एकूण आस्थापना	४१.५३	६१.३७
शेतकी आस्थापना	६.०४	१५.९२
बिगर शेतकी आस्थापना	३५.४९	४५.४६
एकूण आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१०५.२७	१४५.१२
शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	१०.५१	२६.३९
बिगर शेतकी आस्थापनेतील कार्यरत कामगारांची संख्या	९४.७६	११८.७३

@ पाचव्या व सहाव्या आर्थिक गणनेच्या अर्थपूर्ण तुलनेसाठी पाचव्या आर्थिक गणनेतील लोक प्रशासन, संरक्षण व अनिवार्य सामाजिक सुरक्षा सेवा ही कार्ये विचारात घेण्यात आलेली नाही

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

कारखान्यातील रोजगार

१०.५२ सन २०२१ मध्ये कारखाने अधिनियम, १९४८ अंतर्गत नोंदणीकृत एकूण ३६,८४८ कार्यरत कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार सुमारे २९.३३ लाख होता. एकूण कार्यरत कारखान्यांपैकी ५० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ६१.३ टक्के होते. राज्यातील उद्योगनिहाय सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी तक्ता १०.४८ मध्ये दिली आहे. राज्यातील विविध उद्योगातील सरासरी दैनिक रोजगार माहिती परिशिष्ट १०.९ मध्ये दिली आहे. कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगारा बाबतची माहिती परिशिष्ट १०.१० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४८ सरासरी दैनिक रोजगाराची टक्केवारी

उद्योग प्रकार	वर्ष		
	२०१९	२०२०	२०२१
ग्राहक वस्तू	२४.५	२४.२	३६.८
पुनर्निमाण वस्तू	१८.८	१८.९	१८.६
भांडवली वस्तू	११.२	१०.७	७.८
इतर	४५.५	४६.२	३६.८
एकूण	**१००.०**	**१००.०**	**१००.०**

आधार : औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमा नुसार रोजगाराची स्थिती

१०.५३ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराच्या संरचनेबाबतची माहिती उपलब्ध करून रोजगाराच्या पातळीतील बदलांबाबतचे संनियंत्रण करणे आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील आस्थापनांची संख्या व त्यामधील रोजगार यांची त्रैमासिक आकडेवारी गोळा करण्यात येते. बृहन्मुंबई क्षेत्रासाठी २५ किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश असून राज्याच्या इतर भागात १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांचा समावेश आहे. डिसेंबर, २०२१ रोजी राज्यातील एकूण रोजगार ७६.८७ लाख होता, त्यापैकी स्त्रियांचे प्रमाण २७.६ टक्के होते. एकूण रोजगारापैकी ३० टक्के रोजगार सार्वजनिक क्षेत्रातील होता. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील रोजगाराची आकडेवारी तक्ता १०.४९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.४९ रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रम अंतर्गत रोजगार

(३१ डिसेंबर रोजी) ('०००)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण
२०१९	१,६४७	५९१	२,२३८	३,६३५	१,४२३	५,०५८	५,२८२	२,०१४	७,२९६
२०२०	१,६६३	६२५	२,२८८	३,७३४	१,४३२	५,१६६	५,३९७	२,०५७	७,४५४
२०२१	१,६७६	६१३	२,२८९	३,८८९	१,५०९	५,३९८	५,५६४	२,१२२	७,६८७

आधार : कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना नुसार रोजगार

१०.५४ कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी २० पेक्षा जास्त कामगार असलेल्या आस्थापनांना लागू होतो. कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी वर्गणीदारांच्या माहितीवर आधारित रोजगार संबंधित सांख्यिकी तक्ता १०.५० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५० कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी साठी नव्याने नोंद झालेल्या कर्मचाऱ्यांची संख्या

(लाख)

वर्ष	महाराष्ट्र	अखिल भारत
२०१८-१९	१५.७६	६१.१२
२०१९-२०	१७.४४	७८.५८
२०२०-२१	१४.९५	७७.०८
२०२१-२२#	१७.८४	८२.५५

आधार : कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटना , भारत सरकार #नोव्हेंबर पर्यंत

राज्य शासनाच्या सेवेमधील रोजगार

१०.५५ राज्य शासकीय कर्मचाऱ्यांचा (सार्वजनिक अंगीकृत उपक्रम, महामंडळे, स्थानिक संस्था वगळून) सर्वंकष माहितीकोष अद्ययावत करण्यासाठी दरवर्षी एक जुलै या संदर्भ दिनांकानुसार गणना घेतली जाते. दिनांक १ जुलै, २०२१ रोजी राज्य शासनाच्या सेवेमध्ये (गट अ ते ड) एकूण ७.२४ लाख मंजूर पदे होती व त्यापैकी एकूण रिक्त पदे ३३.१ टक्के होती. राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे तक्ता १०.५१ मध्ये दिली आहेत.

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे

१०.५६ कामाच्या शोधात असणाऱ्या व्यक्तींना रोजगार व स्वयंरोजगारासाठी समुपदेशन, मार्गदर्शन व मदत करण्यासाठी राज्यात कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत. राज्यात अशी एकूण ५० केंद्रे कार्यरत असून, त्यापैकी ३६ जिल्हा स्तरावर, सहा विद्यापीठात आणि आठ आदिवासींकरिता आहेत. यामध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी एका केंद्राचा समावेश आहे.

१०.५६.१ या केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत ऑगस्ट, २०२१ अखेर नोंदणीकृत व्यक्तींची संख्या ५५.३५ लाख होती. सन २०२१ मध्ये ऑगस्ट पर्यंत या केंद्रांत नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या २.८० लाख होती आणि ३.४६ लाख अधिसूचित रिक्त जागांपैकी १.११ लाख जागांवर नेमणुका करण्यात आल्या. अधिसूचित रिक्त पदे, भरण्यात आलेली पदे आणि चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींचा शैक्षणिक पात्रतेनुसार तपशील अनुक्रमे परिशिष्ट १०.११ व परिशिष्ट १०.१२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५१ राज्य सेवेमधील कर्मचाऱ्यांची गटनिहाय पदे

(१ जुलै, २०२१ रोजी) (लाख)

गट	पदे*		
	मंजूर	भरलेली	रिक्त
अ	०.४२	०.२५	०.१७
ब	०.७४	०.४३	०.३१
क	४.८१	३.४७	१.३५
ड	१.२७	०.६९	०.५८
अ ते ड	**७.२४**	**४.८४**	**२.४०**
इ#	**२.०५**	**२.०५**	-
एकूण	**९.२९**	**६.८९**	**२.४०**

रोजंदारीवरील, मानधनावर काम करणारे, अंशकालीन व वेतन श्रेणी लागू नसलेले कर्मचारी * अस्थायी

टीप : आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

१०.५७ राज्य शासनामार्फत रोजगार प्रोत्साहनाकरिता खालील कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

- **रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम :** सुशिक्षित बेरोजगार व्यक्तींना प्रत्यक्ष कामाचे अथवा इतर प्रात्यक्षिक प्रशिक्षण देणे
- **शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम :** शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण देऊन उद्योगांना प्रशिक्षित मनुष्यबळ पुरविणे
- **उद्योजकता विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम :** सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रेरीत व प्रशिक्षित करणे

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च तक्ता १०.५२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.५२ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांची संख्या व झालेला खर्च

कार्यक्रम	लाभार्थी (संख्या)			खर्च (₹ लाख)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
रोजगार प्रोत्साहन	२७,८६०	२१,३५७	८,२३२	१९५.१३	५३.४३	०
शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण	३६,६६०	३४,१०३	२४,७८३	१,६२५.७७	१,६२३.२५	५,८८०.६६
उद्योजकता विकास प्रशिक्षण	३४,५६२	$	८,९२७	१,२८८.५८	$	४८४.४२

$ कोविड-१९ मुळे स्थगिती देण्यात आली होती + डिसेंबरपर्यंत

आधार : १) कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन
२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन
३) उद्योग संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

१०.५८ कुशल कामगारांना रोजगाराच्या संधी व त्याद्वारे उद्योगांना कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने राज्य शासनामार्फत सन २००९-१० पासून सर्व जिल्ह्यांमध्ये रोजगार मेळावे आयोजित करण्यात येतात. आयोजित केलेले रोजगार मेळावे व त्याद्वारे पुरविण्यात आलेला रोजगार तक्ता १०.५३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५३ आयोजित रोजगार मेळावे व पुरविण्यात आलेला रोजगार

(संख्या)

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
रोजगार मेळावे	१४८	१९४	८०
सहभागी उद्योजक	१,६४७	१,६९५	३७४
रोजगार मेळाव्यात उपस्थित युवक	८४,६३५	२,६३,८३३	२४,९२८
पुरविण्यात आलेला रोजगार	२२,८७७	२८,८१२	२,७०८

आधार: कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन + ऑगस्टपर्यंत

१०.५९ राज्य शासनाच्या कौशल्य विकास योजनांच्या नियोजन, समन्वय, अंमलबजावणी तसेच सनियंत्रण साठी महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी नोडल संस्था आहे. विविध विभागांच्या कौशल्य विकास योजनांची एकत्रित अंमलबजावणी या संस्थेद्वारे होते.

- **प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना** - या केंद्र पुरस्कृत योजने च्या माध्यमातून द्वारे युवकांना अधिक चांगल्या उपजिवीकेचे साधन उपलब्ध होण्यासाठी उद्योग संबंधित प्रशिक्षण देण्यात येते
- **प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान** - ' कुशल महाराष्ट्र, रोजगारक्षम महाराष्ट्र ' या ध्येयपूर्तीसाठी राज्यातील १५ ते ४५ वर्षे वयोगटातील व्यक्तींना कौशल्य विकास प्रशिक्षण दिले जाते.

सन २०२१-२२ मध्ये अंमलबजावणी केलेल्या कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजनांची माहिती तक्ता १०.५४ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५४ सन २०२१-२२ मध्ये अंमलबजावणी केलेल्या कौशल्य विकास प्रशिक्षण योजनांची माहिती

(सप्टेंबरपर्यंत)

योजना	नोंदणीकृत उमेदवार	प्रशिक्षित उमेदवार	रोजगारीत / स्वयंरोजगारीत उमेदवार	रोजगारीत / स्वयंरोजगारीत उमेदवारांची टक्केवारी
केंद्र पुरस्कृत योजना				
प्रधान मंत्री कौशल्य विकास योजना				
i) उद्योगांशी संबंधित कौशल्य प्रशिक्षण	७७,६०७	६९,५२८	१६,१६५	२३.२
ii) कृषी प्रकल्प - सामुदायिक कौशल्य प्रशिक्षण	३,५८,३८९	२,८१,५४१	लागू नाही	लागू नाही
iii) कृषी प्रकल्प - वैयक्तिक कौशल्य प्रशिक्षण	३,७२०	२,४४६	०	०
दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान	२,५२,८०१	२,३७,०५६	१,२२,६२१	५१.७
राज्य पुरस्कृत योजना				
प्रमोद महाजन कौशल्य व उद्योजकता विकास अभियान	१,८०,८५६	१,६३,३९०	८९,३४२	५४.७
किमान कौशल्य विकास कार्यक्रम	५४,१४९	३९,६४८	१५,५३७	३९.२

आधार: महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी, महाराष्ट्र शासन

१०.६० राज्यामध्ये व्यावसायिक वातावरण निर्मिती करून नवकल्पनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य नाविन्यता सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. सोसायटी मार्फत राबविण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह या महत्वकांक्षी कार्यक्रमांतर्गत नवउद्योजकांना त्यांची उत्पादने किंवा सेवा सरकारसमोर प्रस्तुत करून त्यातील २४ नवउद्योगांना प्रत्येकी ₹ १५ लाखांपर्यंतचे कार्यादेश प्राप्त करण्याची संधी मिळते. दरवर्षी एप्रिलचा शेवटचा आठवडा महाराष्ट्र स्टार्टअप सप्ताह म्हणून आयोजित केला जातो. सन २०२०-२१ आणि २०२१-२२ साठी शासनाने एकूण ४८ स्टार्टअप्सना कार्यादेश दिले आहेत त्यामधून किमान ५७६ रोजगाराच्या संधी निर्माण होणे आपेक्षित आहे. प्रभावी स्टार्टअप इकोसिस्टमसाठी १७ इनक्यूबेटरची स्थापना करण्यात आली आहे.

रोजगार निर्मिती योजना

१०.६१ **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना - महाराष्ट्र** - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम-२००५ अंतर्गत उपजीविका सुरक्षेत वाढ करण्यासाठी प्रत्येक आर्थिक वर्षात अकुशल काम करण्यास इच्छुक असणाऱ्या प्रौढ व्यक्तीच्या प्रत्येक कुटुंबास किमान १०० दिवसांच्या मजुरीच्या रोजगाराची हमी देण्यात येते. प्रती कुटुंब १०० दिवसांच्या रोजगारावरील खर्च केंद्र शासनामार्फत करण्यात येतो तर प्रती कुटुंब १०० दिवसांवरील अतिरिक्त रोजगारावरील खर्च राज्य शासनामार्फत केला जातो. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती तक्ता १०.५५ मध्ये दिली आहे. कामाच्या वर्गीकरणानुसार कामांची संख्या व त्यावर झालेला खर्च परिशिष्ट १०.१३ मध्ये देण्यात आला आहे.

तक्ता १०.५५ महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची राज्यातील प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
रोजगार पुरविलेल्या कुटुंबांची संख्या (लाख)	१५.३७	१६.८४	१६.८८
रोजगार निर्मिती (कोटी मनुष्य दिवस)	६.३०	६.७९	५.६७
प्रति कुटुंब सरासरी रोजगार (दिवस)	४१	४०	३४
रोजगारातील हिश्शाची टक्केवारी			
अनुसूचित जाती	११.०	८.७	८.६
अनुसूचित जमाती	२०.९	२८.६	२३.०
महिला	४३.४	४२.९	४२.१
पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या	३,३४,१९७	२,५९,०५३	१,९९,१३७
एकूण खर्च (₹ कोटी)	१,८२१.१४	२,०१८.५०	१,७४७.६७
एक दिवसाच्या रोजगार निर्मितीचा खर्च (₹)	२८९	२९७	३०८

आधार: नियोजन विभाग (रोजगार हमी योजना), महाराष्ट्र शासन + फेब्रुवारीपर्यंत

१०.६२ **राज्य निधी रोजगार हमी योजना** – राज्य निधीतून 'मागेल त्याला शेततळे' योजना आणि 'नागपूर विभागात सिंचन विहीर' योजना राबविण्यात येत असून त्यामधून अप्रत्यक्षरित्या ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होते.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

१०.६३ दीनदयाळ अंत्योदय योजना- राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद) राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येते. शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रातील गरीब जनतेच्या विद्यमान उपजीविकेला स्थैर्य देऊन प्रोत्साहित करणे या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे. ग्रामीण क्षेत्रात बहुतांश गरीब जनतेचा शेती हा उपजीविकेचा मुख्य स्त्रोत असल्याने, या अभियानांतर्गत शाश्वत शेती आणि पशुपालन, लाकूड विरहित वनोत्पादन व मत्स्यपालन या संलग्न कार्यांवर मुख्य भर दिलेला आहे. सन २०२१-२२ ऑगस्ट पर्यंत एकूण ३७,११२ स्वसहाय्यता गटांना एकूण ₹ ६३८.५२ कोटी पतपुरवठा करण्यात आला. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५६ महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची (*उमेद*) प्रगती

तपशिल	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
स्थापन झालेले स्वसहाय्यता गट (संख्या)	१,४३,७१५	७२,९७५	२५,८५७
स्वसहाय्यता गटांतील सदस्य (संख्या)	१५,८०,८६५	७,६६,२३८	२,७१,४९८
प्राप्त निधी (₹ कोटी)	५५१.७७	४७०.९२	११६.००
खर्च (₹ कोटी)	४८०.३५	३७१.८०	५७.७६
कर्ज देण्यात आलेले स्वसहाय्यता गट (संख्या)	१,१४,०८३	१,३१,३९६	३७,११२
पत पुरवठा (₹ कोटी)	१,८००.९६	१,९८७.७७	६३८.५२

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. + ऑगस्टपर्यंत

दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियान

१०.६४ दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाचे उद्दिष्ट नागरी भागातील गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगाराच्या व कुशल मजुरी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांचे दारिद्रय व असुरक्षितता कमी करणे हे आहे. सदर अभियान मे, २०१७ पासून राज्यातील २५९ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. या अभियानाची प्रगती तक्ता १०.५७ मध्ये देण्यात आली आहे.

तक्ता १०.५७ राज्यातील दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय नागरी उपजीविका अभियानाची प्रगती

तपशिल	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
वितरीत निधी			
केंद्र शासन (₹ कोटी)	०.००	५९.९५	३८.००
राज्य शासन (₹ कोटी)	०.३५	३६.१९	२३.२२
स्थापन झालेले स्वसहाय्यता गट संख्या	१४,६५४	९,७७३	७,७६५
स्वसहाय्यता गटांना फिरता निधी			
स्वसहाय्यता गट (संख्या)	१५,५२२	६,०९७	४,८१९
खर्च (₹ कोटी)	१५.५२	६.१०	४.९०
कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे रोजगाराची उपलब्धता			
प्रशिक्षण घेतलेले लाभार्थी (संख्या)	६३,२०२	२,१५५	७९२
रोजगार/स्वयंरोजगार प्राप्त झालेले लाभार्थी (संख्या)	३६,२७०	३,११३	५३४
खर्च (₹ कोटी)	९५.७१	२७.३३	२९.२१
स्वयंरोजगार कार्यक्रम			
व्यक्तीगत उद्योग			
लाभार्थी (संख्या)	४,५२१	३,९४१	२,००२
खर्च (₹ कोटी)	२.३८	२.५६	१.७९
गट उद्योग			
लाभार्थी (संख्या)	१,५८५	१,९४५	१,३८०
खर्च (₹ कोटी)	०.३०	०.७२	०.१६
बँक जोड कार्यक्रम			
लाभार्थी (संख्या)	१,१५,२८०	१,०७,०१०	६९,०००
खर्च (₹ कोटी)	६.५७	७.८९	८.०२

आधार : नगर परिषद प्रशासन संचालनालय, महाराष्ट्र शासन. + डिसेंबरपर्यंत

पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.६५ पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम राज्यामध्ये २००८-०९ पासून राबविण्यात येत आहे. नागरी भागात होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी पारंपरिक कारागीर वा बेरोजगार युवकांसाठी स्वयंरोजगार उद्योगांची उभारणी करुन नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे व कारागिरांच्या मजुरी मिळविण्याच्या क्षमतेत वाढ करुन रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे ही या योजनेची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. हा कार्यक्रम राज्यात खादी आणि ग्रामोद्योग आयोग, महाराष्ट्र राज्य खादी आणि ग्रामोद्यक मंडळ व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविला जातो. सन २०२०-२१ मध्ये ३,०७० प्रकल्पांना ₹ ८७.२२ कोटी निधी वितरीत करण्यात आला असून त्याद्वारे २४,५६० रोजगार निर्माण झाला, तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत २,०५९ प्रकल्पांना ₹ ७२.५२ कोटी निधी वितरित करण्यात आला व त्याद्वारे १६,४७२ रोजगार निर्माण झाला.

बीज भांडवल योजना

१०.६६ बेरोजगार व्यक्तिंना उद्योग, सेवा व व्यवसाय यासारखे स्वयंरोजगार सुरू करण्याकरिता वित्तिय संस्थांद्वारे पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जासाठी बीज भांडवल पुरवुन प्रोत्साहित करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. राज्यातील बेरोजगार व्यक्ती किंवा १८ ते ४५ वर्षे वयोगटातील सातवी उत्तीर्ण व्यक्तींचा गट या योजनेचा लाभ घेण्यास पात्र आहेत. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यंत २३० प्रकल्पांना ₹ ३.१९ कोटी निधी (बीज भांडवल) वितरीत करण्यात आला.

मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम

१०.६७ सूक्ष्म व लघू उद्योगांद्वारे रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्यासाठी राज्य शासन सन २०१९ पासून मुख्यमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करीत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत प्रकल्प किंमतीच्या १५ ते ३५ टक्के आर्थिक सहाय्य अनुदान म्हणून दिले जाते. सन २०२०-२१ आणि २०२१-२२ मध्ये या कार्यक्रमांतर्गत अनुक्रमे ७,१९९ आणि १,७२८(अस्थायी) प्रकल्पांना मंजुरी देण्यात आली.

औद्योगिक संबंध

१०.६८ सन २०२० मध्ये २३ कामबंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) व त्यामुळे बाधित झालेल्या ६,४३४ कामगारांच्या तुलनेत सन २०२१ मध्ये काम बंद झालेली प्रकरणे (संप व टाळेबंदी) २९ होती व त्यामध्ये ६,७९९ कामगार बाधित झाले. सन २०२१ मध्ये संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्य दिवसांची संख्या १८.२८ लाख होती, तर सन २०२० मध्ये ती १९.३२ लाख होती. राज्यातील औद्योगिक विवादाबाबतचा तपशील परिशिष्ट १०.१४ मध्ये दिला आहे.

कामगार कल्याण

१०.६९ कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांसाठी कामाच्या ठिकाणाव्यतिरिक्त कल्याणकारी योजना राबवून त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि मानसिक स्तरात वाढ करण्यासाठी महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना १९५३ मध्ये करण्यात आली. सन २०२०-२१ मध्ये मंडळाकडे १.४९ लाख आस्थापना ५३.३४ लाख कामगारांसह नोंदणीकृत आहे.

१०.७० इमारत व इतर बांधकाम कामगारांच्या रोजगार व सेवाशर्तींचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने तसेच सुरक्षा, आरोग्य व कल्याणासाठीच्या उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने, केंद्र शासनाने 'इमारत व इतर बांधकाम कामगार (रोजगार व सेवाशर्ती नियमन) कायदा १९९६' पारित केला आहे. या कायद्यांतर्गत महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळाची स्थापना करण्यात आली.

१०.७०.१ राज्यात जून २०२१ पर्यंत एकूण २६.८८ लाख नोंदणीकृत बांधकाम कामगार होते. त्यापैकी चालू नोंदीत १२.७० लाख कामगार आहेत. कोविड-१९ महामारीच्या लॉकडाउन कालावधीत २०२०-२१ मध्ये उपजीविकेसाठी मंडळाने प्रत्येकी ₹ ५,००० चे आर्थिक सहाय्य दोन हप्त्यांमध्ये १०.१४ लाख नोंदणीकृत बांधकाम कामगारांच्या बँक खात्यांमध्ये हस्तांतरीत केले. शासनाच्या *ब्रेक द चेन* या अभियानांतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये जून पर्यंत मंडळाने ११.७८ लाख कामगारांना प्रत्येकी ₹ १,५०० आर्थिक सहाय्य दिले.

१०.७१ ई-श्रम पोर्टल- केंद्र शासनाच्या श्रम व रोजगार मंत्रालयाने असंघटीत कामगारांना देण्यात येणाऱ्या सामाजिक सुरक्षा सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी ई-श्रम पोर्टल विकसित केले आहे. राज्यातून जानेवारी, २०२१ पर्यंत ६९.९७ लाख असंघटीत कामगारांची नोंदणी ई-श्रम पोर्टलवर झाली आहे त्यापैकी ४८ टक्के स्त्रिया आहेत. राज्यातील नोंदणीकृत असंघटीत कामगारांपैकी ५८ टक्के कामगार १८-४० वर्षे वयोगटातील आहेत आणि ६१ लाख कामगारांचे उत्पन्न ₹ १०,००० पेक्षा कमी आहे. राज्यातील नोंदणीकृत असंघटीत कामगारांपैकी ३६ लाख कामगार कृषी क्षेत्रातून आहे.

१०.७२ घरेलू कामगारांना कुठल्याही कामगार कायद्यांतर्गत संरक्षण नाही या वस्तुस्थितीचा विचार करून राज्य शासनाने महाराष्ट्र घरेलू कामगार कल्याण मंडळ अधिनियम, २००८ पारित केला आहे. शासनाच्या *ब्रेक द चेन* या अभियानांतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये शासनाने राज्यातील १,०५,५०० सक्रीय नोंदणीकृत घरेलू कामगारांना प्रत्येकी ₹ १,५०० आर्थिक सहाय्य देण्याचा निर्णय घेतला. राज्यातील ४४,८१४ घरेलू कामगारांना ऑक्टोबर, २०२१ पर्यंत त्यांच्या बँक खात्यांमध्ये आर्थिक सहाय्य हस्तांतरीत करण्यात आले.

बाल कामगार प्रतिबंध

१०.७३ बाल कामगार (प्रतिबंध आणि नियमन) अधिनियम १९८६ चा उद्देश १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कामगार म्हणून घेण्यास प्रतिबंध करणे असा आहे. मुलांच्या आरोग्य आणि मानसिकतेसाठी धोकादायक समजल्या जाणाऱ्या १६ व्यवसाय व ६५ प्रक्रियांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यास ह्या अधिनियमान्वये प्रतिबंध आहे. घरगुती घटक आणि प्रशिक्षण केंद्रे या अधिनियमाच्या परिकक्षेतून वगळण्यात आली आहेत. सन २०१९ मध्ये २१४ ठीकाणी धाडी घालून १४३ बाल कामगारांची सुटका करण्यात आली तर सन २०२० मध्ये १५५ ठीकाणी धाडी टाकून ११६ बाल कामगारांची सुटका करण्यात आली.

दारिद्र्य

१०.७४ निति आयोग (तत्कालीन योजना आयोग) कडून केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी कार्यालयाद्वारे दर पाच वर्षांनी बृहद् स्तरावर घेतल्या जाणाऱ्या 'कुटुंबाच्या उपभोग्य बाबीवरील खर्च' या विषयावरील पाहणीच्या आधारे दारिद्र्य रेषा व दारिद्र्याचे प्रमाण यांचे अंदाज तयार करण्यात येतात. सन २०११-१२ साठी तेंडुलकर समितीच्या शिफारशींनुसार तयार करण्यात आलेले दारिद्र्याचे अंदाज सर्वात अलिकडचे उपलब्ध असलेले अंदाज आहेत.

१०.७४.१ सन २०११-१२ साठी देशस्तरावर दारिद्र्य रेषा ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ८१६ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,००० अशी निश्चित करण्यात आली. राज्यातील ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ ९६७ आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा ₹ १,१२६ निश्चित करण्यात आली. राज्यात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण ग्रामीण भागासाठी २४.२ टक्के तर नागरी भागात ९.१ टक्के होते. निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी राज्यनिहाय दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण तक्ता १०.५८ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.५८ निवडक राज्यातील सन २०११-१२ साठी दारिद्र्यरेषा आणि दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण

राज्य	दारिद्र्य रेषा (दरडोई दरमहा ₹)		दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण		
	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी	एकूण
आंध्र प्रदेश	८६०	१,००९	११.०	५.८	९.२
बिहार	७७८	९२३	३४.१	३१.२	३३.७
गुजरात	९३२	१,१५२	२१.५	१०.१	१६.७
कर्नाटक	९०२	१,०८९	२४.५	१५.३	२०.९
केरळ	१,०१८	९८७	९.१	५.०	७.१
मध्य प्रदेश	७७१	८९७	३५.७	२१.०	३१.७
महाराष्ट्र	**९६७**	**१,१२६**	**२४.२**	**९.१**	**१७.४**
पंजाब	१,०५४	१,१५५	७.७	९.२	८.३
राजस्थान	९०५	१,००२	१६.१	१०.७	१४.७
तामीळनाडू	८८०	९३७	१५.८	६.५	११.३
उत्तर प्रदेश	७६८	९४१	३०.४	२६.१	२९.४
पश्चिम बंगाल	७८३	९८१	२२.५	१४.७	२०.०
अखिल-भारत	**८१६**	**१,०००**	**२५.७**	**१३.७**	**२१.९**

आधार: निति आयोग (तत्कालीन नियोजन आयोग), भारत सरकार

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक

१०.७५ सगळीकडून सर्व प्रकारचे दारिद्र्य संपविणे हे शाश्वत विकास ध्येयां मधिल एक ध्येय आहे. बहुआयामी दारिद्र्य मोजमाप पद्धतीमध्ये एकमेकांवर अवलंबून असणाऱ्या व दारिद्र्यास कारणीभूत असणाऱ्या विविध बाबींचा अंतर्भाव केला जातो ज्यांचा आर्थिक बाबींवरुन करण्यात येणारे दारिद्र्याचे मोजमाप पद्धतीमध्ये समावेश नाही. आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा या तीन समान भारित असलेल्या आयामानुसार एकूण बारा निर्देशकांच्याआधारे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक तयार करण्यात आला आहे. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकानुसार राज्यातील बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी तक्ता १०.५९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.५९ बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांकाच्या प्रत्येक निर्देशकांनुसार बहुआयामी गरीब व वंचित लोकसंख्येची टक्केवारी

(टक्के)

आयाम	निर्देशक	महाराष्ट्र	अखिल भारत
आरोग्य	पोषण	१२.४	१९.९
	बाल किशोर मृत्यू	०.८	१.९
	माता आरोग्य	७.१	१४.७
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	४.३	१०.७
	शालेय उपस्थिती	३.०	५.२
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	१२.५	२३.१
	स्वच्छता	१२.५	२१.३
	पिण्याचे पाणी	५.३	५.५
	वीज	३.१	८.३
	गृहनिर्माण	१०.१	२०.६
	मालमत्ता	६.७	८.९
	बँक खाते	३.८	५.४
बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक		०.०६५	०.११८

आधार: निति आयोग, भारत सरकार

गृहनिर्माण

१०.७६ अन्न, वस्त्र व निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. निर्धोक आणि सुरक्षित निवासामुळे अधिक चांगल्या दर्जाच्या जीवनमानाची सुनिश्चिती होते. समाजातील विविध घटकांना किफायतशीर घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी शासन विविध योजना राबवित आहे. नागरीकरणामुळे झोपडपट्टयांचा विस्तार होत असून झोपडपट्टयांच्या पुनर्वसनासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

नागरी गृहनिर्माण

१०.७७.१ राज्य शासनाने नागरी भागात नियोजनबद्ध गृहनिर्मिती करण्यासाठी महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा), शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित (सिडको) यांची स्थापना केली आहे. नागरी भागातील झोपडपट्टयांच्या पुनर्वसनासाठी राज्याने झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाची स्थापना केली आहे. राज्यातील स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना करण्यात आली आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी)

१०.७७.२ सन २०२२ पर्यंत पात्र कुटुंबाना मूलभूत सुविधांसह पक्की घरे उपलब्ध करुन देण्यासाठी 'प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) - सर्वांसाठी घरे' ही केंद्रशासनाची महत्त्वाकांक्षी योजना आहे. नागरी भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट, अल्प उत्पन्न गट, मध्यम उत्पन्न गट व झोपडपट्टीवासियांच्या घरांची कमतरता दूर करण्याचा या योजनेचा उद्देश आहे. राज्यात १९.४० लाख घरे बांधण्याचे लक्ष्य निश्चित केले आहे. राज्य शासनाने प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत गृहप्रकल्पांना गती देण्याकरिता महाराष्ट्र गृहनिर्माण विकास महामंडळाची स्थापना केली आहे. प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत गृहप्रकल्पांना निवासी क्षेत्रासाठी २.५ चटई क्षेत्रफळ आणि हरित किंवा ना-विकास क्षेत्रासाठी एक चटई क्षेत्रफळ निर्धारित केले आहे. राज्यामध्ये सदर योजनेची अंमलबजावणी म्हाडामार्फत करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत घरकुलांचे बांधकाम म्हाडा व सिडको यांचेमार्फत तसेच वैयक्तिकरित्या करण्यात येते. या योजनेअंतर्गत डिसेंबर, २०२१ पर्यंत १३.९२ लाख घरकुलांचा समावेश असलेल्या एकूण १,१६१ प्रकल्पांना मान्यता दिली असून त्यापैकी ४.८६ लाख घरकुलांचे बांधकाम पूर्ण झाले आहे व २.१२ लाख घरकुलांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण

१०.७७.३ मुंबई तसेच राज्याच्या काही भागात किफायतशीर दरात घरे उपलब्ध करुन देण्याकरिता राज्य शासनाने सन १९७७ मध्ये म्हाडाची स्थापना केली. स्थापनेपासून नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत म्हाडाने एकूण ४,८५,१५१ सदनिका/घरकुले (पुनर्विकासासह) बांधली आहेत. म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/ घरकुले तक्ता १०.६० मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.६० म्हाडाकडून बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुले

(संख्या)

वर्ष	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
२०१९-२०	७४२	८१३	०	०	५१९	२,०७४	२८४	६५१.४३
२०२०-२१	१,११०	०	०	०	५३	१,१६३	२७८	३८९.३२
२०२१-२२+	१,८३१	६२	२५६	०	२,१२२	४,२७१	०	७५२.६६

+ नोव्हेंबरपर्यंत

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट- मासिक उत्पन्न ₹ २५,००० पर्यंत
अल्प उत्पन्न गट- मासिक उत्पन्न ₹ २५,००१ ते ₹ ५०,००० पर्यंत
मध्यम उत्पन्न गट- मासिक उत्पन्न ₹ ५०,००१ ते ₹ ७५,००० पर्यंत
उच्च उत्पन्न गट- मासिक उत्पन्न ₹ ७५,००० पेक्षा जास्त

आधार : म्हाडा

१०.७७.४ सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत बांधण्यात आलेल्या सदनिका/ घरकुले तक्ता १०.६१ मध्ये दिली आहेत.

तक्ता १०.६१ म्हाडाच्या विविध मंडळांमार्फत सन २०२१-२२ मध्ये बांधण्यात आलेल्या सदनिका/घरकुले

(नोव्हेंबरपर्यंत) (संख्या)

म्हाडा मंडळ	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट	अल्प उत्पन्न गट	मध्यम उत्पन्न गट	उच्च उत्पन्न गट	सदनिका	एकूण	संक्रमण शिबिरे	खर्च (₹ कोटी)
मुंबई	५३५	१४	२३२	०	०	७८१	०	४४.१६
कोकण	१,०१६	०	०	०	५०८	१,५२४	०	३९२.८२
नाशिक	०	०	०	०	८७८	८७८	०	७.७१
पुणे	०	४८	०	०	७३६	७८४	०	१०२.३७
औरंगाबाद	२२४	०	०	०	०	२२४	०	२४.६९
अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	१३.२०
नागपूर	५६	०	२४	०	०	८०	०	१६७.७१
एकूण	**१,८३१**	**६२**	**२५६**	**०**	**२,१२२**	**४,२७१**	**०**	**७५२.६६**

आधार : म्हाडा

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.७७.५ सिडको हे राज्यात नियोजनबद्ध गृहनिर्माण विकास कार्यक्रम राबवित आहे. स्थापनेपासून (१९७०) डिसेंबर, २०२१ पर्यंत सिडकोने एकूण १,८३,११० सदनिका/घरकुले बांधली आहेत व ६६,५३१ सदनिका/घरकुले यांचे बांधकाम प्रगतीपथावर आहे.

१०.७७.६ प्रधानमंत्री आवास योजना (नागरी) अंतर्गत सिडकोने प्रामुख्याने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट आणि अल्प उत्पन्न गट यांचेकरिता २७ ठिकाणी ८९,८६८ सदनिका बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१०.७७.७ झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेअंतर्गत झोपडपट्टीत राहणाऱ्या कुटुंबांना सदनिका पुरविण्यात येत आहेत. योजनेच्या सुरुवातीपासून (१९९५) ऑगस्ट, २०२१ पर्यंत एकूण २,०६७ प्रकल्प पूर्ण झाले आहेत आणि झोपडपट्टीत राहणाऱ्या २,२३,४७१ कुटुंबांचे सदनिकांमध्ये पुनर्वसन करण्यात आले आहे.

महारेरा

१०.७८ स्थावर संपदा (विनियम आणि विकास) अधिनियम, २०१६ कायद्याअंतर्गत राज्य शासनाने स्थावर संपदा क्षेत्राचे नियमन करण्यासाठी महाराष्ट्र स्थावर संपदा नियामक प्राधिकरण (महारेरा) ची स्थापना केली असून त्यामध्ये पारदर्शकता, वित्तीय शिस्त, नागरिक केंद्रितता, उत्तरदायित्व आणि सलोखा व अर्ध-न्यायिक यंत्रणेद्वारे तक्रारींचे जलदगती निराकरण या बाबी अंतर्भूत आहेत. जानेवारी, २०२२ पर्यंत महारेराकडे एकूण ३२,४६५ प्रकल्पांची नोंदणी करण्यात आली. महारेराकडे १६,५७९ तक्रारी प्राप्त झाल्या असून त्यापैकी ११,०६८ तक्रारींचा निपटारा करण्यात आला.

ग्रामीण गृहनिर्माण

१०.७९.१ शासन ग्रामीण गृहनिर्माणासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२, यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना, पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना, रमाई आवास योजना, शबरी आदिवासी घरकुल योजना, इत्यादी विविध योजना राबवित आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण)

१०.७९.२ या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील बेघर व भूमिहीन लाभार्थ्यांना ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्यांना ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून (२०१६) जानेवारी, २०२२ पर्यंत एकूण १०,१०,७०४ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली आहे. योजनेची प्रगती तक्ता १०.६२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६२ प्रधानमंत्री आवास (ग्रामीण) योजनेची प्रगती

वर्ष	घरकुले (संख्या)		खर्च
	लक्ष्य	साध्य	(₹ कोटी)
२०१९-२०	३,५४,४३८	२,३३,१७५	३,०८१.७०
२०२०-२१	३,०६,६६२	१,३५,३५५	२,०६२.३८
२०२१-२२+	३,९१,९२१	०	०.८८

आधार : ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + जानेवारीपर्यंत

राजीव गांधी ग्रामीण निवारा सुधारित योजना-२

१०.७९.३ ही योजना दारिद्र्य रेषेवरील परंतु अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थ्यांना घर बांधण्याकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत प्रति घरकुल ₹ एक लाख किंमत निर्धारित करण्यात आली असून त्याकरिता जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेकडून ₹ ९०,००० कर्ज पुरविले जाते व उर्वरित ₹ १०,००० लाभार्थ्याने खर्च करावयाचे आहेत. कर्जावरील व्याज राज्य शासनाकडून अनुदानाच्या स्वरुपात दिले जाते. या योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत ₹ ८४.३३ कोटी व्याजाची रक्कम म्हाडामार्फत अग्रणी बँकांना वितरित करण्यात आली आहे.

यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना

१०.७९.४ यशवंतराव चव्हाण मुक्त वसाहत/वैयक्तिक घरकुल योजना विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ १.२० लाखापेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या ग्रामीण भागातील साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.२० लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.३० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०२१-२२ या वर्षासाठी डिसेंबरपर्यंत एकूण ४५४ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ८.५० कोटी खर्च झाला आहे.

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना

१०.७९.५ प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) व अन्य ग्रामीण घरकुल राज्य योजनेअंतर्गत पात्र परंतु जागेअभावी घरकुलाच्या लाभापासून वंचित असलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांसाठी 'पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय घरकुल जागा खरेदी अर्थसहाय्य योजना' सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत ५०० चौ. फूट जागा खरेदीसाठी ₹ ५०,००० मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येते. योजनेच्या सुरुवातीपासून (२०१७) जानेवारी, २०२२ पर्यंत १२,०५६ लाभार्थ्यांना अर्थसहाय्य देण्यात आले.

रमाई आवास योजना

१०.८० रमाई आवास योजना राज्यातील अनुसूचित जाती व नवबौध्द घटकांतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.४२ लाख अनुदान देण्यात येते आणि नागरी भागातील लाभार्थ्याला ३२३ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत, २०२१-२२ या वर्षासाठी ग्रामीण व नागरी भागासाठी अनुक्रमे १,१३,५७१ व २२,६७६ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे.

शबरी आदिवासी घरकुल योजना

१०.८१ शबरी आदिवासी घरकुल योजना राज्यातील अनुसूचित जमातीतील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या कुटुंबांकरिता राबविण्यात येते. या योजनेअंतर्गत आदिम व पारधी जमातीच्या व्यक्तिंना प्राधान्य देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ग्रामीण भागातील साधारण क्षेत्रातील लाभार्थ्याला ₹ १.३२ लाख तर नक्षलग्रस्त व डोंगरी भागातील लाभार्थ्याला ₹ १.४२ लाख अनुदान देण्यात येते. या योजनेअंतर्गत नागरी भागातील लाभार्थ्याला २६९ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे घरकुल बांधण्यासाठी ₹ २.५० लाख अनुदान देण्यात येते. सन २०१९-२० करिता एकूण ३६,७७४ घरकुलांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी २४,८७१ घरकुले जानेवारी, २०२२ पर्यंत बांधण्यात आली आहेत. या योजनेअंतर्गत, २०२१-२२ या वर्षासाठी १८,५४४ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. यासाठी २०२१-२२ मध्ये ₹ ३५०.०० कोटींची अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आली असून जानेवारी, २०२२ पर्यंत ₹ १७५.०० कोटी खर्च करण्यात आला आहे.

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

१०.८२ सर्वांसाठी पाणी व स्वच्छता यांची उपलब्धता व शाश्वत व्यवस्थापन यांची सुनिश्चिती हे शाश्वत विकास ध्येयांपैकी एक आहे स्वच्छ व पुरेसे पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छतेच्या मूलभूत सुविधांची उपलब्धता निरामय मानवी जीवनाकरिता आवश्यक आहे.

पाणी पुरवठा

१०.८३ ग्रामीण आणि नागरी भागातील सर्व कुटुंबाना नियमित आणि सर्व सोयीच्या ठिकाणी स्वच्छ, पुरेसा आणि शाश्वत पाणीपुरवठा विविध योजनांद्वारे करण्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे.

जल जीवन अभियान

१०.८४ केंद्र शासनाने 'हर घर नल से जल' हे उद्दिष्ट समोर ठेवून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम माहे सप्टेंबर, २०२० पासून जल जीवन अभियानामध्ये रुपांतरीत केला आहे. राज्यातील ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबास वैयक्तिक नळ जोडणीद्वारे दरडोई प्रतिदिन किमान ५५ लिटर गुणवत्तापूर्ण पाण्याचा पुरवठा करणे हे जल जीवन अभियानाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या अभियाना अंतर्गत ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंब, शाळा, ग्रामपंचायत इमारत, आरोग्य केंद्रे, सामुदायिक इमारत इत्यादींना वैयक्तिक नळ जोडणी सन २०२४ पर्यत पुरविण्यात येणार आहे.

१०.८४.१ राज्य जल व स्वच्छता अभियान आणि जिल्हा जल व स्वच्छता अभियानाद्वारे जल जीवन अभियान राज्यात राबविण्यात येत आहे. जनतेच्या सामुहिक योगदानाद्वारे सहभागातून जल जीवन अभियान लोकचळवळ झाली आहे. जल जीवन अभियाना अंतर्गत योजनांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखभाल दुरुस्तीची जबाबदारी ग्रामीण पाणी आणि स्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली आहे.

जल जीवन अभियाना अंतर्गत प्रमुख घटक खालीलप्रमाणे:

- प्रत्येक कुटुंबास नळ जोडणी देण्यासाठी गावात अंतर्गत नळपाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचा विकास करणे
- दीर्घकालीन शाश्वत पाणी पुरवठा व्यवस्थेसाठी पिण्याच्या पाण्याच्या विसंबनीय स्रोतांचा विकास आणि / किंवा विद्यमान स्रोतांमध्ये वाढ करणे
- प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबास पाणी पुरवठयासाठी आवश्यक असेल तिथे मोठ्या प्रमाणात पाणी वहन व प्रक्रीया संयंत्रे आणि वितरण जाळे प्रस्थापित करणे
- पाण्याच्या गुणवत्तेची समस्या असलेल्या ठिकाणी पाण्यातील दूषित घटक काढून टाकण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे
- किमान ५५ लीटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन मानकानुसार पाणी पुरवठयासाठी पुर्ण झालेल्या आणि प्रगतीपथावर असलेल्या योजनांची पुन:जोडणी करणे

१०.८४.२ राज्यात जल जीवन अभियानावर सन २०२१-२२ मध्ये दि.२१ फेब्रुवारी पर्यंत ₹ ५४१.२४ कोटी खर्च झाला. जल जीवन अभियानाची भौतिक प्रगती तक्ता १०.६३ मध्ये दिली आहे.

दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना

१०.८५ ज्या लहान गावे / वस्त्यांवर विद्युत पुरवठा उपलब्ध नाही किंवा विद्युतीकरण आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर नाही किंवा ज्या ठिकाणी विद्युत पुरवठा शाश्वत नाही अशा हातपंपावर अवलंबून असलेल्या गावे / वस्त्यांकरीता सौर ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना भूजल सर्वेक्षण आणि विकास यंत्रणेमार्फत राबविण्यात येत आहे. राज्यात माहे मार्च, २०२१ पर्यंत या योजनेअंतर्गत एकूण ५,२५९ सौर ऊर्जेवर आणि २,९१५ विद्युत ऊर्जेवर आधारित दुहेरी पंप नळ पाणी पुरवठा योजना राबविण्यात आल्या व त्यासाठी एकूण ₹ २६६.६७ कोटी निधी खर्च झाला. सन २०२१-२२ मध्ये ऑगस्टपर्यत सौर ऊर्जेवर आधारित ५३ योजनांपैकी एकूण १२ योजना पूर्ण झाल्या असून, एकूण ₹ ०.५५ कोटी निधी खर्च झाला.

तक्ता १०.६३ जल जीवन अभियानाची भौतिक प्रगती

(२१ फेब्रुवारी, २०२२ पर्यत)

प्रकार	एकूण संख्या	नळ जोडणी संख्या
कुटुंब	१,४६,०८,५३२	१,००,०२,१६३
शाळा	८५,३१७	७७,६०७
अंगणवाडी	९१,२६७	८१,९७८

आधार : जल जीवन अभियान, भारत सरकार

मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम

१०.८६ पाणी पुरवठ्यात सुधारणा करुन पुरेसे व शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करुन देण्याकरिता ग्रामीण भागामध्ये 'मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम' राज्यात सन २०१६-१७ ते २०१९-२० या कालावधीत राबविण्यात आला असून प्रगतीपथावरील पाणीपुरवठा योजनांची कामे पूर्ण करण्याकरिता या कार्यक्रमास सन २०२१-२२ पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली. माहे ऑक्टोबर, २०२१ पर्यंत या कार्यक्रमाअंतर्गत ₹ ६०२.०६ कोटी रकमेच्या ७४३ नवीन नळ पाणी पुरवठा योजनांना मंजुरी देण्यात आली असून त्यापैकी ५११ योजना पूर्ण झाल्या. बंद असलेल्या ३३ प्रादेशिक नळ पाणी पुरवठा योजना पुनरुज्जीवित करण्यासाठी ₹ १२४.७८ कोटी रकमेस मंजुरी मिळाली असून त्यापैकी १६ योजना पूर्ण झाल्या आहेत.

पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम

१०.८७ पाणी टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी तक्ता १०.६४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.६४ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत विभागनिहाय वितरीत निधी

(₹ कोटी)

विभाग	२०२०-२१	२०२१-२२+
कोकण	४६.०३	०.००
नाशिक	६५.१५	०.४५
पुणे	५२.६३	८.३१
औरंगाबाद	२८८.५३	०.००
अमरावती	२५.१३	१५.८५
नागपूर	५३.४८	१५.११
एकूण	**५३०.९५**	**३९.७२**

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन + ऑक्टोबरपर्यंत

१०.८७.१ टंचाईग्रस्त गावे व वाड्यांमधील टंचाईची परिस्थिती हाताळण्याकरीता राज्याने तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा योजना, कूपनलिका व इतर पाण्याच्या स्रोतांचे पुनरुज्जीवन, टँकरने पाणी पुरवठा, इत्यादी विविध उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या यांची संख्या तक्ता १०.६५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६५ पाणी टंचाई निवारण कार्यक्रमा अंतर्गत समाविष्ट असलेली गावे व वाड्या

(संख्या)

कामाचे स्वरूप	गावे		वाड्या	
	२०१९-२०@	२०२०-२१$	२०१९-२०@	२०२०-२१$
नवीन विंधण विहिरी	१,९६०	१,२२८	६४२	५९७
तात्पुरत्या नळ पाणी पुरवठा - विशेष दुरुस्ती	१,५३१	१,२६६	२४६	२९८
विंधण विहिरींची विशेष दुरुस्ती	१,२२७	१,०७४	४४७	१८३
तात्पुरती पूरक नळ जोडणी	३२४	१८२	६४	४६
टँकर/बैलगाडीने पाण्याचा पुरवठा	१,२८१	५५७	२,३५२	८९५
खाजगी विहिरींचे अधिग्रहण	२,६१६	१,८९०	२६८	२६६
विहिरी खोलीकरण/गाळ काढणे	२५०	५४	१२०	४

आधार : पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन @ ऑक्टोबर, २०१९ ते सप्टेंबर ,२०२० $ ऑक्टोबर, २०२० ते सप्टेंबर, २०२१

जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम

१०.८८ जागतिक बँक अर्थसहाय्यित जलस्वराज्य-२ कार्यक्रम राज्यात जानेवारी, २०१४ ते सप्टेंबर, २०२० या कालावधीत प्रत्येक विभागातील दोन जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आला. या कार्यक्रमा अंतर्गत शहरालगतच्या भागात ६० नळपाणी पुरवठा योजना राबविण्यात येत असून, त्यापैकी ४९ योजना कार्यान्वित करण्यात आल्या तर उर्वरित योजनांची कामे प्रगतीपथावर आहेत. पाणी टंचाईग्रस्त भागात आणि पाण्याची गुणवत्ता खालावलेल्या क्षेत्रात निर्धोक व सुरक्षित पाण्याचा पुरवठा व्हावा यासाठी ८० सामुहिक साठवण टाक्या आणि ६६ जल शुद्धीकरण संयंत्रे स्थापित करण्यात आली. कार्यक्रमा अंतर्गत सर्व घटकांची अंदाजे किंमत ₹ ९४७.७० कोटी आहे.

अटल भूजल योजना

१०.८९ शाश्वत भूजल व्यवस्थापन सुलभ करण्याच्या उद्देशाने जागतिक बँक अर्थसहाय्यित अटल भूजल योजना (अटल जल) राज्यामध्ये सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत राबविण्यात येत आहे. राज्यातील अतिशोषित, शोषित आणि अंशतः शोषित पाणलोट क्षेत्र / गट असलेल्या १३ जिल्ह्यातील, ३८ तालुक्यातील, १,३३९ ग्रामपंचायतीमधील १,४४३ गावांची निवड करण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये सामूहिक सहभाग, मागणी व्यवस्थापन आणि सद्यस्थितीत कार्यान्वित असलेल्या केंद्र व राज्य योजनांचे अभिसरण व पर्यायाने भूजल पातळी सुधारण्यावर विशेष भर देण्यात आला असून सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १.१० कोटी खर्च झाला आहे.

अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परिवर्तन अभियान

१०.९० राज्यात केंद्र शासन पुरस्कृत अटल पुनरुज्जीवन व नागरी परीवर्तन अभियानाची (अमृत) अंमलबजावणी सन २०१५-१६ पासून करण्यात येत आहे. राज्यातील निवडक शहरांना पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करून देणे हा अभियानाचा उद्देश आहे. अभियानाची मुख्य उद्दिष्टे (i) प्रत्येक कुटुंबास पाण्याचा खात्रीशीर पुरवठयासाठी नळ जोडणी आणि सांडपाणी व्यवस्था यांची सुनिश्चिती करणे (ii) हिरवळ आणि उद्यानासारख्या सुव्यवस्थापित खुल्या जागा विकसित करून शहरांची सुविधा मूल्य वाढवणे आणि (iii) सार्वजनिक वाहतुकीच्या वापराचा पर्याय व चालणे आणि सायकलिंग याकरिता सुविधा निर्माण करुन प्रदुषण कमी करणे ही आहेत. या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ४४ शहरे समाविष्ट असून त्यात नागरी भागातील ७६ टक्के जनतेचा समावेश आहे. या अभियाना अंतर्गत केंद्र शासनाने राज्याला ₹ ७,७५९ कोटींचे अनुदान मंजूर केले आहे.

१०.९०.१ या अभियाना अंतर्गत राज्यातील ३४ शहरांमधील ₹ ४,३१३ कोटी रकमेचे ३८ पाणीपुरवठा प्रकल्प मंजूर असून त्यापैकी माहे जानेवारी, २०२२ पर्यत १३ शहरांमधील एकूण ₹ ९३१ कोटी रकमेचे १४ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगती पथावर आहेत.

१०.९०.२ शासनाने एकूण ₹ ३,२६७ कोटी रक्कमेचे ३० मलनि:सारण प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी माहे जानेवारी, २०२२ अखेर २ शहरांमधील एकूण ₹ १५० कोटी रकमेचे ३ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

१०.९०.३ शासनाने एकूण ₹ १७९ कोटी रकमेचे १२८ हरितक्षेत्र (अमृतवन) प्रकल्प मंजूर केले आहेत. त्यापैकी जानेवारी, २०२२ अखेर एकूण ₹ १७१ कोटी रकमेचे १२२ प्रकल्प कार्यान्वित झाले असून उर्वरित प्रकल्पांची कामे प्रगतीपथावर आहेत.

महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान

१०.९१ राज्यातील महानगरपालिका (ड वर्ग), नगरपरिषदा आणि नगरपंचायती या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियान सन २०१० पासून राबविण्यात येत आहे. योजनेच्या सुरवातीपासून माहे जानेवारी, २०२२ पर्यंत या अभियाना अंतर्गत ₹ १२,८०१ कोटी रकमेचे २२४ प्रकल्प मंजूर असून यापैकी ₹ ३,८५६ कोटी रकमेचे ६४ प्रकल्प पूर्ण झाले. महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियानाची प्रगती तक्ता १०.६६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६६ महाराष्ट्र सुवर्णजयंती नगरोत्थान महाअभियानाची प्रगती

(जानेवारी, २०२२ पर्यत)

कामाचे स्वरूप	मंजूर प्रकल्प (संख्या)	मंजूर निधी (₹ कोटी)	पूर्ण झालेले प्रकल्प (संख्या)	खर्च (₹ कोटी)
पाणीपुरवठा	१२४	५,८८७	२६	१,२०८
मलनि:सारण	३९	२,८०९	८	८१९
इतर (रस्ते, पर्जन्य जलवाहिनी, उड्डाणपूल, घनकचरा व्यवस्थापन इत्यादी)	६१	४,१०५	३०	१,८२९

आधार : नगरविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

स्वच्छता

१०.९२ निर्धोक स्वच्छता मानवी आरोग्याच्या संरक्षणासाठी तसेच पर्यावरणासाठी गरजेची आहे. स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यासाठी राज्यात विविध योजना राबविल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)

१०.९३ राज्यात दि.२ ऑक्टोबर, २०१४ पासून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघडयावर मलविसर्जन करण्याच्या सवयीस प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयक्तिक शौचालये बांधणे व त्यांच्या वापरात सातत्य राखणे ही या अभियानाची उद्दिष्टे आहेत. या अभियानाद्वारे प्रत्येक घरासाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि देश खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) व कचरा मुक्त करणे आणि कार्यक्षम घनकचरा व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. या अभियाना अंतर्गत मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या निकषानुसार प्रत्यक्ष अनुदान देण्यात येते.

१०.९३.१ स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) - १ (दि. २ ऑक्टोबर, २०१४ ते दि. ३१ मार्च, २०२०) अंतर्गत राज्यामधील सर्व ३४ जिल्हे, ३५१ पंचायत समिती आणि २७,६६८ ग्रामपंचायतींमध्ये १०० टक्के स्वच्छतेचे लक्ष्य साध्य केले व दि. १८ एप्रिल, २०१८ रोजी राज्यास खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) म्हणून घोषित करण्यात आले.

१०.९३.२ खुली हागणदारी मुक्त (ओडीएफ) आचरणाची शाश्वती आणि घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन सुविधांची उपलब्धता याची सुनिश्चिती करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन २०२०-२१ ते २०२४-२५ या कालावधीत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -२ राबविण्याच्या मार्गदर्शक सूचना निर्गमित केल्या आहेत. अभियाना अंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबरपर्यंत, ₹ १२५.९६ कोटी रुपये खर्च झाला.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी)

१०.९४ स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियानाला सुरूवात केली राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घनकचऱ्याचे व मलनि:सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करणे हे या अभियानाचे उद्देश आहेत. दि. २ ऑक्टोबर, २०१७ रोजी नागरी महाराष्ट्र हे ओडीएफ म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. माहे नोव्हेंबर, २०२१ पर्यंत राज्यातील ३८४ शहरांपैकी १७१ शहरे ओडीएफ + आहेत, २१२ शहरे ओडीएफ ++ आहेत आणि एक शहर वॉटर + झाले आहे. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मैल्यावर प्रक्रिया करण्याकरिता राज्यस्तरावर धोरण राबविणारे महाराष्ट्र हे अग्रणी राज्य आहे. शासनाने एकूण ३११ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये मैला प्रक्रिया केंद्रे उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी १८९ शहरात प्रकल्प पूर्ण झाले असून प्रत्यक्ष वापरास सुरूवात झाली व उर्वरित मैला प्रक्रिया केंद्रांचे बांधकाम सुरु आहे.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२१

१०.९५ राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-२०२१ मध्ये देशातील एकूण ४,३७४ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी भाग घेतला व त्यापैकी ३९६ सहभागी शहरे राज्यातील होती. राज्याला व्दितीय सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील २१ शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला. देशातील पहिल्या १०० अमृत शहरांमध्ये राज्यातील ३७ शहरांचा समावेश होता. पहिल्या १०० बिगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील ५६ शहरांचा समावेश होता.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी)

१०.९६ राज्यात दररोज सरासरी २२,३१७ मे. टन कचरा निर्माण होतो, त्यापैकी ९९.५ टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ९६ टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी ८७ टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते.

१०.९६.१ विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मिती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हरित महासिटी कंपोस्ट' ब्रँडची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण १०८ शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हरित महासिटी कंपोस्ट' ब्रँड वापरण्यास परवानगी दिली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान

१०.९७ पाणी टंचाई व पाण्याच्या वाढत्या मागणीवर मात करुन पिण्याचा पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता विषयक सुविधा सर्व नागरिकांना उपलब्ध करुन देणे हा अभियानाचा उद्देश आहे. शासनाने अभियाना अंतर्गत तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने फायदेशीर सेवा शुल्क अंतर्गत पाणी पुरवठा व स्वच्छता करिता दर्जेदार सेवा सुरु केली आहे. अभियानाच्या सुरूवातीपासून ते ऑक्टोबर, २०२१ पर्यंत पाणी पुरवठा व मलनि:सारणाच्या ₹ १,२६४.१५ कोटी खर्चाच्या २५८ कामांना प्रशासकीय मंजुरी देण्यात आली असून ₹ ९२५.९१ कोटी निधी सन २०२०-२१ मध्ये वितरीत करण्यात आला आणि ₹ ९.३१ कोटी निधी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबर पर्यत ₹ १.७७ कोटी खर्च झाला.

पर्यावरण संवर्धन

१०.९८ नैसर्गिक स्रोतांचे व विद्यमान पर्यावरणाचे संरक्षण करणे, निसर्गाची झालेली हानी भरून काढणे आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबविणे, ही पर्यावरण संवर्धनाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, वाढती लोकसंख्या, जंगलतोड, इत्यादींमुळे वातावरणीय बदल घडून येतात. वातावरणीय बदलामुळे कमालीचे उष्णतामान, पावसाचे बदलते स्वरुप, दुष्काळ, अन्नधान्याची असुरक्षितता, वाढती रोगराई, जंगलांच्या जैवविविधतेतील बदल इत्यादी विपरीत परिणाम होतात. पर्यावरण संवर्धनासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्यात विविध पर्यावरण विषयक कायद्यांची अंमलबजावणी करत आहे. वातावरणीय बदलांचे परिणाम लक्षात घेऊन राज्याने व्यापक कृती आराखडा यासह नवीन धोरणे तयार केली आहेत.

हवा प्रदूषण

१०.९९ हवेचे प्रदूषण ही आरोग्य आणि पर्यावरण विषयक गंभीर बाब आहे, ज्यामुळे हृदय व फुफ्फुसाचे आजार तसेच फुफ्फुस व श्वसनासंबंधी संसर्ग यांसारखे आजार उद्‌भवतात. वाहनांमधून तसेच उद्योगांमधून होणारे उत्सर्जन, बांधकामे, वातावरणात तरंगणारे धूलिकण आणि उघड्यावर जाळला जाणारा कचरा हे हवेच्या प्रदूषणाचे मुख्य स्रोत आहेत. हवेचे प्रदूषण प्रतिबंधित, नियंत्रित व कमी करण्यासाठी राज्यात हवा (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता मूल्यांकन कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळातर्फे राज्यातील २७ शहरांमधील १०२ केंद्रांवर निरंतर हवा गुणवत्ता मूल्यांकन पद्धतीद्वारे सद्यस्थितीतील आणि संभाव्य हवा प्रदूषणाचे मूल्यांकन केले जाते. निवडक नियंत्रण केंद्रात सन २०२०-२१ मध्ये नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता तक्ता १०.६७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६७ निवडक नियंत्रण केंद्रात सन २०२०-२१ मध्ये नोंदविलेली परिसर हवा गुणवत्ता

नियंत्रण केंद्र	हवा प्रदूषकांची घनता					
	सल्फर डायऑक्साईड (SO_2)		नायट्रोजन ऑक्साईड्स (NO_x)		श्वसन प्रवण दूषित कण (RSPM)	
	मर्यादा ५० $\mu g/m^3$		मर्यादा ४० $\mu g/m^3$		मर्यादा ६० $\mu g/m^3$	
	किमान	कमाल	किमान	कमाल	किमान	कमाल
मुंबई – सायन	४	७९	१२	८५	४३	२३५
नवी मुंबई – महापे	११	२०	३५	५७	३८	७१
पुणे – स्वारगेट	६	७८	१०	२८१	४०	७१४
पुणे – भोसरी	७	३९	१२	१६२	१३	२१८
नाशिक - मनपा इमारत	४	१४	९	४१	१६	९२
नाशिक - एमआयडीसी सातपूर	४	१३	९	३८	१६	५९
औरंगाबाद - कडा कार्यालय	४	३७	९	७९	१६	१७२
औरंगाबाद - एमआयडीसी वाळूज	४	३९	४	९७	१२	१८७
अमरावती - शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय	५	१६	९	१७	२६	७३
अमरावती - एमआयडीसी अमरावती	५	१९	९	२०	१९	७६
नागपूर - सिविल लाईन्स	४	२२	९	४९	२४	१४५
नागपूर - हिंगणा रोड	४	२४	९	५४	४४	१८३

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

$\mu g/m^3$ मायक्रोग्राम प्रति घन मीटर

१०.१०० डिझेल, पेट्रोल व नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांच्या ज्वलनाने कार्बन डायऑक्साईड वायू मोठ्या प्रमाणात उत्सर्जित होतो. अल्प प्रमाणात गंधक असलेले डिझेल, शिसेरहीत पेट्रोल, एलपीजी/ सीएनजी यांचा पर्यायी इंधन म्हणून वापर, प्रदूषण नियंत्रण प्रमाणपत्र अनिवार्य करणे, १५ वर्षे जुन्या वाहनांवर बंदी घालणे आणि आठ वर्षे जुनी वाहने एलपीजी/सीएनजी मध्ये रूपांतरित करणे अशा काही महत्वाच्या उपाययोजना हवा प्रदूषण नियंत्रणात ठेवण्यासाठी करण्यात येत आहेत. दि.३१ डिसेंबर, २०२१ रोजी एकूण ४०९.१७ लाख नोंदणीकृत वाहनांपैकी ३.०९ टक्के वाहने एलपीजी/सीएनजी आणि ०.११ टक्के वाहने वीजेवर चालणारी होती. राज्यातील एलपीजी/ सीएनजी व वीजेवर चालणाऱ्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या तक्ता १०.६८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६८ राज्यातील एलपीजी/ सीएनजी व विजेवर चालणाऱ्या नोंदणीकृत वाहनांची संख्या

(संख्या)

वर्ष	एकूण	त्यापैकी	
		एलपीजी/ सीएनजीवर चालणारी	विजेवर चालणारी
२०१७-१८	२६,९८,६८८	१,३९,००५	१,४१८
२०१८-१९	२५,३८,८३३	१,३५,९८८	४,९५८
२०१९-२०	२३,८३,४७७	१,०१,२११	५,०५०
२०२०-२१	१७,२७,९०९	६५,२१२	७,५४४
२०२१-२२+	१३,१३,८४७	६४,१७७	१८,८०७

+ डिसेंबर, २०२१ पर्यंत

आधार : परिवहन आयुक्त कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

जल प्रदूषण

१०.१०१ घरगुती वापराचे सांडपाणी, उद्योगांचे सांडपाणी, ग्रामीण भागामध्ये खते आणि कीटकनाशकांच्या वापराने प्रदूषित झालेले पाणी इत्यादी जलप्रदूषणाचे प्रमुख स्त्रोत आहेत. यामुळे मानवामध्ये विविध जलजन्य रोग उद्‌भवतात, जलस्रोत आणि भूजलाचे प्रदूषण होते आणि परिसंस्थेचा ऱ्हास होतो. राज्यात जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रणासाठी तसेच जल गुणवत्ता राखण्यासाठी किंवा पूर्ववत करण्यासाठी जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ लागू करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय जल गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रम महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून राबविण्यात येत असून या कार्यक्रमांतर्गत नियमितपणे भूपृष्ठावरील (यामध्ये नद्यांवर १५५, समुद्र/खाड्यांवर ३४, नाल्यांवर १०, धरणावर एक) तसेच भूपृष्ठाखालील (यामध्ये २४ कूप नलिका, २४ विहिरी, एक हातपंप, एक नलिका विहीर) अशा एकूण २५० जल गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्रात पाण्याचे नमुने तपासले जातात. भूपृष्ठावरील पाण्याच्या नमुन्याचे दरमहा गुणवत्तेशी निगडीत नऊ मुख्य बाबी व १९ सामान्य बाबींचे आणि भूजल नमुन्याचे धातू किटकनाशकांचे अंश शोधण्यासाठी सहामाही गुणवत्ता संनियंत्रण केले जाते. सन २०२०-२१ करिता राज्यातील गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३९ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता तक्ता १०.६९ मध्ये दिली आहे. जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०२१ या कालावधीची राज्यातील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रांतील जल गुणवत्ता तक्ता १०.७० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.६९ सन २०२०-२१ या कालावधीतील राज्यातील गोदावरी, कृष्णा, पंचगंगा आणि भीमा या नद्यांच्या ३९ केंद्रांवरील जल गुणवत्ता

बाब							
सामु (pH मूल्य)		जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी		विरघळलेला प्राणवायू		फिकल कॉलिफॉर्म	
६.० ते ९.०#		३ मि ग्रॅ / लि# पेक्षा कमी		४ मि ग्रॅ / लि# पेक्षा जास्त		एमपीएन/ १०० मि लि#	
विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने	विस्तार	स्थाने
५.५ - ६.४	०	२.५ पेक्षा कमी	८	३ पेक्षा कमी	०	० - १००	३७
६.५ - ७.४	०	२.५ - ५.४	२४	३ - ४.९	२	१०० - २००	१
७.५ - ८.४	३९	५.५ - ८.४	६	५ - ६.९	३७	२०० - ३००	०
८.५ - ९.५	०	८.५ - ११.४	१	७ - ८.९	०	३०० व त्यापेक्षा अधिक	१
		११.५ व त्यापेक्षा अधिक	०	९ व त्यापेक्षा अधिक	०		

मिग्रॅ/लि मिलिग्रॅम / लिटर # केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे जल गुणवत्तेचे निकष, वर्ग क एमपीएन मोस्ट प्रोब्याबल नंबर

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.७० जानेवारी ते ऑक्टोबर, २०२१ या कालावधीतील भूपृष्ठावरील निवडक नद्यांवरील संनियंत्रण केंद्रातील जल गुणवत्ता

केंद्राचे नाव	pH मूल्य	विरघळलेला प्राणवायू (मि ग्रॅ/लि)	बी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	सी.ओ.डी. (मि ग्रॅ/लि)	नायट्रेट (मि ग्रॅ/लि)	फिकल कॉलीफार्म (मि ग्रॅ/लि)
कृष्णा नदी वरील राजापूर बंधारा	७.५०	६.८०	१.७०	१८.९०	२.२०	५.५०
गोदावरी नदी वरील जायकवाडी धरण – पैठण	८.२३	६.८८	३.००	१०.४०	०.७३	-
मुळा-मुठा नदी वरील मुंढवा पूल	७.६०	४.८०	११.००	४२.८०	५.५०	२८३.१३
कन्हान नदी वरील मेसर्स विदर्भ पेपर मिल्सच्या उतारावर	८.३५	६.८०	४.५०	१९.००	४.९७	३१.१०
पुर्णा नदी वरील धुपेश्वर येथे मलकापूर वॉटर वर्क्स च्या वरील बाजूस	८.२७	६.२८	४.७८	२२.५०	६.४९	२३.००
दारणा नदी वरील दारणा धरण – अस्वली	७.४७	६.४०	३.००	१२.४०	०.३३	४.६७
सावित्री नदी वरील मुठावली गाव	७.२०	६.६०	१.८०	३०.४०	१.७५	७.५०
मिठी नदी वरील नजीकच्या पुलाजवळ	७.२२	२.७९	२१.२२	८०.००	३.९९	२,६०२.६१

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ बी.ओ.डी. जैव-रासायनिक प्राणवायूची मागणी सी.ओ.डी. रासायनिक प्राणवायूची मागणी

सांडपाणी प्रक्रिया

१०.१०२ सांडपाणी प्रक्रियेद्वारे सांडपाण्यातील दूषित पदार्थ काढून टाकून सभोवतालच्या वातावरणात अथवा पुनर्वापरासाठीच्या यंत्रणेमध्ये सोडण्यासाठी योग्य अशा पाण्याची निर्मिती करुन जल प्रदूषण प्रतिबंधित केले जाते. राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२०-२१ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया याबाबतची माहिती तक्ता १०.७१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७१ राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२०-२१ मधील सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या स्थानिक संस्था	सांडपाणी		
		निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	७,७००	३,२९३	४२.८
नगर पालिका				
अ वर्ग	१८	५३७	१३१	२४.४
ब वर्ग	७०	६७८	४९	७.२
क वर्ग	१५०	५६१	१४	२.५
नगर पंचायत	१३१	२४०	१६	६.७
कटक मंडळे	७	४२	२९	६९.०
एकूण	**४०३**	**९,७५८**	**३,५३२**	**३६.२**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घन कचरा व्यवस्थापन

१०.१०३ घन कचऱ्यामध्ये घरगुती घन कचरा, बांधकाम व पाडलेल्या बांधकामाचा मलबा, औद्योगिक घन कचरा, ड्रेनेज मलबा, निवासी व वाणिज्यिक संकुलातील घन कचरा यांचा समावेश होतो. राज्यात निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्यावर महानगरपालिका अथवा नगरपालिका व कटकमंडळांनी पुरविलेल्या ५६ सामाईक सुविधा प्रक्रिया केंद्रांवर प्रक्रिया करण्यात येते. एकूण निर्मित घन कचऱ्यापैकी ७२.५ टक्के घन कचऱ्यावर दर दिवशी प्रक्रिया केली जाते. घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ३२१ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३७८ कंपोस्टिंग प्रकल्प, ७९ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ८९ गांडूळखत प्रकल्प, ३० स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ४७ बायोगॅस प्रकल्प, ९ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये १९ आर डी एफ प्रकल्प आणि कचऱ्यापासून वीजनिर्मिती-४ मेगा वॅटचा १ प्रकल्प कार्यरत आहेत. राज्यातील सन २०२० मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया तक्ता १०.७२ मध्ये दिली आहे

तक्ता १०.७२ राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या क्षेत्रातील सन २०२० मधील घनकचरा निर्मिती व प्रक्रिया

स्थानिक संस्था	माहिती देणाऱ्या संस्था	घनकचरा		
		निर्मिती (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रिया (दशलक्ष लिटर प्रतिदिन)	प्रक्रियेची निर्मितीशी टक्केवारी
महानगर पालिका	२७	१८,७२१	१३,३४९	७१.३
नगर पालिका				
अ वर्ग	१८	९९३	५९३	५९.७
ब वर्ग	७०	१,२७६	१,१२१	८७.९
क वर्ग	१५०	१,०३५	८८८	८५.८
नगर पंचायत	१३१	४८०	३५५	७४.०
कटक मंडळे	७	१२८	१०५	८२.०
एकूण	**४०३**	**२२,६३३**	**१६,४११**	**७२.५**

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ध्वनी प्रदूषण

१०.१०४ ध्वनी प्रदूषण हे प्रामुख्याने औद्योगिक उपक्रम, बांधकाम उपक्रम, रस्ते वाहतूक, रेल्वे आणि हवाई विमानांचे संचालन यांमुळे होते आणि यामुळे बहिरेपणा, भयगंड इत्यादींसारख्या आरोग्याच्या समस्या उद्‌भवतात. ध्वनी प्रदूषणाचा प्रभाव जाणून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत प्रमुख शहरांमध्ये प्रतिवर्षी परिसर ध्वनी स्तर नियंत्रण कार्यक्रम' आयोजित केला जातो. विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट वेळेस ध्वनी स्तर मोजले जातात. ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) नियम-२००० नुसार निवासी भागाकरिता ध्वनी स्तर मर्यादा प्रमाणक दिवसा ५५ डेसिबल व रात्री ४५ डेसिबल आहे. निवडक शहरांतील निवासी क्षेत्रातील सन २०२० व सन २०२१ मधील दिवाळी दरम्यान दिवसा व रात्रीचे ध्वनीस्तराचे प्रमाण तक्ता १०.७३ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७३ निवडक शहरांतील सन २०२० व २०२१ मधील दिवाळी दरम्यान दिवस-रात्रीचे ध्वनी स्तराचे प्रमाण

(डेसिबल)

ठिकाण	४ नोव्हेंबर, २०२१		१४ नोव्हेंबर, २०२०		६ नोव्हेंबर, २०२१		१६ नोव्हेंबर, २०२०	
	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री	दिवसा	रात्री
मुंबई (शिवाजी पार्क-दादर)	८१.०	७६.७	७३.८	६०.२	६९.२	६४.६	७१.६	५९.४
मुंबई (चेंबूर)	७५.९	६०.१	७०.३	६०.१	७१.९	५७.९	७५.४	६२.२
ठाणे (गोखले रोड)	७१.८	६४.६	७२.६	६७.२	६९.३	५०.६	७७.७	६७.६
ठाणे (वागळे इस्टेट)	६८.६	५९.६	६९.३	६२.९	७१.०	५१.९	७३.०	६२.८
पुणे (स्वारगेट)	८१.१	६९.०	८०.६	६९.०	८२.७	६३.१	७५.४	६२.५
पुणे (लक्ष्मी रोड)	८०.९	७४.७	७९.७	७३.०	७६.९	६०.४	७३.८	६०.४
नाशिक (मुख्य बस स्थानक)	७१.०	६९.९	७०.०	७२.४	७०.६	६५.७	६५.६	६०.८
नाशिक (बीटको पॉईंट)	७१.०	६७.७	६९.७	६५.९	६७.८	६५.६	६५.५	६१.७
औरंगाबाद (सिटी चौक)	६१.९	६०.७	६६.२	६१.१	६४.६	५७.९	६५.३	५७.९
नांदेड - वाघाळा (गणेश नगर)	६२.४	५४.६	६१.५	५४.६	६४.९	५४.१	६३.२	५०.४
नागपूर (सदर)	७१.६	६५.०	७२.४	६६.२	६६.६	५५.६	६९.१	५१.७
चंद्रपूर (जटपूरा गेट)	६१.६	५४.३	७२.९	६०.६	७०.४	६०.४	७६.१	६३.३
अमरावती (राजकमल चौक)	७४.७	७१.७	७८.७	६९.८	७२.८	६९.०	७५.४	५५.४
अकोला (जिल्हाधिकारी कार्यालय)	७३.०	५९.६	७५.०	६४.५	६९.२	५९.१	७२.७	५९.७

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

उद्योगांमुळे होणारे प्रदूषण

१०.१०५ सन २०२१-२२ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यकक्षेत डिसेंबरपर्यंत एकूण १,१२,३६४ उद्योग होते. लघु उद्योगांमध्ये निर्माण होणा-या घातक घनकचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट यासाठी प्रदूषण नियंत्रण उपकरणे बसविण्याकरिता सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्र योजने अंतर्गत आर्थिक सहाय्य दिले जाते. एकूण २६ औद्योगिक वसाहतींमध्ये ७,८५१ उद्योगांसाठी सामाईक सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रे कार्यान्वित केली आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये प्रति दिन सरासरी १४०२ लक्ष लिटर सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली.

प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०२०-२१ करिता उद्योगांचे वर्गीकरण तक्ता १०.७४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता १०.७४ प्रदूषण निर्देशांकावर आधारित सन २०२०-२१ मधील उद्योगांचे वर्गीकरण

(संख्या)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ विभाग	उद्योग										
	लाल			नारंगी			हिरवा			धवल	एकूण
	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान	मोठे	मध्यम	लहान		
मुंबई	४१२	२८	७०९	६४९	२५९	१,१६१	२८	४०	२,५८२	९२	५,९६०
ठाणे	२११	४५	१,०१४	२४७	४९	१,०१३	३५	२८	२,०७८	१८३	४,९०३
कल्याण	१७४	६६	२,०९७	१२६	८०	१,३५६	३९	४४	२,०८२	७६३	६,८२७
नवी मुंबई	२२६	५९	१,१११	१८०	११५	१,२४५	७४	९१	२,१७४	६७०	५,९४५
रायगड	२५१	४७	४७५	१२२	४८	६६३	४४	३६	७२८	८८	२,५०२
पुणे	१,२८७	१६५	२,६५३	१,५६३	४२६	५,१२६	५०७	४१९	८,७१५	२,२८६	२३,१४७
कोल्हापूर	३०७	७९	१,२५१	९४	१२२	४,९३६	४३	६१	८,०२५	४,८०५	१९,७२३
नाशिक	४४०	८९	१,७३२	१७१	११९	३,२०२	११३	७१	६,३२५	३,३३५	१५,५९७
औरंगाबाद	२९९	३८	५४७	१३३	१२३	२,६७२	६१	१२२	६,१४५	२९४	१०,४३४
अमरावती	६२	०८	१४०	२३	२८	२,०३८	२	३६	४,९३५	७४४	८,०१६
नागपूर	३२१	३८	१,०७१	१३५	९३	२,९८०	२५	४०	२,८९६	३४६	७,९४५
चंद्रपूर	१३३	४३	९६	२१	४२	४६४	९	१२	७४१	१९०	१,७५१
एकूण	**४,१२३**	**७०५**	**१२,८९६**	**३,४६४**	**१,५०४**	**२६,८५६**	**९८०**	**१,०००**	**४७,४२६**	**१३,७९६**	**१,१२,७५०**

लाल प्रदूषण निर्देशांक ६० किंवा अधिक
नारंगी प्रदूषण निर्देशांक ४१ ते ५९ च्या दरम्यान
हिरवा प्रदूषण निर्देशांक २१ ते ४० च्या दरम्यान
धवल प्रदूषण निर्देशांक २० किंवा कमी

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

घातक कचरा

१०.१०६ मानवी आरोग्य किंवा पर्यावरणास हानीकारक असणारा कचरा म्हणजे घातक कचरा होय. घातक व इतर कचरा व्यवस्थापनाकरिता घातक व इतर कचरा (व्यवस्थापन व सीमापार वाहतूक) नियम, २०१६ लागू आहे. राज्यात ७,५५९ उद्योगांमधून एकूण ३२.०१ लाख मे. टन घातक कचरा निर्माण होणे अपेक्षित आहे. सन २०२०-२१ मध्ये एकूण ३.३९ लाख मे.टन औद्योगिक कचरा सामाईक घातक कचरा प्रक्रिया केंद्रात पाठविण्यात आला व ३.५६ लाख मे.टन घातक कचऱ्यावर पुनर्वापर प्रक्रिया करण्यात आली. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने राज्यात २४१ वाहतूकदारांना घातक कचरा वाहतुकीसाठी प्राधिकृत केले असून या घातक कचरा वाहून नेणाऱ्या वाहनांचा मागोवा घेण्यासाठी वाहनांवर ग्लोबल पोझिशनिंग सिस्टीम स्थापित करणे अनिवार्य केले आहे. राज्यात मे. ट्रान्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट असोसिएशन, महापे (ठाणे), मे. मुंबई वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड, तळोजा (ठाणे), मे. महाराष्ट्र एन्विरो पॉवर लिमिटेड, रांजणगाव (पुणे) आणि मे. विदर्भ एन्विरो प्रोटेक्शन लिमिटेड, बुटीबोरी (नागपूर) या चार प्रमुख ठिकाणी घातक कचरा व्यवस्थापनासाठी सामाईक सुविधा केंद्रांची उभारणी करण्यात आली आहे. 'सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलनाची माहिती' तक्ता १०.७५ मध्ये दिली आहे. 'सामाईक सुविधा केंद्रांमधील प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याची माहिती' तक्ता १०.७६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७५ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील घातक कचरा संकलनाची माहिती

(लाख मे.टन)

वर्ष	मुंबई वेस्ट मॅनेजमेंट लिमिटेड	ट्रान्स ठाणे वेस्ट मॅनेजमेंट असोसिएशन	महाराष्ट्र एन्विरो पॉवर लिमिटेड	विदर्भ एन्विरो प्रोटेक्शन लिमिटेड	एकूण
२०१८-१९	२.०५	१.३७	१.१०	०.२८	४.८०
२०१९-२०	२.११	०.२३	१.०८	०.२०	३.६२
२०२०-२१	२.१९	०.११	०.९०	०.१९	३.३९

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

तक्ता १०.७६ सामाईक सुविधा केंद्रांमधील प्रक्रिया केलेल्या घातक कचऱ्याची माहिती

(लाख मे.टन)

वर्ष	प्रक्रियेचा प्रकार			एकूण
	जमिनीत खोलवर पुरणे	प्रक्रिया केल्यानंतर जमिनीत पुरणे	भस्मीकरण	
२०१८-१९	२.१९	२.०३	०.५९	४.८१
२०१९-२०	०.९२	२.११	०.५३	३.५६
२०२०-२१	०.७२	२.१९	०.४२	३.३४

आधार : महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

ई-कचरा

१०.१०७ मोडीत काढलेले विद्युत तसेच इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे व त्यांचे सुटे भाग म्हणजे ई-कचरा होय. सन २०२०-२१ मध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने ई-कचऱ्याचे विघटन/ पुनश्चक्रण करता यावे यासाठी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६ नुसार पर्यावरणास अनुकुल तंत्रज्ञान असलेल्या १११ उद्योगांना मान्यता दिली असून त्यांची एकूण क्षमता प्रतिवर्ष ८९,३५५ मे.टन आहे. राज्यात सन २०१९-२० मध्ये ११,९९२ मे.टन तर सन २०२०-२१ मध्ये १४,५०६ मे.टन ई-कचऱ्याचे विघटन/ पुनश्चक्रण करण्यात आले.

जैव-वैद्यकीय कचरा

१०.१०८ जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम-२०१६ नुसार महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने आरोग्य सेवा आस्थापनांना जैव-वैद्यकीय कचऱ्याचे विल्हेवाट लावण्याचे प्राधिकार प्रदान करीत आहे. डिसेंबर, २०२० पर्यंत राज्यात एकूण ६४,२६६ आरोग्य सेवा आस्थापना महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात आहेत. राज्यात एकूण ३० सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्रे असून त्यांपैकी २९ केंद्रे भस्मीकरण व एक केंद्र जमिनीत खोलवर पुरणे या पद्धतीवर कार्यरत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये प्रति दिन सरासरी ८२.१५ मे.टन जैव-वैद्यकीय कचऱ्यावर प्रक्रिया करुन विल्हेवाट लावण्यात आली.

१०.१०८.१ सन २०२०-२१ मध्ये सामाईक जैव वैद्यकीय कचरा प्रक्रिया व विल्हेवाट केंद्रांद्वारे २६,९७७ मे.टन जैव वैद्यकीय कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यात आली. यापैकी १०,६१५ मे.टन कोविड-१९ संबंधित व उर्वरित १६,३६१ मे.टन कचरा कोविड-१९ व्यतिरिक्त जैव-वैद्यकीय कचरा होता. कोविड-१९ संबंधित जैव-वैद्यकीय कचऱ्यापैकी ८,५२४ मे.टन कचऱ्याचे भस्मीकरण केले आणि उर्वरित कचऱ्याचे पुनश्चक्रीकरण केले.

प्लास्टिक कचरा

१०.१०९ प्लास्टिक उत्पादने ही आपल्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. प्लास्टिक व थर्माकोल कचऱ्याचे संकलन, विलगीकरण व विल्हेवाट लावण्याच्या अयोग्य पद्धतींमुळे पर्यावरणविषयक अनेक समस्या निर्माण होत असल्याचे निदर्शनास आले आहे. जैव-विघटनशील नसणाऱ्या प्लास्टिक कचऱ्यामध्ये होत असलेली वाढ पर्यावरणास व आरोग्यास हानीकारक आहे. राज्य शासनाने एप्रिल, २०१८ पासून काही प्रकारच्या प्लास्टिक आणि थर्माकोलच्या उत्पादन आणि वापरास बंदी घातली आहे. सन २०२०-२१ मध्ये राज्य शासनाने बंदी घातलेले प्लास्टिक/ थर्माकोल वापरल्याबद्दल ₹ ३.९१ कोटी दंड वसूल केला तसेच २१३ मे.टन बंदी घातलेले प्लास्टिक जप्त केले. माहे ऑगस्ट, २०२१ अखेर राज्यात प्लास्टिक पुनर्प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांची संख्या ११३ असून त्यांची एकूण क्षमता ४.३८ लाख मे.टन प्रति वर्ष आहे.

पर्यावरणविषयक मान्यता

१०.११० पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत केंद्र शासनाने तटीय नियमन क्षेत्र शिफारशी व पर्यावरणविषयक परवानगी प्रदान करण्यासाठी महाराष्ट्र तटीय क्षेत्र व्यवस्थापन प्राधिकरण (१९९८), राज्य स्तर पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन प्राधिकरण (२००८) व राज्य स्तर तज्ञ मूल्यमापन समिती गठीत केली आहे. सन २०१६ पासून पर्यावरणविषयक परवानग्या ऑनलाईन सेवेद्वारे प्रदान करण्यात येतात. माहे डिसेंबर, २०२१ पर्यंत ४,८१८ अर्जांना शासनाने ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे पर्यावरणविषयक परवानग्या दिल्या आहेत. महाराष्ट्र सागरी किनारा व्यवस्थापन प्राधिकरणाने ५९ प्रकल्पांना सन २०२१ दरम्यान तटीय नियमन क्षेत्राच्या शिफारसी प्रदान केल्या आहेत.

राज्य सरोवर संवर्धन योजना

१०.१११ तलावांची अवनती रोखण्यासाठी राज्य शासनाने अवनत तलावांसाठी राष्ट्रीय सरोवर संवर्धन योजनेंतर्गत सन २००७ पासून ८० तलावांचा समावेश केला आहे. सन २०२०-२१ मध्ये सदर योजनेंतर्गत ₹ ५.२४ कोटी खर्च झाला.

माझी वसुंधरा अभियान

१०.११२ महाराष्ट्र शासनाने वेळोवेळी आणि नाविन्यपूर्ण पद्धतीने विविध हवामान बदल उपक्रमांमध्ये नागरिकांच्या सक्रिय सहभागास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने माझी वसुंधरा अभियान सुरू केले आहे. सन २०२०-२१ मध्ये हे अभियान २ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च या कालावधीत ६८६ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात आले तर सन २०२१-२२ मध्ये हे अभियान ११,९६८ स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राबविण्यात येत आहे. अभियान निसर्गाशी संबंधित पाच घटक भूमी, जल, वायू, ऊर्जा, संवर्धन यांवर केंद्रित आहे. या उपक्रमाद्वारे पर्यावरणीय समस्या, नैसर्गिक संसाधनांचा काळजीपूर्वक वापर, हवामान बदलाचे धोके आणि शाश्वत विकास याबाबत नागरिकांना जागरूक करून पर्यावरणामध्ये सुधार घडवण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. वृक्षारोपण करून हरित आच्छादन वाढवणे, वारसा वृक्षांचे (५० वर्षे किंवा त्याहून अधिक वयाची झाडे) संरक्षण आणि संवर्धन, लोकसहभागातून नद्यांची स्वच्छता, ओल्या कचऱ्याचे विलगीकरण आणि प्रक्रिया, मातीचे बंधारे आणि पाझर तलाव बांधणे, पावसाचे पाणी साठवणे, प्लास्टिक वापराच्या धोक्यांबाबत जनजागृती, लोकांना सायकल, ई-बाईक वापरण्यास प्रोत्साहित करणे, इत्यादी उपक्रम शहरी आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे घेण्यात आले.

१०.११२.१ अभियानाची उपलब्धी ७७५ जलसंस्थांची स्वच्छता, ग्रामीण भागात ७३६ बायोगॅस संयंत्रे व ७०१ सौर पंपांची उभारणी, कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन ३.७१ लाख टनाने कमी होणे, इत्यादिंमधून दिसून येते. पर्यावरणविषयक जनजागृती करून जनसामान्यांपर्यंत शाश्वत विकास पोचवण्यासाठी अभियानाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे आणि राज्यात तसेच देशभरात शाश्वत विकासाचा पाया घातला आहे.

१०.११२.२ हवामान बदलासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या प्रयत्नांची दखल घेतली गेली असून राज्याला स्कॉटलंडमध्ये ३१ ऑक्टोबर, २०२१ ते १२ नोव्हेंबर, २०२१ या कालावधीत पार पडलेल्या कॉन्फरन्स ऑफ द पार्टीज्-२६ परिषदेदरम्यान कोअॅलिशन लीडरशिप अवॉर्डस् २०२१ अंतर्गत 'Inspiring Regional Leadership' (प्रेरणादायी प्रादेशिक नेतृत्व) पुरस्कार प्राप्त झाला. हा पुरस्कार मिळवणारे महाराष्ट्र हे भारतातील एकमेव राज्य आहे.

सामाजिक न्याय

१०.११३ कोणत्याही सामाजिक भेदभावाशिवाय सर्व नागरिकांना समान वागणूक म्हणजेच सामाजिक न्याय होय. समाजातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग, विशेष मागास प्रवर्ग, अल्पसंख्याक, दिव्यांग, जेष्ठ नागरीक, इत्यादी घटकांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी शासन विविध योजना/कार्यक्रम राबवित आहे.

अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रम

१०.११४ सन २०२१-२२ मध्ये अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत एकूण २७२ योजना (१९५ राज्यस्तरीय व ७७ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.७७ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.७७ अनुसूचित जाती घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च+
अ) राज्यस्तरीय योजना	**६,४३२.००**	**३,८२८.७१**	**६,९३९.३६**	**३,७४६.२९**	**७,९०६.३६**	**१,६६३.७३**
कृषि व संलग्न कार्ये	२२२.१६	९१.९७	१५८.५८	५७.२८	१८०.३५	२.०८
ग्राम विकास	११२.७०	७२.५४	२०३.९०	३१८.९६	१९३.००	२.३४
ऊर्जा	०.००	०.००	७०.००	०.००	७०.००	०.००
उद्योग व खनिजे	६०.००	१८.७९	४५.००	२१.७०	६८.२०	०.००
वाहतूक व दळणवळण	२५०.००	१५०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
सामान्य आर्थिक सेवा	०.००	०.००	५.००	१.५०	२.००	०.००
सामाजिक व सामूहिक सेवा	५,५५५.६४	३,४०४.९८	६,३४५.३८	३,२१५.५०	७,१९४.३१	१,५८६.०८
सामान्य सेवा	११.५०	०.००	११.५०	३३.५४	२३.५०	०.३८
इतर कार्यक्रम	२२०.००	९०.४३	१००.००	९७.८१	१७५.००	७२.८५
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,७७६.००**	**२,५६०.८१**	**२,७२८.६४**	**२,७१५.५५**	**२,७२८.६५**	**६९१.४५**
कृषि व संलग्न कार्ये	३५१.९२	३२९.७९	३५१.१४	३४२.७१	३४५.८९	१२२.६३
ग्राम विकास	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१३४.४७	१४६.१२	१५२.८१	१६४.७२	१५४.८१	६३.८०
उद्योग व खनिजे	१०.९०	८.४९	८.५९	०.११	७.१८	०.१०
वाहतूक व दळणवळण	६८.५६	३१.२५	७१.७०	६७.०३	७६.८३	३.५४
सामाजिक व सामूहिक सेवा	२,१२६.८७	१,९८४.९१	२,०६२.७३	२,०६८.६५	२,०६२.०६	४९१.२३
नाविन्यपूर्ण योजना (सामान्य सेवा)	८३.२८	६०.२५	८१.६७	७२.३३	८१.८८	१०.१५
एकूण (अ + ब)	**९,२०८.००**	**६,३८९.५२**	**९,६६८.००**	**६,४६१.८४**	**१०,६३५.०१**	**२,३५५.१८**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही + डिसेंबरपर्यंत

आधार : समाजकल्याण आयुक्तालय, पुणे

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना

१०.११५.१ अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासन राजर्षी शाहू महाराज शिष्यवृत्ती योजना राबवित आहे. या योजने अंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये १२८ लाभार्थ्यांना ₹ २४.०० कोटी वितरीत करण्यात आले, तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबर पर्यंत १७१ लाभार्थ्यांना ₹ ३२.९९ कोटी वितरीत करण्यात आले.

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना

१०.११५.२ इयत्ता ११ वी पासून पुढील विविध अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतलेल्या परंतु शासकीय वसतीगृहात प्रवेश न मिळालेल्या किंवा प्रवेश न घेतलेल्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध विद्यार्थ्यांसाठी सदर योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत, विद्यार्थ्यांना त्यांची शैक्षणिक शाखा व निवासस्थान विचारत घेऊन भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता व इतर आवश्यक सुविधासाठी आर्थिक सहाय्य त्यांच्या बँक खात्यामध्ये थेट जमा केले जाते. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेची प्रगती तक्ता १०.७८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७८ भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजनेची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभधारक विद्यार्थी (संख्या)	१७,१००	२२,५४४	४,५५०*
खर्च (₹ कोटी)	५७.५५	७४.९६	२३.२१

आधार : समाजकल्याण आयुक्तालय, पुणे *अस्थायी + डिसेंबरपर्यंत

स्टँड अप इंडिया या योजनेत अनुसूचित जाती व नवबौध्द समाजा करिता मार्जिन मनी

१०.११५.३ केंद्र शासनाने सन २०१५ पासून अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिला नवउद्योजकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी स्टँडअप इंडिया ही योजना सुरू केली आहे. नवउद्योजकांना एकूण प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रक्कम स्वहिस्सा म्हणून भरणा करावयाची असून उर्वरित ७५ टक्के कर्जाच्या रक्कमेस भारतीय लघु उद्योग विकास बँक हमी देते. प्रकल्प किंमतीच्या २५ टक्के रक्कमेपैकी, प्रकल्प मंजुरीनुसार १० टक्के स्वहिस्सा नवउद्योजकांनी भरल्यानंतर राज्य शासन, मार्जिन मनी योजने अंतर्गत १५ टक्के मार्जिन मनी रक्कम उपलब्ध करून देते. या योजने अंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये ८३ उद्योजकांना ₹ ६.८३ कोटी अनुदान वितरीत करण्यात आले.

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौध्दांच्या वस्त्यांचा विकास

१०.११५.४ या योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, अंतर्गत रस्ते, मलनिस्सारण सुविधा, वीज, जोडरस्ते, समाजमंदिर, इत्यादी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात. राज्यातील ग्रामीण भागात अनुसूचित व नवबौद्ध घटकांच्या एकूण ३७,६०४ सूचिबद्ध वस्त्या आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ८१८.३९ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ १९०.५९ कोटी खर्च झाला.

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे नागरी वस्ती सुधार योजना

१०.११५.५ या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका व नगरपालिका क्षेत्रातील अनुसूचित जाती व नवबौद्धांच्या वस्त्यांमध्ये डांबरी/सिमेंट कॉंक्रीटचे रस्ते, गटार बांधकाम, विहीर दुरूस्ती, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, सार्वजनिक शौचालय, वाचनालय, व्यायामशाळा, बालवाडी, विजेचे दिवे, इत्यादी कामे केली जातात. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १०१६.५१ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ २६४.१६ कोटी खर्च झाला.

संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११६ चर्मकार समाजाच्या विकासासाठी संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली असून राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त आणि विकास महामंडळ अंतर्गत विविध योजना राबविण्यासाठी या महामंडळास राज्याची वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून प्राधिकृत केले आहे. या महामंडळाचे अधिकृत भागभांडवल ₹ ७३.२१ कोटी असून, भरणा केलेले भागभांडवल ₹ ३०६.२१ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. चर्मोद्योगात कार्यरत असणाऱ्यांसाठी कच्या मालाचे प्रापण व पुरवठा करणे तसेच उत्पादनासाठी आवश्यक व्यवस्था करणे आणि देशा अंतर्गत तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारांमध्ये तयार मालाच्या विक्रीसाठी समन्वयक म्हणून काम करणे तसेच त्यांना आवश्यक सहाय्य करणे अशी या महामंडळाची कार्ये आहेत. संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.७९ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.७९ संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी (संख्या)	१९२	१४३	७६
वितरीत रक्कम (₹ लाख)	२१.२२	१३.७०	७.५०

आधार : संत रोहिदास चर्मोद्योग व चर्मकार विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११७ राज्य शासनाने मातंग समाज व १२ उपजातींच्या आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासासाठी साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली असून राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून काम करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ३०० कोटी असून, त्यापैकी राज्य शासनाचा हिस्सा ५१ टक्के आणि केंद्र शासनाचा हिस्सा ४९ टक्के आहे. साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.८० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८० लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी (संख्या)	१,२३२	७६०	३४५
वितरीत रक्कम (₹ लाख)	२८०.०१	२३८.११	३४.५०

आधार : साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित

१०.११८ अनुसूचित जाती आणि नवबौद्धांच्या आर्थिक विकासासाठी राज्य शासनाने महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना केली. हे महामंडळ राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व वित्त विकास महामंडळ, आणि राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त व विकास महामंडळ यांचेकरिता राज्यातील वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून काम करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ६३२.६४ कोटी असून, त्यापैकी राज्य शासनाचा हिस्सा ५१ टक्के आणि केंद्र शासनाचा हिस्सा ४९ टक्के आहे. महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती तक्ता १०.८१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८१ महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादितची प्रगती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी (संख्या)	११,०९३	१,३२७	२६९
वितरीत रक्कम (₹ लाख)	५,४१३.००	१,६१४.११	७३४.२९

आधार : महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

आदिवासी घटक कार्यक्रम

१०.११९ सन २०२१-२२ मध्ये आदिवासी घटक कार्यक्रमांतर्गत एकूण ३३० योजना (२८४ राज्यस्तरीय, १४६ जिल्हास्तरीय) राबविण्यात येत आहेत. आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च तक्ता १०.८२ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८२ आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत क्षेत्रनिहाय प्रस्तावित निधी व झालेला खर्च

(₹ कोटी)

क्षेत्र	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२	
	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च	प्रस्तावित निधी	खर्च+
अ) राज्यस्तरीय योजना	**६,३२९.८९**	**४,७१६.९३**	**७,५५९.०३**	**५,५००.३७**	**७,८०७.५७**	**३,१२९.५५**
कृषि व संलग्न कार्ये	११८.६४	४२.०९	१५०.९९	४८.०९	१३०.४३	९.९५
ग्राम विकास	३२४.८९	१९९.९९	७८२.४१	६९१.४९	३७६.००	२३३.९०
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	५०.००	५१.८५	२५.००	३.३०	७५.००	०.००
ऊर्जा	३१०.००	१३२.००	२३७.८०	१६७.००	१७०.००	१५६.००
उद्योग व खनिजे	१०.००	०.००	९.००	१.८०	६.००	१.३७
वाहतूक व दळणवळण	३२६.०२	१९६.५६	४५६.३२	३७६.०६	४४०.००	६३.८१
सामाजिक व सामूहिक सेवा	५,१९०.३४	४,०९४.४४	५,८९७.५१	४,२१२.६२	६,६१०.१४	२,६६४.५१
ब) जिल्हास्तरीय योजना	**२,२०१.११**	**२,१०४.५९**	**१,९२५.९१**	**१,९०४.६४**	**१,८५८.७८**	**३७८.१५**
कृषि व संलग्न कार्ये	२८४.३२	२५१.४७	२३१.५०	२६३.७०	२२६.७२	३४.५७
ग्राम विकास	३५०.९६	३२१.१३	१४५.२५	११५.९८	३५५.०६	१०९.२८
पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
ऊर्जा	१२४.९६	१२२.०४	११४.८५	१३३.६०	१२६.५३	८.९५
उद्योग व खनिजे	४.७०	१.२२	१.३०	०.०२	१.१७	०.००
वाहतूक व दळणवळण	२५४.३९	२५२.९३	२४०.३६	२३६.१३	२२५.५४	२१.६५
सामाजिक व सामूहिक सेवा	१,१८१.७९	१,१५५.७९	१,१९२.६५	११५.२१	९२३.७६	२०३.७०
एकूण (अ + ब)	**८,५३१.००**	**६,८२१.५२**	**९,४८४.९४**	**७,४०५.०१**	**९,६६६.३५**	**३,५०७.७०**

टीप : आकडेवारी संक्षिप्तात दिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळतीलच असे नाही +डिसेंबरपर्यंत

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

आश्रमशाळा

१०.१२०.१ राज्यातील डोंगरी आणि दुर्गम भागात आदिवासी मुलांसाठी ४९७ शासकीय निवासी आश्रमशाळा आहेत. या शिवाय राज्यात ५५६ अनुदानित आश्रमशाळा आहेत. आश्रमशाळेतील आदिवासी विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य आणि इतर सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. सन २०१७-१८ पासून शैक्षणिक साहित्य व साधनसामग्री खरेदीकरिता आवश्यक रक्कम विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा केली जात आहे. आश्रमशाळांची माहिती तक्ता १०.८३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८३ आश्रमशाळांची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
शासकीय आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५००	५००	४९७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	१,८३,५४६	१,९१,७१३	१,९०,६०८
खर्च (₹ कोटी)	१,१९९.३५	८०६.५४	६३१.०२
अनुदानित आश्रमशाळा			
आश्रमशाळा (संख्या)	५५६	५५६	५५६
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	२,३३,४८५	२,४१,४६८	२,४२,९१६
खर्च (₹ कोटी)	१,०८८.९८	१,०९७.९०	८२६.११

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहे

१०.१२०.२ आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण घेण्यासाठी तालुका, जिल्हा व विभाग स्तरावर शासकीय वसतिगृहांची सुविधा पुरविण्यात येते. या वसतिगृहांमध्ये प्रवेशीत विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सुविधा मोफत पुरविण्यात येतात. सन २०१७-१८ पासून अंथरूण/पांघरूण, पुस्तके, शैक्षणिक साहित्य, इत्यादी विकत घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांच्या बँक खात्यात निधी थेट जमा करण्यात येत आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती तक्ता १०.८४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८४ आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय वसतिगृहांची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
शासकीय वसतिगृहे (संख्या)	४९५	४९५	४८७
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५४,१५०	४८,६४७	४४,२६२
खर्च (₹ कोटी)	३५३.२४	१६१.७०	१८७.७३

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन +डिसेंबरपर्यंत

नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण

१०.१२०.३ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमांच्या नामांकित निवासी शाळांमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी ही योजना राज्य शासनाने सन २०१०-११ पासून सुरू केली आहे. विद्यार्थ्याना शैक्षणिक व निवासी सुविधा पुरविण्यासाठी या शाळांना शासनाकडून दरवर्षी प्रति विद्यार्थी कमाल ₹ ७०,००० रक्कम देण्यात येते. नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण योजनेची माहिती तक्ता १०.८५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८५ नामांकित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षण योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी विद्यार्थी (संख्या)	५३,६२७	५३,६२६	५६,६०२
खर्च (₹ कोटी)	२४१.४१	८५.३२	७६.१४

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन +डिसेंबरपर्यंत

पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंम योजना

१०.१२०.४ इयत्ता बारावी नंतरच्या उच्च शिक्षणा करिता प्रवेश घेतलेल्या परंतु वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना भोजन, निवास, शैक्षणिक साहित्य, निर्वाह भत्ता, इत्यादी साठी ₹ ६०,००० पर्यंत आर्थिक सहाय्य या योजने अंतर्गत पुरविण्यात येते. पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंम योजनेची माहिती तक्ता १०.८६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८६ पंडीत दीनदयाळ उपाध्याय स्वयंम योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी पात्र विद्यार्थी (संख्या)	९,२१९	१०,५३६	१७,३५९
खर्च (₹ कोटी)	२५.७६	६.००	२२.५०

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

पेसा ग्रामपंचायतींना थेट निधी

१०.१२०.५ पेसा कायदा, १९९६ अंतर्गत अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विकासाची कामे करण्यासाठी आदिवासी घटक कार्यक्रमा अंतर्गत अर्थसंकल्पित निधीच्या पाच टक्के निधी वितरीत करण्यात येतो. या निधीतून मूलभूत पायाभूत सुविधा, वनहक्क कायदा व पेसा कायदा यांची अंमलबजावणी, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वनीकरण, वन्यजीव पर्यटन व गौण वनोपज या संबंधित कामे घेण्याचे अधिकार ग्रामसभांना आहेत. पेसा कायद्यांतर्गत २८९८ ग्रामपंचायतींना थेट अर्थसहाय्य दिले जाते. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २००.९२ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ८१.८६ कोटी खर्च झाला.

डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना

१०.१२०.६ ही योजना राज्यातील १६ आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अनुसूचित जमातीच्या गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांना 'एक वेळचा पूर्ण आहार' आणि सात महिने ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार वेळा अंडी किंवा केळी पुरविण्यात येतात. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती तक्ता १०.८७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८७ डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम अमृत आहार योजनेची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी (संख्या)	७,७२,०००	७,९७,४६५	९,१६,५००
खर्च (₹ कोटी)	१७५.६९	२११.६३	१३३.२०

आधार : आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा एकात्मिक कार्यक्रम

१०.१२०.७ या योजनेअंतर्गत आदिवासी वस्त्यामध्ये सामूहिक विकास सुविधा निर्माण करण्यात येतात. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ १९२.०५ कोटी खर्च झाला.

खावटी अनुदान योजना

१०.१२०.८ अनुसूचित जमातीतील आर्थिक दुर्बल कुटुंबाना सहाय्य देण्यासाठी सन २०१३-१४ पर्यंत राज्यात राबविण्यात येत होती. कोविड-१९ महामारीमुळे उद्भवलेल्या आर्थिक परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी ही योजना वर्ष २०२०-२१ पासून पुर्नजिवीत करण्यात आली असून ही योजना १०० टक्के अनुदान स्वरुपात राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ४८६.०० कोटी खर्च झाला.

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती योजना

१०.१२०.९ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. या योजने अंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये दोन लाभार्थ्यांकरिता ₹ १.२४ कोटी निधी खर्च आला तर सन २०२१-२२ मध्ये पाच लाभार्थ्यांकरिता माहे डिसेंबरपर्यंत ₹ १.८६ कोटी खर्च झाला.

इतर मागास बहुजन यांचे कल्याण

१०.१२१ इतर मागास बहुजन (इतर मागास वर्ग, विशेष आर्थिकदृष्टया मागास प्रवर्ग, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग) समाजातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २,३८७.१७ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ २,३०७.५५ कोटी खर्च झाला.

वसंतराव नाईक तांडा/वस्ती सुधार योजना

१०.१२२.१ या योजनेअंतर्गत विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्ग घटकांच्या वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी विद्युतीकरण, पिण्याच्या पाण्याची सुविधा, अंतर्गत रस्ते, गटारे, शौचालये, समाजमंदिर/वाचनालय, इत्यादी पायाभूत सुविधांची कामे केली जातात. या योजनेअंतर्गत सन २०२०-२१ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १३.२० कोटी खर्च झाला.

विजाभज, इमाव आणि विमाप्र विद्यार्थ्यांना परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती

१०.१२२.२ विमुक्त जाती व भटक्या जमाती, इतर मागास वर्ग आणि विशेष मागास प्रवर्ग विद्यार्थ्यांना परदेशात उच्च शिक्षण घेण्यासाठी राज्य शासनाने ही शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली आहे. या योजनेंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ५२.०० लाख खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२३ राज्यातील इतर मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ २५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ १६१.५४ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय मागासवर्गीय वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. महामंडळामार्फत बीज भांडवल, थेट कर्ज योजना, वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा, गट कर्ज व्याज परतावा, इत्यादी योजना राबविण्यात येतात. महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता क्र. १०.८८ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.८८ महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

तपशील	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
लाभार्थी (संख्या)	७८	२०९	२५९
खर्च (₹ लाख)	२८.७६	१९७.३६	२१६.१९

आधार : महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

अल्पसंख्याक विकास

१०.१२४ अल्पसंख्याक समाजाच्या विकासासाठी राज्यात विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ २३५.४४ कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ९९.४३ कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/ क्षेत्र विकास योजना

१०.१२५.१ राज्यात अल्पसंख्याकासाठी वस्ती/ क्षेत्र योजना राबविण्यात येत आहेत. अल्पसंख्याकासाठी वस्ती/क्षेत्र विकासाच्या योजनांचा खर्च तक्ता १०.८९ मध्ये दिला आहे.

तक्ता १०.८९ अल्पसंख्याकांसाठी वस्ती/क्षेत्र विकास योजनांचा खर्च

योजना	खर्च (₹ कोटी)		
	२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
नागरी क्षेत्रविकास	२५.१३	२१.६९	१५.५८
ग्रामीण क्षेत्रविकास	२२.१६	१७.१९	०.००

आधार : अल्पसंख्यांक विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण शिष्यवृत्ती

१०.१२५.२ कोणत्याही शैक्षणिक अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांचे वार्षिक शिक्षण शुल्क किंवा ₹ २५,००० (वैद्यकीय आणि अर्ध-वैद्यकीय अभ्यासक्रम / तांत्रिक आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी) आणि ₹ ५,००० (कला, वाणिज्य आणि विज्ञान पदवी आणि पदव्युत्तर अभ्यासक्रमातील पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांसाठी) या पैकी कमी असेल ती रक्कम शिष्यवृत्ती म्हणून दिली जाते. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ४८.७० कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ५६.१० कोटी खर्च झाला.

प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम

१०.१२५.३ अल्पसंख्याक समाजाचे जीवनमान उंचावण्यासाठी प्रधान मंत्री जन विकास कार्यक्रम राज्यातील २४ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ३३.२० कोटी खर्च झाला आहे तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ २.६८ कोटी खर्च झाला.

अल्पसंख्याक समाजासाठी मुलींची वसतिगृहे

१०.१२५.४ 'अल्पसंख्याक समाजासाठी मुलींची वसतिगृहे' या योजने अंतर्गत २५ जिल्ह्यांतील ४३ शहरांमध्ये उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलींसाठी वसतिगृहे उभारण्यात येत आहेत. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ५.२८ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ १.५० कोटी खर्च झाला.

मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२६ अल्पसंख्याकांच्या कल्याणासाठी मौलाना आझाद अल्पसंख्याक आर्थिक विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५०० कोटी असून भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४८३.१९ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय अल्पसंख्याक विकास व वित्त महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. सन २०२०-२१ मध्ये १,९३४ विद्यार्थ्यांना ₹ १,५६८.९६ लाख रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले. सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ८९० विद्यार्थ्यांना ₹ ७८१.२४ लाख रकमेचे शैक्षणिक कर्ज देण्यात आले.

दिव्यांगाचे कल्याण

१०.१२७ दिव्यांगाच्या क्षमता ओळखून कौशल्य विकास करणे, त्यांना समान संधी देणे व त्यांच्या अधिकारांचे रक्षण याद्वारे सक्षमीकरण करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्यासाठी राज्य शासन विविध योजना राबवित आहे. सन २०२०-२१ मध्ये ₹ ४५३.९६ कोटी खर्च झाला तर सन २०२१-२२ मध्ये डिसेंबरपर्यंत ₹ ३६२.७५ कोटी खर्च झाला.

महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२८ दिव्यांग व्यक्तींच्या कल्याणासाठी महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली आहे. हे महामंडळ राष्ट्रीय दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळाची राज्यासाठी वाहिनीकृत यंत्रणा म्हणून कार्य करते. या महामंडळाचे अधिकृत भाग भांडवल ₹ ५० कोटी असून, भरणा केलेले भाग भांडवल ₹ ४७.५२ कोटी (राज्य शासनाचा हिस्सा १०० टक्के) आहे. महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९० मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९० महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या	वितरीत रक्कम
थेट कर्ज	८३	१६.६०	-	-	१	०.२०
मुदत कर्ज	६	७.९३	२.००	२.७०	-	-

आधार : महाराष्ट्र राज्य दिव्यांग वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित

१०.१२९ राज्यातील आर्थिकदृष्टया मागास सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची स्थापना करण्यात आली. अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती तक्ता १०.९१ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९१ अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादितची माहिती

(₹ लाख)

तपशील	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी संख्या/ गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरीत रक्कम	लाभार्थी संख्या/गट संख्या	वितरीत रक्कम
वैयक्तिक कर्ज व्याज परतावा	७,५८४	३,२४६.८३	७,१७६	५,४००.२३	९,५०४	८,९५१.१२
गट कर्ज व्याज परतावा	४	३.३३	२८	३३.६१	४५	९८.०६
गट प्रकल्प कर्ज	१४	१४०.००	७	७०.००	८	७०.००

आधार : अण्णासाहेब पाटील आर्थिक मागास विकास महामंडळ मर्यादित + डिसेंबरपर्यंत

सामाजिक सुरक्षा

१०.१३० राज्यात सामाजिक सुरक्षेच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. कोविड-१९ महामारीच्या लॉकडाउन कालावधीत विविध सामाजिक सुरक्षा योजनेंतर्गत एप्रिल व मे, २०२१ या कालावधीची आगाऊ रक्कम माहे एप्रिल, २०२१ मध्ये लाभार्थ्यांच्या वैयक्तिक खात्यात थेट जमा करण्यात आली आहे. महत्त्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती तक्ता १०.९२ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९२ महत्वाच्या सामाजिक सुरक्षा योजनांची माहिती

योजना	२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२+	
	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)	लाभार्थी संख्या (लाख)	खर्च (₹ कोटी)
संजय गांधी निराधार अनुदान	१०.८२	१,१६१.५०	१२.३१	१,५०९.५१	१२.३९	९८७.५१
श्रावणबाळ सेवा राज्य निवृत्तीवेतन	२१.७४	१,८९६.९१	२४.७४	२,८३६.५९	२४.८०	१,८७३.३८
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृध्दापकाळ निवृत्तीवेतन	११.६१	२९९.८३	१२.०८	४१९.९६	११.८२	१९५.२६
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय विधवा निवृत्तीवेतन	०.६७	२२.९३	०.७६	३५.२१	०.८०	१९.१४
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय दिव्यांग निवृत्तीवेतन	०.०८	३.८१	०.०९	४.२८	०.०९	०.२९
राष्ट्रीय कुटुंब लाभ	०.११	२७.४५	०.१४	२७.४१	०.०३	२०.१५

आधार : सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन + डिसेंबरपर्यंत

मानव विकास व शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३१ विकासाच्या लाभांमध्ये व संधींमध्ये समान वाटा, अधिक चांगले जीवनमान आणि समाजातील वंचित घटकांचे सक्षमीकरण मानव विकासात परिभाषित होतात. व्यक्तींना त्यांच्या पुर्ण क्षमता विकसित करता येतील, त्यांच्या गरजा व इच्छेनुसार सर्जनशील व फलदायी आयुष्य जगता येईल तसेच समाज कल्याणाच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होता येईल अशी वातावरण निर्मिती ही मानव विकासाची संकल्पना आहे.

१०.१३२ संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेच्या उपराष्ट्रीय मानव विकास अहवाल (४.०) नुसार भारताचा मानव विकास निर्देशांक(माविनि) सन २०१९ करिता ०.६४६ होता तर राज्याचा माविनि ०.६९७ होता. केरळ राज्याचा माविनि सर्वाधिक असून तो (०.७८२) होता.

१०.१३३ महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल-२०१२ नुसार राज्याचा माविनि ०.७५२ आहे. मुंबई (मुंबई शहर व मुंबई उपनगर) माविनि ०.८४१ पहिल्या क्रमांकावर असून त्यापाठोपाठ पुणे (माविनि ०.८१४) होता. नंदुरबार (माविनि ०.६०४) शेवटच्या क्रमांकावर होता. महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, २०१२ नुसार जिल्हानिहाय माविनि परिशिष्ट १०.१५ मध्ये दिला आहे.

महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम

१०.१३४ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम राज्यातील अतिमागास १२५ तालुक्यांमधील ग्रामीण भाग व त्या तालुक्यांमधील 'क' वर्ग नगरपालिका क्षेत्रात राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत शिक्षण, आरोग्य व उत्पन्न यांचा स्तर उंचविणाऱ्या विविध योजना राबविण्यात येत आहे. तालुक्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व भौगोलिक स्थिती आणि स्थानिक गरजांनुसार तालुका विवक्षित योजना तयार करण्यात येतात. मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत सन २०२१-२२ मध्ये नोव्हेंबर पर्यंत ₹ ४६८.३३ कोटी खर्च झाला. महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रमा अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची प्रगती तक्ता १०.९३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता १०.९३ महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची प्रगती

योजना	लाभार्थ्यांचा प्रकार	लाभार्थी संख्या		
		२०१९-२०	२०२०-२१	२०२१-२२+
शिक्षण				
अ) माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील अभ्यासिका (२,८८९ अभ्यासिका)	विद्यार्थी	६८,२१९	@	@
ब) ग्रामीण भागातील विद्यार्थिनींना मोफत बस सेवा (८७१ बस)	विद्यार्थिनी	९९,९७८	३६,९९१	६३४
क) बालभवन विज्ञान केंद्रे (१२४ केंद्रे)	भेट दिलेले विद्यार्थी	१.८४,९३३	@	@
ड) कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजनेची व्याप्ती इयत्ता दहावी पर्यंत विस्तारणे (३९शाळा)	विद्यार्थिनी	१,९००	१,५२५	१,९००
इ) इयत्ता आठवी ते बारावी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या व शाळेपासून पाच किमी अंतरापर्यंत राहाणाऱ्या गरजू मुलींना सायकलींचे वाटप	विद्यार्थिनी	४३,६०६	२,९११	@
फ) अंगणवाड्यांचे बांधकाम $		६६७	६९३	७११
आरोग्य				
अ) गर्भवती महिला, स्तन्यदा माता तसेच ० ते ६ महिने वयोगटातील बालकांकरिता आरोग्य शिबिरे	गर्भवती महिला, स्तन्यदा माता व बालके	९,४८,६६६	४,२०,७१३	३,१३,७३५
ब) अजा, अज, दारिद्र्य रेषेखालील गर्भवती महिलांना बुडीत मजुरी देणे	गर्भवती महिला	१,१९,८३६	१,१५,८०७	२८,१६८
क) आरोग्य उपकेंद्रांचे बांधकाम $		३७	३९	४२
उत्पन्न निर्मिती				
अ) माती परिक्षण फिरती प्रयोगशाळा	मातीचे तपासलेले नमुने	३६,९२२	१०,०४४	५,७८१
ब) गौण वनोत्पादने गोळा करणे/ मत्स्य व्यवसायासाठी ग्रामसभेला बीज भांडवल देणे	ग्रामसभेचे प्रस्ताव	०	०	०
क) रोजगार निर्मितीसाठी जिल्हा /तालुका स्पेसिफीक योजना राबविणे £		-	-	-

$ योजना सुरू झाल्यापासुन @ कोविड-१९ च्या लॉकडाऊनमुळे रावबिण्यात येणे शक्य झाले नाही
+ नोव्हेंबरपर्यंत
आधार : आयुक्तालय, महाराष्ट्र मानव विकास कार्यक्रम
£ डिसेंबर , २०२१ मध्ये मान्यता दिली आहे

शाश्वत विकास ध्येये

१०.१३५ संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्व सदस्य देशांनी 'शाश्वत विकास २०३० अजेंडा' २५ सप्टेंबर, २०१५ रोजी स्विकारला आहे. या अजेंडा अंतर्गत १७ शाश्वत विकास ध्येये आणि १६९ लक्ष्ये निश्चित केले आहेत. 'कोणीही वंचित राहू नये' ही शाश्वत विकास ध्येयांची संकल्पना आहे. 'शाश्वत विकास ध्येये साध्य करण्याचा कालावधी १ जानेवारी २०१६ ते ३१ डिसेंबर २०३० आहे. शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करतांना व्यक्ती, वसुंधरा, समृद्धी, शांतता, सहकार्य या पाच बाबी विचारात घेतल्या आहेत. शाश्वत विकास ध्येयांच्या संनियंत्रणासाठी नीति आयोग ही अखिल भारतीय स्तरावरील व राज्यात नियोजन विभाग या प्रमुख संस्था आहेत.

१०.१३६ सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालयाने अखिल भारतीय स्तरावर शाश्वत विकास ध्येयांच्या संनियंत्रणासाठी राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा विकसित केला आहे. राष्ट्रीय निर्देशक आराखडा ३.० नुसार २९५ निर्देशक आहेत. शाश्वत विकास ध्येयांच्या प्रगती मापनासाठी राज्य शासनानेसुद्धा राज्य निर्देशक आराखडा विकसित केला आहे. राज्य निर्देशक आराखड्यामध्ये २३७ निर्देशकांचा समावेश आहे.

१०.१३७ देशाच्या प्रगतीचा व्यापक आढावा घेण्यासाठी तसेच देशातील केंद्र आणि राज्य शासनांसाठी शाश्वत विकास ध्येयांचे बेंचमार्क निश्चित करण्यासाठी निती आयोगाने विकसित केलेले शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक हे आवश्यक पाऊल आहे. सदरचे निर्देशांक भारताची सर्व समावेशक संभाव्य वाढ आणि राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय मापदंडांची स्थिती याबाबत योग्य माहिती देतात. नीति आयोगाने शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांकाचे सन २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१ करिता अहवाल प्रकाशित केले आहेत. सन २०१९-२० शाश्वत विकास ध्येय अहवाल १५ शाश्वत विकास ध्येये आणि १०० प्राधान्य निर्देशांकावर तर २०२०-२१ चा शाश्वत विकास ध्येय अहवाल १५ शाश्वत विकास ध्येये आणि ११५ प्राधान्य निर्देशांकांवर आधारीत आहे. राज्यांना त्यांच्या कामगिरीनुसार १०० पैकी गुणांक देण्यात येऊन त्यांना वर्गीकृत केले आहे. 'साध्य करणारा (१००)', 'साध्यतेत आघाडीवर असणारा' (६५-९९), 'प्रगती करणारा' (५०-६४) आणि 'प्रगतीसाठी इच्छुक' (०-४९) अशा प्रकारे वर्गीकरण केले आहे. सन २०२०-२१ च्या अहवालानुसार राज्य ७० या गुणांकासह नवव्या स्थानावर असून, राज्याचा 'साध्यतेत आघाडीवर असणाऱ्या' गटात समावेश आहे. अखिल भारताचा गुणांक ६६ आहे. प्रत्येक ध्येयासाठी महाराष्ट्राची २०१९-२० ते २०२०-२१ करिताची आकडेवारी तक्ता क्रमांक १०.९४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता १०.९४ महाराष्ट्राची सन २०१९-२० ते २०२०-२१ करिताची आकडेवारी

ध्येय	शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल २०१९-२०	शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल २०२०-२१
ध्येय १ दारिद्र्य निर्मूलन	४७	६६
ध्येय २ उपासमारीचे समूळ उच्चाटन	३४	४४
ध्येय ३ निरोगीपणा व क्षेमकुशलता	७६	८३
ध्येय ४ गुणवत्तापूर्ण शिक्षण	६५	६४
ध्येय ५ लिंग समभाव	४१	५१
ध्येय ६ स्वच्छ पाणी व स्वच्छता	९३	९०
ध्येय ७ किफायतशीर दरात स्वच्छ उर्जा	८२	१००
ध्येय ८ चांगल्या दर्जाचे काम व आर्थिक वृध्दि/वाढ	७०	६२
ध्येय ९ उद्योग, नाविन्यपूर्णता आणि पायाभूत सुविधा	५९	६६
ध्येय १० विषमता कमी करणे	७०	७१
ध्येय ११ शाश्वत शहरे व समुदाय	४५	८७
ध्येय १२ विवेकी उपभोग व उत्पादन	७१	८२
ध्येय १३ हवामान बदलासंबंधी कृती	५०	५८
ध्येय १५ भूतलावरील जीवन	८५	५२
ध्येय १६ शांतता, न्याय व सशक्त संस्था	७२	६९
एकत्रित	६४	७०

आधार - भारताचा शाश्वत विकास ध्येय निर्देशांक अहवाल, नीति आयोग अहवाल

* * * * *

परिशिष्ट १०.१

विभागनिहाय व शैक्षणिक स्तरनिहाय संस्था, पटसंख्या व शिक्षकांची संख्या

बाब	वर्ष	विभाग						एकूण
		कोकण	पुणे	नाशिक	औरंगाबाद	अमरावती	नागपूर	
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)
प्राथमिक (१ ली ते ८ वी)								
शाळांची संख्या	२०१८-१९	२०,५४१	२२,१००	१७,९८५	२१,२५८	११,५६५	१२,७८८	१,०६,२३७
	२०१९-२०	२०,५१५	२२,१६२	१८,०५४	२१,३९३	११,५७४	१२,७९३	१,०६,४९१
	२०२०-२१	२०,४२५	२२,१२२	१८,०३६	२१,४४१	११,५७४	१२,७४०	१,०६,३३८
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	३,७९५.५	३,२१३.८	२,८०४.७	२,९८६.४	१,४९६.१	१,४५१.६	१५,७४८.१
	२०१९-२०	३,७८५.६	३,२२६.०	२,७९५.६	२,८४४.२	१,४७७.९	१,४२३.८	१५,६९३.५
	२०२०-२१	३,६७१.५	३,१६०.५	३,७४९.९	२,९५३.५	१,४५४.६	१,४०१.१	१५,३९१.०
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	१,७९८.७	१,४९१.५	१,२९९.४	१,३८९.३	७०७.४	६९७.८	७,३८४.१
	२०१९-२०	१,७९६.४	१,४९९.१	१,३००.९	१,३९०.६	७००.०	६८३.९	७,३७१.१
	२०२०-२१	१,७४५.८	१,४७७.०	१,२८४.७	१,३७९.२	६९२.१	६७४.८	७,२५३.६
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१८-१९	१११.८	१०७.१	८३.४	१०५.९	५४.२	५८.२	५२०.६
	२०१९-२०	११४.४	११०.९	८५.४	१०७.५	५४.६	५९.५	५३२.५
	२०२०-२१	१०८.१	१०६.२	८३.३	१०५.६	५२.६	५६.३	५१२.१
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१८-१९	३३.९	३०.०	३३.६	२८.२	२७.६	२४.९	३०.३
	२०१९-२०	३३.०	२९.०	३२.७	२७.७	२७.०	२३.८	२९.४
	२०२०-२१	३४.०	२९.८	३३.०	२८.०	२७.६	२४.९	३०.१
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
माध्यमिक व उच्च माध्यमिक (९ वी ते १२ वी)								
शाळांची संख्या	२०१८-१९	५,२०९	५,२५५	३,९४८	४,७५६	२,७५६	२,९४८	२४,८७२
	२०१९-२०	५,७६१	५,७९२	४,३८६	५,६५५	३,१३८	३,३६१	२८,०९३
	२०२०-२१	५,८१५	५,८६९	४,४३५	५,७८२	३,१८१	३,४२३	२८,५०५
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
एकूण पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	१,५६३.९	१,३६३.७	१,०८९.६	१,२२४.८	६६६.९	६९८.९	६,६०८.०
	२०१९-२०	१,५३५.६	१,३४७.०	१,०७८.२	१,१९५.४	६४८.९	६७५.४	६,४८१.०
	२०२०-२१	१,५५७.७	१,३५३.६	१,०९८.६	१,१९२.६	६४८.३	६७३.२	६,५२४.०
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
मुलींची पटसंख्या (हजारात)	२०१८-१९	७३८.२	६२१.३	४८६.४	५४५.४	३११.५	३३९.८	३,०४२.६
	२०१९-२०	७३१.७	६२२.८	४८७.३	५३९.०	३०४.९	३२९.९	३,०१५.८
	२०२०-२१	७४२.०	६२७.३	४९७.९	५४१.८	३०५.७	३२९.४	३,०४४.१
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
शिक्षकांची संख्या (हजारात)	२०१८-१९	५८.१	५२.७	४०.०	४१.८	२२.३	२८.३	२४३.७
	२०१९-२०	६१.१	५४.४	४१.४	४२.७	२२.९	२८.५	२५१.२
	२०२०-२१	५९.९	५४.२	४१.२	४२.६	२२.६	२७.८	२४८.३
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना
विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण	२०१८-१९	१२.७२	११.७८	१२.१७	१३.०४	१३.६२	१२.०२	१२.४८
	२०१९-२०	२५.१	२४.७	२६.०	२७.९	२८.३	२३.६	२५.७
	२०२०-२१	२६.०	२५.०	२६.७	२८.०	२८.७	२४.२	२६.३
	२०२१-२२	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना

आधार : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई उ.ना. — उपलब्ध नाही

परिशिष्ट १०.२
सन २०२१-२२ मधील आरोग्य विज्ञान संस्थांची संख्या, प्रवेश क्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ अखेर)

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
ॲलोपॅथी												
पदवी	२८	४,४५०	०	१	१००	०	१९	२,७२०	०	४८	७,२७०	०
पदव्युत्तर	२२	२,३६३	०	१	७८	०	१९	७०७	०	४२	३,१४८	०
आयुर्वेदीक												
पदवी	५	५६३	०	१६	१,१४९	०	६१	४,०६०	०	८२	५,७७२	०
पदव्युत्तर	४	१६४	०	०	०	०	३१	९७४	०	३८	१,१३८	०
होमिओपॅथी												
पदवी	--	--	--	--	--	--	५६	४,४५५	०	५६	४,४५५	०
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	१५	३०७	०	१५	३०७	०
युनानी												
पदवी	--	--	--	३	१८०	०	४	२३०	०	७	४१०	०
पदव्युत्तर	--	--	--	१	१४	०	--	--	--	१	१४	०
दंतचिकित्सा												
पदवी	४	३२६	०	--	--	--	२५	२,४००	०	२९	२,७२६	०
पदव्युत्तर	४	९०	९०	--	--	--	२३	४६२	४२७	२७	५५२	५१७
फिजीओथेरपी												
पदवी	४	९०	०	०	०	०	६२	३,०६०	०	६६	३१५०	०
पदव्युत्तर	५	४७	०	०	०	०	०	०	०	५	४७	०
ऑक्युपेशनल थेरपी[@]												
पदवी	४	९०	०	--	--	--	--	--	--	४	९०	०
पदव्युत्तर	५	३१	०	--	--	--	--	--	--	५	३१	०
ऑडीओलॉजी व स्पीच लँग्वेज पॅथोलॉजी[@]												
पदवी	२	२५	०	--	--	--	--	--	--	२	२५	०
पदव्युत्तर	२	२०	०	--	--	--	--	--	--	२	२०	०
प्रोस्थेटीक्स व ऑरथोटीक्स[@]												
पदवी	१	८	०	--	--	--	--	--	--	१	८	०
पदव्युत्तर	१	२	०	--	--	--	--	--	--	१	२	०
नर्सिंग												
पदवी	६	३००	०	--	--	--	१२२	५,५७०	०	१२८	५,८७०	०
पदव्युत्तर[@]	०	०	०	--	--	--	०	०	०	०	०	०
बी.पी.एम.टी.[@]												
पदवी	०	०	०	--	--	--	०	०	०	०	०	०

@ कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे प्रवेश प्रक्रिया अद्याप चालू असल्याने माहिती उपलब्ध नाही.

आधार: १) महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक २) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

परिशिष्ट १०.३

सन २०२१-२२ मधील तंत्रशिक्षण संस्थांची संख्या, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ अखेर)

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
अभियांत्रिकी												
पदविका	४३	१७,४४२	१९,९२८	१६	४,२९४	३,३५९	३०८	८०,४८८	४६,५२४	३६७	१,०२,२२४	६९,७००
पदवी	१०	४,१०७	३,३३८	१२	१,९८०	१,८३५	३०६	१,३१,४२४	८१,७७९	३२८	१,३७,५०८	८६,९५२
पदव्युत्तर	६	१,०६७	४७५	४	१७४	१६१	११३	३,९११	३,४८०	१२३	५,१५२	४,११६
वास्तुशास्त्र												
पदवी	०	०	०	३	२०६	२०५	७१	४,९३५	२,५९७	७४	५,१४१	२,८०२
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१९	५४९	३१०	१९	५४९	३१०
व्यवस्थापन शास्त्र												
एमएमएस / एमबीए	३	२,७७७	२५७	०	०	०	२९९	३८,८००	३४,७८७	३०२	३९,०७७	३५,०४४
पीजीडीएम@	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यपेय व्यवस्था तंत्रज्ञान												
पदविका	२	१२०	११६	०	०	०	३	१८०	६१	५	३००	१७७
पदवी	०	०	०	१	४०	८	९	८८५	४२२	१०	९२५	४३०
पदव्युत्तर	०	०	०	०	०	०	१	२४	७	१	२४	७
औषध निर्माणशास्त्र												
पदविका	४	२१०	१९८	२१	१,३००	१,२३५	४०३	२५,८००	२५,१५३	४५५	२७,३१०	२६,५८६
पदवी	४	२५३	२२९	५	३५१	३३४	३५०	३२,५२१	२९,६३७	३५९	३३,१२५	३०,२००
पदव्युत्तर	४	९२	८५	४	१७४	१६१	११३	३,९११	३,४८०	१२१	४,१७७	३,७२६
फार्मा. डी.	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
मास्टर इन कॉम्प्युटर ॲप्लिकेशन	२	१०४	१०१	१	६९	६९	८५	७,९१७	७,७०३	८८	८,०९०	७८७३
नियोजन												
पदवी	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
पदव्युत्तर	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
पृष्ठभाग विलेपन तंत्रज्ञान												
पदविका	--	--	--	१	४०	३५	--	--	--	१	४०	३५
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था	४१७	९३,७४८	८६,१६१	--	--	--	५५७	५६,४५६	३२,६१३	९७४	१,५०,२०४	१,१८,७७४
शासकीय तांत्रिक शाळा	१६९	२६,०४०	१५,८९६	२२५	२०,४७२	१६,०१५	--	--	--	३९४	४६,५१२	३१,९११
बॅचलर ऑफ फाईन आर्टस												
एमएचएएसी	११	३४५	३४३	०	०	०	७	५९१	४४५	१८	९३६	७८८
मास्टर ऑफ फिजिकल एज्यु.												
एम पी.एड.	०	०	०	०	०	०	२२	६९२	४८०	२२	६९२	४८०

आधार: १) तंत्र शिक्षण संचालनालय, मुंबई
२) व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण संचालनालय, मुंबई
३) राज्य सामायिक प्रवेश परिक्षा कक्ष, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

परिशिष्ट १०.४

सन २०२०-२१ मधील कला, विज्ञान, वाणिज्य, इतर बिगर- कृषि अभ्यासक्रम, विधी, शिक्षणशास्त्र व ललित कला अभ्यासक्रमांकरीता एकूण संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (अस्थायी दि.३१/०१/२०२२ पर्यंत)

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कला												
पदवी		१,५३५	९२८		२,७९,६९७	१,९३,०६८		९५,८४०	४७,०३५		३,७७,०७२	२,४१,०३१
पदव्युत्तर		१,५४४	१,१३५		८६,४६०	३३,२३७		८,८४३	३,४६०		९६,८४७	३७,८३२
विज्ञान												
पदवी		२,००३	१,६६४		१,९२,०८२	१,३२,६२५		८८,०३६	३९,९५६		२,८२,१२१	१,७४,२४५
पदव्युत्तर		७०१	६८२		४४,८५९	३५,४११		७,५४१	५,४७४		५३,१०१	४१,५६७
वाणिज्य	१५			१,०९७			१,४७४			२,५८६		
पदवी		८४०	७६२		२,६८,८३७	२,१४,२५२		१,३८,९३८	७५,६५९		४,०८,६१५	२,९०,६७३
पदव्युत्तर		३६०	२९८		४४,२८४	३५,१८४		८,१५१	४,८७१		५२,७९५	४०,३५३
नॉन-एआयसीटीई अभ्यासक्रम												
पदवी		--	--		२२,८४०	१८,४८७		२६,३२३	१६,६७८		४९,१६३	३५,१६५
पदव्युत्तर		--	--		१,००४	३१८		५८०	७२		१,५८४	३९०
विधी												
पदवी	१	--	--	४२	८,३१५	३,८७४	१०४	५,८४५	१,९३६	१४७	१४,१६०	५,८१०
पदव्युत्तर	--	--	--		२,०५४	१,८१८		१,१४५	८६३		३,१९९	२,६८१
शिक्षणशास्त्र												
डी.एड	१६	८४९	४८४	९७	४,५४५	३,३६१	४९२	२७,९८०	११,२३२	६०५	३३,३७४	१५,०७७
बी.एड	१२	३०५	१८५	३८	५,०९८	१,६००	४६८	२१,९४९	८,८३६	५१८	२७,३५२	१०,६२१
एम.एड		१००	१६		२५०	९२		१,४३३	४१२		१,७३८	५२०
दृश्यकला												
पदविका	३	१४५	११७	३१	१,९३०	१,३६९	१७८	११,६००	२,०१२	२१२	१३,६७५	३,४९८
पदवी	४	३००	@	--	--	@	--	--	@	४	३००	@
पदव्युत्तर	३	९५	@	--	--	@	--	--	@	३	९५	@

आधार : १) उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

२) कला संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

३) महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरण, पुणे

टीप: @ कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे प्रवेश प्रक्रिया अद्याप चालू असल्याने माहिती उपलब्ध नाही.

परिशिष्ट १०.५

सन २०२१-२२ मध्ये कृषि, पशु व मत्स्य विज्ञान अभ्यासक्रमांकरीता संस्था, त्यांची प्रवेशक्षमता व प्रथम वर्षात प्रवेशित विद्यार्थ्यांची संख्या (दि.३१/०१/२०२२ पर्यंत)

विद्याशाखा	शासकीय			शासन अनुदानित			विना अनुदानित			एकूण		
	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी	संस्था	प्रवेश क्षमता	प्रवेशित विद्यार्थी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
कृषि												
पदवी	१८	१,८२८	१,७५४	२	२४४	२४४	७४	७,८९०	५,७८५	९४	९,९६२	७,७८३
पदव्युत्तर	११	८८५	७६५	--	--	--	--	--	--	११	८८५	७६५
आचार्य पदवी	५	१७२	०	--	--	--	--	--	--	५	१७२	०
फलोत्पादन												
पदवी	५	२२४	२१७	--	--	--	१०	८४०	५२२	१५	१,०६४	७३९
पदव्युत्तर	१०	१३४	१२०	--	--	--	--	--	--	१०	१३४	१२०
वन संवर्धन												
पदवी	२	८२	७८	--	--	--	--	--	--	२	८२	७८
पदव्युत्तर	२	२१	२१	--	--	--	--	--	--	२	२१	२१
मत्स्य विज्ञान												
पदवी	२	७६	६४	--	--	--	--	--	--	२	७६	६४
पदव्युत्तर	१	२८	२५	--	--	--	--	--	--	१	२८	२५
आचार्य पदवी	१	११	०	--	--	--	--	--	--	१	११	०
अन्न तंत्रज्ञान												
पदवी	३	१६४	१०३	--	--	--	२५	१,५२०	५०६	२८	१,६८४	६०९
पदव्युत्तर	१	१५	१३	--	--	--	--	--	--	१	१५	१३
आचार्य पदवी	१	५	०	--	--	--	--	--	--	१	५	०
जैव तंत्रज्ञान												
पदवी	२	९०	८३	--	--	--	१६	१,२५०	७१०	१८	१,३४०	७९३
पदव्युत्तर	१	८	८	--	--	--	३	२४	२१	४	३२	२९
आचार्य पदवी	१	३	०	--	--	--	--	--	--	१	३	०
कृषि अभियांत्रिकी												
पदवी	४	२५२	२२०	--	--	--	१५	८८०	३११	१९	१,१३२	५३१
पदव्युत्तर	४	८६	७५	--	--	--	--	--	--	४	८६	७५
आचार्य पदवी	४	३९	०	--	--	--	--	--	--	४	३९	०
गृह/सामाजिक विज्ञान												
पदवी	१	४०	२३	--	--	--	--	--	--	१	४०	२३
पदव्युत्तर	१	१२	६	--	--	--	--	--	--	१	१२	६
आचार्य पदवी	१	०	०	--	--	--	--	--	--	१	०	०
कृषि व्यवसाय व्यवस्थापन												
पदवी	१	४०	४०	--	--	--	१२	९००	४८४	१३	९४०	५२४
पदव्युत्तर	१	३५	३५	--	--	--	२	६०	६०	३	९५	९५
काढणी पश्चात तंत्रज्ञान												
पदव्युत्तर	१	३०	१२	--	--	--	--	--	--	१	३०	१२
पशुविज्ञान शास्त्र												
पदवी	५	४०५	--	--	--	--	--	--	--	५	४०५	--
पदव्युत्तर	६	२४८	--	--	--	--	--	--	--	६	२४८	--
आचार्य पदवी	६	१०६	--	--	--	--	--	--	--	६	१०६	--
दुग्ध तंत्रज्ञान												
पदवी	२	७६	६४	--	--	--	--	--	--	२	७६	६४
पदव्युत्तर	१	८	--	--	--	--	--	--	--	१	८	--

आधार - १) महाराष्ट्र कृषी व संशोधन परिषद, पुणे २) महाराष्ट्र पशु व मत्स्यविज्ञान विद्यापीठ, नागपूर

टीप: कोविड-१९ प्रादुर्भावामुळे पशुविज्ञान शास्त्र व दुग्ध तंत्रज्ञान प्रवेश प्रक्रिया अद्याप अपूर्ण असल्याने माहिती उपलब्ध नाही.

परिशिष्ट १०.६

राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा
(सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्त संस्था रुग्णालये)

अ. क्र.	वर्ष	रुग्णालये (संख्या)	दवाखाने (संख्या)	उपकेंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या)	संस्थांतील@@ खाटा (संख्या)	दर लाख @ लोकसंख्येमागे खाटा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१	१९७१	२९९	१,३७२	उ ना	३८८	१	७२	४३,८२३	८८
२	१९८१	५३०	१,७७६	उ ना	४५४	४००	९०	७१,३८५	११४
३	१९९१	७६८	१,८९६	उ ना	१,६७२	८१	१,९७७	१,०९,२६७	१४४
४	२००१	९८१	१,६२९	उ ना	१,७६८	१६९	२,५२०	१,०१,६७०	१०५
५	२०११	१,३६८	३,०१२	१०,५८०	१,८१६	१९१	२,५२०	१,१८,११६	१०३
६	२०१२	१,३९३	३,०८७	१०,५८०	१,८१६	१९३	२,५२०	१,१९,३५५	१०६
७	२०१३	१,३९५	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२०,५७६	१०७
८	२०१४	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६२ ##	१,२१,०६६	१०८
९	२०१५	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०६६ ##	१,२१,१०८	१०८
१०	२०१६	१,४०२	३,०८७	१०,५८०	१,८११	१९३	३,०९१ ##	१,२१,१०८	१०८
११	२०१७	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८१४	१९३	५,३३७	१,२३,७४२	१०१
१२	२०१८	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९३	५,३३७	१,२७,९४३	१०३
१३	२०१९	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२
१४	२०२०	१,४०२	३,०८७	१०,६६८	१,८२८	१९९	५,३३७	१,२७,९४३	१०२

आधार - (१) राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

(२) आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

(३) राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय, महाराष्ट्र शासन

@@ फक्त सार्वजनिक, स्थानिक संस्था आणि विश्वस्थ संस्था रुग्णालयातील खाटांचा समावेश आहे. खाजगी रुग्णालयातील खाटांचा समावेश केलेला नाही.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

क्षयरोग रुग्णालये, केंद्रे, उपचार पथके, इ. सार्वजनिक आरोग्य संस्थांचा यात समावेश आहे.

परिशिष्ट १०.७

राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर, अर्भकमृत्युदर व एकूण जननदर

	जन्मदर			मृत्युदर			अर्भकमृत्युदर			एकूण जननदर		
वर्ष	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण	ग्रामीण	नागरी	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)	(१३)
१९७१	३३.७	२९.०	३२.२	१३.५	९.७	१२.३	१११	८८	१०५	४.९	३.९	४.६
	(३८.९)	(३०.१)	(३६.९)	(१६.४)	(९.७)	(१४.९)	(१३८)	(८२)	(१२९)	(५.४)	(४.१)	(५.२)
१९८१	३०.४	२४.५	२८.५	१०.६	७.४	९.६	९०	४९	७९	४.०	३.०	३.७
	(३५.६)	(२७.०)	(३३.९)	(१३.७)	(७.८)	(१२.५)	(११९)	(६२)	(११०)	(४.८)	(३.३)	(४.५)
१९९१*	२८.०	२२.९	२६.२	९.३	६.२	८.२	६९	३८	६०	३.४	२.५	३.०
	(३०.९)	(२४.३)	(२९.५)	(१०.६)	(७.१)	(९.८)	(८७)	(५३)	(८०)	(३.९)	(२.७)	(३.६)
२००१	२१.१	२०.२	२०.७	८.५	५.९	७.५	५५	२८	४५	२.६	२.२	२.४
	(२७.१)	(२०.३)	(२५.४)	(९.१)	(६.३)	(८.४)	(७२)	(४२)	(६६)	(३.४)	(२.३)	(३.१)
२००९	१८.१	१६.९	१७.६	७.६	५.५	६.७	३७	२२	३१	२.१	१.७	१.९
	(२४.१)	(१८.३)	(२२.५)	(७.८)	(५.८)	(७.३)	(५५)	(३४)	(५०)	(२.९)	(२.०)	(२.६)
२०१०	१७.६	१६.४	१७.१	७.५	५.३	६.५	३४	२०	२८	२.०	१.७	१.९
	(२३.७)	(१८.०)	(२२.१)	(७.७)	(५.८)	(७.२)	(५१)	(३१)	(४७)	(२.८)	(१.९)	(२.५)
२०११	१७.३	१५.८	१६.७	७.३	५.१	६.३	३०	१७	२५	१.९	१.६	१.८
	(२३.३)	(१७.६)	(२१.८)	(७.६)	(५.७)	(७.१)	(४८)	(२९)	(४४)	(२.७)	(१.९)	(२.४)
२०१२	१७.४	१५.५	१६.६	७.३	५.०	६.३	३०	१७	२५	२.०	१.६	१.८
	(२३.१)	(१७.४)	(२१.६)	(७.६)	(५.६)	(७.०)	(४६)	(२८)	(४२)	(२.६)	(१.८)	(२.४)
२०१३	१७.२	१५.४	१६.५	७.१	५.०	६.२	२९	१६	२४	१.९	१.६	१.८
	(२२.९)	(१७.३)	(२१.४)	(७.५)	(५.६)	(७.०)	(४४)	(२७)	(४०)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१४	१६.८	१६.०	१६.५	६.८	४.८	६.०	२७	१४	२२	१.९	१.७	१.८
	(२२.७)	(१७.४)	(२१.०)	(७.३)	(५.५)	(६.७)	(४३)	(२६)	(३९)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१५	१६.६	१५.९	१६.३	६.६	४.७	५.८	२६	१४	२१	२.०	१.६	१.८
	(२२.४)	(१७.३)	(२०.८)	(७.१)	(५.४)	(६.५)	(४१)	(२५)	(३७)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१६	१६.३	१५.५	१५.९	६.९	४.६	५.९	२४	१३	१९	१.९	१.६	१.८
	(२२.१)	(१७.०)	(२०.४)	(६.९)	(५.४)	(६.४)	(३८)	(२३)	(३४)	(२.५)	(१.८)	(२.३)
२०१७	१६.०	१५.४	१५.७	६.६	४.६	५.७	२३	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.८)	(१६.८)	(२०.२)	(६.९)	(५.३)	(६.३)	(३७)	(२३)	(३३)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१८	१५.९	१५.२	१५.६	६.३	४.५	५.५	२४	१४	१९	१.८	१.५	१.७
	(२१.६)	(१६.७)	(२०.०)	(६.७)	(५.१)	(६.२)	(३६)	(२३)	(३२)	(२.४)	(१.७)	(२.२)
२०१९	१५.६	१५.०	१५.३	६.२	४.४	५.४	२२	१२	१७	उ ना	उ ना	उ ना
	(२१.४)	(१६.४)	(१९.७)	(६.५)	(५.०)	(६.०)	(३४)	(२०)	(३०)	उ ना	उ ना	उ ना

आधार - नमुना नोंदणी पाहणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली

टीप - (१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत

(२) * जम्मू व काश्मिर वगळून

(३) जन्मदर व मृत्युदर दर हजार लोकसंख्येमागे

(४) अर्भकमृत्युदर दर हजार जीवित जन्मामागे आहेत

परिशिष्ट १०.८

काम करणाऱ्या लोकांची जनगणना २०११ नुसार आर्थिक वर्गवारी

(हजार)

काम करणाऱ्यांची वर्गवारी	मुख्यत: / सीमांतिक / एकूण	महाराष्ट्र			भारत #		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
(अ) काम करणारे							
१. शेतकरी	मुख्यत:	७,१८१	४,२९७	११,४७८	७३,०१८	२२,८२३	९५,८४१
	सीमांतिक	४११	६८०	१,०९१	९,६८९	१३,१६३	२२,८५१
	एकूण	७,५९२	४,९७७	१२,५६९	८२,७०७	३५,९८६	१,१८,६९२
२. शेतमजूर	मुख्यत:	५,८४७	५,२२२	११,०६९	५५,२५५	३०,९१२	८६,१६७
	सीमांतिक	९२८	१,४८९	२,४१७	२७,४८५	३०,६७८	५८,१६३
	एकूण	६,७७५	६,७११	१३,४८६	८२,७४०	६१,५९०	१,४४,३३०
३. घरगुती उद्योगातील	मुख्यत:	६०७	३८५	९९१	७,५४०	४,७९१	१२,३३१
	सीमांतिक	८४	१५०	२३४	२,२३६	३,७६९	६,००५
	एकूण	६९१	५३५	१,२२५	९,७७६	८,५६०	१८,३३६
४. इतर	मुख्यत:	१६,३५५	३,८७०	२०,२२५	१,३७,३३६	३०,७७१	१,६८,१०७
	सीमांतिक	१,२०४	७१८	१,९२२	१९,३०७	१२,९७१	३२,२७८
	एकूण	१७,५५९	४,५८८	२२,१४७	१,५६,६४३	४३,७४२	२,००,३८५
एकूण (अ)	मुख्यत:	२९,९८९	१३,७७४	४३,७६३	२,७३,१४९	८९,२९७	३,६२,४४६
	सीमांतिक	२,६२८	३,०३७	५,६६५	५८,७१७	६०,५८०	१,१९,२९७
	एकूण	३२,६१७	१६,८११	४९,४२८	३,३१,८६६	१,४९,८७७	४,८१,७४३
(ब) काम न करणारे	एकूण	२५,६२६	३७,३२०	६२,९४६	२,९१,२५६	४,३७,५७०	७,२८,८२६
एकूण (अ + ब)		**५८,२४३**	**५४,१३१**	**१,१२,३७४**	**६,२३,१२२**	**५,८७,४४७**	**१२,१०,५६९**

आधार - महानिबंधक व गणना आयुक्त, केंद्र शासन

\# मणिपूर राज्याच्या सेनापती जिल्ह्यातील माओ-मारम, पाओमाटा आणि पुरुल हे उपविभाग वगळून

टीप - आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही

परिशिष्ट १०.९

राज्यातील विविध उद्योगांतील सरासरी दैनिक रोजगार

(शंभर)

अ.क्र.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार								
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
(अ)	**ग्राहक वस्तू उद्योग**	**५,०२०**	**५,१६८**	**४,५३५**	**४,५३३**	**५,१६४**	**६,७०७**	**७,०६५**	**६,४४६**	**१३,५६५**
१.	खाद्य उत्पादने, पेये व तंबाखूची उत्पादने	९२१	९६५	१,३३०	१,६६२	१,९९१	३,०६४	३,४४२	३,३०७	३,०७४
२.	वस्त्रोद्योग (परिधान करण्याची वस्त्रे धरुन)	३,५१६	३,५५४	२,५२७	२,१६७	२,१८२	२,६६२	२,७०५	२,१९८	६,३८२
३.	लाकूड व लाकडाची उत्पादने	७५	७५	१५२	१५४	२१७	३०८	३०१	३२०	३,२०२
४.	कागद, कागदाची उत्पादने, मुद्रण व प्रकाशन, इत्यादि	४९४	५४९	४९१	५२५	७३६	५८३	५२६	५३०	७३६
५.	कातडी कमावणे व चामड्याची उत्पादने	१४	२५	३५	२५	३८	९१	९०	९१	१७१
(ब)	**मध्यम तयार माल उद्योग**	**२,४३५**	**३,१९३**	**३,४२१**	**३,४६२**	**६,६४८**	**५,४६१**	**५,४३१**	**५,६१७**	**६,८५०**
६.	रसायने व रासायनिक उत्पादने	७६०	१,०५९	१,२१५	१,२९९	१,८०२	१,९३२	१,९६३	२,०८३	२,६६७
७.	पेट्रोलियम, रबर, प्लास्टिक यांची उत्पादने	३४९	४२१	४८२	५३५	१,०८७	१,२५०	१,२९३	१,३७०	१,६८७
८.	अधातू खनिज उत्पादने	४०२	४०३	४२३	३१७	४६५	५६०	४८६	५१९	९५८
९.	मूलभूत धातू, धातूची उत्पादने	९२४	१,३१०	१,३०१	१,३११	३,२९४	१,७१९	१,६८९	१,६४४	१,५३८
(क)	**भांडवली वस्तू उद्योग**	**२,११०**	**२,८९८**	**२,७१२**	**३,१४०**	**५,०३३**	**३,०१८**	**३,२५१**	**३,३५९**	**२,८५८**
१०.	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन यंत्रसामग्री वगळून)	१,३२२	१,७८६	१,६१४	१,७२०	२,४०७	१,३६७	१,५७३	१,६१७	१,३६७
११.	परिवहन यंत्रसामग्री	६०८	९०३	८६७	१,०२५	१,७८५	३५७	३८५	३९४	२३९
१२.	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	१८०	२०९	२३१	३९५	८४१	१,२९४	१,२९३	१,३४८	१,२५२
(ड)	**इतर**	४१२	६६३	१,०१६	८७०	१,३०१	११,६६४	१३,१२७	१३,५१३	१३,५७५
	एकूण	**९,९७७**	**११,९२२**	**११,६८४**	**१२,००५**	**१८,१४६**	**२६,८५१**	**२८,८७४**	**२८,९३५**	**३६,८४८**

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात समाविष्ट करण्यात आली

परिशिष्ट १०.१०

राज्यातील कार्यरत कारखाने व त्यातील रोजगार

रोजगार ('०००)

वर्ष	बाब **	कलम २ एम (i)			कलम २ एम (ii) व कलम ८५			सर्व कारखाने		
		५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण कारखाने	५० पेक्षा कमी कामगार असलेले	५० किंवा अधिक कामगार असलेले	एकूण सर्व कारखाने
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)
१९७१	कारखाने	६,३४१	२,७०१	९,०४२	८५६	३४३	१,१९९	७,१९७	३,०४४	१०,२४१
	रोजगार	१२३	८२४	९४७	१५	३६	५१	१३८	८६०	९९८
१९८१	कारखाने	१०,२३८	३,१३२	१३,३७०	३,१५४	७०	३,२२४	१३,३९२	३,२०२	१६,५९४
	रोजगार	१८३	९८३	१,१६६	२०	६	२६	२०३	९८९	१,१९२
१९९१	कारखाने	१३,१३९	३,१९९	१६,३३८	७,७४३	३८	७,७८१	२०,८८२	३,२३७	२४,११९
	रोजगार	२१५	९१०	१,१२४	४०	४	४४	२५४	९१४	१,१६९
२००१	कारखाने	१५,९७७	३,९२९	१९,९०६	८,३९३	२५	८,४१८	२४,३७०	३,९५४	२८,३२४
	रोजगार	२६६	८९१	१,१५७	४२	२	४४	३०८	८९३	१,२०१
२००९	कारखाने	१८,६६८	६,११२	२४,७८०	९,२६३	१७	९,२८०	२७,९३१	६,१२९	३४,०६०
	रोजगार	३४५	१,१०३	१,४४८	५०	२	५२	३९५	१,१०५	१,५००
२०१०	कारखाने	१९,१७३	६,५१७	२५,६९०	९,१८३	१५	९,१९८	२८,३५६	६,५३२	३४,८८८
	रोजगार	३६३	१,२३१	१,५९४	५२	१	५३	४१५	१,२३३	१,६४७
२०११	कारखाने	१९,४१०	७,३७३	२६,७८३	९,०६७	२६	९,०९३	२८,४७७	७,३९९	३५,८७६
	रोजगार	३६७	१,३९४	१,७६१	५१	३	५४	४१८	१,३९७	१,८१५
२०१५	कारखाने	१७,९१७	७,९०८	२५,८२५	१०,३७७	८७	१०,४६४	२८,२९४	७,९९५	३६,२८९
	रोजगार	४०४	१,५८४	१,९८९	६०	१०	७०	४६४	१,५९५	२,०५९
२०१६	कारखाने	२०,८२३	९,३१७	३०,१४०	५,१५९	४८	५,२०७	२५,९८२	९,३६५	३५,३४७
	रोजगार	४४९	१,९१०	२,३५९	४०	४	४४	४८९	१,९१४	२,४०३
२०१७	कारखाने	१६,८९३	९,१०८	२६,००१	८,६९८	७०	८,७६८	२५,५९१	९,१७८	३४,७६९
	रोजगार	४६६	२,०१४	२,४८०	६८	८	७६	५३३	२,०२२	२,५५५
२०१८	कारखाने	१८,६५५	९,४३१	२८,०८६	७,८२४	४५	७,८६९	२६,४७९	९,४७६	३५,९५५
	रोजगार	४६६	२,१५३	२,६१८	६२	५	६७	५२८	२,१५७	२,६८५
२०१९	कारखाने	१८,४५१	९,२५२	२७,७०३	७,८२६	५१	७,८७७	२६,२७७	९,३०३	३५,५८०
	रोजगार	५३७	२,२७५	२,८१३	७०	५	७५	६०७	२,२८०	२,८८७
२०२०	कारखाने	२०,४७९	१०,४७९	३०,९५८	४,२९९	७३६	५,०३५	२४,७७८	११,२१५	३५,९९३
	रोजगार	५२६	२,२३८	२,७६४	६९	६१	१३०	५९५	२,२९९	२,८९४
२०२१	कारखाने	२१,५११	१०,९८६	३२,४९७	४,०५२	२९९	४,३५१	२५,५६३	११,२८५	३६,८४८
	रोजगार	४८४	२,३९७	२,८८१	४२	१०	५२	५२६	२,४०७	२,९३३

आधार - औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) अंदाजित रोजगारात प्रपत्र न पाठविणाऱ्या कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगारांचा समावेश आहे

(२) आकडेवारी १९४८ च्या कारखाना अधिनियमांखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधी आहे

(३) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत

** कारखाने - कार्यरत कारखान्यांची संख्या रोजगार - रोजगाराची दैनिक सरासरी

१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.११

राज्यातील कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांमध्ये नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, अधिसूचित केलेली रिक्त पदे व भरलेली पदे

(हजार)

वर्ष	संदर्भ वर्षात नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या	अधिसूचित केलेल्या रिक्त पदांची संख्या	संदर्भ वर्षात भरलेल्या पदांची संख्या	वर्ष अखेरीस चालू नोंदवहीत असलेल्या व्यक्तींची संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
१९९१	५९१.८	६४.८	३०.३	३,१५९.८
१९९२	५९६.६	५५.९	२९.१	३,३२०.५
१९९३	५९९.७	५५.४	२४.१	३,३४९.६
१९९४	६३५.८	५२.१	२४.७	३,४३९.२
१९९५	७२०.१	४९.७	१८.७	३,६३४.३
१९९६	६८८.७	५३.७	२२.६	३,७८७.२
१९९७	६९२.८	४७.४	२२.९	३,९३३.१
१९९८	७२९.३	३७.९	१६.८	४,१०९.६
१९९९	८६१.१	५०.९	१६.२	४,१८३.८
२०००	७५०.८	४३.९	१८.१	४,३४८.८
२००१	६२३.२	३२.३	१२.५	४,४१९.७
२००२	६२२.७	३०.९	९.५	४,२०३.३
२००३	८१९.१	५९.६	१६.४	४,०४४.१
२००४	८८०.३	४३.४	१५.१	४,१०५.७
२००५	६४५.२	४४.२	१३.९	४,०००.३
२००६	६०८.१	६८.३	१४.८	३,६०८.५
२००७	६१६.७	९७.५	९.२	३,२१३.८
२००८	७२१.५	९९.२	११.८	३,००७.२
२००९	६९८.३	१७६.६	१७.२	२,८७५.९
२०१०	८९२.९	३७८.८	३५३.९	२,६८२.४
२०११	७४७.५	३४६.२	१९१.०	२,५९६.२
२०१२	६१२.३	२५९.२	१३४.२	२,४०४.०
२०१३	६३०.३	११८.९	११४.६	३,०३४.८
२०१४	५३६.४	८४१.१	८४.७	३,५७१.५
२०१५	४६१.९	५७१.४	७०.४	३,४०१.५
२०१६	४६०.०	५७६.८	१४४.०	३,३५६.७
२०१७	५३९.३	४१३.१	२२२.६	३,८१९.६
२०१८	७२६.९	७८५.३	१९७.९	४,४०३.४
२०१९	७८६.६	४६७.६	२००.०	४,९९०.०
२०२०	५७५.१	८०१.८	१९९.४	५,३६५.६

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

परिशिष्ट १०.१२

कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता मार्गदर्शन केंद्रांच्या चालू नोंदवहीत डिसेंबर, २०२० अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या

अ. क्र.	शैक्षणिक पात्रता	एकूण व्यक्ती	पैकी, स्त्रिया	स्त्रियांची टक्केवारी	एकूण बेरजेशी व्यक्तींची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरुन)	१२,७७,५६५	१,६३,९४५	१२.८३	२३.८१
२.	माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१२,६६,७२७	२,९७,३०७	२३.४७	२३.६१
३.	उच्च माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	१२,९८,५३८	३,३१,७२१	२५.५४	२४.२०
४.	औ.प्र.सं. प्रशिक्षित व शिकाऊ उमेदवार	२,४९,०६४	२५,८७८	१०.३९	४.६४
५.	पदविकाधारक				
	५.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,०३,४२९	२२,२२९	२१.४९	१.९३
	५.२ वैद्यकीय, डी.एम.एल.टी. व औषधनिर्माण	२०,८९२	७,८७८	३७.७०	०.३८
	५.३ इतर	१,४३,८२९	१,१७,७७७	८१.८८	२.६८
	एकूण (५.१ ते ५.३)	**२,६८,१५०**	**१,४७,८८४**	**५५.१४**	**५.००**
६.	पदवीधर				
	६.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	१,३७,३६८	३१,१५४	२२.६७	२.५६
	६.२ वैद्यकीय	३,०२७	२,४४१	८०.६४	०.०५
	६.३ इतर	७,१४,६४३	२,३९,४१०	३३.५०	१३.३१
	एकूण (६.१ ते ६.३)	**८,५५,०३८**	**२,७३,००५**	**३१.९२**	**१५.९३**
७.	पदव्युत्तर पदवीधर				
	७.१ अभियांत्रिकी / तंत्रज्ञान	६,४५०	२,३२१	३५.९८	०.१२
	७.२ वैद्यकीय	२९७	२८३	९५.२८	०.००५
	७.३ इतर	१,४३,८२५	४६,६८९	३२.४६	२.६८
	एकूण (७.१ ते ७.३)	**१,५०,५७२**	**४९,२९३**	**३२.७३**	**२.८१**
	एकूण बेरीज	**५३,६५,६५४**	**१२,८९,०३३**	**२४.०२**	**१००.००**

आधार - कौशल्य विकास, रोजगार व उद्योजकता संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

टीप - वरील तपशिलात एकापेक्षा जास्त शैक्षणिक पात्रता नोंदविलेल्या उमेदवारांची त्यांच्या प्रत्येक नोंदीनुसार स्वतंत्र गणना करण्यात आली आहे

परिशिष्ट १०.१३

राज्यातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेखाली घेण्यात आलेल्या विविध कामांच्या प्रकारानुसार पूर्ण झालेल्या कामांची संख्या व त्यावरील खर्च

(₹ लाख)

अ. क्र.	कामाचा प्रकार	२०१७-१८		२०१८-१९		२०१९-२०		२०२०-२१		२०२१-२२$	
		कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च	कामांची संख्या	खर्च
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)	(११)	(१२)
१	ग्रामीण जोड रस्ते	६,८०५	२५,२३३.५३	४,९४८	११,१९५.५४	६,४९६	५,६२९.५५	३,७३७	१०,६१७.७७	३,७०६	५,८२२.४५
२	पूरनियंत्रण व पूर संरक्षण	७२९	५,३८८.६८	७२९	३,६३८.६९	७६९	२,२९८.७८	५५३	२,७८९.८७	४९१	१,८१६.२७
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	१५,३५८	२२,०८८.९८	१९,२३२	२३,९४७.८२	१३,४५७	१५,१९०.५५	५,७१०	१५,४९१.५४	६,३८४	५,१२२.८८
४	दुष्काळ प्रतिबंधक कामे	१९,३८५	२७,८३४.६२	१६,१४३	२३,०५७.६६	२२,५१६	१८,८७७.७०	२१,०९२	१०,६३५.५७	१०,४०७	१,९५५.५९
५	सूक्ष्म व लघू जलसिंचन	२७७	१,०३४.७८	२७९	८६०.१७	४०३	७२२.८४	१२४	४४३.२९	१०४	९७.६५
६	अनुसूचित जाती / जमाती व नवीन भूधारकांना सिंचन सुविधा	१,३६,४४५	८०,१४७.३०	२,१७,५७७	८२,५६१.८४	२,४८,६६२	६७,१६४.४९	२,०८,४९५	४७,६४४.४३	१,६७,१५६	१८,८१६.५१
७	पारंपारिक जलस्त्रोतांचे नुतनीकरण	२,१०१	६,१७९.३६	२,५५८	६,६०६.१२	१,६७७	४,७१७.०५	१,०१९	३,८४५.२१	८२९	८४२.३८
८	भूविकास / शेती विकास	३,९२६	४,९५८.९९	३,८२१	४,७८३.२६	३,५२०	३,६०९.९७	३,४३४	३,६७५.५६	२,३६७	३९२.५७
९	राजीव गांधी सेवा केंद्र	७७	९४.१९	७३	६२.२६	६१	२२.०८	२२	१०.१४	१७	२.५२
१०	इतर कामे	५८,३७६	८,३३३.१५	५७,१४४	६,२९५.४१	३६,६३६	३,०४८.६५	१४,८६७	१,३६७.०१	७,६७६	६१७.०१
	एकूण	**२,४३,४७९**	**१,८१,२९३.५८**	**३,२२,५०४**	**१,६३,००८.७७**	**३,३४,१९७**	**१,२१,२८१.६६**	**२,५९,०५३**	**९६,५२०.३९**	**१,९९,१३७**	**३५,४८५.८३**

आधार - नियोजन विभाग, (रोहयो) महाराष्ट्र शासन

$ फेब्रुवारी, २०२२पर्यंत

परिशिष्ट १०.१४

राज्यातील औद्योगिक विवाद**

(भाग घेतलेले कामगार शंभरात व वाया गेलेले श्रमदिन लाखात)

बाब	१९८१	१९९१	२००१	२०११	२०१७	२०१८	२०१९	२०२०	२०२१
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
१. कापड गिरण्या --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६६	१०	१२	७	१३	४	६	३	३
(ब) भाग घेतलेले कामगार	५६४	६१	८६	२६	१६	१६	५७	३५	३६
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	४७.३६	२.३७	४.५३	१.७३	०.४१	०.८५	११.४०	१०.८५	१०.५४
२. अभियांत्रिकी कारखाने --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	११९	५९	२८	८	४८	११	१४	११	१४
(ब) भाग घेतलेले कामगार	४१२	११०	६५	७१	१३८	५८	१९	१२	१४
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	१६.२१	१४.४६	२५.७९	१२.९०	३.६५	३.५९	३.३०	३.६	३.०
३. संकीर्ण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	४५१	१४८	१९	१८	५७	१०	११	९	१२
(ब) भाग घेतलेले कामगार	१,०३१	४२३	८५	३८	५०७	४८	१९	१७	१८
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	३१.४९	२९.६६	१५.९०	७.८०	१२.९८	१३.८०	७.१४	४.९	४.८
४. एकूण --									
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	६३६	२१७	५९	३३	११८	२५	३१	२३	२९
(ब) भाग घेतलेले कामगार	२,००७	५९४	२३७	१३५	६६०	१२२	९६	६४	६८
(क) वाया गेलेले मनुष्यदिन	९५.०५	४६.४९	५२.३१	२२.४३	१७.०४	१८.६०	२१.८४	१९.३२	१८.३४

आधार - कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन

टीप - (१) बाब क्रमांक ४ (ब) व ४ (क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही

(२) ** राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

(३) माहिती जानेवारी ते डिसेंबर पर्यंत

(४) $ ऑक्टोबर पर्यंत

परिशिष्ट १०.१५

जिल्हानिहाय मानव विकास निर्देशांक २०११

जिल्हा	एकूण साक्षरता दर (२०११)	एकूण पटसंख्या प्रमाण (२०११-१२)	अर्भक मृत्यु दर (२००७-०८)	दरडोई जिल्हा स्थूल उत्पन्न स्थिर किंमतीनुसार (१९९९-२०००) (₹)	मानव विकास निर्देशांक (माविनि) २०११	माविनि स्थिती
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)
नंदूरबार	६३.०	६७.७	७५	१९,१५६	०.६०४	अल्प
गडचिरोली	७०.६	८०.७	६३	१४,९१३	०.६०८	
वाशिम	८१.७	८८.०	४६	१४,८८५	०.६४६	
हिंगोली	७६.०	७८.७	५०	१८,२८६	०.६४८	
उस्मानाबाद	७६.३	८१.९	५०	१७,८४७	०.६४९	
नांदेड	७६.९	८०.३	३०	१८,१५५	०.६५७	
जालना	७३.६	८३.७	४८	२०,५६५	०.६६३	
लातूर	७९.०	९१.१	५३	१७,६७४	०.६६३	
धुळे	७४.६	८३.७	४४	२१,४४२	०.६७१	
बीड	७३.५	९०.४	३३	२१,०१३	०.६७८	मध्यम
परभणी	७५.२	८६.३	५१	२३,१४६	०.६८३	
बुलढाणा	८२.१	८७.६	३४	१९,४८७	०.६८४	
यवतमाळ	८०.७	८४.९	४७	२४,११८	०.७००	
गोंदिया	८५.४	८७.२	६७	२३,०९१	०.७०१	
अमरावती	८८.२	८६.०	५९	२१,८०४	०.७०१	
भंडारा	८५.१	८९.३	६०	२५,७३५	०.७१८	
चंद्रपूर	८१.४	८८.९	७४	२८,७३०	०.७१८	
अहमदनगर	८०.२	८७.९	४१	२७,३९२	०.७२०	उच्च
अकोला	८७.६	८५.६	२८	२४,०५५	०.७२२	
वर्धा	८७.२	८७.९	६२	२६,१३०	०.७२३	
जळगाव	७९.७	८८.२	४८	२८,९३९	०.७२३	
औरंगाबाद	८०.४	८२.२	४४	३०,६९०	०.७२७	
सोलापूर	७७.७	८९.५	२३	२८,८२८	०.७२८	
रत्नागिरी	८२.४	८९.०	२५	२७,६८५	०.७३२	
सातारा	८४.२	८५.७	२७	२९,९१६	०.७४२	
सांगली	८२.६	८७.९	३३	३३,७१३	०.७४२	अति उच्च
नाशिक	८१.०	८२.२	४६	३५,५४५	०.७४६	
सिंधुदुर्ग	८६.५	८७.५	३५	३१,५६३	०.७५३	
रायगड	८३.९	८८.९	३५	३४,३७७	०.७५९	
कोल्हापूर	८२.९	८८.४	१३	३६,१७८	०.७७०	
नागपूर	८९.५	९२.६	४०	३७,९९५	०.७८६	
ठाणे $	८६.२	७८.५	३४	५०,४०८	०.८००	
पुणे	८७.२	८८.२	२८	५०,१५८	०.८१४	
मुंबई @	९०.३	८५.५	१८	५८,८१८	०.८४१	
महाराष्ट्र राज्य	**८२.९**	**८५.४**	**४४**	**३५,०३३**	**०.७५२**	

आधार - महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२

टीप - @ मुंबई शहर व मुंबई उपनगर जिल्हे एकत्रित $ पालघरसह

११

विशेष अभ्यास

११. विशेष अभ्यास

पार्श्वभूमी

११.१ कोविड-१९ महामारी सन २०२० मध्ये शतकातील जागतिक आपत्तीच्या अभूतपूर्व स्वरुपात उद्‌भवली. पहिला कोविड-१९ बाधित रूग्ण चीन मधील वूहान शहरात डिसेंबर,२०१९ मध्ये आढळून आला. दि.११ मार्च, २०२० रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने कोविड-१९ साथीला जागतिक महामारी घोषित केले. महामारीवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी सक्रिय संनिरीक्षण, रुग्णांचा लवकरात लवकर शोध घेणे, विलगीकरण, रूग्णाच्या संपर्कात आलेल्यांचा शोध घेणे आणि महामारीच्या प्रसारास प्रतिबंध करण्यासाठी सुरक्षित अंतर व खबरदारीचे उपाय अवलंबिणे हेच धोरण त्या वेळेस व्यवहार्य होते. संसर्गाच्या प्रसारास प्रतिबंध करण्यासाठी लॉकडाऊन, शाळा तसेच अत्यावश्यक सेवा वगळता इतर व्यवसाय बंद करणे, प्रवासांवर निर्बंध यासारख्या विविध उपाययोजना जगभरातील विविध देशांनी स्विकारल्या. राज्यात कोविड-१९ चा पहिला रूग्ण दि.९ मार्च, २०२० रोजी पुणे येथे आढळला. राज्य शासनाने साथरोग अधिनियम, १८९७ च्या तरतुदी अंमलात आणल्यामुळे कोविड-१९ रोगाची लक्षणे आढळलेल्या संशयित रूग्णांना सक्तीने रूग्णालयात दाखल करणे शक्य झाले. केंद्र शासनाने दि.२३ मार्च, २०२० च्या मध्यरात्री पासून संपूर्ण देशभरात लॉकडाऊनची घोषणा केली. या महामारीचा समाजातील सर्व घटकांवर परिणाम झाल्यामुळे सामाजिक व आर्थिक समस्या उद्‌भवल्या. विशेषत: गरीब, वृद्ध, दिव्यांग, युवक, इत्यादींवर याचा परिणाम झाला. कोविड-१९ महामारीचा समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींवर झालेला परिणाम अभ्यासण्यासाठी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन यांनी 'कोविड-१९ च्या महामारीमुळे राज्यातील जनतेच्या आरोग्य, शिक्षण व जीवनमानावर झालेला परिणाम' या विषयावर एतदर्थ पाहणी घेतली.

११.१.१ राज्यात सार्वजनिक, खासगी व धर्मादाय संस्थांच्या रुग्णालयांमार्फत कोविड-१९ च्या उपचाराकरिता आरोग्य सुविधा पुरविण्यात आल्या. कोविड-१९ संसर्गाचे संभाव्य कारण, उपचारासाठी उपलब्ध झालेली सर्वात नजिकची वैद्यकीय सुविधा, शासकीय सुविधांमध्ये औषधे/ जेवणाची उपलब्धता, उपचारादरम्यान रेमडेसिवीर इंजेक्शन/ ऑक्सिजन/ व्हेंटिलेटरची आवश्यकता, कोविड-१९ च्या उपचारांवर झालेला खर्च, श्वसन विकार, मधुमेह, उच्च रक्तदाब, हृदय विकार, किडनी विकार, कॅन्सर, इत्यादी सहआजार असलेल्या व्यक्तींची स्थिती, या बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

११.१.२ कोविड-१९ महामारीच्या काळात शाळा, महाविद्यालये आणि इतर शैक्षणिक संस्था बंद होत्या. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात सातत्य राखण्यासाठी शासनाने माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर केला. विविध शैक्षणिक संकेतस्थळे, पोर्टल आणि शैक्षणिक ॲपच्या माध्यमातून 'घरातून शिक्षण' ही संकल्पना राबवण्यात आली. ऑनलाइन शिक्षण सुविधा, वापरलेली साधने (मोबाईल, टॅब, संगणक), इंटरनेटचा वापर, ऑनलाइन शिक्षणादरम्यान येणाऱ्या समस्या, इत्यादी बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

११.१.३ लॉकडाऊन कालावधीत अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्व शासकीय व खाजगी कार्यालये, व्यवसाय, कारखाने व दुकाने बंद होती. आर्थिक घडामोडींवर परिणाम झाल्यामुळे श्रमजीवी, व्यावसायिक, शेतकरी, इत्यादींच्या उत्पन्नावर परिणाम झाला. या पाहणीत शेती व शेतीशी संबंधित कामासाठी शेतमजुरांची उपलब्धता, शेतमालाच्या विक्रीसाठी येणाऱ्या समस्या, वेतन/ नियमित मजुरीवर झालेला परिणाम, स्वत:च्या व्यवसायांवर झालेला परिणाम, घेतलेले आर्थिक सहाय्य, इत्यादी बाबींविषयक माहिती संकलित करण्यात आली.

पाहणी पद्धती

११.२ कोविड-१९ निर्बंधांमुळे आणि कालमर्यादा विचारात घेऊन नजिकच्या कालावधीत झालेल्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या (रानपा) ७८ व्या फेरीसाठी उपलब्ध असलेल्या नमुना यादीमधून ८०० नमुना घटक एतदर्थ पाहणीकरिता निवडण्यात आले. अस्तित्वात असलेली रानपा ७८ व्या फेरीची घरयादी एतदर्थ पाहणीकरिता कुटुंबांची निवड करण्यासाठी वापरण्यात आली. माहे ऑगस्ट ते सप्टेंबर,२०२१ या कालावधीत पाहणीचे क्षेत्रकाम करण्यात आले. पाहणीसाठी माहिती संकलित करण्याचा संदर्भ कालावधी, कोविड-१९ महामारीच्या सुरुवातीपासून म्हणजे मार्च, २०२० पासून ते कुटुंबाला भेट देण्याच्या आधीच्या दिवसापर्यंतचा होता. अन्वेषक व माहिती देणाऱ्यांच्या सुरक्षेच्या दृष्टीने सुरक्षित अंतराचे मानक व सर्व खबरदारीच्या उपायांचे पालन करून पाहणी घेण्यात आली. या पाहणीमध्ये संकलित झालेली माहिती पूर्णपणे कुटुंबातील माहिती देणाऱ्या व्यक्तीने पुरविलेल्या मौखिक माहितीवर आधारीत आहे. सांख्यिकीय पद्धतीनुसार नमुना निवड केलेली असली तरीही पाहणी पद्धतीतील अंगभूत मर्यादा व त्रुटी निष्कर्षांमध्ये असू शकतात.

११.२.१ एतदर्थ पाहणीअंतर्गत ग्रामीण भागातील ३१० गावे व नागरी भागातील ४९० अर्बन फ्रेम सर्व्हे (युएफएस) घटक अशा एकूण ८०० घटकांमध्ये पाहणी घेण्यात आली. प्रत्येक घटकामधून २० कुटुंबांकडून माहिती घेण्यात आली असून एकूण १६,००० कुटुंबांची माहिती संकलित करण्यात आली. कुटुंबांची निवड करताना कुटुंबात किमान एक कोविड-१९ बाधित व्यक्ती असलेल्या कुटुंबाला प्राधान्य देण्यात आले.

तक्ता ११.१ पाहणी केलेली कुटुंबे व कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या

(संख्या)

तपशील	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण + नागरी
पाहणी केलेल्या कुटुंबांची संख्या	६,२००	९,८००	१६,०००
पाहणी केलेल्या कुटुंबांमधील व्यक्तींची संख्या	२६,८६७	३९,८८१	६६,७४८
कुटुंबातील किमान एक व्यक्ती कोविड-१९ बाधित असलेल्या पाहणी केलेल्या कुटुंबांची संख्या	३,५३५	५,७००	९,२३५
पाहणी केलेल्या कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची संख्या	५,२९६	९,२६०	१४,५५६

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

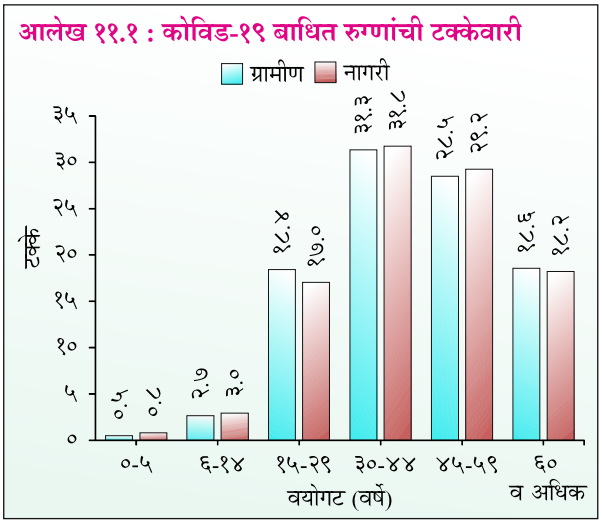
११.२.२ या पाहणीमध्ये सर्वसाधारणपणे एकत्र राहणाऱ्या आणि एकाच स्वयंपाकघरातून जेवण घेणाऱ्या व्यक्तींचा समूह म्हणजे कुटुंब होय (रानपा पाहणीमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या कुटुंबाच्या व्याख्येनुसार). यामध्ये कुटुंबाच्या तात्पुरत्या स्वरुपात अन्यत्र राहणाऱ्या व्यक्तीचा (ज्याचा कुटुंबातील अनुपस्थितीचा एकूण कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी आहे) समावेश आहे. तथापि कुटुंबाकडे तात्पुरत्या स्वरुपात निवास असलेल्या अभ्यागत अथवा पाहुण्या व्यक्ती (ज्यांचा कुटुंबातील वास्तव्याचा कालावधी सहा महिन्यांपेक्षा कमी आहे) यांना पाहणीतून वगळण्यात आले आहे. निश्चित संरचनेमध्ये वास्तव्यास असणाऱ्या कुटुंबांची माहिती पाहणीत संकलित करण्यात आली आहे.

पाहणीचे निष्कर्ष

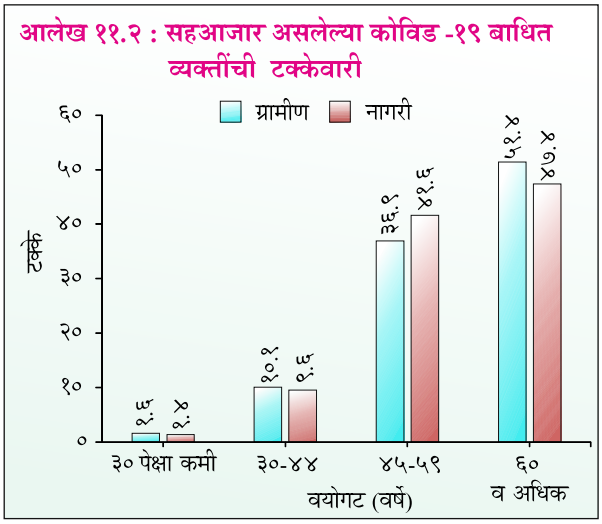
११.३ कोविड-१९ महामारीचा आरोग्यावर झालेला परिणाम याबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- कोविड-१९ बाधा झालेल्या व्यक्तींमध्ये सर्वात जास्त व्यक्ती ३०-४४ वर्षे वयोगटातील (३१.६ टक्के) होत्या, त्याखालोखाल ४५-५९ वर्षे वयोगटातील (२९.६ टक्के) आणि ६० वर्षे व त्यावरील वयोगटातील व्यक्ती (१८.३ टक्के) होत्या

आलेख ११.१ : कोविड-१९ बाधित रुग्णांची टक्केवारी

आलेख ११.२ : सहआजार असलेल्या कोविड -१९ बाधित व्यक्तींची टक्केवारी

- ग्रामीण भागातील १३.८ टक्के व नागरी भागातील १८.२ टक्के व्यक्तींनी संसर्गाचे कारण माहित नसल्याचे नोंदविले

तक्ता ११.२ नोंदविलेल्या संसर्गाच्या कारणानुसार व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

नोंदविलेले संसर्गाचे कारण	ग्रामीण	नागरी
लग्न आणि इतर समारंभांना उपस्थित राहणे	८.९	४.६
अंत्यसंस्काराला उपस्थित राहणे	३.१	१.५
लग्न/समारंभ/अंत्यविधी व्यतिरिक्त गर्दीच्या ठिकाणी बाधित व्यक्तीच्या संपर्कात	३०.२	२०.५
कामाच्या ठिकाणी बाधित व्यक्तीच्या संपर्कात	२०.८	३०.८
कुटुंबातील बाधित सदस्य	२५.१	३४.३
इतर+	११.९	८.३
एकूण	**१००.०**	**१००.०**

+ इतर मध्ये मास्क, सॅनिटायझर वापर व सुरक्षित अंतर याबाबत दक्षता न घेणे, प्रवासादरम्यान व इतर कारणे इत्यादींचा समावेश आहे.

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- ग्रामीण भागातील ८१.७ टक्के व नागरी भागातील ८४.२ टक्के लक्षणांसहीत कोविड-१९ बाधित व्यक्ती नोंदविण्यात आल्या
- ग्रामीण भागातील ९८.४ टक्के व नागरी भागातील ९९.१ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ साठी ॲलोपॅथी उपचारांना प्राधान्य दिले

तक्ता ११.३ कोविड-१९ उपचारासाठी वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध झालेल्या ठिकाणानुसार नोंदविलेल्या बाधित व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

वैद्यकीय सुविधेचे ठिकाण	ग्रामीण	नागरी
निवासास्थानाच्या गावात/ शहरात	३५.७	९१.६
शेजारच्या गावात/ शहरात	२४.३	४.१
तालुक्याच्या ठिकाणी	२६.४	१.६
जिल्ह्यात	११.४	१.४
दुसऱ्या जिल्ह्यात	२.१	१.१
दुसऱ्या राज्यात	०.१	०.२
एकूण	**१००.०**	**१००.०**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- महामारीच्या काळात कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी बहुतेक व्यक्तींनी शासकीय रूग्णालय/ शासकीय कोविड केंद्र/ शासकीय विलगीकरण केंद्रांमध्ये उपचार घेतले.
- शासकीय सुविधांमध्ये पुरवल्या जाणाऱ्या अन्नपदार्थांबाबत सुमारे ९५ टक्के व्यक्ती समाधानी होत्या
- शासकीय सुविधांमध्ये सुमारे ८९ टक्के व्यक्तींना मोफत औषधे मिळाली आणि १० टक्के व्यक्तींना अंशतः मोफत औषधे मिळाली

तक्ता ११.४ दीर्घ कालावधीसाठी उपचार घेतलेल्या ठिकाणानुसार कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची टक्केवारी

(टक्के)

उपचाराचे ठिकाण	ग्रामीण	नागरी
शासकीय रूग्णालय/ शासकीय कोविड केंद्र/ शासकीय विलगीकरण केंद्र	३८.८	३४.७
खाजगी रूग्णालय / खाजगी कोविड केंद्र	२३.१	२२.३
गृहविलगीकरण	३८.१	४३.०
एकूण	**१००.०**	**१००.०**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- गृहविलगीकरणामधील कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी,
    - ग्रामीण भागातील सुमारे ७७.८ टक्के आणि नागरी भागातील सुमारे ६७.१ टक्के व्यक्तींनी डॉक्टरांची उपचारासाठी प्रत्यक्ष भेट घेतली
    - ग्रामीण भागातील १३.९ टक्के आणि नागरी भागातील १६.० टक्के व्यक्तींनी मित्र व नातेवाईकांमार्फत डॉक्टरांनी लिहून दिलेली औषधे घेतली
    - ग्रामीण भागातील ४.८ टक्के आणि नागरी भागातील १५.४ टक्के व्यक्तींनी डॉक्टरांकडून ऑनलाइन उपचार घेतले
- ग्रामीण भागातील एकूण ५,२९६ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी,
    - ६९९ व्यक्तींना रेमडेसिवीर इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
    - १,११७ व्यक्तींना ऑक्सीजनची आवश्यकता भासली
    - ५५६ व्यक्तींना व्हेंटिलेटरची आवश्यकता भासली
    - ३३ व्यक्तींना कोविड-१९ च्या उपचारादरम्यान टोसिलिझुमॅब/ इटोलिझुमॅब इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
    - ९ व्यक्तींना म्युकोरमायकोसिस आजाराची लागण झाली
    - ६ व्यक्तींना कोविड-१९ ची दोनदा लागण झाली

- नागरी भागातील एकूण ९,२६० कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी,
    - १,२३५ व्यक्तींना रेमडेसिवीर इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
    - १,९४० व्यक्तींना ऑक्सीजनची आवश्यकता भासली
    - ७५६ व्यक्तींना व्हेंटिलेटरची आवश्यकता भासली
    - ५६ व्यक्तींना कोविड-१९ च्या उपचारादरम्यान टोसिलिझुमॅब/ इटोलिझुमॅब इंजेक्शनची आवश्यकता भासली
    - ७ व्यक्तींना म्युकोरमायकोसिस आजाराची लागण झाली
    - २४ व्यक्तींना कोविड-१९ ची दोनदा लागण झाली

तक्ता ११.५ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींची लसीकरणानुसार टक्केवारी

(टक्के)

बाधित	ग्रामीण	नागरी
लसीकरणापूर्वी	९२.२	९१.७
लसीचा पहिला डोस घेतल्यानंतर	७.३	७.३
लसीचे दोन डोस घेतल्यानंतर	०.५	१.०
एकूण	**१००.०**	**१००.०**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- ग्रामीण भागातील २१.७ टक्के आणि नागरी भागातील १६.५ टक्के व्यक्तींना कोविड-१९ करीता मोफत उपचार मिळाले
- ग्रामीण भागातील ४८.९ टक्के आणि नागरी भागातील ५२.१ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचाराकरिता ₹ १०,००० पर्यंत खर्च केल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील १६.६ टक्के आणि नागरी भागातील १५.५ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचाराकरिता ₹ १०,००० ते ₹ ५०,००० पर्यंत खर्च केल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील १२.८ टक्के आणि नागरी भागातील १५.९ टक्के व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचाराकरिता ₹ ५०,००० पेक्षा जास्त खर्च केल्याचे नोंदविले
- एकूण १४,५५६ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी ५८८ व्यक्ती अत्यावश्यक सेवेतील कर्मचारी होते.

तक्ता ११.६ अत्यावश्यक सेवेतील कोविड-१९ बाधित कर्मचाऱ्यांची टक्केवारी

(टक्के)

सेवेचा प्रकार	अत्यावश्यक सेवेतील कर्मचारी
वैद्यकीय क्षेत्र/ रुग्णालय कर्मचारी	३३.०
पोलिस	२६.७
प्रशासकिय सेवा	२०.१
इतर अत्यावश्यक सेवा	२०.२
एकूण	**१००.०**

आधार: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- ग्रामीण भागातील कोविड-१९ ने मृत्यू झालेल्या १३३ व्यक्तींपैकी,
    - ४३.५ टक्के व्यक्तींना उच्च रक्तदाब/ हृदयविकार होता
    - ३२.३ टक्के व्यक्तींना मधुमेह होता
    - १७.३ टक्के व्यक्तींना श्वसनविकार होता

- नागरी भागातील कोविड-१९ ने मृत्यू झालेल्या २३६ व्यक्तींपैकी,
  - ४३.५ टक्के व्यक्तींना उच्च रक्तदाब/ हृदयविकार होता
  - ३९.४ टक्के व्यक्तींना मधुमेह होता
  - १०.६ टक्के व्यक्तींना श्वसनविकार होता
- लॉकडाऊन कालावधीत कुटुंबातील सहआजार असलेल्या व्यक्तींबाबत,
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४५.५ टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ३७.८ टक्के कुटुंबांनी डॉक्टरना प्रत्यक्ष भेट देऊन औषधोपचार घेतल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ५.० टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ७.३ टक्के कुटुंबांनी डॉक्टरांनी दूरध्वनीवरुन दिलेल्या सल्ल्यानुसार औषधोपचार घेतल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४६.५ टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ५३.५ टक्के कुटुंबांनी नियमित औषधे चालू ठेवल्यामुळे वैद्यकीय मदतीची आवश्यकता भासली नसल्याचे नोंदविले
- स्वत: केमिस्टकडून औषधे खरेदी केली किंवा घरगुती उपचार घेतलेल्या एकूण कुटुंबांपैकी, ग्रामीण भागातील ७० टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ८१ टक्के कुटुंबांनी ताप, खोकला व सर्दी यांसारख्या किरकोळ आजारांकरीता औषधे खरेदी केल्याचे नोंदविले
- ०-५ वर्षे वयोगटातील मुले असलेल्या कुटुंबांपैकी, ग्रामीण भागातील ७२ टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील ७७ टक्के कुटुंबांनी मुलांचे नियमित लसीकरण वेळेवर झाल्याचे नोंदविले
- संदर्भ कालावधीत गर्भवती महिला असलेल्या कुटुंबापैकी, ग्रामीण तसेच नागरी भागातील सुमारे ८४ टक्के कुटुंबांनी गर्भवती महिलांची नियमित आरोग्यतपासणी/ लसीकरण वेळेवर झाल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील ६० टक्के कुटुंबांना आणि नागरी भागातील ७० टक्के कुटुंबांना, कुटुंबातील सदस्यांसाठी आरोग्य विमा पॉलिसी असण्याचे महत्व जाणवले
- पाहणीमध्ये नोंदविलेल्या एकूण १३,७८९ कोविड-१९ बाधित व्यक्तींपैकी ८४४ व्यक्तींनी कोविड-१९ उपचारांसाठी आरोग्य विमा योजनेचा लाभ घेतला
- सुमारे ७० टक्के कोविड-१९ बाधित व्यक्तींनी नातेवाईक व मित्रांकडून नैतिक पाठिंबा मिळाल्याची आणि उपचारादरम्यान शेजारी व नातेवाईकांचा दृष्टिकोन सहकार्याचा असल्याचे नमूद केले

कोविड-१९ चा शिक्षणावर झालेला परिणाम

११.४ कोविड-१९ चा शिक्षणावर झालेला परिणाम याबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- ५ वर्षे व त्यावरील वयोगटातील सुमारे ८५ टक्के विद्यार्थ्यांनी लॉकडाऊन कालावधीत ऑनलाइन शिक्षण घेतले
- लॉकडाऊन कालावधीतील ऑनलाइन शिक्षणाबाबत निष्कर्ष :
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ९७ टक्के व नागरी भागातील सुमारे ९० टक्के विद्यार्थ्यांनी ऑनलाइन शिक्षणासाठी स्मार्टफोनचा वापर केल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ९८ टक्के व नागरी भागातील सुमारे ८३ टक्के विद्यार्थ्यांनी इंटरनेटसाठी मोबाईल डेटाचा वापर केल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी इंटरनेट वारंवार खंडित होणे ही ऑनलाइन क्लासला उपस्थित असताना येणारी महत्वाची अडचण असल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ३२ टक्के विद्यार्थ्यांनी ऑनलाइन क्लासला उपस्थित असताना सभोवतालच्या आवाजामुळे अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करणे कठीण होत असल्याचे नोंदविले
  - प्रत्यक्ष वर्गात शिकवण्याची सुविधा उपलब्ध नसल्याने संकल्पना स्पष्ट झाल्या नाहीत असे ग्रामीण भागातील सुमारे ५२ टक्के विद्यार्थ्यांनी आणि नागरी भागातील सुमारे ५४ टक्के विद्यार्थ्यांनी नोंदविले

- ग्रामीण तसेच नागरी भागातील ५० टक्के विद्यार्थ्यांनी ऑनलाइन शिक्षण घेत असताना एकाग्रता कमी होत असल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील २८ टक्के आणि नागरी भागातील ३२ टक्के विद्यार्थ्यांनी दृष्टीदोष आणि डोकेदुखी या समस्या ऑनलाइन शिक्षण घेत असताना उद्‌भवल्याचे नोंदविले

कोविड-१९ चा राहणीमानावर झालेला परिणाम

११.५ कोविड-१९ चा राहणीमानावर झालेला परिणाम याबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :

- पगारदार/ रोजंदारीवरील व्यक्तींपैकी,
  - ग्रामीण भागातील सुमारे २९.८ टक्के आणि नागरी भागातील ३९.१ टक्के व्यक्तींनी लॉकडाऊन दरम्यान काम तात्पुरते बंद होते परंतु पूर्ण/ अंशत: वेतन/ मजुरी मिळाल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ४७.१ टक्के आणि नागरी भागातील १९.८ टक्के व्यक्तींनी लॉकडाऊन दरम्यान काम तात्पुरते बंद होते व वेतन/ मजुरी प्राप्त झाली नसल्याचे नोंदविले
- स्वयंरोजगारीत व्यक्तींपैकी,
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ६४.० टक्के आणि नागरी भागातील ६२.० टक्के व्यक्तींनी लॉकडाऊनमुळे व्यवसाय तात्पुरता बंद असल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील सुमारे ३२.४ टक्के आणि नागरी भागातील ३४.० टक्के व्यक्तींनी लॉकडाऊननंतर व्यवसायात बदल केला नसल्याचे नोंदविले

तक्ता ११.७ कोविड-१९ लॉकडाऊन दरम्यान महत्वाच्या वस्तुंवरील खर्चात वाढ झाल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी

(टक्के)

वाढीव खर्च	ग्रामीण	नागरी
खाण्यापिण्याच्या वस्तू	७०.२	७७.८
आरोग्य	७६.९	८०.२
स्वच्छता (सॅनिटायझर/ हँडवॉश/ फिनाइल/ साबण, इ.)	९०.०	९५.१
कामानिमित्त प्रवास	३५.५	४३.३
वीज बिल	४५.०	४९.८

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- कोविड-१९ महामारी कालावधीत सुमारे १८ टक्के कुटुंबांनी ऑनलाइन शिक्षणासाठी/ घरून काम करण्यासाठी नवीन गॅझेट खरेदी केल्याचे नोंदविले
- ऑनलाइन शिक्षण/ घरुन काम करण्यासाठी नवीन गॅझेट खरेदी केलेल्या कुटुंबांपैकी,
  - ग्रामीण भागातील ९९.५ टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील ८३.६ टक्के कुटुंबांनी स्मार्टफोन खरेदी केले
  - ग्रामीण भागातील २.७ टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील २४.७ टक्के कुटुंबांनी डेस्कटॉप/ लॅपटॉप/ टॅब खरेदी केले
- मोबाईल डेटाची सुविधा नव्याने घेतलेल्या कुटुंबांपैकी, ग्रामीण भागातील सुमारे ९७.० टक्के कुटुंबांनी आणि नागरी भागातील ७०.२ टक्के कुटुंबांनी मुख्यत: ऑनलाइन शिक्षणासाठी सुविधा घेतल्याचे नोंदविले
- ग्रामीण भागातील ८२.८ टक्के कुटुंबे आणि नागरी भागातील ६५.३ टक्के कुटुंबांनी इंटरनेट सुविधेसाठी मासिक खर्चात ₹ ५०० पर्यंत वाढ झाल्याचे नोंदविले
- मार्च, २०२० नंतर लॉकडाऊन दरम्यान ग्रामीण भागातील २,७८६ व्यक्ती आणि नागरी भागातील २,९१७ व्यक्तींनी कर्ज घेतल्याचे नोंदविले
  - ग्रामीण भागातील ४७ टक्के व्यक्तींनी आणि नागरी भागातील ६० टक्के व्यक्तींनी कर्ज घेण्याचे मुख्य कारण घरखर्च असल्याचे नोंदविले

- ग्रामीण भागातील २८.२ टक्के व्यक्तींनी आणि नागरी भागातील २४.० टक्के व्यक्तींनी कर्ज घेण्याचे कारण वैद्यकीय खर्च नोंदविले
- कर्ज घेतलेल्या व्यक्तींपैकी, ग्रामीण भागातील ७२.७ टक्के आणि नागरी भागातील ७९.५ टक्के व्यक्तींनी लॉकडाऊन कालावधीत मित्र व नातेवाईकांकडून कर्ज घेतल्याचे नोंदविले
- कोविड-१९ च्या उपचारासाठी आर्थिक मदत घेतलेल्या व्यक्तींपैकी, ग्रामीण भागातील ८७ टक्के आणि नागरी भागातील ८५ टक्के व्यक्तींनी मित्र व नातेवाईकांकडून आर्थिक मदत घेतल्याचे नोंदविले

तक्ता ११.८ आर्थिक व वस्तू स्वरूपात मदत प्राप्त झाल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांची स्त्रोतानुसार टक्केवारी

(टक्के)

स्त्रोत	ग्रामीण	नागरी
शासनाच्या योजना व सहाय्यता कार्यक्रम	९७.१	८५.२
सामाजिक संस्था/ धर्मादाय संस्था/ वैयक्तिक, इत्यादी	२२.४	२८.९
मित्र व नातेवाईक	११.९	६.०
मालकाकडून	२.९	७.२

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

- पाहणी केलेल्या एकूण ६,२०० ग्रामीण कुटुंबांपैकी ४,०४९ शेतकरी कुटुंबे होती. पाहणी केलेल्या शेतकरी कुटुंबांबाबत काही महत्त्वाचे निष्कर्ष :
  - कोविड-१९ लॉकडाऊन कालावधीत ४६.२ टक्के कुटुंबांनी शेतमजुरांची कमतरता भासल्याचे नोंदविले आणि ६.० टक्के कुटुंबांनी गरजेनुसार शेतमजूर उपलब्ध न झाल्याचे नोंदविले
  - शेतमजुरांची कमतरता/ शेतमजूर उपलब्ध न झाल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांपैकी, ६९.६ टक्के कुटुंबांनी कोविड-१९ संसर्गाची भीती व २०.३ टक्के कुटुंबांनी लॉकडाऊन मधील संचारबंदी हे कारण नोंदविले
- शेतमालाची विक्री करताना समस्या आलेल्या कुटुंबांपैकी,
  - सुमारे ६८.६ टक्के कुटुंबांनी कमी किंमतीत कृषि मालाची विक्री केल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ५६.२ टक्के कुटुंबांनी बाजारपेठा बंद असल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ५५.३ टक्के कुटुंबांनी वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले
  - सुमारे ३१.४ टक्के कुटुंबांनी मजूर उपलब्ध नसल्याचे नोंदविले
- लॉकडाऊन दरम्यान बियाणे/ खते/ शेती उपकरणे/ कीटकनाशके वेळेवर उपलब्ध न झाल्याचे ५७.७ टक्के कुटुंबांनी नोंदविले
- सुमारे ५३.२ टक्के कुटुंबांनी बियाणे/ खते/ शेती उपकरणे/ कीटकनाशके चढ्या दराने खरेदी करावी लागल्याचे नोंदविले
- कोविड-१९ महामारीमुळे ग्रामीण भागातून २४५ कुटुंबांनी आणि नागरी भागातून ६५३ कुटुंबांनी कुटुंबातील सदस्य/ कुटुंब यांचे संदर्भ कालावधीत स्थलांतर झाल्याचे नोंदविले.

तक्ता ११.९ कोविड-१९ मुळे स्थलांतरित झाल्याचे नोंदविलेल्या कुटुंबांची कारणानुसार टक्केवारी

(टक्के)

कारण	ग्रामीण	नागरी
कोविड-१९ च्या भीतीमुळे	४९.४	६३.४
कुटुंबाच्या सोबत राहण्यासाठी	३६.३	२४.८
लॉकडाऊनमुळे व्यवसाय बंद झाल्यामुळे	२९.४	२६.०
लॉकडाऊनमुळे शैक्षणिक संस्था बंद झाल्यामुळे	२१.६	१३.८
इतर	२५.३	३९.२

आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन

* * * * *

व्याख्या सूची

लोकसंख्या

बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे) : लोकसंख्येतील '० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची त्याच वयोगटातील दर १००० मुलांच्या प्रमाणात असलेली संख्या' अशी बालकांमधील मुलामुलींच्या प्रमाणाची व्याख्या करण्यात आली आहे.

$$\text{बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (० ते ६ वर्षे)} = \frac{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलींची संख्या}}{\text{० ते ६ वर्षे वयोगटातील मुलांची संख्या}} \times १०००$$

संस्थात्मक कुटुंब : 'संस्थात्मक कुटुंब' म्हणजे संस्थेत वास्तव्य करणारे आणि सामायिक स्वयंपाकगृहात भोजन घेणा-या परस्पर असंबंधित व्यक्तींचा समूह होय. या प्रकारच्या कुटुंब संस्थेत बोर्डींग गृह, खानावळी, वसतिगृहे, हॉटेल्स, बचाव गृहे, निरीक्षण गृहे, भिक्षेकरी गृह, कारागृह ,आश्रम, वृद्धाश्रम, बालगृहे, अनाथालये, इत्यादींचा समावेश होतो.

कुटुंब प्रमुख : जनगणनेमध्ये कुटुंब प्रमुख म्हणजे कुटुंबाकडून कुटुंबाचा प्रमुख म्हणून ओळखली जात असलेली, सामान्यत: कुटुंबाच्या कारभाराचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने मुख्य जबाबदारी आणि कुटुंबाच्या वतीने निर्णय घेणारी व्यक्ती होय. 'कुटुंबप्रमुख' हा सर्वात वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा कमविणारा सदस्य असणे आवश्यक नाही, तर स्त्री किंवा तरुण-तरुणींपैकी कोणताही सदस्य असू शकतो.

मुख्य कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना मुख्य कामगार असे संबोधतात.

सीमांतिक कामगार : संदर्भ कालावधीत सहा महिन्यांपेक्षा कमी दिवस (१८० दिवस) काम केलेल्या व्यक्तींना सीमांतिक कामगार असे संबोधतात.

कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती (बेरोजगार): कामाची कमतरता असल्याने काम केलेले नाही तथापि, रोजगार विनिमय केंद्र, मध्यस्थ, मित्र अथवा नातेवाईक यांच्यामार्फत किंवा संभाव्य नियोक्त्यांकडे अर्ज करुन सद्य:स्थितीतील उपलब्ध काम व त्याचा मेहनताना विचारात घेऊन कामाची मागणी करीत आहे किंवा काम करण्याची इच्छा किंवा कामासाठी उपलब्धता दर्शविली आहे, अशा व्यक्तींना कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध व्यक्ती म्हणून संबोधले जाते.

श्रमबल : काम करणाऱ्या (रोजगारीत असलेल्या) व कामाच्या शोधात किंवा कामासाठी उपलब्ध असणाऱ्या (बेरोजगार) व्यक्ती मिळून श्रमबल तयार होते.

कार्यशक्ती (रोजगार असलेले) : कोणत्याही आर्थिक कार्यात गुंतलेल्या (रोजगारीत असलेल्या) व्यक्ती मिळून कार्यशक्ती तयार होते.

कार्य सहभाग दर : एकूण काम करणाऱ्यांची (मुख्य + सीमांतिक) (जनगणना २०११ नुसार) एकूण लोकसंख्येशी असलेली टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर होय.

$$\text{कार्य सहभाग दर} = \frac{\text{एकूण काम करणारे (मुख्य + सीमांतिक)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

श्रमशक्ती सहभाग दर[$] : श्रमबलामध्ये असलेल्या व्यक्तींची (रोजगार असलेले किंवा रोजगाऱ्याच्या शोधात असलेले किंवा रोजगारासाठी उपलब्ध असलेले) एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कार्य सहभाग दर.

$$\text{श्रमशक्ती सहभाग दर} = \frac{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्ती + बेरोजगार व्यक्ती)}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

कामगार लोकसंख्या प्रमाण[$] : रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी म्हणजे कामगार लोकसंख्या प्रमाण होय.

$$\text{कामगार लोकसंख्या प्रमाण} = \frac{\text{रोजगारावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times १००$$

बेरोजगार दर[$] : बेरोजगार व्यक्तींची श्रमबलातील एकूण व्यक्तीशी टक्केवारी म्हणजे बेरोजगार दर होय.

$$\text{बेरोजगार दर} = \frac{\text{बेरोजगार व्यक्तींची संख्या}}{\text{(काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या + बेरोजगार व्यक्तींची संख्या)}} \text{ X } १००$$

($ श्रम शक्ती पाहणी (जुलै, २०१७ ते जून, २०१८) च्या वार्षिक अहवालामध्ये वापरलेल्या संज्ञेनुसार)

कार्य स्थिती : विशिष्ट संदर्भ कालावधीमध्ये व्यक्ती ज्या कार्यामध्ये जास्त वेळ कार्यरत असेल त्यानुसार व्यक्तीची कार्यस्थिती ठरविली जाते.

नित्य स्थिती : कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी जर पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील ३६५ दिवसांचा असेल तर ती कार्य स्थिती व्यक्तीची नित्य स्थिती समजली जाते.

चालू आठवड्याची स्थिती :
कार्य स्थितीमध्ये विशिष्ट संदर्भ कालावधी जर पाहणीच्या दिवसापूर्वी मागील सात दिवसांचा असेल तर ती कार्य स्थिती व्यक्तीची चालू आठवड्याची स्थिती समजली जाते.

असंघटित कामगार - घरगुती उद्योगामधिल, स्वयंरोजगारीत किंवा असंघटित क्षेत्रातील मजुरीवरील कामगार तसेच संघटित क्षेत्रातील कामगार जो कर्मचारी राज्य विमा महामंडळ किंवा कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी संघटनेचा सदस्य नाहीकिंवा सरकारी कर्मचारी नाही अशा कामगारालाअसंघटित कामगार समजले जाते.

बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक मध्ये तीन समान भारित आयाम आहेत- आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानाचा दर्जा - जे बारा निर्देशकांद्वारे दर्शविले जातात

आयाम	निर्देशक	वंचितता असेल जर
आरोग्य	पोषण	कुटुंबातील ० ते ५९ महिने वयोगटातील कोणतेही मूल किंवा १५ ते ४९ वर्षे वयोगटातील महिला किंवा १५ ते ५४ वर्षे वयोगटातील पुरुष कुपोषित असल्याचे आढळले
	बाल किशोर मृत्युदर	कुटूंबामध्ये एखादी १८ वर्षाखालील बालक/ किशोरवयीन व्यक्ती पाहणीपूर्वीच्या पाच वर्षाच्या कालावधीत मृत्यु पावली असल्यास
	माता आरोग्य	सर्वेक्षणापूर्वीच्या ५ वर्षांमध्ये कुटुंबातील कोणत्याही महिलेने बाळाला जन्म दिला आहे,आणिअगदी अलीकडील बाळंतपणासाठी किमान ४ प्रसूतीपूर्व सुविधा घेतल्या नाहीत, किंवा सर्वात अलीकडील बाळंतपणादरम्यान प्रशिक्षित कुशल वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांकडून मदत मिळाली नसेल
शिक्षण	शालेय शिक्षणाची वर्षे	कुटुंबातील १० वर्ष व त्यावरील एकाही व्यक्तीने शालेय शिक्षणाची सहा वर्षे पूर्ण केलेली नसतील
	शालेयउपस्थिती	कुटुंबातील शालेय वयाचा विद्यार्थी इयत्ताआठवीचे शिक्षण पूर्ण करण्याच्या वयापर्यंत शाळेत गेला नसेल
राहणीमानाचा दर्जा	स्वयंपाकाचे इंधन	शेण, कृषी पिके, झुडपे, लाकूडकिंवाकोळसा वापरून कुटुंबात स्वयंपाक केला जात असेल
	स्वच्छता	कुटुंबाकडे सुधारीत स्वच्छतेच्या सुविधा नाहीत किंवा सुविधाच नाही किंवा सुधारलेल्या आहेत परंतु इतर कुटुंबांसोबत सामायिकपणे वापरल्या जात असतील
	पिण्याचे पाणी	कुटुंबाकडे पिण्याच्या पाण्याची सुधारीत सोय उपलब्ध नाही किंवा स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यासाठी घरापासून किमान ३० मिनिटांच्या अंतरावर पायी जावे लागत(एक फेरी) असेल
	वीज	कुटूंबाकडे वीज नसेल
	गृहनिर्माण	कुटूंबाकरिता अपुरी निवास व्यवस्था, घराची जमीन नैसर्गिक सामग्रीने बनविलेली असेल किंवा छत, भिंत अविकसित साहित्यापासून बनलेल्याअसतील
	मालमत्ता	कुटुंबाकडे यापैकी एकापेक्षा जास्त वस्तू नसेल : रेडिओ, टीव्ही, टेलिफोन, संगणक, जनावरांचा वापर करुन बनविलेली गाडी, सायकल, मोटारसायकल किंवा रेफ्रिजरेटर; तसेचत्यांच्या मालकीची कार किंवा ट्रक नसेल
	बँक खाते	कुटूंबातील कोणत्याही व्यक्तीकडे बँक खाते किंवा पोस्ट ऑफिस खाते नसेल

लोकवित्त

प्राथमिक तूट : प्राथमिक तूट म्हणजे राजकोषीय तूटीमधून व्याज प्रदाने वगळल्यावर येणारी रक्कम होय.

दरडोई विकास खर्च व दरडोई महसुली खर्च हे विकास खर्च व महसुली खर्चास संबंधित वर्षाच्या मध्यावधी प्रक्षेपित लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येतात.

जन्म व मृत्यू विषयक सांख्यिकी

जन्म दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील जीवित जन्मांची संख्या

मृत्यू दर : दर हजार व्यक्तींमागे त्या वर्षातील मृत्यूंची संख्या

अर्भक मृत्यू दर : दर हजार जीवित जन्मांमागे अर्भकांच्या (एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा लहान) मृत्यूंची संख्या

नवजात शिशू मृत्यू दर : चालू वर्षातील जीवित जन्मांमागे २९ दिवसांपेक्षा कमी वय असलेल्या नवजात शिशुंच्या मृत्यूंची संख्या

पाच वर्षाखालील बालकांचा मृत्यूदर : दर हजार जीवित जन्मांमागे ५ वर्षांखालील मुलांच्या मृत्यूंची संख्या

माता मृत्यू : कोणत्याही स्त्रीचा मृत्यू गरोदरपणात किंवा गरोदरपणाची समाप्ती झाल्यानंतर ४२ दिवसांच्या आत, गरोदरपणाच्या कालावधीचा व गर्भधारणेची जागा याचा विचार न करता गरोदरपणाशी संबंधित कारणाने किंवा ज्याची गरोदरपणामुळे किंवा त्याच्या व्यवस्थापनामुळे तीव्रता वाढेल अशा कारणाने अपघाती किंवा प्रासंगिक कारणे वगळून झालेला मृत्यू म्हणजे माता मृत्यू होय.

माता मृत्यू प्रमाण : संबंधित वर्षामध्ये गरोदरपणाची गुंतागुंत किंवा प्रसुती दरम्यान गुंतागुंत निर्माण झाल्यामुळे प्रति लाख जीवित जन्मांमागे त्या वर्षातील स्त्रियांच्या मृत्यूंची संख्या म्हणजे माता मृत्यू प्रमाण होय.

$$\textbf{माता मृत्यू प्रमाण} = \frac{\text{एका ठराविक कालावधीमध्ये झालेले एकूण माता मृत्यू}}{\text{त्याच कालावधीतील जीवित जन्म}} \times १,००,०००$$

एकूण जनन दर : स्त्रीच्या संपुर्ण प्रजनन कालावधीमध्ये स्त्रीला होणारी सरासरी मुले

शिक्षण

$$\textbf{एकूण पटसंख्येचे प्रमाण} = \frac{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तरामधील विद्यार्थ्यांची पटसंख्या}}{\text{विशिष्ट शैक्षणिक स्तराकरिता अधिकृत वयोगटातील लोकसंख्या}} \times १००$$

$$\textbf{स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक} = \frac{\text{मुलींच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}{\text{मुलांच्या एकूण पटसंख्येचे प्रमाण}}$$

विशेष गरजा असलेली मुले : दृष्टीदोष, श्रवणदोष, हालचाल दोष, आकलनदोष, सेरेब्रल पाल्सी किंवा मतिमंदत्व यांसारख्या रोगाने पीडित असलेली सर्व मुले म्हणजे विशेष गरजा असलेली मुले होत.

गळतीचे प्रमाण : संदर्भित शैक्षणिक वर्षात एखाद्या शाळेच्या पटावर नोंद झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षामध्ये त्या शाळेच्या पटावर अद्याप नोंदणी न झालेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण म्हणजे गळतीचे प्रमाण होय.

आर्थिक

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न : कोणत्याही भौगोलिक सीमांकित क्षेत्रातील विशिष्ट कालावधीमध्ये (साधारणपणे एक वर्ष) निर्माण झालेल्या सर्व वस्तू व सेवांचे (द्विरुक्ती टाळून) मूल्याच्या स्वरुपात केलेले मोजमाप. सर्वसाधारणपणे भौगोलिक क्षेत्र म्हणजे देश. जर भौगोलिक क्षेत्र राज्य असेल तर त्यास स्थूल राज्य उत्पन्न आणि जर भौगोलिक क्षेत्र जिल्हा असेल तर त्यास स्थूल जिल्हा उत्पन्न असे संबोधले जाते.

देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (बाजार किंमतींनुसार) : प्रत्येक उद्योगापासून तयार करण्यात आलेल्या मूळ किंमतींनुसार स्थूल मूल्यवृद्धि + आयात शुल्कांसह उत्पादनावरील कर वजा उत्पादनावरील अनुदान

निव्वळ उत्पन्नाची जसे **देशांतर्गत निव्वळ उत्पन्न, निव्वळ राज्य उत्पन्न व निव्वळ जिल्हा उत्पन्न** परिगणना करतांना संबंधित स्थूल उत्पन्नातून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करण्यात येतो.

स्थूल मूल्यवृद्धि (मूळ किंमतींनुसार) (उत्पन्न पध्दत) : कर्मचाऱ्यांची भरपाई + व्यवस्थापन अधिक्य / मिश्र उत्पन्न + स्थिर भांडवलाचा घसारा + उत्पादन कर वजा उत्पादन अर्थसहाय्य

स्थूल मूल्यवृद्धी (मूळ किंमतीनुसार) (उत्पादन पध्दती) : उत्पादनाचे स्थूल मूल्य वजा निविष्ठा

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न : देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात विदेश व्यवहारातील देवाण-घेवणातील फरकाचा समावेश करुन स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न : स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नामधून स्थिर भांडवलाचा घसारा वजा करुन निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न परिगणित करण्यात येते. यास राष्ट्रीय उत्पन्न असेही संबोधले जाते.

दरडोई उत्पन्न : राष्ट्रीय दरडोई उत्पन्न, राज्य दरडोई उत्पन्न आणि जिल्हा दरडोई उत्पन्न हे संबंधित भौगोलिक क्षेत्राच्या निव्वळ उत्पन्नाला मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते.

आगाऊ अंदाज म्हणजे उपलब्ध अनुरुप/प्रतिनिधिक निर्देशक वापरुन केलेले अंदाज.

ग्राहक वस्तू : स्वत:च्या व कुटुंबाच्या वापरासाठी ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू.

प्रक्रियेअंतर्गत माल : दुसऱ्या वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या निविष्ठी.

भांडवली वस्तू : वस्तू निर्मितीकरिता वापरण्यात येणा-या यंत्र सामग्री सारख्या वस्तू.

स्थूल उत्पादन : लेखा वर्षात उत्पादित झालेली उत्पादने व उप उत्पादने यांचे प्रत्यक्ष करविरहित मूल्य (म्हणजे विक्रीवरील कर व शूल्क वगळून आणि असल्यास अनुदान समाविष्ट करुन) आणि अर्ध निर्मित कार्यप्रगतीपर वस्तुंचे निव्वळ मूल्य, स्वत:साठी केलेल्या बांधकामाचे मूल्य, पुरविण्यात आलेल्या औद्योगिक व बिगर-औद्योगिक सेवांपोटी प्राप्त जमा, यंत्र व यंत्रसामग्री आणि इतर स्थावर मालमत्ता यांचे भाडे, खरेदी केलेल्या वस्तुंची आहे त्या मूळ स्थितीत केलेल्या विक्रीद्वारे मिळणारी निव्वळ शिल्लक आणि निर्मिती करुन विक्री केलेल्या विजेचे मूल्य यांचा स्थूल उत्पादनामध्ये समावेश होतो.

निव्वळ मूल्यवृद्धी : स्थूल उत्पादनातून एकूण निविष्ठी मूल्य व घसारा वजा केल्यावर निव्वळ मूल्यवृद्धी प्राप्त होते.

सर्वसाधारण

दरडोई विजेचा अंतिम वापर : विजेच्या अंतिम वापरास मध्यावधी लोकसंख्येने भागून परिगणित करण्यात येते

विजेचा अंतिम वापर म्हणजे ग्राहकांनी प्रत्यक्षात वापरलेली वीज (किंवा ग्राहकांना विकलेली वीज) होय.

उर्जा - एकके :

१ मे.वॅ. = १ मेगावॅट = १,००० किलोवॅट = १०,००,००० वॅट

१ युनिट = १ किलो-वॅट-तास

१ दशलक्ष युनिट्स = १०,००,००० युनिट्स = १०,००,००० कि.वॅ.तास

१ एमव्हीए = १ दशलक्ष व्होल्ट ॲम्पिअर

$$\textbf{वाहन उत्पादकता} = \frac{\text{प्रतीदिन सरासरी सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण सरासरी वाहने}} \text{ X } १००००० $$

$$\textbf{चालक - वाहक उत्पादकता} = \frac{\text{एकूण सार्थ किमी (लाखांत)}}{\text{एकूण कामगिरीवरील चालक दिवस}} \text{ X } १००००० $$

$$\textbf{भारमान टक्के} = \frac{\text{प्रत्यक्ष प्रवासी उत्पन्न}}{\text{अपेक्षित प्रवासी उत्पन्न}} \text{ X } १०० $$

राज्य व जिल्हा मानव विकास निर्देशांक मापनासाठी पद्धती (राज्य मानव विकास अहवाल-२०१२) :

आरोग्य, शिक्षण व उत्पन्न या आयामांचे निर्देशांक खालील सुत्राने परिगणित करण्यात आले आहेत.

$$\textbf{I}_x\textbf{='X' आयामांचा निर्देशांक} = \frac{\text{प्रत्यक्ष मूल्य (value) - लघुत्तम मूल्य}}{\text{महत्तम मूल्य - लघुत्तम मूल्य}}$$

शिक्षणाच्या निर्देशांकाची परिगणना साक्षरतेला दोन-तृतीयांश व पटनोंदणी दराला एक-तृतीयांश भारांक (weight) देऊन करण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक काढल्यानंतर जिल्ह्यांच्या मानव विकास निर्देशांकासाठी घटक निर्देशांकाची साधी सरासरी घेण्यात आली आहे.

घटक निर्देशांक अनुमानित करण्यासाठी खाली दिल्याप्रमाणे महत्तम व लघुत्तम मूल्ये ठरविण्यात आली.

घटक	महत्तम	लघुत्तम
अर्भक जीवितत्व दर	१,०००	०
साक्षरता दर	१००	०
स्थूल पटसंख्या प्रमाण	१००	०
दरडोई निव्वळ अंतर्गत उत्पन्न (चालू किंमतीनुसार) (₹)	१,५०,०००	१०,०००

टीप : अर्भक जीवितत्व दर = १,००० – अर्भक मृत्यू दर, उत्पन्नाचे अंदाज काढण्यासाठी लॉग ट्रान्स्फॉर्मेशन वापरले आहे.

पिकांची सघनता : एकूण पिकांखालील क्षेत्राचे निव्वळ पेरणी क्षेत्राशी प्रमाण

दूरध्वनीची घनता : संदर्भ क्षेत्रामधील दर शंभर लोकसंख्येमागे दूरध्वनी जोडण्यांची संख्या

स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळचे सरासरी वय : दिलेल्या संदर्भ वर्षामध्ये लग्न केलेल्या स्त्रियांचे अंदाजित सरासरी वय

पाणी पुरवठा व स्वच्छता

खुली हगणदारी मुक्त गाव : ज्या परिसर/गावात दृश्य स्वरूपात विष्ठा आढळत नाही आणि प्रत्येक कुटुंब, सार्वजनिक आणि सामुदायिक संस्था विष्ठेची विल्हेवाट लावण्यासाठी सुरक्षित तंत्रज्ञानाचा पर्याय वापरत आहेत अशा गावास अनुसुचित/ घोषित खुली हगणदारी मुक्त गाव म्हणून संबोधण्यात येते.

खुली हगणदारी मुक्त शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच करीत असलेली आढळली नाही अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त + शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच / लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + शहर असे अनुसुचित/ घोषित केले जाऊ शकते.

खुली हगणदारी मुक्त ++ शहर : दिवसाच्या कोणत्याही वेळी एकही व्यक्ती उघडयावर शौच/ लघवी करीत असलेली आढळली नाही व जेथे सामुदायिक व सार्वजनिक शौचालय कार्यात्मक व सुस्थितीत आहेत आणि ज्यामध्ये मलमुत्र, सांडपाणी हे नाले-गटारे यामध्ये न सोडता त्यांचेवर प्रक्रिया करून त्यांचे व्यवस्थापन करण्यात येते अशा शहर/ प्रभागास खुली हगणदारी मुक्त + + शहर असे अनुसुचित / घोषित केले जाऊ शकते.

वॉटर + शहर : जेव्हा घरे, व्यावसायिक आस्थापनांचे नाले, गटार इत्यादींमधून सोडले जाणारे सर्व सांडपाणी पर्यावरणात सोडण्यापूर्वी समाधानकारक पातळीवर (सीपीसीबी मानकानुसार) प्रक्रिया करुन सोडण्यात येईल तेव्हा शहर / वॉर्ड / सर्कल/ झोन हे वॉटर + म्हणून घोषित केले जाऊ शकेल.

* * * * *

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

क. भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. किमी)	लोकसंख्या (लाख)	लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ. किमी)	नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	राज्याच्या लोकसंख्येची देशाच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के)	स्त्री -पुरुष प्रमाण	बालकांमधील मुलामुलींचे प्रमाण (०-६ वर्षे वयोगट)	एकूण कुटुंबे (लाख)
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२००१-११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)	(९)	(१०)
आंध्र प्रदेश	२.७५	८४५.८१	३०८	३३.३६	७.००	१०.९८	९९३	९३९	२१०.२३
तेलंगणा ^	-	-	-	-	-	-	-	-	-
अरुणाचल प्रदेश	०.८४	१३.८४	१७	२२.९४	०.११	२६.०३	९३८	९७२	२.७१
आसाम	०.७८	३१२.०६	३९८	१४.१०	२.५८	१७.०७	९५८	९६२	६४.०६
बिहार	०.९४	१,०४०.९९	१,१०६	११.२९	८.६०	२५.४२	९१८	९३५	१८९.१४
झारखंड	०.८०	३२९.८८	४१४	२४.०५	२.७२	२२.४२	९४९	९४८	६२.५५
दिल्ली	०.०१	१६७.८८	११,३२०	९७.५०	१.३९	२१.२१	८६८	८७१	३४.३६
गोवा	०.०४	१४.५९	३९४	६२.१७	०.१२	८.२३	९७३	९४२	३.४४
गुजरात	१.९६	६०४.४०	३०८	४२.६०	४.९९	१९.२८	९१९	८९०	१२२.४८
हरियाणा	०.४४	२५३.५१	५७३	३४.८८	२.०९	१९.९०	८७९	८३४	४८.५८
हिमाचल प्रदेश	०.५६	६८.६५	१२३	१०.०३	०.५७	१२.९४	९७२	९०९	१४.८३
जम्मू व काश्मीर	२.२२	१२५.४१	१२४	२७.३८	१.०४	२३.६४	८८९	८६२	२१.२०
कर्नाटक	१.९२	६१०.९५	३१९	३८.६७	५.०५	१५.६०	९७३	९४८	१३३.५७
केरळ	०.३९	३३४.०६	८६०	४७.७०	२.७६	४.९१	१,०८४	९६४	७८.५४
मध्य प्रदेश	३.०८	७२६.२७	२३६	२७.६३	६.००	२०.३५	९३१	९१८	१५०.९३
छत्तीसगड	१.३५	२५५.४५	१८९	२३.२४	२.११	२२.६१	९९१	९६९	५६.५१
महाराष्ट्र	**३.०८**	**१,१२३.७४**	**३६५**	**४५.२२**	**९.२८**	**१६.००**	**९२९**	**८९४**	**२४४.२२**
मणिपूर	०.२२	२८.५६	१२८	२९.२१	०.२४	२४.५०	९८५	९३०	५.५८
मेघालय	०.२२	२९.६७	१३२	२०.०७	०.२५	२७.९५	९८९	९७०	५.४८
मिझोराम	०.२१	१०.९७	५२	५२.११	०.०९	२३.४८	९७६	९७०	२.२३
नागालँड	०.१७	१९.७९	११९	२८.८६	०.१६	-०.५८	९३१	९४३	३.९६
ओडिशा	१.५६	४१९.७४	२७०	१६.६९	३.४७	१४.०५	९७९	९४१	९६.३८
पंजाब	०.५०	२७७.४३	५५१	३७.४८	२.२९	१३.८९	८९५	८४६	५५.१३
राजस्थान	३.४२	६८५.४८	२००	२४.८७	५.६६	२१.३१	९२८	८८८	१२७.११
सिक्कीम	०.०७	६.११	८६	२५.१५	०.०५	१२.८९	८९०	९५७	१.२९
तामीळनाडू	१.३०	७२१.४७	५५५	४८.४०	५.९६	१५.६१	९९६	९४३	१८५.२५
त्रिपूरा	०.१०	३६.७४	३५०	२६.१७	०.३०	१४.८४	९६०	९५७	८.५६
उत्तर प्रदेश	२.४१	१,९९८.१२	८२९	२२.२७	१६.५०	२०.२३	९१२	९०२	३३४.४८
उत्तराखंड	०.५३	१००.८६	१८९	३०.२३	०.८३	१८.८१	९६३	८९०	२०.५७
पश्चिम बंगाल	०.८९	९१२.७६	१,०२८	३१.८७	७.५४	१३.८४	९५०	९५६	२०३.८०
भारत$	**३२.८७**	**१२,१०८.५५**	**३८२**	**३१.१४**	**१००.००**	**१७.७०**	**९४३**	**९१८**	**२,४९५.०२**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

स्त्री कुटुंब प्रमुख असलेली कुटुंबे (लाख)	शेतकऱ्यांची संख्या (लाख)	पिण्यायोग्य / स्वच्छ पाण्याची सुविधा उपलब्ध असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी	अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	दिव्यांग लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	झोपडपट्टीतील लोकसंख्येची (सर्व शहरे) नागरी लोकसंख्येशी टक्केवारी	मुख्यत: काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी	महिला कार्य सहभाग दर
(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०११)
(११)	(१२)	(१३)	(१४)	(१५)	(१६)	(१७)	(१८)	(१९)	(२०)
३१.२७	६४.९२	९०.५	१६.४१	७.००	२.६८	३६.१०	३९.०६	५९.५१	३६.१६
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
०.३५	३.०३	७८.६	-	६८.७९	१.९३	४.९०	३४.६०	५७.६७	३५.४४
८.५३	४०.६२	६९.९	७.१५	१२.४५	१.५४	४.४८	२७.८४	४९.३५	२२.४६
१९.७५	७१.९६	९४.०	१५.९१	१.२८	२.२४	१०.५३	२०.५२	७३.५५	१९.०७
६.८२	३८.१५	६०.१	१२.०८	२६.२१	२.३३	४.७०	२०.६७	६२.९९	२९.१०
३.९५	०.३३	९५.०	१६.७५	-	१.४०	१०.९१	३१.६१	१.३०	१०.५८
०.८०	०.३१	८५.७	१.७४	१०.२३	२.२६	२.८९	३२.६४	१०.०७	२१.९२
१२.३५	५४.४८	९०.३	६.७४	१४.७५	१.८१	६.५३	३३.७०	४९.६१	२३.३८
५.६६	२४.८१	९३.८	२०.१७	-	२.१६	१८.८०	२७.६७	४४.९६	१७.७९
३.०५	२०.६२	९३.७	२५.१९	५.७१	२.२६	८.९०	३०.०५	६२.८५	४४.८२
२.०४	१२.४५	७६.८	७.३८	११.९१	२.८८	१९.२८	२१.०८	४१.४८	१९.११
२२.६९	६५.८१	८७.५	१७.१५	६.९५	२.१७	१३.९३	३८.३०	४९.२८	३१.८७
१९.८३	६.७०	३३.५	९.१०	१.४५	२.२८	१.२७	२७.९३	१७.१५	१८.२३
१५.०४	९८.४४	७८.०	१५.६२	२१.०९	२.१४	२८.३५	३१.२६	६९.७९	३२.६४
७.३५	४०.०५	८६.३	१२.८२	३०.६२	२.४५	३१.९८	३२.२६	७४.६८	३९.७०
३१.३६	**१२५.६९**	**८३.४**	**११.८१**	**९.३५**	**२.६४**	**२३.३२**	**३८.९४**	**५२.७१**	**३१.०६**
०.८३	५.७४	४५.४	३.४१	४०.८८	१.८९	लागू नाही	३३.२६	५२.८१	३९.८८
१.२७	४.९५	४४.७	०.५८	८६.१५	१.४९	९.६४	३१.०६	५८.४५	३२.६७
०.३७	२.३०	६०.४	०.११	९४.४३	१.३८	१३.७४	३७.८३	५५.७६	३६.१६
०.५३	५.३८	५३.८	-	८६.४८	१.५०	१४.४२	३७.४६	६१.६६	४४.७४
१२.०२	४१.०४	७५.३	१७.१३	२२.८५	२.९६	२२.२८	२५.५१	६१.८२	२७.१६
७.९६	१९.३५	९७.६	३१.९४	-	२.३६	१४.०४	३०.४६	३५.५९	१३.९१
११.७७	१३६.१९	७८.१	१७.८३	१३.४८	२.२८	१२.१३	३०.७२	६२.१०	३५.१२
०.१७	१.१७	८५.३	४.६३	३३.८०	२.९८	२०.४३	३७.७३	४६.५३	३९.५७
२९.६५	४२.४८	९२.५	२०.०१	१.१०	१.६४	१६.६१	३८.७३	४२.१३	३१.८०
१.२१	२.९६	६७.५	१७.८३	३१.७६	१.७५	१४.५४	२९.३२	४४.२०	२३.५७
४०.०७	१९०.५८	९५.१	२०.७०	०.५७	२.०८	१४.०२	२२.३४	५९.२५	१६.७५
३.९३	१५.८०	९२.२	१८.७६	२.८९	१.८४	१६.००	२८.४६	५१.२३	२६.६८
२६.१५	५१.१७	९२.२	२३.५१	५.८०	२.२१	२२.०६	२८.१४	४४.०४	१८.०८
३२७.८३	**१,१८८.०९**	**८५.५**	**१६.६३**	**८.६३**	**२.२१**	**१७.३७**	**२९.९४**	**५४.६१**	**२५.५१**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	मानव विकासाबाबतचे मूलभूत निर्देशक									मानव विकास निर्देशांक
	साक्षरतेची टक्केवारी ††			जन्माच्या वेळेची आयुर्मर्यादा (वर्षे)		जन्म दर	मृत्यू दर	अर्भक मृत्यू दर @	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न * (₹)	
	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया					
संदर्भ वर्ष/ दिनांक	(२०११)	(२०११)	(२०११)	(२०१४-१८)	(२०१४-१८)	(२०१९)	(२०१९)	(२०१९)	(२०२०-२१)	(२०१९)
(१)	(२१)	(२२)	(२३)	(२४)	(२५)	(२६)	(२७)	(२८)	(२९)	(३०)
आंध्र प्रदेश	७४.८८	५९.१५	६७.०२	६८.७	७१.४	१५.९	६.४	२५	१,७०,२१५	०.६४९
तेलंगणा ^	-	-	-	६८.६	७०.८	१६.७	६.१	२३	२,३४,७५१	०.६६९
अरुणाचल प्रदेश	७२.५५	५७.७०	६५.३८	उ ना	उ ना	१७.६	५.८	२९	१,७८,०६८	०.६६१
आसाम	७७.८५	६६.२७	७२.१९	६६.१	६७.९	२१.०	६.३	४०	उ ना	०.६१३
बिहार	७१.२०	५१.५०	६१.८०	६९.४	६८.७	२५.८	५.५	२९	४६,२९२	०.५७४
झारखंड	७६.८४	५५.४२	६६.४१	६९.९	६८.५	२२.३	५.३	२७	७५,५८७	०.५९८
दिल्ली	९०.९४	८०.७६	८६.२१	७३.८	७७.०	१४.४	३.२	११	३,५४,००४	०.७४६
गोवा	९२.६५	८४.६६	८८.७०	उ ना	उ ना	१२.३	५.९	८	४,५५,६५४	०.७६३
गुजरात	८५.७५	६९.६८	७८.०३	६७.८	७२.३	१९.५	५.६	२५	उ ना	०.६७२
हरियाणा	८४.०६	६५.९४	७५.५५	६७.७	७२.३	२०.१	५.९	२७	२,३९,५३५	०.७०८
हिमाचल प्रदेश	८९.५३	७५.९३	८२.८०	६९.६	७६.८	१५.४	६.९	१९	१,८३,२८६	०.७२५
जम्मू व काश्मीर	७६.७५	५६.४३	६७.१६	७२.२	७६.२	-	-	-	-	-
कर्नाटक	८२.४७	६८.०८	७५.३६	६७.९	७०.९	१६.९	६.२	२१	२,३६,४५१	०.६८३
केरळ	९६.११	९२.०७	९४.००	७२.५	७७.९	१३.५	७.१	६	१,९४,७६७	०.७८२
मध्य प्रदेश	७८.७३	५९.२४	६९.३२	६४.८	६८.५	२४.५	६.६	४६	१,०४,८९४	०.६०३
छत्तीसगड	८०.२७	६०.२४	७०.२८	६३.७	६६.६	२२.२	७.३	४०	१,०४,९४३	०.६११
महाराष्ट्र	**८८.३८**	**७५.८७**	**८२.३४**	**७१.३**	**७३.८**	**१५.३**	**५.४**	**१७**	**१,९३,१२१**	**०.६९७**
मणिपूर	८२.२७	७२.३७	७९.२१	उ ना	उ ना	१३.६	४.३	१०	८७,८३२	०.६९७
मेघालय	७५.९५	७२.८९	७४.४३	उ ना	उ ना	२३.२	५.६	३३	८२,१८२	०.६५६
मिझोराम	९३.३५	८९.२७	९१.३३	उ ना	उ ना	१४.५	४.०	३	२,१०,६२९	०.७०४
नागालँड	८२.७५	७६.११	७९.५५	उ ना	उ ना	१२.७	३.५	३	१,१८,२४७	०.६७९
ओडिशा	८१.५९	६४.०१	७२.८७	६८.०	७०.८	१८.०	७.१	३८	१,०९,०७१	०.६०५
पंजाब	८०.४४	७०.७३	७५.८४	७१.०	७४.८	१४.५	६.६	१९	१,५४,५१७	०.७२४
राजस्थान	७९.१९	५२.१२	६६.११	६६.५	७१.६	२३.७	५.७	३५	१,०९,३८६	०.६२८
सिक्कीम	८६.५५	७५.६१	८१.४२	उ ना	उ ना	१६.५	४.२	५	४,२४,४५४	०.७१७
तामीळनाडू	८६.७७	७३.४४	८०.०९	७०.२	७४.२	१४.२	६.१	१५	२,२५,१०६	०.७०९
त्रिपूरा	९१.५३	८२.७३	८७.२२	उ ना	उ ना	१२.८	५.५	२१	१,२९,९९५	०.६५८
उत्तर प्रदेश	७७.२८	५७.१८	६७.६८	६४.८	६५.८	२५.४	६.५	४१	६५,३३८	०.५९४
उत्तराखंड	८७.४०	७०.०१	७८.८२	६७.९	७४.३	१७.१	६.०	२७	१,७६,७४४	०.६८३
पश्चिम बंगाल	८१.६९	७०.५४	७६.२६	७०.७	७२.६	१४.९	५.३	२०	१,२१,२६७	०.६४१
भारत$	**८०.८८**	**६४.६३**	**७२.९८**	**६८.२**	**७०.७**	**१९.७**	**६.०**	**३०**	**१,२६,८५५**	**०.६४६**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट * अस्थायी उ ना उपलब्ध नाही

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे

@ छोट्या राज्यांचे व केंद्रशासित प्रदेशांचे अर्भक मृत्यू दर हे २०१६-१८ या तीन वर्षाच्या कालावधीवर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

वित्तविषयक निर्देशक							
राज्याची दरडोई महसूली जमा (₹)	एकूण महसूली जमेत राज्याच्या स्वत:च्या कर महसूलाचा हिस्सा (टक्के)	केंद्रीय करांतील दरडोई हिस्सा (₹)	केंद्राकडून प्राप्त दरडोई अनुदान (₹)	एकूण खर्चातील विकास खर्चाचा हिस्सा (टक्के)	महसूली तूट (+) / आधिक्य (-) ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	वित्तीय तूट (+)/आधिक्य (-)ची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी	राज्य शासनाच्या थकित दायित्वांची राज्यांतर्गत स्थूल उत्पन्नाशी टक्केवारी
(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(२०२०-२१)	(३१-३-२०२१)
(३१)	(३२)	(३३)	(३४)	(३५)	(३६)	(३७)	(३८)
२२,४१६	४८.६	४,६४४	६,२५३	६८.३	३.५	५.५	३६.५
३१,३१९	६४.७	३,१२०	२,७९९	७४.८	१.७	४.३	२७.३
१,३०,६५०	७.५	६३,४३२	५३,३५८	६८.५	-१९.४	२.३	४८.६
२५,७३५	२०.८	७,६७५	११,३५१	६५.४	१.९	९.०	२७.१
१४,२४२	१९.९	६,४४९	४,३१२	७०.८	०.८	७.१	३६.२
१७,५०४	३१.१	४,७६५	३,९६६	७०.०	०.३	३.२	३३.३
२०,७९२	६९.०	लागू नाही	५,८५१	७६.९	०.५	१.६	२.०
९१,९८०	३६.१	१७,६८७	१६,५१४	६७.९	०.१	४.६	२७.९
१९,०६२	६३.०	२,६९५	२,५०३	६६.१	१.३	३.१	२२.८
२५,९७२	६१.१	२,०३०	५,४२२	६२.४	२.७	३.३	३०.७
४८,२६२	२२.२	५,९५९	२८,४९०	६१.८	०.३	३.२	४२.८
-	-	-	-	-	-	-	-
२३,९७१	५९.४	३,०१०	५,५५१	६३.२	१.२	३.५	२४.१
३६,९८७	५४.८	२,७८०	८,१५५	४६.८	२.९	४.३	३७.१
१६,३२२	३८.७	५,१६१	३,६८१	६५.२	२.३	५.७	२९.१
२३,२९९	३३.०	६,४०९	६,३०७	७३.०	३.५	६.५	२८.६
२३,३५४	**६३.७**	**२,७२२**	**४,५२५**	**६१.७**	**१.७**	**३.३**	**१९.९**
५५,६२८	७.९	१२,५४०	३८,१००	६४.२	-२.१	९.९	३२.७
४६,९२१	१५.५	१८,३३४	१९,२१३	७०.५	-२.८	४.६	४२.०
७८,१४३	७.०	२२,९९९	४३,२८९	६८.१	२.५	६.९	३२.९
५१,५१४	८.४	१४,४३३	३१,५८५	५५.२	२.६	९.६	४६.५
२३,५३४	३०.३	५,५८९	६,२००	६९.०	-०.४	३.३	२८.८
२३,८२४	४२.२	३,२५२	८,९८४	४५.८	३.९	५.४	४९.१
१८,७६५	४६.६	४,१७०	३,८६६	६७.५	४.४	६.१	४२.६
१,०३,१०४	१३.१	३१,७०७	४९,३२४	६१.२	०.९	६.१	२९.२
२३,६९७	६०.९	३,०२१	४,५९१	५९.८	३.५	५.५	२९.४
३५,५८६	१५.१	९,७१४	१९,७८५	५८.९	३.९	६.९	३५.३
१३,३५८	४०.७	४,२९४	३,१५७	५५.४	०.८	४.७	३५.२
३२,६२०	२९.२	५,३५२	१४,७६१	५४.२	१.३	४.४	३१.०
१४,९१५	४१.०	४,५७१	३,९७३	६२.३	२.६	४.०	३८.६
२०,५६८	**४४.५**	**लागू नाही**	**लागू नाही**	**६३.१**	**२.०**	**४.७**	**३१.१**

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका					प्रधानमंत्री जन धन योजना$$		वार्षिक कर्ज योजना # (₹ कोटी)	वार्षिक पर्जन्य (मिमी)	वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)
	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या@	दरडोई ठेवी @ (₹)	दरडोई कर्ज@ (₹)	कर्ज-ठेवी प्रमाण (टक्के)	प्राधान्य क्षेत्राच्या पतपुरवठ्याचा एकूण पतपुरवठ्यामधील हिस्सा (टक्के)	एकूण खातेधारक (हजारात)	रुपे कार्ड धारकांची संख्या (हजारात)			
संदर्भ वर्ष / दिनांक	(दि.३१ मार्च ,२०२१ रोजी)					(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२१-२२)	(२०२०)	(२०१५-१६)
(१)	(३९)	(४०)	(४१)	(४२)	(४३)	(४४)	(४५)	(४६)	(४७)	(४८)
आंध्र प्रदेश	१३.८	६९,४२६	८९,३६६	१२८.७	४९.०	११,६९९	९,०७३	१,४८,५००	१,२२०.५	०.९४
तेलंगणा ^	१४.४	१,६४,८१०	१,४८,९३१	९०.४	२९.१	१०,४१०	८,३७१	९१,५४२	१,३५०.३	१.००
अरुणाचल प्रदेश	१०.९	१,२९,९८०	३१,२७२	२४.१	२३.५	३७६	३१०	१६१	२,९९२.९	३.३५
आसाम	८.३	५०,१०४	२३,३६३	४६.६	५०.३	२०,१९२	१०,७६६	१६,७४५	२,३७२.९	१.०९
बिहार	६.०	३२,६७३	१२,८८३	३९.४	५०.४	५०,५९८	३८,०७१	६६,५००	१,५२१.४	०.३९
झारखंड	८.१	६७,२९०	२०,०३२	२९.८	५०.९	१६,१११	११,२१६	११,७४४	१,२२२.७	१.१०
दिल्ली	१७.४	६,७९,९६९	६,३६,१२८	९३.६	१४.१	५,२२४	४,००९	८,५५४	६७८.५	१.३९
गोवा	४२.८	५,५२,०१४	१,३४,१८९	२४.३	४०.६	१६९	११५	९४०	४,४०६.०	१.१०
गुजरात	११.९	१,२१,४०५	८३,३५६	६८.७	५३.४	१६,७३४	१२,७४०	९७,१५३	१,१२५.४	१.८८
हरियाणा	१७.१	१,८८,९७२	९८,१२८	५१.९	४२.३	८,४०८	५,६६२	८७,४३०	५३३.२	२.२२
हिमाचल प्रदेश	२२.१	१,५२,८९७	४७,४४०	३१.०	५५.३	१,५८३	१,११५	१२,२५४	१,०५२.२	०.९५
जम्मू व काश्मीर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कर्नाटक	१५.८	१,८१,८१४	१,१०,७४७	६०.९	२९.०	१५,६२७	९,६३८	१,२५,९९२	१,४१९.१	१.३६
केरळ	१८.७	१,७२,०३०	१,०५,८३२	६१.५	४९.६	४,८८५	२,८९२	७६,२११	२,९८९.७	०.१८
मध्य प्रदेश	८.४	५४,२५२	३६,४९८	६७.३	५३.७	३६,९८०	२८,९४६	१,५२,०५७	१,१०२.२	१.५७
छत्तीसगड	९.५	५९,९७३	३६,९०९	६१.५	४३.४	१५,९०५	१०,२६०	१९,६०४	१,५१५.५	१.२४
महाराष्ट्र	**१०.६**	**२,४५,३८१**	**२,३२,७०७**	**९४.८**	**४०.८**	**३१,२०४**	**२१,६८२**	**१,१८,९२०**	**१,३८७.४**	**१.३४**
मणिपूर	६.६	३९,७६३	२२,३६७	५६.२	२९.७	१,०२०	६६९	६५४	१,१९६.९	१.१४
मेघालय	१०.९	७९,७७५	२९,६४४	३७.२	२१.३	६१३	४१४	१,३३५	५,६४९.१	१.२९
मिझोराम	१७.१	१,००,९७९	४३,०१०	४२.६	२२.६	३१५	११७	७४९	१,६६५.२	१.२५
नागालँड	८.१	६२,२८१	२४,६२६	३९.५	२३.५	३४४	२८३	४५४	१,३७२.७	४.८७
ओडिशा	११.३	८१,०३२	३१,६७८	३९.१	४६.९	१८,४३१	१३,९४९	४६,५८६	१,६३५.९	०.९५
पंजाब	२१.४	१,५३,९२५	८३,७०९	५४.४	५६.५	७,६५२	५,५४३	१,३४,०३१	५८५.५	३.६२
राजस्थान	९.७	६०,३९२	४६,५२२	७७.०	५३.८	३१,१५२	२३,६०१	१,२१,४५२	५११.०	२.७३
सिक्कीम	२४.१	१,६४,१९५	५६,११५	३४.२	५२.०	८५	६०	३०१	३,३५०.१	१.२७
तामीळनाडू	१५.३	१,३३,६२३	१,३५,६३४	१०१.५	४३.४	११,४८०	९,०९६	१,६५,१८६	९८६.२	०.७५
त्रिपूरा	१४.०	७०,३९१	२९,१२६	४१.४	५२.८	८५२	३०९	३,११७	२,१६९.१	०.४९
उत्तर प्रदेश	७.७	५५,७४४	२२,७६६	४०.८	४४.१	७८,३६२	५३,३१८	१,८०,५४१	७९२.८	०.७३
उत्तराखंड	१८.८	१,४६,३४२	५१,०९८	३४.९	११५.५	२,८८०	२,०३१	१२,२९९	१,३७३.०	०.८५
पश्चिम बंगाल	९.३	९२,६४४	४२,२०२	४५.६	४४.१	४४,३०९	२७,६९८	८७,६०३	२,०१२.६	०.७६
भारत$	**११.०**	**१,१३,२७९**	**८०,९६३**	**७१.५**	**४०.०**	**४,४६,८९०**	**३,१४,२८०**	**१८,११,५४८**	**१,२८९.६**	**१.०८**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट

^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट

@ १ मार्च, २०२१ रोजीची प्रक्षेपित लोकसंख्या

कृषी व संलग्न कार्ये याकरिता लक्ष्य

$$ १६ फेब्रुवारी, २०२२ पर्यंत

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

प्रति हेक्टर उत्पादकता (किलोग्रॅम)						दरडोई अन्नधान्यांचे उत्पादन (कि.ग्रॅ)	दर हेक्टर पिकांखालील क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि.ग्रॅ)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी	प्रति शेतकरी निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर)#	निव्वळ पेरणी क्षेत्राची एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
एकूण तृणधान्ये	एकूण कडधान्ये	एकूण अन्नधान्ये	एकूण तेलबिया	कापूस (रुई)	ऊस (टन)					
त्रैवार्षिक सरासरी (२०१७-१८ ते २०१९-२०)						(२०१९-२०)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)	(२०१८-१९)
(४९)	(५०)	(५१)	(५२)	(५३)	(५४)	(५५)	(५६)	(५७)	(५८)	(५९)
३,८९६	७८५	२,८८३	१,०३७	५३६	७९	२३५.९	२१३.३	४९.८	१.६	३७.१
३,५८५	९४१	३,१४०	१,८३७	४५६	७७	२९७.९	२३३.१	५४.२	-	४१.६
१,६४३	९९४	१,६०५	१,०४१	-	२१	२४७.०	०.०	१७.६	०.८	२.८
२,१७४	७४७	२,०९१	६३३	-	३८	१५१.७	७२.४	१२.३	०.७	३४.७
२,५५३	८७७	२,४३०	१,१८५	-	७०	११८.१	२३३.८	७४.२	०.७	५४.९
२,०९६	१,०२५	१,७९९	७२७	-	२३	१२७.१	९९.८	१३.७	०.३	१६.१
३,५६९	२,०००	३,५६९	१,२६१	-	-	५.३	१८७.०	६२.८	०.७	१४.८
२,६६५	९२२	२,४४२	२,३६९	-	७०	६१.०	२४.६	२२.६	४.१	३४.५
२,४३०	१,०७२	२,११८	१,९६८	५३८	३५	११९.१	१३९.८	५१.०	१.९	५२.५
३,८८०	१,००९	३,८३५	१,९४४	४९४	८१	६१७.९	२१९.९	९१.२	१.५	८१.४
२,०९९	१,९६७	२,०९४	६००	-	२०	२०८.८	६३.१	२१.७	०.३	९.७
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२,१८६	६२२	१,५४१	९११	४६३	८८	१९३.४	१३१.३	३५.०	१.६	५५.६
२,९०६	९७३	२,८८४	७७७	-	११४	१७.३	७०.७	२०.०	३.०	५२.३
२,७१२	९५५	२,०४४	१,०५२	५११	५५	४०४.४	८७.५	४८.६	१.५	४९.३
१,६४४	५७९	१,४७४	५८१	-	४७	२५९.१	९८.६	३५.७	१.२	३४.६
१,३८६	**७८६**	**१,१४९**	**१,०८६**	**२५२**	**८४**	**१०४.४**	**१४४.७**	**उ ना**	**१.३**	**५४.६**
२,१७३	९४४	२,०३२	८५७	-	३९	१३५.१	५४.८	१६.३	०.८	१९.८
२,३७९	१,४२६	२,३२१	१,०५९	-	३	१११.४	०.०	४५.६	०.५	११.४
१,६८३	१,४९०	१,६६७	१,१४३	-	३०	६३.८	३८.१	१५.७	०.६	६.९
१,७१७	१,१८३	१,६५५	१,०५०	-	४४	२६१.६	०.०	२३.७	०.७	२३.१
१,९३८	५७०	१,७२३	६७१	५१७	६१	१९९.८	१२७.४	२९.०	१.०	२५.७
४,६४९	८९५	४,६३१	१,४८५	७८४	८२	९९५.३	२२४.२	९८.५	२.१	८१.८
१,९३५	६६२	१,४३६	१,४३६	५७४	७६	२९८.३	६०.२	४३.५	१.३	५१.९
१,७४१	९५९	१,६६८	९२५	-	-	१३८.१	०.०	९.१	०.७	१०.९
३,७२६	६८६	३,०१७	२,५८९	३९२	१०३	१४८.५	१९९.१	५६.१	१.१	३५.२
२,८८७	७३४	२,७०९	८१२	-	५३	२१२.७	०.०	२४.०	०.९	२४.४
२,९६५	१,०१९	२,७३८	१,०१४	-	८०	२४७.८	१७५.८	८०.७	०.९	६८.६
२,३८२	९२०	२,२७५	९३४	-	७२	१६८.१	१६४.७	५२.५	०.४	१२.१
३,०५८	८५५	२,८९४	१,१७१	-	८०	१९३.२	१५४.२	६५.५	१.०	५९.१
२,७२७	**८११**	**२,२८८**	**१,२६०**	**४२५**	**८०**	**२२१.६**	**१३८.७**	**५२.०**	**१.२**	**४२.४**

उ ना उपलब्ध नाही. # शेतकऱ्यांची संख्या जनगणना २०११ वर आधारीत आहे.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	पिकांची सघनता	वनाच्छादित क्षेत्राची + एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	झाडांनी आच्छादलेल्या क्षेत्राची ++ एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी	वार्षिक उद्योग पाहणी				रोजगारी व्यक्तींची टक्केवारी #		बेरोजगारीचा दर #	
				कारखान्यांची संख्या	कामगार ('०००)	प्रति कामगार स्थूल उत्पादन (₹'०००)	प्रति कामगार निव्वळ मूल्यवृद्धी (₹'०००)	ग्रामीण	नागरी	ग्रामीण	नागरी
संदर्भ वर्ष / दिनांक	(२०१८-१९)	(२०२१)	(२०२१)	(२०१८-१९)				(२०१९-२०)			
(१)	(६०)	(६१)	(६२)	(६३)	(६४)	(६५)	(६६)	(६७)	(६८)	(६९)	(७०)
आंध्र प्रदेश	१२०.६	१८.३	२.९	१६,७३९	५१३	७,३३७	६०७	४७.२	३७.८	३.९	६.७
तेलंगणा ^	१२३.९	१८.९	२.५	१५,१६७	६५९	४,०७७	७३६	४९.८	३७.४	५.२	१०.३
अरुणाचल प्रदेश	१३६.७	७९.३	१.२	११५	२	४,३०३	५०५	३४.०	२८.२	६.३	९.०
आसाम	१४७.०	३६.१	२.१	५,०२०	२००	४,०४२	७०६	३१.६	३३.५	७.८	८.७
बिहार	१४३.३	७.८	२.५	३,४२२	१११	६,१५४	५३६	२६.१	२५.३	४.८	८.६
झारखंड	१४२.५	२९.८	३.६	२,८५७	१७६	९,५६०	१,७७९	३९.४	३०.९	३.०	९.६
दिल्ली	२६९.०	१३.१	९.९	३,३७६	७४	६,७२७	७१२	२९.६	३४.१	२.०	८.९
गोवा	११७.४	६०.६	६.६	७०८	५४	९,६२६	२,५३०	३६.१	३८.४	७.६	८.४
गुजरात	११०.९	७.६	२.८	२६,८४२	१,४८९	१०,८६९	१,२६२	४४.९	३९.२	१.४	३.०
हरियाणा	१८३.४	३.६	३.२	११,८३५	८०२	७,७७७	९८३	३०.७	३४.८	६.५	६.५
हिमाचल प्रदेश	१६८.५	२७.७	१.२	२,६९१	१५५	७,४९६	१,८२७	५७.४	४३.५	३.४	५.९
जम्मू व काश्मीर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कर्नाटक	१२७.१	२०.२	३.९	१३,७८९	८४२	६,८७४	१,०५०	४५.२	३६.६	२.७	६.८
केरळ	१२६.४	५४.७	७.३	७,६९६	२७५	८,०२५	७२०	३८.७	३४.२	९.७	१०.४
मध्य प्रदेश	१७१.८	२५.१	२.६	४,६४०	३१५	९,३०७	१,४९३	४५.३	३५.९	१.७	७.०
छत्तीसगड	१२०.०	४१.२	४.०	३,५७६	१७१	१०,०३०	१,०९७	५१.२	३७.०	२.३	८.८
महाराष्ट्र	**११३.८**	**१६.५**	**३.९**	**२५,९७२**	**१,४७४**	**९,०२८**	**१,३३१**	**४७.७**	**३७.९**	**२.५**	**४.४**
मणिपूर	१००.०	७४.३	०.८	१९७	८	६१८	१२१	३३.०	३६.०	९.५	१०.२
मेघालय	१२२.५	७६.०	३.१	१४८	११	६,६०७	१,११३	३८.३	३२.०	१.१	१०.९
मिझोराम	१२९.२	८४.५	२.१	उ ना	उ ना	उ ना	उ ना	४४.४	३८.१	४.२	७.७
नागालँड	१३७.९	७३.९	२.२	१८७	५	१,१३०	२९०	३८.२	२८.६	२५.८	२५.७
ओडिशा	११३.०	३३.५	३.२	३,०६३	२३३	१२,९७५	१,५९७	४०.२	३५.४	६.१	७.७
पंजाब	१९०.६	३.७	२.३	१२,८२५	५६४	४,०८९	५२१	३८.६	३६.५	७.२	७.७
राजस्थान	१४२.४	४.९	२.६	९,४२४	४६५	७,१६४	१,००५	४१.८	३२.१	३.२	९.०
सिक्कीम	२१०.२	४७.१	०.५	८४	१७	११,०८२	६,२९२	५८.१	४९.३	२.०	२.९
तामीळनाडू	१२३.८	२०.३	३.४	३८,१३१	२,११३	४,४४१	६६६	४७.०	४०.९	५.०	५.८
त्रिपूरा	१९०.६	७३.६	२.२	६२१	२२	८३७	१२३	३९.३	३७.०	२.८	४.६
उत्तर प्रदेश	१६२.४	६.२	३.१	१५,८५४	८५९	६,७४१	८२७	३२.०	३०.७	३.२	८.८
उत्तराखंड	१५८.९	४५.४	१.९	३,००२	३३३	७,६६७	१,५०१	४०.१	३२.६	६.५	९.१
पश्चिम बंगाल	१८९.८	१९.०	२.६	९,४२०	५५२	६,६२०	७५८	३९.०	३९.६	४.४	५.२
भारत$	**१४१.६**	**२१.७**	**२.९**	**२,४२,३९५**	**१२,७९९**	**७,२५२**	**९९७**	**३९.२**	**३५.९**	**४.०**	**७.०**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट उ ना उपलब्ध नाही

\+ मालकी व न्यायिक दर्जा लक्षात न घेता १० टक्क्यांपेक्षा जास्त झाडांच्या छताच्या घनतेसहीत एक हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन (फळबाग, बांबू व पाम समाविष्ट).

++ किमान नकाशाच्या क्षेत्रापेक्षा (एक हे.) कमी व वन क्षेत्राव्यतिरिक्त अभिलिखीत वनक्षेत्राबाहेरील झाडांचे पट्टे.

\# श्रम शक्ती पाहणी जुलै, २०१९ ते जून, २०२० वार्षिक अहवालावर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

श्रमशक्ती सहभाग दर #		आर्थिक गणना				दर लाख लोकसंख्येमागे विजेची स्थापित क्षमता* (मेगावॅट)	दरडोई विद्युत निर्मिती * (किलो वॅट तास)	पारेषण व वितरण हानी (टक्के) *
ग्रामीण	नागरी	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांची संख्या	दर लाख लोकसंख्येमागे आस्थापनांमधील रोजगारांची संख्या			
(२०१९-२०)		सहावी आर्थिक गणना		पाचवी आर्थिक गणना		(३१-०३-२०२१)	(२०२०-२१)	(२०१९-२०)
(७१)	(७२)	(७३)	(७४)	(७५)	(७६)	(७७)	(७८)	(७९)
४९.१	४०.५	७,४८४	१६,७०३	४९९६	१४,००२	४३.०९	१,१०३.१५	१६.९९
५२.६	४१.६	-	-	-	-	३७.३५	१,०३५.७८	१५.२८
३६.३	३०.९	२,६३२	७,८७३	२३९५	९,१९९	८.९६	१.३७	४७.०५
३४.३	३६.७	६,५०५	१२,६६९	३४१६	७,६६७	१.४६	३९.४८	२७.९५
२७.५	२७.७	१,६४०	३,११६	१,३५८	२,५१६	०.२९	१.८५	३१.०९
४०.६	३४.१	१,९३६	४,४०६	१,६९४	३,९७४	६.३८	३४५.८६	१६.७५
३०.२	३७.५	५,२१४	१७,९८८	४,७६६	२२,३६७	१२.७४	४३२.९५	१२.४०
३९.१	४२	६,६२२	१९,७९२	४,९०१	१५,२०९	३.५९	०.९४	१०.९२
४५.५	४०.४	६,५७३	१५,८९७	४,४४३	११,१७१	४८.८६	१,४२९.९९	२१.५७
३२.८	३७.२	४,५९५	१२,७६७	३,६४१	९,८०३	१९.४९	६४१.१९	२२.५५
५९.४	४६.३	६,००५	१४,२३५	४,१८४	१०,३०४	४८.५२	१,५८४.६४	१४.३१
-	-	-	-	-	-	-	-	-
४६.४	३९.२	४,७१५	११,६९६	४,५४२	११,३५२	३९.२६	८३२.१०	१७.२१
४२.९	३८.१	१०,०४३	२०,७११	८,३९५	१७,१६४	७.६०	२१७.७४	१४.७५
४६.१	३८.६	२,९६४	६,२६२	२,६१७	६,००१	२१.९०	८१८.६३	२७.३०
५२.४	४०.६	३,०२९	७,२८६	२,८०८	६,६७५	५६.९४	२,८१२.६५	२५.८१
४८.९	**३९.७**	**५,४६२**	**१२,९१४**	**४,०५५**	**१०,८५३**	**२९.७७@**	**९२८.२०$**	**२१.२३**
३६.५	४०.१	८,९४२	१५,९३६	४,१८९	९,४४३	१.५२	२.४५	३४.५४
३८.७	३५.९	३,५५८	९,७५५	३,३२८	९,६९४	११.२६	३६९.४३	४०.५५
४६.३	४१.३	५,२३९	११,१४०	५,३०३	११,८५६	३.१४	२७.७०	२१.९४
५१.५	३८.६	३,०८०	८,१७९	१,६९४	८,३४१	१.४५	३१.९७	२०.४६
४२.८	३८.३	४,९७७	१०,२८७	४,७०५	९,५२६	१७.८७	७१०.९६	२२.६५
४१.६	३९.६	५,४५४	१३,१४५	४,१५४	१०,४७३	३२.३६	१,१४९.८१	१५.९५
४३.२	३५.३	४,२२३	९,१३६	३,१६४	६,९३८	२६.९६	८५०.९१	२४.२७
५९.३	५०.७	६,०९६	१४,९५०	३,२२७	११,४१५	१२०.५३	५,३२८.६१	३४.२७
४९.५	४३.४	६,९७१	१६,२१०	६,८२१	१५,४८१	३३.६८	६८६.८१	१७.३९
४०.५	३८.८	६,४४५	१०,९९७	५,५७१	११,३४४	३.८९	१३५.८४	२४.२९
३३.१	३३.७	३,३४५	७,०६६	२,२०४	४,४६६	७.५५	३१६.७७	२२.४२
४३	३५.९	३,९०८	१०,४१६	३,५३४	८,०२०	२९.४७	९२५.२५	२०.०७
४०.८	४१.८	६,४७०	१३,०४१	४,९२९	११,७६१	९.१८	४०९.९८	१६.३१
४०.८	**३८.६**	**४,८३२**	**१०,८४६**	**३,७७६**	**९,१०९**	**२८.१६**	**१,०११.९४**	**२०.४६**

* अस्थायी # श्रम शक्ती पाहणी (जुलै, २०१९ ते जून, २०२०)वार्षिक अहवालावर आधारित

@ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि.(महानिर्मिती), महाउर्जा, टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

$ महाराष्ट्र राज्य विद्युत निर्मिती कंपनी लि. (महानिर्मिती), टाटा पॉवर कं मर्या., अदानी इलेक्ट्रीसिटी मुंबई मर्या., महावितरण, केंद्रीय विद्युत प्रधिकरण

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	वार्षिक दरडोई विजेचा अंतिम वापर* (किलो वॅट तास)				दर लाख लोकसंख्येमागे मोटर वाहनांची संख्या*	प्रति शंभर चौ. किमी. क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी* (किमी)	प्रति शंभर चौ.कि.मी. क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी* (किमी)	दूरध्वनीची घनता	
	एकूण	घरगुती	औद्योगिक	कृषि				तारी	बिनतारी
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०२०-२१)				(३१-३-२०२०)	(३१-३-२०१९)	(३१-३-२०२१)	(३०-०९-२०२१)	
(१)	(८०)	(८१)	(८२)	(८३)	(८४)	(८५)	(८६)	(८७)	(८८)
आंध्र प्रदेश	१,०४६.१३	२९९.७०	२८०.१९	२७५.७०	२४,८८८	१०८	२.४३	३.३३	८५.१
तेलंगणा ^	१,५३९.८४	३४०.६२	३३१.८१	५९२.०४	३४,३२७	१२५	१.६७	२.१५	१०९.३९
अरुणाचल प्रदेश	२६५.४७	१२३.७६	८३.५६	०.५१	१५,०८२	६६	०.०१	१.०२	८४.३३
आसाम	२१४.९८	११०.४४	५०.३५	१.१२	१२,४९३	५०९	३.२१	०.५१	६९.११
बिहार	२००.६९	१२२.९८	२९.१९	९.३९	८,०९५	३१७	४.०४	०.१३	५१.७२
झारखंड	६१३.३६	१६९.३९	३६९.५१	५.५३	१३,२४२	१०२	३.२३	०.५३	५८.६१
दिल्ली	१,३१६.३७	७६७.३६	१४१.०८	१.७५	५८,२५८	१,०९०	१२.३८	१६.९	१८६.०५
गोवा	२,४८५.८०	७३०.३२	१,३३२.२७	१६.५०	९३,७४६	५०५	१.८७	४.८१	१४९.४४
गुजरात	१,३१९.६४	२३७.८९	८०१.१६	१८२.४७	३८,६६९	१२७	२.७१	१.४५	९६.४२
हरियाणा	१,४४२.९१	३६८.४५	४६४.४७	३४४.९५	२९,३३६	११४	३.८५	१.३३	११३.९७
हिमाचल प्रदेश	१,१७१.०५	३१९.५७	६४७.२०	९.८५	२३,२१६	१३२	०.५६	१.५३	१४०.१५
जम्मू व काश्मीर	८२३.७२	३४४.७२	१५८.८९	२८.५४	१४,४०२	५४	०.१३	१.८१	८२.६३
कर्नाटक	८६५.१२	२०८.७०	१६३.३७	३१७.५४	३९,२००	१९७	१.८६	३.६२	९९.६१
केरळ	६३७.५६	३६०.४७	११४.८६	११.६३	४०,०५४	६६९	२.७०	३.६६	१२३.७७
मध्य प्रदेश	७३२.६८	१९९.९२	१२५.४२	३०५.२६	२१,३२८	१२५	१.६७	०.८२	६८.१५
छत्तीसगड	७९६.४२	२१९.८०	२७६.९६	२०१.२३	२३,८१७	७८	०.८७	०.६९	७०.२१
महाराष्ट्र	**१,००५.९**	**२४३.९**	**३५५.८**	**२७३.७**	**३०,४८२**	**२०७**	**१.८९**	**३.४९**	**१०१.३५**
मणिपूर	२११.३३	१२९.९४	१०.३१	०.७३	९,७७८	१४५	०.०६	०.९	७२.५९
मेघालय	४०५.३९	१५२.८१	१८९.८५	०.०४	११,१८०	१७९	०.०४	०.९३	७२.९६
मिझोराम	४४२.१८	२६२.६५	९.९२	०.१३	२२,०९५	७७	०.०१	१.७४	११२.३३
नागालँड	३२२.४५	१८०.६३	३१.८४	०.००	२३,८४५	२२९	०.०७	०.५९	७१.७८
ओडिशा	४५८.८२	१७७.८२	१४५.१०	१४.५०	२०,०१२	१९६	१.७४	०.६७	७६.५२
पंजाब	१,६५८.८८	५०६.७६	५१९.७६	४३२.९८	३७,४८९	२९६	४.५०	१.९५	११९.१८
राजस्थान	८२४.९७	१८०.८०	१७३.१०	३६१.७२	२४,३९२	९२	१.७६	०.७८	८१.०८
सिक्कीम	६०२.०५	१५७.९८	३३४.४२	०.००	८,०४०	१७२	०.००	०.८२	१४३.९
तामीळनाडू	१,२४५.८१	४२९.११	४३०.७२	१८३.२६	४२,०८९	२०८	३.१०	२.८७	१०५.०८
त्रिपूरा	२२१.१६	१२८.४८	९.७०	८.३२	१३,६००	४३०	२.५३	०.८४	७४.५७
उत्तर प्रदेश	४०८.६७	१९१.३८	६१.९९	८२.४३	१५,२०६	१८४	३.६५	०.४२	६९.४
उत्तराखंड	१,०१८.४१	२६३.८०	५४३.६४	१६.२१	२५,५५१	१२९	०.६५	१.५१	११३.०८
पश्चिम बंगाल	५००.५९	१७९.१८	१८६.८३	१३.६१	११,१५३	३२०	४.७५	१.२	८१.८४
भारत$	**७६८.४६**	**२३९.१४**	**२३४.१५**	**१६६.२३**	**२४,०४२**	**१६६**	**२.०७**	**१.६९**	**८५.२०**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट * अस्थायी

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

एकूण मुख्य खनिज उत्पादनाच्या किंमतीमधील राज्याचा हिस्सा (टक्के)#	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील पटांवरील विद्यार्थ्यांची संख्या	स्थूल पटसंख्येचे प्रमाण				स्त्री-पुरूष असमानता निर्देशांक			
		प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी व १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण स्तर (वय १८-२३ वर्षे)	प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी व १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	उच्च शिक्षण स्तर (वय १८-२३ वर्षे)
(२०२०-२१)	(२०१९-२०)	(२०१९-२०)				(२०१९-२०)			
(८९)	(९०)	(९१)	(९२)	(९३)	(९४)	(९५)	(९६)	(९७)	(९८)
१.२९	१३८	९७.५१	८१.४२	५२.१६	३५.२०	०.९७	१.००	१.१४	०.८४
०.६२	१५९	१०६.२७	८८.००	५७.१५	३५.६०	१.००	१.०२	१.१६	१.०५
०.००	१९८	१०५.१९	६२.३२	३५.८२	३५.४०	१.०३	१.१३	१.१७	०.९४
०.०६	१९१	१०७.३६	७४.०४	३०.९१	१७.३०	१.०६	१.१९	१.०३	०.९९
०.०२	१९१	८८.१०	५८.४९	३०.८०	१४.५०	१.०५	१.०९	१.०१	०.८३
३.५२	१८१	९५.०६	६०.७४	४०.७९	२०.९०	१.०२	१.०७	१.०१	१.००
०.००	१८४	१२१.२८	११०.३१	७२.८२	४८.००	१.०४	१.०४	१.१२	१.१५
०.०३	१५९	९६.३६	९०.३९	६८.५५	२८.४०	१.०३	१.०२	१.१६	१.४५
०.८२	१५२	९३.८०	७७.४३	४३.१५	२१.३०	१.०२	०.८६	०.९८	०.८६
०.००	१७३	१०२.७८	९३.८८	६१.७६	२९.३०	०.९९	०.९५	१.०४	१.२२
०.३४	१५८	१०४.६३	१०३.२७	८३.४३	४०.८०	१.०१	१.००	१.०८	१.३०
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३.२३	१५७	१०५.०१	८६.३५	५२.१२	३२.००	०.९९	०.९८	१.१८	१.०५
०.०४	१४१	९९.१०	९७.२१	८२.९९	३८.८०	१.००	०.९९	१.१०	१.३६
३.३८	१७३	९२.३६	७५.५०	४५.०१	२४.२०	०.९९	०.९३	०.९९	१.००
१७.६९	१७५	९५.४५	८६.८६	५४.३०	१८.५०	१.००	१.०८	१.१९	१.१३
१.४९	**१५८**	**१०३.४८**	**९१.४१**	**६६.९९**	**३२.३०**	**१.००**	**०.९७**	**०.९९**	**०.९३**
०.००	१८५	११६.०७	७३.३०	५७.१०	३८.३०	१.०३	१.०३	०.९८	१.०३
०.३७	२७४	१४३.४८	८३.२३	४३.३६	२६.१०	१.०६	१.२३	१.२३	१.१६
०.००	२०५	१२४.३६	९४.६८	५३.७०	२६.१०	०.९९	१.०८	१.१०	०.९२
०.००	१५८	८४.३९	५८.१४	३४.०२	१८.५०	१.०६	१.१३	१.०९	१.२४
३५.०७	१५३	९४.०४	७८.९७	४७.५५	२१.७०	०.९९	१.००	१.०४	०.८८
०.००	१५९	१०९.३०	१०३.०५	७१.३०	२८.२०	१.०१	१.०४	१.०६	१.२८
२१.१०	१९२	९९.७०	८४.२१	५८.४५	२४.१०	०.९९	०.८९	०.८७	०.९८
०.००	१६१	९३.५६	९९.४०	५३.७४	७५.८०	०.९६	१.१३	१.२४	०.८१
०.७७	१३७	९८.०१	९०.५४	७३.२२	५१.४०	१.००	१.०१	१.२२	०.९९
०.००	१६०	१०७.२६	८९.४७	४०.६६	२०.२०	१.०३	१.०७	१.०६	०.८०
०.१०	१८०	९५.११	६५.८०	४६.८८	२५.३०	१.०५	०.९३	०.९४	१.१३
०.०१	१८२	१०८.४६	९१.४१	६९.३३	४१.५०	१.०२	१.०१	१.१०	१.०४
०.००	१५६	१०३.६१	८६.२५	५५.२१	१९.९०	१.०३	१.२५	१.२१	०.९६
१००.००	**१६८**	**९७.७८**	**७७.९०**	**५१.४२**	**२७.१०**	**१.०२**	**१.००**	**१.०४**	**१.०१**

इंधन व अणू खनिजे वगळून

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

राज्य	विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण@@				गळतीचे प्रमाण@@					
	प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)	उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)	माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	उच्च माध्यमिक स्तर (इयत्ता ११ वी ते १२ वी)	प्राथमिक स्तर (इयत्ता १ ली ते ५ वी)		उच्च प्राथमिक स्तर (इयत्ता ६ वी ते ८ वी)		माध्यमिक स्तर (इयत्ता ९ वी ते १० वी)	
					मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली
संदर्भ वर्ष /दिनांक	(२०१९-२०)									
(१)	(९९)	(१००)	(१०१)	(१०२)	(१०३)	(१०४)	(१०५)	(१०६)	(१०७)	(१०८)
आंध्र प्रदेश	२५	१७	१६	४०	०.००	०.००	०.३२	०.२१	१७.२२	१२.१६
तेलंगणा ^	२३	१४	१०	२२	०.००	०.००	०.३७	०.००	१३.९५	१०.५६
अरुणाचल प्रदेश	१३	९	१२	१६	७.७६	४.६३	७.६९	७.२४	३७.६४	३०.८९
आसाम	२२	१४	११	१७	५.०५	३.५५	४.८२	२.१४	३१.५४	३२.८७
बिहार	५६	२०	५२	६०	३.०१	१.५२	८.६१	९.२४	२०.०१	२२.६६
झारखंड	३१	२३	३४	५५	७.३४	५.२५	८.९९	७.९२	१६.२३	१७.००
दिल्ली	३३	३०	२८	१८	०.००	०.००	०.००	०.२३	१५.६१	११.८१
गोवा	२८	१८	१०	१८	०.३१	०.२२	०.००	०.२२	१२.८२	७.२३
गुजरात	३०	२४	३३	२८	१.०३	०.८८	३.४८	७.२०	२५.९७	२०.६५
हरियाणा	२४	१७	१३	१३	०.००	०.००	१.३४	२.४६	१४.३८	११.९६
हिमाचल प्रदेश	१६	९	८	१०	०.९३	०.७८	०.१७	०.९७	८.४३	५.८७
जम्मू व काश्मीर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कर्नाटक	२१	१७	१७	३३	१.४४	०.८९	२.६७	२.२५	१९.३८	१४.१०
केरळ	२६	२१	१५	२२	०.००	०.००	०.००	०.००	९.८३	५.९२
मध्य प्रदेश	२८	१८	३०	३५	०.८७	०.७०	३.५५	४.६६	२४.४४	२१.७६
छत्तीसगड	२०	१८	१८	१५	१.३७	०.६४	४.५५	३.११	१९.३६	१७.२२
महाराष्ट्र	**२६**	**२७**	**२१**	**३७**	**०.००**	**०.०५**	**०.७३**	**१.५२**	**१६.१८**	**१३.९९**
मणिपूर	१४	११	१०	१६	८.८१	८.७२	४.४३	३.५५	९.२५	९.२४
मेघालय	२०	१४	१२	२१	७.८९	६.१२	९.४९	६.६२	२२.७६	२१.७९
मिझोराम	१७	८	१०	१४	८.०१	७.५८	३.७९	१.२४	२३.१८	१७.४७
नागालँड	१३	८	११	१९	४.९०	३.५१	६.८५	३.९२	२१.७४	२०.७२
ओडिशा	१७	१५	१८	६७	०.८३	०.८०	४.८५	४.१०	२५.२३	२१.८६
पंजाब	२५	२३	१४	१७	०.००	०.००	०.००	०.००	४.७८	०.००
राजस्थान	२५	१२	१२	१६	२.८८	२.८१	१.०७	२.०८	१२.५०	१२.१०
सिक्कीम	७	९	११	११	०.४८	०.००	०.००	०.००	२५.५५	२१.०८
तामीळनाडू	२१	१६	१३	२१	१.३८	०.८३	०.४२	०.३३	१३.३५	५.५७
त्रिपूरा	१५	१८	१६	१०	२.२३	१.७७	३.७९	३.२४	२७.०२	२६.४१
उत्तर प्रदेश	३१	२५	२९	४१	२.७५	२.५३	०.२०	४.०१	१४.५५	१४.२४
उत्तराखंड	१९	१८	१४	१९	२.६९	२.२१	२.१६	२.३९	९.४५	७.२६
पश्चिम बंगाल	३०	२८	१९	२८	०.९३	०.३३	०.००	०.००	१४.१०	१३.६१
भारत$	**२७**	**१९**	**१९**	**२७**	**१.६७**	**१.२२**	**२.२२**	**२.९६**	**१७.०१**	**१५.०५**

$ केंद्रशासित प्रदेश समाविष्ट ^ विवक्षितपणे नमूद केले नसल्यास आंध्र प्रदेशमध्ये समाविष्ट @@ शाळेच्या स्तरावर आधारित

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक

शिक्षकांची प्रति शाळा सरासरी संख्या	स्त्री शिक्षकांची टक्केवारी	संपूर्ण लसीकरण झालेल्या बालकांची टक्केवारी	स्त्रियांचे लग्नाच्या वेळेचे सरासरी वय	एकूण जनन दर	माता मृत्यु प्रमाण	महिलांवरील अत्याचार (संख्या)	बालकांवरील अत्याचार (संख्या)	दर लाख लोकसंख्येमागे रास्त भाव धान्य / शिधावाटप दुकानांची संख्या	दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येची टक्केवारी	बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक
(२०१९-२०)	(२०१९-२०)	(२०१७-१८)	(२०१८)	(२०१८)	(२०१६-१८)	(२०२०)	(२०२०)	(३१-०१-२०२२)	(२०११-१२)	(२०२१)
(१०९)	(११०)	(१११)	(११२)	(११३)	(११४)	(११५)	(११६)	(११७)	(११८)	(११९)
५.०	४९.५८	७३.६	२२.१	१.६	६५	१७,०८९	२,६४८	७१	९.२०	०.०५३
७.२	५६.५३	७०.१	२१.९	१.६	६३	१७,७९१	४,२००	४५	-	०.०५९
६.५	४६.१७	४१.३	उ ना	उ ना	उ ना	२८१	११३	१२८	३४.६७	०.११५
५.६	४०.०९	४६.१	२२.१	२.२	२१५	२६,३५२	४,६२२	९८	३१.९८	०.१५६
६.७	३९.४९	४८.१	२१.७	३.२	१४९	१५,३५९	६,५९१	३८	३३.७४	०.२६५
४.९	३९.५७	५८.४	२३.४	२.५	७१	७,६३०	१,७९५	६३	३६.९६	०.२०२
२७.८	७४.३१	४७.८	२३.७	१.५	NA	१०,०९३	५,३६२	१०	९.९१	०.०२१
९.२	७९.२९	५९.७	उ ना	उ ना	उ ना	२१९	१२५	३१	५.०९	०.०१५
७.३	५४.२८	५९.६	२२.६	२.१	७५	८,०२८	४,०७५	२२	१६.६३	०.०८४
१०.९	६१.९०	७२.१	२२.४	२.२	९१	१३,०००	४,३३८	३५	११.१६	०.०५५
५.८	५२.५०	७२	२३.६	१.६	उ ना	१,६१४	६३६	६८	८.०६	०.०३०
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
५.८	५७.४५	६१.७	२२.६	१.७	९२	१२,६८०	५,४७१	३०	२०.९१	०.०५६
१६.६	७९.०२	७२.८	२३.२	१.७	४३	१०,१३९	३,९४१	४०	७.०५	०.००३
४.६	४६.५७	६२.८	२१.४	२.७	१७३	२५,६४०	१७,००८	२९	३१.६५	०.१७३
४.८	४८.९८	६५.२	२२	२.४	१५९	७,३८५	५,०५६	४५	३९.९३	०.१३४
७.१	**४७.९३**	**५८.६**	**२२.६**	**१.७**	**४६**	**३१,९५४**	**१४,३७१**	**४३**	**१७.३५**	**०.०६५**
९.७	५३.८०	७५.१	उ ना	उ ना	उ ना	२४७	१२५	९१	३६.८९	०.०८०
३.८	५८.३७	५२	उ ना	उ ना	उ ना	५६८	४१५	१४४	११.८७	०.१५७
५.९	४५.३०	७३.४	उ ना	उ ना	उ ना	१७२	१४२	१०२	२०.४०	०.०४६
११.६	५४.०७	१२.८	उ ना	उ ना	उ ना	३९	३१	७६	१८.८८	०.११७
५.३	४५.४२	६६.८	२१.९	१.९	१५०	२५,४८९	६,३३०	२७	३२.५९	०.१३६
९.८	७५.९२	६१.८	२३.८	१.६	१२९	४,८३८	२,१२१	६०	८.२६	०.०२४
७.३	३९.२७	५७.३	२१.७	२.५	१६४	३४,५३५	६,५८०	३४	१४.७१	०.१४०
११.४	५९.०१	६५.१	उ ना	उ ना	उ ना	१४०	१४७	१९४	८.१९	०.०१६
९.६	७४.४३	५७.५	२३.२	१.६	६०	६,६३०	४,३३८	४५	११.२८	०.०२०
९.५	३२.५४	३९.६	उ ना	उ ना	उ ना	८७४	२६०	४६	१४.०५	०.०७५
५.६	४५.३४	५४.६	२२.३	२.९	१९७	४९,३८५	१५,२७१	३४	२९.४३	०.१८०
५.२	५४.४९	७०.५	२२.३	१.८	९९	२,८४६	१,०६६	८०	११.२६	०.०७९
५.९	४२.६८	६६.२	२०.९	१.५	९८	३६,४३९	१०,२४८	२१	१९.९८	०.०९७
६.४	**५०.५३**	**५९.२**	**२२.३**	**२.२**	**११३**	**३,७१,५०३**	**१,२८,५३१**	**४०**	**२१.९२**	**०.११८**

उ ना उपलब्ध नाही

७५ स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

दशक >>> कृतीचे

'विकासापासून कोणीही वंचित राहू नये'

https://mahades.maharashtra.gov.in